FORDULAT 27

TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

Gagyi Ágnes
Szolidáris gazdaság és kapitalizmus 6

Lazányi Orsolya és Veress Tamás
Commoning egy ökológialiag fenntartható, szolidáris társadalomért 37

Czerván Andrea, Katona Noémi és László Loren
A gondoskodás újraszervezése 58

Balázs Bálint
Élelmiszer-önrendelkezés 82

Jelinek Csaba és Pósfai Zsuzsanna
A lakhatási válságra adott közösségi válaszok 102

Buka Virág és Nagy Kristóf
A kultúra közjó 119

Horváth Gábor és Lafferton Sára
A mai pénzügyi rendszer kritikája és reformlehetőségei 141

Csurgó Dénes és Fabók Márton
Mi a munkások szerepe a klímaválsággal szembeni küzdelemben? 181

Fülöp Nóra
Mozgalmi szakszervezetiség és szolidáris gazdasági gyakorlatok Kelet-Európában 197

Sidó Zoltán
Az állam mi vagyunk 221

Sidó Zoltán és Szarvas Márton
Hangya a világrendszerben 249

Kiss Soma Ábrahám és Szarvas Márton
„Ha frankó, akkor úgy megy, mint a zsebóra”
Szövetkezetiség, csettegők és technológiai önrendelkezés 265

Munkás-önigazgatási kísérletek Magyarországon
Beszélgetés Bartha Eszterrel, Krausz Tamással és Szalai Erzsébettel 280

Gagyi Ágnes, Kiss Julianna és Mihály Melinda
Szószedet a Magyarországon használatos, a szociális és szolidáris gazdasággal kapcsolatos fogalmakhoz 292

Kiss Julianna és Mihály Melinda
A szociális és szolidáris gazdaság intézményi fejlődése és jelenlegi helyzete Magyarországon 299

BEVEZETŐ A *FORDULAT* 27. SZÁMÁHOZ

A *Fordulat* aktuális száma fontos mérföldkő abban a munkában, amely a folyóirat, illetve más kritikai műhelyek és partnerszervezetek körül zajlott az elmúlt években. A 24. és 25. lapszámok a gondoskodási válságot és a klímaválságot elemezték, konklúziójuk pedig az volt, hogy mindkét válság gyökere abban a rendszerlogikában keresendő, amely a bérmunkát, a döntően nők által végzett reproduktív munkát és a természeti környezetet is olcsó erőforrásként használja a folyamatos és végtelen felhalmozáshoz. Legutóbbi, 26. számunk pedig azt vizsgálta meg részletesen, hogy a társadalmi újratermelés tőkefelhalmozásnak való alávetése milyen formát öltött Magyarországon 2010 után. Az elmúlt években tehát igyekeztünk átfogó képet adni azokról a rendszerszintű problémákról, melyekkel szembenézünk. A lapszámok körül kialakult beszélgetések és viták során azonban rendre felmerült a kérdés, hogy mégis mi a teendő ebben a helyzetben? Erre a kérdésre ad egyfajta választ az aktuális lapszám.

A szolidáris gazdaság olyan mozgalmi gyakorlatokat ír le, melyek konkrét, kézzelfogható alternatívákat építenek a kapitalista felhalmozás jelenlegi rendszerével szemben. A szolidáris gazdasági mozgalmak – melyekből e lapszámban többet is bemutatunk – komoly erőfeszítéseket tesznek arra, hogy úgy szervezzék meg az élelmezést, a lakhatást, az energiatermelést, a gondoskodást és egyéb alapvető emberi igények kielégítését, hogy az elsősorban az adott közösségek és természeti környezetük jóllétét és fennmaradását szolgálja a tőkefelhalmozás helyett. Politikai szempontból mindez legalább két okból lényeges. Egyfelől azért, mert ezek a gyakorlatok valós alternatívákat dolgoznak ki a mindennapi élet társadalmi és ökológiai szempontból is fenntartható újraszervezésére. Másfelől pedig azért, mert ezek a szerveződések egy átfogó, rendszerkritikus társadalmi mozgalom anyagi alapjait jelenthetik és ezzel elengedhetetlen részét képezhetik annak a rendszer átalakításáért folyó küzdelemnek, amely a klímakatasztrófa elhárításáért folyik.

A lapszám első cikkében Gagyi Ágnes a szolidáris gazdaság mozgalom elméleti kereteiről ír, valamint arról, hogy miben mutat mindez újat a 20. század nagy rendszerellenes politikai mozgalmaihoz képest. Lazányi Orsolya és Veress Tamás tanulmánya szintén az alapfogalmak tisztázását segíti: előbb bevezetik a *commons* fogalmát, amely a gazdasági

erőforrások demokratikus kezelését és igazgatását jelenti, majd gyakorlati példákon keresztül mutatják be, hogy mindez hogyan különbözik a piaci alapú "közösségi" megoldásoktól.

A következő négy írás konkrét szolidáris gazdasági megoldásokról szól egy-egy területen belül. Czerván Andrea, László Loren és Katona Noémi cikke a gondoskodási munka újraszervezésére hoz több esettanulmányt; Balázs Bálint az élelmiszer-önrendelkezés lehetőségeit elemzi; Jelinek Csaba és Pósfai Zsuzsanna a lakhatási válságra adott közösségi megoldásokból mutat be nemzetközi és hazai példákat; Buka Virág és Nagy Kristóf pedig a kultúra szerepét vizsgálja a közösségi szolidaritás nézőpontjából. Az ezekben a cikkekben bemutatott példák elsősorban a helyi közösségek igényeinek kielégítéséről, és az adott mozgalmak autonómiájának megerősítéséről szólnak. Nyilvánvalónak tűnik ugyanakkor, hogy ezek a mozgalmi kezdeményezések csak akkor érhetnek el érdemi sikereket, ha képesek lesznek nagyobb strukturális átalakulásokat is kikényszeríteni. A lapszám harmadik blokkja ezért éppen arról szól, hogy az olyan nagyobb szereplők, mint a szakszervezetek és az állam segítségével milyen rendszerszintű változások kikényszerítésére lenne szükség például a pénzügyek vagy az energiatermelés területén a klímakatasztrófa elkerüléséhez.

Horváth Gábor és Lafferton Sára a globális pénzügyi rendszert elemző cikkükben rámutatnak arra, hogy a magánbankok által lényegében "a semmiből" teremtett hitelpénz jelensége hogyan járul hozzá a gazdasági növekedés felpörgetéséhez; írásuk második felében pedig arra is kitérnek, hogy napjaink pénzrendszerének milyen alternatívái képzelhetők el. Csurgó Dénes és Fabók Márton elsősorban az energiatermelés példáján keresztül arra a kérdésre keresik a választ, hogy az évtizedek óta csökkenő tagsággal rendelkező, ám még mindig jelentős számú dolgozót tömörítő szakszervezetek milyen stratégiával tölthetnek be kulcsszerepet a klímamozgalomban. Hasonlóképpen a szakszervezetek (újra)politizálásáról szól Fülöp Nóra cikke, amely olyan kortárs kelet-európai kezdeményezéseket mutat be részletesen, melyekben rendszerkritikus csoportok és helyi szakszervezetek működnek együtt. A blokk utolsó cikkében Sidó Zoltán az állam kérdését járja körül: vagyis azt, hogy egy alulról szerveződő szolidáris gazdasági mozgalom a céljai elérése érdekében miként viszonyulhat az államhoz, illetve milyen állami eszközök állnak rendelkezésre a gazdaság zöld és demokratikus átalakításához.

Bár a fenti cikkekben helyenként igyekeztünk magyar és más kelet-európai eseteket is felsorolni, fontosnak tartottuk, hogy a szolidáris gazdaság itthon megvalósult esetei közül némelyiket külön cikkben is elemezzük. Az erről szóló blokk első írásában Sidó Zoltán és Szarvas Márton a két világháború között működő Hangya Szövetkezet történetét veszik számba – a Hangya ugyanis intő példája annak, hogy a gazdasági demokrácia és a szövetkezetiség eszközei miként téríthetők el a rendszerkritikus céloktól és használhatók ehelyett a felhalmozás rendszerébe való integrációra. Hasonló kérdéseket jár körül Kiss Soma Ábrahám és Szarvas Márton tanulmánya, melyben a házi készítésű mezőgazdasági kisgépek (az ún.

csettegők) példáján keresztül írnak technológiai önrendelkezésről, valamint arról, hogy a közösségi innováció hazai eredményeit miként olvasztotta magába az előnyös világpiaci integrációt célzó államszocialista rendszer. Az ezt követő írás egy hármas interjú Bartha Eszterrel, Krausz Tamással és Szalai Erzsébettel, akik a gazdasági demokrácia és a munkásönigazgatás magyarországi példáiról, és azon belül is elsősorban az 1956-os és az 1989-es gyárfoglalásokról mesélnek kutatásaik, illetve személyes tapasztalataik alapján. A lapszámot Kiss Julianna és Mihály Melinda írása zárja, amely a szociális és szolidáris gazdaság intézményeinek hazai helyzetét elemzik.

Ebből a rövid összefoglalóból is látszik, hogy a szolidáris gazdaság paradigmája a mindennapi élet és a rendszerellenes mozgalomépítés rengeteg területét lefedi. Széleskörű alkalmazhatósága és az élet újratermeléséhez nyújtott konkrét megoldásai miatt a szolidáris gazdaság a mai magyar kontextusban is kifejezetten előremutató és sok potenciált rejtő eszköz lehet. Ezért jött létre a jelen lapszám elkészültét is rengeteg meglátással és munkával segítő Szolidáris Gazdaság Központ nevű szervezet, amely hazai szövetkezetekkel, civil szervezetekkel és szakszervezetekkel együtt a gondoskodás, az élelmezés, a lakhatás és az energiatermelés területein igyekszik zöld, demokratikus és rendszerkritikus kezdeményezéseket építeni. Több éves előkészítő munkájuk nélkül ez a lapszám nem jöhetett volna létre.

Buka Virág
Domschitz Mátyás
Fabók Márton
Gagyi Ágnes
Lafferton Sára
Nagy Kristóf
Sidó Zoltán
a *Fordulat 27*. számának szerkesztői

Gagyi Ágnes

SZOLIDÁRIS GAZDASÁG ÉS KAPITALIZMUS

Az alternatív gazdaság új mozgalmi modelljei globális és magyar környezetben

A globális gazdasági válságra és klímaválságra reagáló zöld, feminista és baloldali mozgalmak körében ma egy erősödő konszenzusnak vagyunk tanúi, ami a felhalmozás rendszerei által kitermelt problémák megoldásaként egy alternatív, demokratikus, a profit helyett az élet újratermelését szolgáló gazdasági rendet javasol. Ez a cikk áttekinti a mai nyugati mozgalmak által a nemzetközi viták homlokterébe emelt új modelleket, majd elhelyezi ezeket a rendszerkritikus gondolkodás és a reproduktív célokat szolgáló gazdasági formák hosszabb távú globális történetében. A cikk utolsó része a magyar kontextussal foglalkozik: megmutatja, hogy más globális régiókhoz hasonlóan a második világháború utáni világgazdasági ciklus 1970-es évek óta zajló válsága egyszerre járt az informális reproduktív munka kiterjedésével és alárendelésével a felhalmozási folyamatoknak. A szolidáris gazdaság kérdése ebben a tekintetben az, hogyan lehet a reproduktív gazdaság különböző formáit összekapcsolni egymással, és megvédeni a külső felhalmozástól.

A Fordulat jelen száma arról szól, hogy a tiltakozáson túl milyen konstruktív cselekvési lehetőségek állnak előttünk a klímaválsággal szemben. A korábbi számok mélyebben foglalkoztak annak a helyzetnek az elemzésével, amelyben az ilyen cselekvés kérdései ma Magyarországon fölmerülnek. A 25., *Klímaváltozás és kapitalizmus* című szám arra mutatott rá, hogy a klímaválságot nem általában az emberi tevékenység okozza, hanem elsősorban a tőkefelhalmozást az emberi és természeti erőforrások alárendelése révén elérő kapitalista gazdasági tevékenység. A 24., *Társadalmi reprodukció* című szám azzal foglalkozott, hogyan történik az élet újratermelését szolgáló női munka alárendelése a tőkefelhalmozás folyamatának. A társadalmi reprodukció itt bevezetett fogalma ebben a számban is kulcsfontosságú lesz. Ez a társadalmi és ökológiai élet újratermelését jelenti, ami alapvetően a tőkés felhalmozástól független és annak ellentmondó logika szerint történik, a tőkés rendszerben azonban alárendelődik a felhalmozás körforgásának. Ez az alárendelés nem csak a természet kizsákmányolása, az önellátó paraszti társadalmak felszámolása vagy a nőkre hárított ingyenmunka révén történik, hanem a reprodukciónak a felhalmozás köreibe való beépítése révén is. Az ipari mezőgazdaság vagy a mai háztartások piaci hozzáférése az élelemhez vagy lakhatáshoz jó példa erre. Ez a szám elsősorban azzal a konfliktussal foglalkozik, amikor a tőkés körforgásokba integrált reprodukció a tőkés rendszer válsága miatt egyre inkább lehetetlenné válik. A 21. és 26. szám a rendszerváltás történetét és a 2010 utáni rezsim kialakulását vizsgálták Magyarországon. Ezek azt mutatták meg, hogyan illeszkedett a magyar gazdaság és politika a második világháború utáni globális gazdasági ciklus 1970-es évekkel elinduló válságába. A 26. szám egyik következtetése az volt, hogy a mai magyarországi gazdasági-társadalmi rend egyszerre szolgálja a globális centrum tőkés vállalatainak válságkezelését (például a német autóipar csökkenő profitabilitását kompenzáló olcsó magyar bérek révén) és egy helyi nemzeti tőkés kör felhalmozását. E kettős felhalmozási prés költségeit a rendszer olyan

mértékben hárítja a társadalomra, hogy az mára egy reproduktív válság tüneteit mutatja az erőteljes elvándorlás, munkaerőhiány, gondoskodási válság, lakhatási válság, valamint az informális megélhetési megoldások megsokszorozódásának formájában.

A tőkés rendszer válságából (és a tőkefelhalmozás fenntartását szolgáló válságkezelési politikákból) következő reproduktív válság és a klímaválság fenyegetése mára különféle mozgalmakat indított el világszerte. E mobilizációk egyik típusa arra törekszik, hogy a felhalmozás rendszerének fenntartása mellett egyes társadalmi csoportok számára megtartson adott előnyöket, és a rendszer hátrányait más csoportokra hárítsa. Az új mozgalmak másik típusa a felhalmozás klímakatasztrófához és reproduktív válsághoz vezető rendszerével szemben egy másik, a társadalmi és ökológiai rendszerek fenntarthatóságát szolgáló, demokratikus gazdasági modellt javasol. Az utóbbi években a tőkés gazdaság működését kritizáló baloldali, az ökológiai rendszerek rombolása ellen küzdő zöld és a reproduktív munka kizsákmányolása ellen fellépő feminista mozgalmak között egyfajta új konszenzus látszik kialakulni, ami ezt a második modellt támogatja. Az ebben a számban található cikkek olyan megoldási koncepciókat és modelleket mutatnak be, amelyek az ez által a konszenzus által kijelölt irányba mutatnak – a világ más részein, Kelet-Európában és Magyarországon.

Ez a bevezető cikk arra szolgál, hogy a felhalmozás globális rendszerével szemben ma megszülető új modelleket elhelyezze a rendszer belső feszültségeinek és az abból születő rendszerellenes cselekvésnek a tágabb történetében. A cikk első része a mai nyugati mozgalmakban teret nyerő új megoldási koncepciókat tekinti át. A második rész ezt az új hullámot helyezi el egyrészt a rendszerkritikus gondolkodás elméleti kontextusában, másrészt a vég nélküli felhalmozás logikájával szemben fellépő társadalmi ellenmozgások globális történeti környezetében. A harmadik, utolsó rész a mai kelet-európai és magyarországi kontextussal foglalkozik.

ÚJ MEGOLDÁSI KONCEPCIÓK A NYUGATI ZÖLD, BALOLDALI ÉS FEMINISTA MOZGALMAKBAN

A nyugati országok egykori jóléti demokráciáiban, amelyek a második világháború utáni globális gazdasági ciklus centrumországai voltak, a jelenlegi válság elsősorban a következő tünetekben jelentkezik. Az ipari termelés olcsóbb régiók felé való kitelepítése (helyből nézve: dezindusztrializáció) nyomán a korábbi, jól fizetett ipari munkahelyek megszűnnek, helyüket a szolgáltató szektor megsokasodó, de bizonytalanabb és rosszabbul fizető állásai veszik

át (erre a folyamatra utalnak a prekarizáció vagy gig economy kifejezések – mindegyik a határozatlan idejű szerződés és biztosítás nélküli, bizonytalan munkahelyekre utal). A jóléti juttatásokat a megszorítások egymást követő hullámai jelentősen megnyirbálják. Az egyre kevésbé profitábilis reálgazdaságból a tőke a globális pénzpiacokra menekül, innen pedig a gyors megtérülést követelő, spekulatív pénzügyi befektetések különböző csatornáiba. A volt jóléti demokráciák viszonylag jól fizető lakáspiaca ilyen befektetési csatornává vált; ennek nyomán a lakhatás költségei a sokszorosára emelkedtek, és már a középosztálynak is megélhetési gondokat okoznak. A jelenlegi klímaválsággal tehát itt olyan társadalmak néznek szembe, amelyek a második világháború utáni globális gazdasági ciklusba való integrációjuk korábbi előnyeit elvesztették, és a jelenlegi piaci körforgásokban egyre több és rosszabb munkával egyre kevésbé tudják a megélhetésük feltételeit fenntartani. Ezek között a körülmények között a jobb- és baloldali rendszerkritika új hullámai indultak el. Míg ezek egyes ágai inkább csak a válság előtti jóléti szint visszaállítását követelik, más áramlatok a klímaválság fenyegetésével szembenézve a rendszer radikálisabb kritikáját fogalmazzák meg.

Az egykori előnyök megtartására irányuló, jellemzően jobboldali politikák mellett a zöld, baloldali és feminista mozgalmak találkozása az egyik irány, amit az utóbbi tendencia kitermelt. Ahogy a globális kontextussal foglalkozó következő részben látni fogjuk, ez a tendencia természetesen nem csak a jelenlegi nyugati társadalmak sajátja. Két tényező miatt azonban a most megszülető nyugati modellek fontos szerepet töltenek be a klímaválsággal kapcsolatos globális gondolkodásban. Az egyik a nyugati centrumországok dominanciája a globális tudáscsere rendszereiben. A másik tényező a nyugati társadalmak egy szerkezeti sajátosságában rejlik: ha a korábbi, jóléti időszakban ezekben a társadalmakban tömörült a globális gazdaság iskolázott középosztályának nagy része, ma a rendszerintegráció korábbi előnyeinek megszűnésével a nyugati középosztályok válsága olyan iskolázott szakértők tömegeit termeli ki, akik a felhalmozás rendszerével ellentétes modellek kialakításán kezdenek gondolkozni. A szakértői tudás felülreprezentáltsága miatt az új nyugati alternatív modellek a globális szinten domináns nyugati standardok szerint kialakított, az intézményes nemzetközi párbeszéd kategóriáihoz jobban illeszkedő koncepciókat tartalmaznak. Az ebből fakadó erősebb láthatóság magában foglalja a veszélyt, hogy az alternatív modellek körüli vita beszorul a globális viszonyok nyugatközpontú, egyensúlytalan szemléletébe. A szakértői, intézményes szint erősebb kidolgozottsága miatt ugyanakkor ezek a modellek inspirációként is szolgálnak más régiók mozgalmai számára is, és új felületeket nyitnak a párbeszédnek. Nézzük tehát, mik azok a főbb új fogalmak, amelyek elterjedéséhez ez az új hullám hozzájárult.

Commons

A klímaválságra reagáló mozgalmi gondolkodás egyik fontos fogalma a *commons* (l. Lazányi és Veress ebben a számban). Elinor Ostrom (1990) úttörő munkássága alapján a *commons*-on a közösen birtokolt, használt és igazgatott erőforrások rendszereit értjük. A zöld mozgalomban és politikában a *commons* fontos fogalommá vált, mint a természeti erőforrások fenntartható és demokratikus használatának modellje (pl. Bollier és Helfrich 2014, Takács-Sánta 2017). A *commons* fogalmát a kapitalizmuskritika marxista hagyományának különböző ágai is felkarolták – a közös javak kisajátításának történeti kutatásától az „eredeti tőkefelhalmozásban" (Linebaugh 2008), a jelenlegi válságkezelésben kisajátított erőforrások kutatásán keresztül (Midnight Notes Collective 1990, Harvey 2005), a *commons* mint társadalmi-gazdasági alternatíva tárgyalásáig (pl. De Angelis 2017, Federici 2018). A *commons* a város – a lakhatás, az utca, az ivóvíz, a közlekedés – közössé tétele kapcsán új városi mozgalmak sokaságának a témája lett (Patti és Polyák 2017). Gent, Bologna vagy Barcelona önkormányzatai híressé váltak a városi *commons* fejlesztését célzó intézkedéseikről.

A *commons* gondolatát az információs technológia és a szellemi tulajdon viszonyával foglalkozó mozgalmak is magukévá tették. Mivel a technológia révén az intellektuális javak vég nélkül megoszthatóvá válnak, ezek a mozgalmak különösen élesen érzékelték a felhalmozás és a használat logikája közti ellentmondást. Az *open source* (nyílt forráskód) mozgalom évtizedek óta foglalkozott ezzel az ellentmondással, a *peer to peer* mozgalom pedig a közösen létrehozott és mindenki számára elérhető erőforrásoknak olyan mintapéldáit hozta létre, mint a Wikipedia. Az utóbbi években a 3D nyomtatás elterjedése, a közösségi média felhalmozás-központú modelljei és a pusztán kommunikációs szolgáltatás révén teljes üzleti szektorokat átalakító cégek (mint az Amazon, Airbnb vagy Uber) sikere felfokozta a téma iránti érdeklődést. Ebből született meg többek közt a platformszövetkezetek gondolata, ami egy adott online platform által összefogott gazdasági tevékenység megszervezése fölötti kontrollt és a belőle származó hasznot a platformot birtokló cég helyett a platformot használó közösség kezébe adja (pl. Fairbnb). Az információs technológia és a *commons* találkozásának másik típusú példája a szellemi tulajdon közössé tevését a termelés valamilyen konkrét formájával ötvöző modellek (pl. WikiHouse, Open Source Ecology, l. Kiss és Szarvas ebben a számban). Az *open source* és *peer to peer* mozgalom felől olyan újítások érkeztek a *commons*-alapú gazdaság lehetőségei körüli párbeszédbe, mint a „nyílt szövetkezetiség" olyan praktikus modelljei, amelyek appok révén, automatizált eljárások segítségével lehetővé teszik egy-egy szövetkezet számára az együttműködést olyan más szereplőkkel, akik nem állandó tagok, esetleg térben is távol vannak. Hasonló újítás a „*commons*-alapú reciprocitás" védjegy javaslata is, ami *commons*-alapú szervezeteknek ingyen, piaci szereplőknek fizetség ellenében tenné elérhetővé a *commons*-alapú gazdaságban megtermelt javakat (Bauwens et al. 2019a).

Szolidáris gazdaság

A commons mellett az új mozgalmak másik kulcsfontosságú fogalma a *szolidáris gazdaság*. A kifejezés az 1980-as években terjedt el Latin-Amerikában (Razeto 1998) és Európában (Laville 2007), az 1970-es évek válságából kifejlődő informális gazdaságról való gondolkodásban, majd az 1990-es és 2000-es években a globalizációkritikus mozgalom és a szolidáris gazdasággal foglalkozó új nemzetközi hálózatok (RIPESS, EMES, CIRIEC) munkássága nyomán vált nemzetközileg elismertté. Lényegét tekintve a szolidáris gazdaság a végtelen felhalmozás kényszerének ellenálló, a gazdasági demokrácia és ökológiai fenntarthatóság elvei szerint működő gazdasági együttműködésekre vonatkozik. Ezek különböző formái a szolidáris gazdaság fogalmától függetlenül is léteztek és léteznek világszerte – a fenntartható gazdálkodást folytató közösségi gazdálkodási formáktól a különböző szövetkezeti, non-profit vagy társadalmi célú vállalkozásokig, alapítványokig vagy köztulajdonban levő nonprofit cégekig. Ezekhez képest a szolidáris gazdaság kifejezés nem valamiféle új iskolát, idealizált modellt vagy zsinórmértéket jelent. Sokkal inkább egy olyan összefoglaló megnevezést és keretrendszert, amin keresztül az ilyen kezdeményezések kapcsolatba léphetnek és együttműködhetnek egymással. Innen nézve a szolidáris gazdaság gondolatának alkalmazása ma a gazdaságszervezés demokratikus és fenntartható módjairól szóló gyakorlati tapasztalatszerzés, közös tanulás, stratégiai tervezés és innováció folyamatát jelenti.

A gyakorlatok sokféleségének szentelt figyelem mellett a szolidáris gazdaság gondolatának van még két sajátossága, amit érdemes hangsúlyozni. Az egyik, hogy a szolidáris gazdaság nem csak demokratikusan és környezettudatosan működő gazdasági egységek sokaságára vonatkozik, hanem arra a tágabb gazdasági körforgásra is, amely összekapcsolja a gazdaság különböző területén működő szolidáris vállalkozásokat. Ezért a szolidáris gazdaság kérdésköre nem csak egy-egy demokratikus és fenntartható vállalkozás működtetésének a problémáit öleli fel, hanem a szolidáris gazdasági ökoszisztémák fejlesztésének a kérdéseit is. A koncepció másik sajátossága, hogy nem csak egy a piac és állam funkcióit kiegészítő harmadik, etikusabb gazdasági szektor fejlesztésére vonatkozik, hanem egy olyan átfogó programra, ami a teljes gazdaság átalakítását tűzi ki célul. Mára a demokratikus és fenntartható gazdasági formákkal foglalkozó nemzetközi kutatóhálózatok a „szociális és szolidáris gazdaság" (*social solidarity economy*, SSE) átfogó megnevezést használják, ezen belül különbséget téve az adott konkrét gazdasági formákra utaló „társadalmi vállalkozás", „szövetkezeti" vagy „szociális gazdaság" kifejezések és a rendszerszintű átalakítás programját is magába foglaló „szolidáris gazdaság" kifejezés között (pl. RIPESS 2015 – az európai és magyar fogalmak és jogi formák áttekintését l. Mihály és Kiss ebben a számban).

Helyi gazdaságfejlesztés

A gazdaság fenntartható és demokratikus átalakítását célzó új koncepciók további példáját képezi a *helyi gazdaságfejlesztés* új hulláma, ami a külső tőkefelhalmozási körforgásokba való erősebb integráció helyett a reprodukciót szolgáló helyi körforgások erősítését célozza. Míg az ilyen gazdaságfejlesztés kérdését mindig is felvetették a tőkés fejlődés egyenlőtlen hatásai miatt hátrányba kerülő (tipikusan: rurális, perifériás) térségek problémái, ma a helyi gazdaságfejlesztés a volt jóléti demokráciák nagyvárosaiban is aktuális kérdéssé válik. Az új nyugati helyi gazdaságfejlesztés-modellek jellemzően ilyen helyszínekre fókuszálnak. Ilyen a Democracy Collaborative thinktank által kifejlesztett clevelandi modell, ami egy dezindusztrializált térségben működő nagy intézményeket (önkormányzatot, kórházat, egyetemet) használ a helyi szövetkezeti gazdaság fejlesztésére. Az erőforrások bent tartását és demokratikus keringetését szolgáló helyi fejlesztési célok ma nem csak egész városok, de egész nyugati országok gazdaságára is relevánssá válnak – így lett például a clevelandi modellt követő Preston városa a brit Munkáspárt gazdaságpolitikájának mintapéldájává (l. Sidó ebben a számban).

A szolidáris gazdaság új hullámán belül új felfutását látjuk a *szövetkezeti* formának. Ezt egyrészt a fent említett platformszövetkezetekhez és „nyílt szövetkezetiséghez" hasonló módszertani újítások jellemzik, másrészt pedig a munkástulajdonban levő szövetkezetek fejlesztését célzó új innovációk. Utóbbira példa az a kezdeményezés, ami a ma nyugdíjba vonuló baby boomerek kis- és középvállalkozásait alakítja át munkástulajdonban levő szövetkezetekké (Hoover 2018).

Míg a mozgalmak és velük együttműködő helyi politika a fenntartható és demokratikus gazdaság új gyakorlati modelljeit kísérletezik ki, a szakértők lázadása a közgazdaságtanban az *„új közgazdaságtan" (new economics*) mozgalom formájában jelentkezik. A mozgalom híres példája a gazdasági tevékenységet a környezeti fenntarthatóság és demokratikus újraelosztás határai közé szorító „fánk-gazdaságtan" gondolata (Raworth 2017). Ez a hullám új szakértői hálózatokat hoz létre (pl. New Economy Coalition), az egyetemi diákmozgalmak szintjén pedig a közgazdászoktatás átalakítását követeli. Ehhez a hullámhoz sorolhatjuk a pénzügyek újraszabályozását követelő, erre szolidáris modelleket kidolgozó új pénzügyi mozgalmakat is (pl. Positive Money, Change Finance – l. Horváth és Lafferton ebben a számban).

Nemnövekedés és ökoszocializmus

Két régebbi, de az új mozgalmak által ma felerősített gondolat a *nemnövekedés* (*degrowth*) és az *ökoszocializmus*. A nemnövekedés a Római Klub 1972-es, *A növekedés határai*

c. jelentése alapján kifejlődő gondolkodási irány, ami a véges erőforrások és végtelen gazdasági növekedés kibékíthetetlen ellentétéből indul ki. A nemnövekedés mozgalom az évtizedekben sokféle javaslatot dolgozott ki arra, hogyan hangolható össze a jólét növekedése a gazdasági növekedés visszafogásával (pl. Liegey et al. 2013). Mint a profitabilitás fenntartásával nehezen összeegyeztethető vízió, ez az elképzelés a „fenntartható fejlődés" gondolatához képest sokáig alulmaradt, 2008 óta azonban a rendszerkritika megerősödésével a nemnövekedés mozgalom is új lendületet kapott, és a klímaválsággal kapcsolatos viták fontos szereplőjévé vált (Dale 2019).

Az ökoszocializmus a természet és az ember kizsákmányolását egyazon rendszerproblémaként kezelő hosszú, 19. századig visszanyúló kritikai hagyomány része. Az 1970-es években *A növekedés határai* jelentés és az államszocialista rendszerek kritikája új lendületet adott a zöld és baloldali politika ilyen egybekapcsolásának (pl. Bahro 1978). Az ökoszocialista gondolkodás intézményesedését a következő évtizedekben felerősítette a globalizációkritikus mozgalom, ami előtérbe helyezte a globális délen zajló társadalmi és természeti pusztítás és nagy nyugati vállalatok közti kapcsolatot (Kovel és Löwi 2001). A 2007 óta formális nemzetközi hálózattal rendelkező ökoszocializmus gondolatait Nyugaton is sok zöld-baloldali párt átvette. Az ökoszocializmus az ökológiai válság elkerülését egyértelműen a kapitalizmus felszámolásához köti, és az 1990-es évektől foglalkozik a klímaválság zöldkapitalista megoldásainak kritikájával (pl. Sarkar 1999). Radikális álláspontja miatt az ökoszocializmus sokáig viszonylag marginális maradt, a klímaválság elmélyülése azonban mára az ökoszocialisták által kidolgozott témákat a figyelem középpontjába helyezte – ahogy a Fordulat *Klímaváltozás és kapitalizmus* számában bemutatott viták is mutatják.

Ökofeminizmus és társadalmi reprodukció

A gazdaság működését a nők helyzete szempontjából vizsgáló feminista közgazdaságtan növekedéskritikája ugyancsak fontos szerepet játszik az új mozgalmak gondolkodásában. Az *ökofeminizmus* (pl. Mies és Shiva 1993) a növekedést megkérdőjelezhetetlen célként beállító fejlődési modellekkel szemben arra mutatott rá, hogy a nők és a természet elnyomása nemhogy nem csökken, hanem egyre nő a tőkés gazdaság fejlődésével, miközben ez a növekedés éppen hogy felszámolja az ökológia és társadalmi reprodukció olyan tudásait és gyakorlatait, amelyeknek letéteményesei hagyományosan a nők voltak. Ennek a gondolatnak az alapján hozta létre Vandana Shiva például a Navdanya hálózatot, ami hagyományos indiai mezőgazdasági növények magvait őrző és továbbadó, azokat a nagy agrárcégek licenceivel szemben közösségi tulajdonban tartó vetőmagbankok és termelők hálózata Indiában. Az olyan ökofeminista közgazdászok munkái, mint Ariel Salleh (1997, magyarul:

2019) vagy Mary Mellor (1997) a zöld, baloldali és feminista kritika ötvözésével az 1990-es évek óta hangsúlyozták a növekedéskorlátozásnak és a reproduktív gazdaság megerősítésének a fontosságát. A zöld ökofeminizmus mellett a feminista közgazdaságtan marxista ága a reproduktív női munka szerepét tárta fel a tőkés gazdaságban (l. a Fordulat 24. számát).

Míg az 1960–1970-es évek kapitalizmuskritikus nyugati feminizmusának helyét az 1980-1990-es években egy identitáspolitika-központú irány vette át, a rendszerkritikus mozgalmak megerősödése ma a feminizmusban is új hullámot hoz. Az új hullám állításainak egyik híres összefoglalója *A 99% feminizmusa* c. kiáltvány (Fraser et al. 2019), ami a gazdasági hierarchia csúcspozícióiért „egyenlően" versengő liberális feminizmussal szemben egy olyan ökoszocialista feminizmus programját hirdeti meg (újra), ami egyszerre foglalkozik a nők többségének a jelenlegi gazdasági berendezkedés által okozott problémáival és a klímaváltozással szemben szükséges átalakulás reproduktív erőforrásaival. *A társadalmi reprodukció elmélet* újonnan elterjedő fogalma (*social reproduction theory*, SRT) ugyanennek az új feminista hullámnak az elméleti irányát foglalja össze. Ez az irány a teljes társadalmi-gazdasági folyamaton keresztül igyekszik végigkövetni a reproduktív munka és termelő munka viszonyát (például egy autógyár teljesítményébe beleszámítja a dolgozók felnevelésének, oktatásának, gyógyításának, nyugdíjának, lakhatásának, közlekedésének, napi étkezésének-pihenésének a költségeit is), és ez alapján tesz javaslatokat a gazdasági rendnek a reprodukciót szolgáló átalakítására (l. Czerván et al. ebben a számban).

Municipalizmus és igazságos átmenet

A 2008-as válság utáni megszorításokra reagáló tüntetéshullámok baloldali változatai – különösen az Occupy vagy Indignados mozgalom – a közvetlen demokrácia elvét hangsúlyozták a képviseleti demokrácia (tapasztalatuk szerint bukott) modelljével szemben. Ennek a fajta mozgalomnak a politikai intézményesedése szülte meg Spanyolországban az olyan *municipalista* választási platformokat, mint a Barcelona en Comú, amelyek a közvetlen demokrácia elvét vitték be a városvezetésbe. A spanyol municipalista platformok 2015-ös választási győzelmét sok más város és falu példája követte Európában és Észak-Amerikában. A municipalizmusnak ez az új hulláma egyrészt a Murray Bookchin politikafilozófus által az 1980-as években felvázolt municipalista politikai vízióra támaszkodik, ami a hatalom közvetlen ellenőrzését lehetővé tevő helyi demokráciát tartotta a komplex társadalmakban lehetséges demokrácia modelljének (pl. Bookchin 1986). Másrészt ez a hullám feleleveníti a 20. század eleji szocialista municipalizmus angolszász hagyományát, ami a közszolgáltatások és jóléti intézmények kiépítését és demokratikus működtetését szorgalmazta (Radford 2003). Végül, a mozgalom kapcsolatot ápol a rojavai forradalom demokratikus konföderalista

programjával (Öcalan 2015). Az új municipalista hullám egyszerre kísérletezik a politikai és gazdasági demokrácia új helyi modelljeivel (az élelmiszerönrendelkezéstől a közművek közösségi ellenőrzésbe vételén át az Airbnb-hez hasonló globális óriáscégek elleni harcig), és egy olyan nemzetközi municipalista hálózat kiépítésével, ami a résztvevő városok gazdasági és politikai erejénél fogva igyekszik a globális politika új aktoraként fellépni.

Az állami mozgástér kihasználása a klímaválságnak ellentartani képes újfajta gazdasági modell kialakítására ugyancsak olyan terület, ahol sok újítás született az elmúlt években. A közművek köztulajdonba vétele és ezáltal a zöld átmenet kivonása a profitkényszer alól, az állami tulajdonú bankok felhasználása a zöld átmenet finanszírozására, vagy a szolidáris gazdasági formák fejlődését szolgáló új szabályozási környezet kialakítása mind ezek közé tartozik (l. Sidó ebben a számban). Nagyobb volumenű javaslat ebbe az irányba az amerikai demokratikus szocialisták *Zöld Megállapodás (Green New Deal)* törvényjavaslat-csomagja, amit egy korábbi zöld tervezet alapján fogalmaztak meg 2018-ban. A szénadó, a kibocsátáscsökkentés és a megújuló energiára való áttérés mellett a program az átalakítás révén teremtett új munkahelyeket, a klímaváltozás és gazdasági válság által leginkább fenyegetett szegény és marginalizált csoportok helyzetének javítását, a minimálbér emelését, az univerzális egészségügyi ellátást, és a monopóliumok kialakulásának megakadályozását is tartalmazza. A Zöld Megállapodás gondolata az elmúlt évben a klímapolitikai viták középpontjába került Európában, Kanadában és Ausztráliában is, párhuzamosan azzal, ahogy a felmelegedés gyorsulása miatt szűkülő cselekvési ablak kapcsán egyre inkább előtérbe kerül az intenzív állami szerepvállalás kérdése. Bár a jelenlegi berendezkedés hatalmi hierarchiáiból következően a Zöld Megállapodás körüli vitákat egyre inkább a befektetők érdekei alakítják (például az európai Zöld Megállapodás 2019 végén bejelentett tervében), a Zöld Megállapodás kérdése a globális politikában egyelőre nem dőlt el, és találkozási pontot képez a különböző szereplők között.

Bár a *szakszervezetek* viszonyát a kibocsátáscsökkentéshez sokan kibékíthetetlen ellentétként képzelik el, a szakszervezetek oldaláról az elmúlt évtizedekben erős programok fogalmazódtak meg arra, hogyan segítheti a szakszervezeti mozgalom a klímacélok megvalósítását. Az egyik, a klímatanácskozások mainstreamjébe 2015 óta bekerült ilyen program az igazságos átmenet (*just transition*) azon felfogása, ami a zöld gazdaság növekedését új munkahelyek teremtésével köti össze. Egy másik, újabb megközelítés abból indul ki, hogy a zöld növekedés egyrészt nem garantál a katasztrófa elkerüléséhez elég gyors átmenetet, másrészt további társadalmi és globális egyenlőtlenségeket szül. Ezért ez a felfogás magának a növekedés logikájának az alapjánál álló társadalmi és tulajdonviszonyok átalakítását tűzi ki célul – például az energiaszolgáltatók visszavételét közösségi és állami tulajdonba azért, hogy a profitcéloktól függetlenül is megtörténhessen ezek átállítása (l. Csurgó és Fabók ebben a számban).

HOGY VISZONYULNAK AZ ÚJ NYUGATI MOZGALMAK MEGOLDÁSI KONCEPCIÓI A RENDSZERKRITIKUS GONDOLKODÁS HAGYOMÁNYÁHOZ?

A nyugati mozgalmakban felmerülő új megoldáskoncepciók mindegyikében jelen van két alapvető gondolat. Az egyik az, hogy a klímaváltozás elsődleges oka a növekedésen alapuló gazdasági rend – és hogy a klímaválság megoldásához ki kell lépnünk a növekedési logikából. A másik gondolat az élet újratermelését végző olyan alapvető folyamatoknak az előtérbe állítása, mint az ökológiai rendszerek önmegújító képessége, a nők reproduktív munkája vagy a kölcsönös segítség és közösségi javak rendszerei. Ezek a folyamatok a tőkés gazdaság formális modelljeiben láthatatlanok maradnak, a valós gazdasági folyamatokban pedig az alárendelt „olcsó" erőforrások szerepét játsszák. Ezeknek a folyamatoknak az „újrafelfedezése" és hangsúlyozása azért fontos az új mozgalmak számára, mert a felhalmozás logikájától független, demokratikus és fenntartható gazdasági alternatívák alapját adhatják.

A globális kapitalizmus rendszerét kritizáló gondolkodás hagyományában mindkét gondolat azzal a kulcsfontosságú problémával függ össze, hogy mi a tőkés gazdaság kapcsolata az intézményesített tőkés viszonyokon kívüli gazdasági-társadalmi tényezőkkel – például hogyan függ össze a bérmunka és tőke közti (formalizált) viszony a háziasszonyok ingyen gondoskodó munkájával, a munkások élelmezésének költségeit lenyomó gyarmati élelmiszer-termeléssel, vagy a nyersanyagok „ingyenes" kitermelésével. A cselekvés kérdése felől nézve ez a probléma ebben a hagyományban úgy hangzik, hogy mi a formális tőke-bérmunka viszonyon kívüli társadalmi csoportok (pl. nők, parasztok, rabszolgák) szerepe a forradalom szempontjából.

Marx klasszikus elmélete szerint a profitot a munka termeli meg: pontosabban az a viszony, hogy a munka által megtermelt értéknek csak egy részét fizeti ki a tőkés bérként, egy másik részét pedig profitként megtartja. Ebből a gondolatból következett a produktív és nem produktív munka megkülönböztetése – ahol a produktív munka a tőke számára közvetlenül többletértéket termelő munkát jelenti (ennek elsődleges példája a gyári munka), a nem produktív munka pedig minden más olyan munkát, ami közvetlenül nem termel többletértéket (a hivatalnoki munkától a házimunkáig [Marx 1963]). Ebből az elképzelésből a forradalmi cselekvés programjára nézve azt a következtetést lehetett levonni, hogy a tőkés rendszer elleni küzdelem elsődleges ágense a produktív munkát végző (jellemzően férfi, iparban dolgozó) proletariátus. Bár Marx megítélése a kérdésben

változó volt[1], az ortodox marxisták a produktív-nem produktív munka ellentéből a produktív munkát végző munkásság forradalmi szerepének a történelmi szükségszerűségére következtettek, és minden másfajta – így például a paraszti vagy gondoskodó – munkát ehhez képest alárendeltnek fogtak fel.

A produktív-nem produktív munkának ezt az éles megkülönböztetését (és ez alapján a férfi ipari munkás kitüntetett politikai szerepét) sokan megkérdőjelezték a marxista hagyományon belül. Rosa Luxemburg például 1913-ban a gyarmatosítást magyarázta azzal, hogy a tőkefelhalmozás fenntartásához a kapitalista rendszernek folyamatosan külső erőforrások bekebelezésére van szüksége (1979). Frantz Fanon a gyarmati nagyvárosok nyomornegyedeiben élő tömegek jelentőségét hangsúlyozta a kapitalizmus és a gyarmati rendszer elleni küzdelemben – amivel sok mozgalmat inspirált az algériai forradalomtól az amerikai Fekete Párducokig (1985). Más fekete teoretikusok, mint CLR James (2001) arra mutattak rá, hogy a munkamegosztás szerkezetében a rassz alapvető szerepet játszik, és ezért a munkásság forradalmi potenciáljáról való gondolkodásban a rassz kérdése kulcskérdés. A hatvanas-hetvenes évek olasz munkásmozgalmához kapcsolódó elméleti irány, az *operaismo* (pl. Tronti 1970) arról beszélt, hogy minél inkább előrehalad a kapitalizmus fejlődése, a munkásság életfeltételei annál inkább a tőkefelhalmozás körforgásába integrálódnak – a társadalmi viszonyok annyira egybenőnek a termelési viszonyokkal, hogy az egész társadalom mintegy a gyár függvényeként létezik. Az *operaismo* stratégiája e teljes folyamatnak a megszakítására irányult; a gyakorlatban nem választotta szét a gyári sztrájkokat a lakbérsztrájkoktól vagy az utcai tüntetésektől.

Az 1960-as évektől a marxista feministák kikerülhetetlen módon rámutattak a fizetetlen női munka szerepére a tőkés felhalmozásban – Selma James megfogalmazásában röviden: „a tőke a férj munkabéréért két munkást kap, nem egyet" (2012: 66). Az 1970-es évektől kutatók sorozata mutatott rá arra, hogy a látszólag nem kapitalista termelési módok a világgazdaság perifériáin – így a paraszti vagy gyarmati közösségi gazdálkodás – hogyan működnek a globális tőkefelhalmozás olcsó erőforrásaként (Meillassoux 1981, Wolf 1999). A rassz és az ingyenes önellátó gazdálkodás szerepét a felhalmozásban élesen jelenítette meg például Wolpe (1972) a dél-afrikai apartheidrendszerről szóló elemzésében: a rendszer által a fekete törzsek számára kijelölt, elkülönített területeken folyó önellátó gazdálkodás a fekete munka olcsóbb felhasználását szolgálta az iparban. A világrendszer-elemzés (Smith et al. 1984) és globális munkakutatás (Van der Linden 2001) konszenzusa mára az, hogy a tőke a munkásság megélhetésének költségeit globálisan nem fizeti meg, hanem ezt a költséget mindig az ingyen és olcsón végzett reproduktív és nem szabad munkák pótolják ki. E szemlélet új

1 ahogy azt a parasztság forradalmi potenciáljáról szóló, Vera Zaszulicshoz írt híres levele is mutatja (Marx 1969).

kortárs alkalmazásának tekinthető a társadalmi reprodukció elmélet, vagy a természet mint olcsó erőforrás felhasználását elemző új ökoszocialista kutatások (Moore 2015).

Ennek a hagyománynak a fő állítása tehát az, hogy az érték nem csak ott termelődik, ahol a tőke profitot realizál, hanem egy ennél sokkal hosszabb láncolatban, aminek része „nem produktív", reproduktív és nem szabad munkák, valamint a természeti erőforrások olcsó és ingyenes felhasználása is. Ha viszont a munka viszonya a tőkefelhalmozáshoz ilyen hosszú láncolatokban van elosztva, mit jelent ez a rendszerellenes cselekvés lehetőségei szempontjából?

Jared Sacks (2019) a fenti hagyományból származó politikai következtetést egy hármas megkülönböztetésben foglalja össze: különbséget tesz produktív, közvetett módon produktív és nem produktív munka között. A produktív munka a közvetlenül többletértéket termelő (pl. autógyári) munkát jelenti. A közvetett módon produktív munka az értéktermeléshez közvetetten kapcsolódó munkát (pl. az autógyári munkás oktatását vagy hivatali ügyeit végző szakemberek tevékenységétől a vacsorájáról gondoskodó háziasszony munkájáig). A nem produktív munka pedig az olyan munkát jelenti, ami nem termel értéket a tőke számára – azaz, a tisztán a reprodukciót szolgáló munkát, ami nincs alávetve a felhalmozás kényszerének (például a pusztán a szükséges élelmet megtermelő mezőgazdasági munkát).

A cselekvés szintjére lefordítva ez a hármas megkülönböztetés két fő következtetéssel jár. Az egyik az, hogy ha a tőkefelhalmozás folyamatában a közvetlenül többletértéket termelő és a profithoz „csak" közvetve, rejtetten hozzájáruló munkák egyaránt fontosak, akkor a felhalmozás rendszere elleni küzdelem szempontjából is egyaránt fontosak: a fogyasztás vagy reproduktív háttér szintjén tanúsított ellenállás éppúgy károsíthatja a felhalmozás folyamatát, mint egy ipari sztrájk.

Az erre a gondolatra épülő mozgalmi stratégiára Sacks a szakszervezeti politika oldaláról már korábban kidolgozott „mozgalmi szakszervezetiség" (*social movement unionism* [Waterman 1993]) fogalmát használja. Mit jelent ez? A gyakorlatban olyan együttműködéseket, mint a gyári és lakbérsztrájkok összekötése az *operaismo*t inspiráló olasz munkásmozgalomban, a helyi sztrájkok és globálisbojkott-mozgalmak összehangolása a globalizációkritikus mozgalom stratégiájában az Esso vagy Nike globális óriáscégek ellen, vagy a sztrájkoló bányamunkások köré szerveződő általános sztrájk a dél-afrikai Marikanában, amihez az informális kereskedők, taxisok, nők és gyerekek is csatlakoztak, a nőszervezet pedig ételosztással és a rendőri erőszak elleni menetekkel vett részt (Naicker 2015). Ez a fajta szerveződés nem új dolog a munkásmozgalomban: a klasszikus angol munkásmozgalom kialakulása ugyancsak területi, szomszédsági alapon, a megélhetés központi kérdése miatt erős női részvétellel megszervezett akciókhoz kötődik (Castells 1983). A mai nyugati mozgalmak esetében hasonló példa a társadalmi reprodukció elmélet

érvelését a gyakorlatban megvalósító nősztrájkok (Arruzza 2018), vagy az őslakosok, szakszervezetek és klímaaktivisták közös harca a dél-dakotai gázvezeték építése ellen.

Az ilyenfajta koalíciók a felhalmozás hosszú láncolataiba integrált (produktív és közvetetten produktív) munkaformák között alapvetően a felhalmozási folyamat megtörésére irányulnak. A cselekvés egy másik irányára vonatkozó másik fő következtetés a nem produktív munkával kapcsolatos. A nem produktív munka egyrészt a küzdelem végső célját nevezi meg: azt a célt, hogy az ember és természet munkáját felszabadítsa a felhalmozás kényszere alól (azaz a tőke szempontjából nem produktívvá tegye). Másrészt a nem produktív munka fogalma a küzdelem egy másik területére is rávilágít. A küzdelem tárgya itt nem a létező felhalmozási folyamatok megtörése, hanem olyan új gazdasági formák kialakítása és terjesztése, amelyek a felhalmozási logikának ellenállva, az élet újratermelésének igényei szerint működnek – azaz, pusztán a reprodukciót szolgálják, és a tőke számára nem produktívak. Mészáros István, a 2000-es évek latin-amerikai baloldali hullámát nagyban inspiráló szerző a következőképpen érvelt a küzdelem ezen stratégiája mellett (2005).
A tőkés rendszer terjedése azzal jár, hogy a társadalmi és ökológiai élet újratermelésének folyamatai egyre inkább a tőke által uralt és felhasznált körforgások részévé válnak. Ahhoz, hogy az átalakulásért való küzdelemben megvethessük a lábunkat, a társadalmi élet alternatív, demokratikus, közösségi formáit kell létrehozni, amelyek működésük minden pontján a közösségi és ökológiai élet prioritásaival írják felül a felhalmozás logikáját, és önmagukban olyan erőforrást és kiindulópontot kínálnak, ami nincs alávetve a felhalmozás kényszerének.

A tőke számára nem produktív, pusztán az élet újratermelését szolgáló gazdaságra nézve a fenti hagyományból alapvetően két tanulság következik. Az egyik az, hogy a reproduktív célokat szolgáló emberi és természeti munka ma jellemzően a felhalmozás folyamataiba beágyazott, a felhalmozás logikájának alárendelt formában létezik. Az ökoszisztémák megújulási képessége, a gondoskodó munka vagy a kölcsönös segítség rendszereiben megtermelt javak a legtöbb esetben a tőkefelhalmozásnak nyújtott „alulról jövő" támogatásként működnek. Például az élelmezés költségeit csökkentő háztáji gazdálkodás vagy a lakhatás árát csökkentő kalákázás az alacsony béreket „pótolja ki", és ezzel segít alacsonyan tartani a munkaadók bérköltségét. A cselekvésre nézve ebből az a kérdés következik, hogy hogyan lehet a jelenben is folyó reproduktív tevékenységeket leválasztani a felhalmozás folyamatáról: hogy lehet felszabadítani az ökológiai rendszereknek, háztartásoknak és közösségeknek a saját maguk fenntartásáért végzett munkáját az alól a kényszer alól, hogy ezzel tőkés vállalatoknak profitot termeljenek.

A másik fő tanulság a reproduktív gazdaság fejlesztését és kiterjesztését szolgáló építkezésre vonatkozik. Ez a tanulság az, hogy mivel a reproduktív gazdaság létező elemei a külső piaci viszonyokba beágyazottan működnek, így fejlesztésük kérdése mindig egyúttal a beágyazottság módjának a megváltoztatását is jelenti. Ez egy olyan küzdelem, ami a

beágyazottság létező formáiban a reproduktív logika erősítését célozza a felhalmozás folyamataival szemben. Erre a fajta küzdelemre rengeteg spontán stratégiát találunk világszerte. Ilyen stratégia volt a szocialista második gazdaság háztájizó munkásainál a gyári munkavisszatartás, amivel a háztájiba fektethető munkaidőt növelték, ezzel ellentartva a háztájizás „olcsó erőforrás" funkciójának. Ilyen klasszikus stratégia a paraszti gazdálkodásban, hogy minimalizálják a külső piacról való fogyasztást – mivel az ehhez szükséges készpénzt a paraszti gazdaságban nem tudják megtermelni, a külső fogyasztás a paraszti gazdaságon kívüli munkavállalás kényszerét hozza magával, és ezzel erodálja a paraszti gazdaság autonómiáját. A szolidáris gazdaság vagy *commons* körüli új innovációs hullám nagyrészt az ilyen stratégiák tudatos, intézményes formáira vonatkozik.

Ilyen stratégiákra vonatkozó fogalom ebben a gondolkodásban a „félig áteresztő membrán" (De Angelis 2017, P2P 2019), ami olyan intézmények összességét jelenti, amelyek egyszerre gátolják az erőforrások kiáramlását a szolidáris rendszerből, és teszik lehetővé külső erőforrások bevonását. Ilyen intézményes megoldás például a „*transvestment*", ami a gazdasági tevékenység olyan kombinációját jelenti egy-egy szolidáris vállalkozáson belül, ami egyszerre hoz be külső erőforrásokat (külső piaci szereplőknek nyújtott szolgáltatások révén) és használja ezeket egy *commons* alapú erőforrás fejlesztésére. Például egy közösségi mezőgazdasági kezdeményezés árulhat drágán értékesíthető friss élelmiszert luxusétteremláncoknak, ebből a plusz jövedelemből pedig támogathatja az élelmiszer-hálózat kiterjesztését olyan háztartásokra, akik maguktól nem tudnák a belépéshez szükséges szervezőmunkát elvégezni. A tech ipar új szövetkezetei gyakran alkalmazzák azt a megoldást, hogy piaci megrendelések teljesítéséből származó bevételből új *commons* alapú vállalkozások megalapításához nyújtanak segítséget (Bauwens et al. 2019b). A membrán „lezárását", azaz a közösségi, szolidáris erőforrások eláramlásának az akadályozását szolgáló eszközök a tulajdonjog szintjén az erőforrásokat a piacról kivonó megoldások – mint a szövetkezeti lakások piaci értékesítését megtiltó lakásszövetkezeti szabályzatok vagy a telekspekulációt kizáró közösségi földalapok. A csereeszközök szempontjából ilyen intézmény a helyi pénz, ami a helyi gazdasági körforgás erősítését segíti, a helyi erőforrások eláramlását gátolja. A közösségi erőforrások belső hasznosítását szolgáló eszköz a nyugdíjalapok vagy szövetkezeti bankok szolidáris gazdasági befektetései. A reproduktív körforgások megvédését és fejlesztését szolgáló szabályozási, adminisztratív intézkedésekről való gondolkodás ma erősödőben van mind a szolidáris gazdaság és *commons* körül megsokasodó szakértői anyagok, mind a municipalista és új zöld-baloldali politikába bekerülő szakpolitikák szintjén.

AZ ÚJ NYUGATI MEGOLDÁSI KONCEPCIÓK A FELHALMOZÁS RENDSZERE ELLEN KÜZDŐ MOZGALMAK GLOBÁLIS KONTEXTUSÁBAN

A fenti elméleti keretből nézve a zöld, baloldali és feminista mozgalmak egymásra találásából születő új megoldási koncepciók alapvető kérdése az, hogy hogyan lehet az ember és a természet munkáját felszabadítani a tőkefelhalmozás szolgálatából, és ehelyett a reprodukciót szolgáló, demokratikus és fenntartható gazdaságot kialakítani. Ez a fajta kérdésfeltevés szembemegy az olyan megoldási javaslatokkal, amelyek a válság körülményei között egy-egy társadalmi csoport vagy élőhely jólétét a felhalmozás rendszerébe való előnyösebb integrációval, más társadalmi csoportok és élőhelyek rovására tennék lehetővé – mint ahogy a klímamenekülteket a határon kívül rekesztő új migrációs politikák, a zöld energia terjedésétől az európai tőke új globális befolyását remélő európai Zöld Megállapodás terv, vagy a nyugati munkásságnak újra munkahelyeket adó helyi újraiparosítás új szociáldemokrata programjai ígérik. Ez a fajta erős különbségtétel a rendszerintegráció maradék előnyeiért küzdő válságpolitikák és a reproduktív autonómiáért küzdő politika között viszonylag új fejlemény, amit ezekben a mozgalmakban a nyugati társadalmak integrációs előnyeinek az elvesztése alapoz meg, és a klímakatasztrófa fenyegetése erősít fel.

Ha végigtekintünk a tőkefelhalmozás rendszere ellen fellépő mozgalmak történetén, azt látjuk, hogy bár elvben elutasították a felhalmozás logikáját, a gyakorlatban az ezekből a mozgalmakból kinövő helyi rezsimek a rendszerintegráció helyben előnyösebb formái révén igyekeztek a jólét szintjét helyben növelni. A modern rendszerellenes mozgalmak három nagy ága, a szociáldemokrata, kommunista és gyarmati nemzeti felszabadító mozgalmak a 20. században egyaránt megszerezték az államhatalmat; ezzel azonban az új forradalmi kormányok az adott nemzetgazdaság kapitalista integrációjának a menedzseri székében találták magukat (Amin et al. 1990). A szociáldemokrata kormányok a nyugati centrumállamok jóléti alkuinak végrehajtójává váltak – annak fejében, hogy a munkának kedvező jóléti intézkedések nem károsítják jelentősen a tőke profitabilitását. Az államszocialista rendszerek iparfejlesztési erőfeszítéseit az a prioritás határozta meg, hogy a globális kapitalista piac szabályai szerint működő külkereskedelemben javítsák a saját pozíciójukat (növeljék a technológia szintjét, ami az alacsonyabb technológiaszintű árukkal szemben magasabb cserearányt biztosít). Ennek az erőfeszítésnek az érdekében a helyi munkásmozgalmakat elnyomták, a lakosságot pedig az iparosítás, urbanizáció és fogyasztásnövelés modernizációs programjai révén mélyen integrálták a globális piac logikája által meghatározott gazdasági körforgásokba. A nemzeti felszabadító kormányok a globális gazdasági hierarchia perifériás pozíciójában egyszerre igyekeztek megfelelni a külső gazdasági

integráció előnytelen követelményeinek, és nagy erőfeszítésekkel lépéseket tenni a globális piac prioritásai szerint meghatározott „fejlődés" lépcsőjén – a helyi társadalmak erőteljes elnyomásának árán. Röviden: kormányra kerülve a huszadik század nagy rendszerellenes mozgalmai egyaránt meghajoltak a rendszerintegráció kényszere előtt, és az általuk képviselt társadalmi csoportok életfeltételeinek javulását a rendszerintegráció számukra előnyösebb változataitól remélték: a centrumtőke profitjának a centrummunkásság részére való nagyobb arányú visszaosztásától a szociáldemokrácia esetén, illetve a globális hierarchiában való fennebb kapaszkodástól az államszocializmus és a nemzeti felszabadító kormányok esetén. A harmadik világ országait tömörítő, egy igazságosabb globális gazdaságért küzdő mozgalmak (mint a G77 vagy az el nem kötelezettek mozgalma) ugyancsak alapvetően a nyugati iparosító fejlődés modelljének kiterjesztését követelték a periféria országaira.

Az 1968-as globális rendszerellenes mozgalmi hullám a korábbi rendszerellenes mozgalmakból alakult kormányok delegitimációját jelezte világszerte. A második világháború utáni globális gazdasági ciklus 1970-es évekkel kezdődő válsága világszerte visszafogta a rendszerintegrációnak a munkásság által élvezhető előnyeit. A válságkezelés tőke által dominált politikái a munkaerő kárára igyekezték fenntartani a felhalmozás folyamatát – a jóléti rendszer leépítése, a munkaerő flexibilizációja, és a mindennapi élet (pl. lakhatás) teljes kiszolgáltatása révén a piacnak. Ezt nevezzük a neoliberalizmus globális korszakának.
A neoliberális válságkezelés által okozott társadalmi és ökológiai károk az 1990-es években kialakuló új ellenmozgalmak alapjává váltak. Ezek a mozgalmak erősen kritizálták a huszadik századi rendszerellenes kormányok rendszerintegrációra alapozott politikáit – így például a globalizációkritikus mozgalom egyértelműen egységként kezelte az ökológia és a globális igazságosság kérdéseit, és zászlajára tűzte a nemnövekedés célját. A mozgalmi programok helyi megvalósításai azonban újra kitermelték az elvi rendszerellenesség és a rendszerintegrációból szerzett gyakorlati előnyök ellentmondásait. Utóbbira példa a 2000-es évek latin-amerikai baloldali kormányai, amelyek egyszerre próbálták támogatni a reproduktív gazdaság autonóm köreit, és mélyítették el a nyersanyag-kitermelő iparágakra (olaj, bányászat, erdőkitermelés) és pénzügyi függésre épülő világgazdasági integrációt (Gagyi 2018).

A szakszervezeti, zöld és feminista mozgalmak történetében ugyancsak megfigyelhető ez a kettősség. A szakszervezeti mozgalomban a második világháború után a nyugati szociáldemokrácia gyakorlata vált uralkodó mintává az egész világon. Ez részben sikertelenségre, részben a globális vitákban mellőzésre ítélte azoknak a globális régióknak a szakszervezeti mozgalmait, ahol a tőke helyi profitabilitási szintje (illetve a profit külföldi befektetéseken keresztüli kicsatornázása) nem engedte meg a szociáldemokrata modell sikerét.
A feminista mozgalomban az előnyösebb rendszerintegráció vs. rendszerellenesség vitájában a baloldali kritika hangját az 1980-as évektől elnyomta a liberális feminizmusé.

A feminizmusnak ez a változata a szimbolikus egyenlőséget követelő indentitáspolitikára és a kapitalista versenyben való esélyegyenlőségre fókuszált – azaz a versenyben sikerre esélyes nők integrációs előnyeire. Míg a zöld mozgalom az ökológiai rendszerek és a klíma tekintetében az 1970-es évektől a legtisztábban fogalmazta meg a rendszer működése által kitermelt veszélyeket, a zöld politika gyakorlata a legtöbb esetben közelebb állt a „fenntartható fejlődés" és zöld kapitalizmus irányvonalához.

Ha a jelenlegi új koncepciók helyét keressük a rendszerellenes mozgalmak globális történetében, a fentiek miatt ezek nem egyik vagy másik rendszerellenes politikai hagyomány átfogó keretrendszerével fognak egybeesni. Ami ma történik, nem „a" baloldali, zöld vagy feminista paradigmák programja vagy történeti gyakorlata szerint történik, hanem egy ezeket átmetsző, a felhalmozás és reprodukció ellentétére épülő elv mentén. Efelől az ellentét felől nézve a klasszikus rendszerellenes mozgalmak története a belső ellentmondások, küzdelmek és átmenetek komplex képét mutatja. Ugyanakkor ez a perspektíva a szemünk elé tár más mozgalmakat és konfliktusokat, amelyek a rendszerellenes mozgalmak klasszikus térképéről jellemzően kimaradtak. Ilyenek a reproduktív gazdaság köreit védő törzsi vagy paraszti mozgalmak, amelyek leverése a kapitalista modernizáció alapvető mérföldkövét jelentette világszerte (Wolf 1999). Ilyenek a globális „fejlesztési" (azaz a perifériás régiók erősebb rendszerintegrációját szolgáló) programok ellen küzdő mozgalmak, amelyek a globalizációkritikus mozgalom kezdeményezői voltak a globális délen. Az 1980–1990-es években ezek a mozgalmak politikai programként fogalmazták meg a felhalmozás kényszere alól felszabadított „jó élet" olyan fogalmait, mint a „buen vivir" (kecsua nyelven: sumak kawsay) Latin-Amerikában vagy az „eco-swaraj" Indiában. Ide tartoznak a feminista mozgalom azon irányzatai világszerte, amelyek a nők felszabadítását nem az előnyösebb rendszerintegráció, hanem a reproduktív gazdaság felszabadítása révén képzelték el; és ide tartoznak a zöld mozgalom ökoszocialista irányzatai is. A munkásmozgalom hagyományában ide tartoznak a munkahelyi szerveződést és a reproduktív autonómiáért való küzdelmet összekapcsoló mozgalmi szakszervezetiség, a szakszervezeti-szövetkezeti kezdeményezések és munkásönigazgatás mozgalmai (azzal a megjegyzéssel, hogy természetesen a szövetkezetek és önigazgatóan működő gyárak külső piaci integrációja az ellentmondások újabb szintjét jelenti).

Hogyha nemcsak az explicit programokat megfogalmazó mozgalmi politika, hanem a gazdasági gyakorlat szintjét is nézzük, a rendszerintegráció és a reproduktív gazdaság autonómiája közti ellentmondással kapcsolatos küzdelmek ezerféle példája tárul elénk világszerte. A második világháború utáni jóléti modell bukása utáni, mai nyugati innovációs hullám ebből a szempontból a globális gyakorlatok sokkal régebbi és sokkal tágabb kontextusába illeszkedik. Erre a kontextusra egyrészt jellemző egy a globális felhalmozási hierarchiák szerinti megoszlás: a perifériák mindig nagyobb arányú ingyenes munkával

járulnak hozzá a tőke globális jövedelméhez, így a felhalmozásba való integráció és reproduktív autonómia közti feszültségből fakadó küzdelmek is gyakoribbak itt. Másrészt mivel a globális ciklusok válságidőszakaiban a tőke arra törekszik, hogy a veszteségeket a társadalomra hárítsa, válságok idején mindenütt megnő az ingyen reproduktív munka aránya, és ezzel együtt megsokasodnak a reproduktív munka autonómiájára irányuló küzdelmek is. Mivel e szám témája kifejezetten a reproduktív gazdaság fejlesztésének a kérdése, az alábbiakban külön kitérek annak történetére, hogy a második világháború utáni ciklus 1970-es évekkel induló válsága során az ilyen küzdelmek hogyan kerültek globálisan az elemzők, politikacsinálók és mozgalmak figyelmének kereszttüzébe, és hogyan épültek bele a mozgalmi és intézményes politika különböző ágaiba.

A REPRODUKTÍV GAZDASÁG POLITIZÁLÓDÁSA AZ 1970-ES ÉVEK VÁLSÁGA ÓTA

Az 1970-es évek válsága a félperifériákon és a centrumban is a figyelem középpontjába állította azt a fajta reproduktív ingyenmunkát, ami a perifériák állandó tapasztalata. Az államszocialista országokban ennek a jelenségnek a megnevezésére született meg a „második gazdaság" kifejezés, Olaszországban az „economia sommersa", Latin-Amerikában a „népi" vagy „informális" gazdaság. Ugyanebben az időben vált hangsúlyossá az a kutatói „felfedezés", hogy a globális délen a munkanélküliség lélegzetelállítóan magas számai mellett a háztartások túlélését a kiterjedt informális gazdaság biztosítja (Hart 1985). Ez a gondolat a perifériákat célzó globális fejlesztési programok új irányát alapozta meg.

Az 1970-es évektől induló új informalizálódási hullámot több baloldali kritika úgy írta le, mint egy politikai küzdelmet, ami arról a kérdésről szól, hogy a válságkezelés terheit ki viselje. Az informalizáció, mondták, nem mást jelent, mint egy olyan változást a gazdaság intézményesítésében, ami felszámolja a munkásmozgalom által korábban kialkudott feltételeket, és a reprodukció kockázatait kizárólag a munkásokra terheli (Portes 1983). Ebben a küzdelemben az állami szabályozás és a szabályozás szintjén zajló politikai küzdelem ugyancsak fontos szerepet játszott. Ez nem csak azt jelentette, hogy az állami szabályozás a tőke javára változtatja meg a feltételeket, így a munkahelyek és jóléti szolgáltatások korábbi garanciái elvesznek, és egyre több háztartás kényszerül megélhetésének költségeit informális pluszmunkákkal kipótolni. Az így megnövekvő informális reproduktív gazdaság az állami válságkezelés új beavatkozási területévé is vált – például olyan új szabályozások bevezetésével, amik legalizálják, és ezzel a rendszer részévé teszik az informális reproduktív munkát (ilyen volt nálunk a második gazdaság legalizálása). Emellett az informalizáció a politikai küzdelmek új terepévé is vált – nem csak a munka korábbi garanciáinak megtartásáért küzdő mozgalmakban, de az informalizáció által kitermelt új

szerveződési formák szintjén is (például az új informális lakónegyedek áramellátásáért vagy csatornázásáért küzdő városi mozgalmakban).

Kelet-Európában „második gazdaság" legalizálása volt az a fő állami politika, ami az 1970-es évekkel induló válságra reagálva az életszínvonal fenntartásának hivatalos eszközévé avatta a háztartások által pluszban elvégzett ingyenmunkát (Gerőcs és Vigvári 2017). A válságkezelés hasonló politikái közé tartozott nálunk és más globális régiókban is a szövetkezetek létrehozásának új hulláma. Magyarországon például az 1970-es válsága után elinduló külső eladósodási hullám miatt az 1980-as évekre megszűnt az állami lakásépítések rendszere (mivel az erre delegálható forrásokat az adósságvisszafizetésre kellett költeni). Ehelyett a kormány egy kiterjedt lakásszövetkezeti programot vezetett be, ahol OTP hitel és saját építés útján juthattak háztartások szövetkezeti lakástulajdonhoz. Azaz, miközben a munkahelyen megtermelték azt az értéket, amiből az adósságvisszafizetés történt, a lakhatásuk költségét is ők viselték, hitelvisszafizetés és az építkezésbe tett ingyenmunka révén. A szövetkezetesítés a termelő szektorokban is hasonló módon zajlott. Ilyen volt Magyarországon a háztájik bekapcsolása a szövetkezeti termelésbe (l. Kiss és Szarvas ebben a számban). A globális dél szövetkezetesítése esetében tipikus példa erre az olyan mezőgazdasági termelőszövetkezetek létrehozása, amelyek a terméklánc felső szintjén lévő, centrumbéli cégeknek szállítanak nyersanyagot, amit azok olcsón vesznek meg, majd feldolgozott termékként kedvező áron adnak el. Ennek a fajta szövetkezetesítésnek a célja nem a gazdasági autonómia, hanem a helyi reproduktív munka felhasználása a felhalmozási lánc stabilizálására. A globális dél informális gazdaságainak „felfedezése" nyomán elinduló globális fejlesztési programok tervezői azt remélték, hogy az informális reproduktív gazdaság energiáit a perifériás gazdaságok egyszerre intenzívebb és fenntarthatóbb globális integrációjára tudják használni. Ilyen volt például az informális lakásépítéseket formalizáló, azokat részleges állami támogatással (például formális telkek biztosításával) segítő programok – amelyeket kortárs baloldali kritikák azért marasztaltak el, mert normalizálják a házépítésbe fektetett ingyenmunkát (Burgess 1985).

Az 1990-es évekre a válság által felduzzasztott informális reproduktív gazdaság becsatornázása a globális felhalmozási láncokba a neoliberális globális fejlesztési programok egyik fő vonalává vált. Ennek elterjedt példája a mikrohitelezés, ami a legszegényebb háztartásokat vonta be a pénzügyi befektetések körébe – annak a pénzpiacnak az igényeit kiszolgálva, ami a globális gazdaság financializációjával többszörösére duzzadt, és folyamatosan új befektetési lehetőségeket keresett. A mikrohitelezésen keresztüli fejlesztés gondolata azon az elképzelésen alapult, hogy a világ szegényei olyan potenciálisan sikeres vállalkozók, akiknek csak nincsenek meg a vállalkozáshoz szükséges erőforrásai (de Soto 1986, Yunus 2018). Ez az elképzelés a neoliberális globális válságkezelés irányvonalába jól illeszkedett, mivel a jóléti intézmények és biztos munkahelyek megszűnése mellett ígért

egy olyan fejlesztési modellt, ami egyszerre terjesztené ki a globális piacok befolyását és szüntetné meg a rendszer legitimitását megkérdőjelező globális szegénységet. A gyakorlatban azonban a mikrohitel a munkanélküliség és társadalmi polarizáció újabb hullámait okozta, mivel az eleve szegény régiókban az egymás ellen versengő mikrovállalkozások tömegei egyre alacsonyabb profittal és bérköltségekkel tudtak csak működni (Bateman 2010). Hasonló elképzelés volt a szegény nők bevonása a fejlesztési programokba – többek közt a közvetlenül családanyáknak nyújtott mikrohitelek révén. Míg a fejlesztési programok ígérete szerint ez a módszer a nők alárendelt szerepének megszüntetéséhez járul hozzá, a gyakorlatban a nők által vállalt családfenntartó informális munka terheinek megnövekedésével járt (Eisenstein 2015).

Az informális gazdaságot a felhalmozás céljára felhasználó és a társadalmi jólét altruista céljaiért dolgozó kezdeményezések között sokáig bizonytalan volt a határ és sok volt az átjárás. Az 1990-es évek fejlesztői gondolkodását áthatották az olyan modellek, amelyek mindkét célt egyszerre hitték elérhetőnek. Ilyen volt az etikus befektetések (kockázati altruizmus) hulláma, illetve azok a megoldási javaslatok, amik az állam szociális ágának leépítését piaci megoldásokkal reméltek javítani. Az utóbbi modellhez tartozik az olyan új gazdasági formák intézményesítése, mint a társadalmi vállalkozások (elsősorban az USÁ-ban) vagy a szociális gazdaság (elsősorban Európában). Ez a fajta gazdasági forma a fejlesztői szándék szerint egyszerre próbálta a válság körülményeitől szenvedők életfeltételeit javítani, és ezáltal a felhalmozás új lehetőségeit megteremteni (l. Kiss és Mihály ebben a számban).

A 2000-es évekre az informális gazdaságot a felhalmozás céljára felhasználó globális integrációs programoknak kialakult egy erős tapasztalati kritikája (Hart 2009). Ez a kritika élesen elválasztotta egymástól az informális reproduktív gazdaságot olcsó erőforrásként felhasználó fejlesztési programokat és a felhalmozás kényszere alól felszabadított reproduktív gazdaság célját. Utóbbira a szolidáris gazdaság vagy „humán gazdaság" (Hart et al. 2010) kifejezést kezdték el használni. Ez a kritika és cél alapvető tájékozódási pontját képezte a globalizációkritikus mozgalomnak, és fő témája volt az általa megszervezett társadalmi világfórumokon megszülető együttműködéseknek (ilyen volt például az élelmiszer-önrendelkezés programja, l. Balázs ebben a számban). Emellett az informalizálódás által kitermelt önszerveződési formák maguk is elkezdtek politikai tényezőként fellépni. A neoliberális időszak alatt kialakult hatalmas latin-amerikai informális gazdaság társadalmi szervezettsége az alapját képezte azoknak a mozgalmaknak, amelyek a 2000-es évek baloldali politikai győzelmeit lehetővé tették (Zibechi 2010). Az így hatalomba kerülő baloldali kormányok kísérleteit a szolidáris gazdaság fejlesztésére a társadalmi világfórumok hálózatán keresztül világszerte figyelemmel követték a neoliberális válságkezelés hatásai ellen küzdő mozgalmak.

A 2008-as világválság hatásainak tőkebarát kezelése világszerte új mozgalmi hullámot robbantott ki, és a politikai térkép erőteljes átalakulását hozta. Ide tartozik egyrészt a

jobboldali populizmus globális hulláma, ami az adott tőkés csoportoknak kedvező válságkezelést bizonyos helyi társadalmi csoportok védelmére tett ígéretekkel kombinálja – azt állítva, hogy a válság költségeit más, kívülálló csoportokra tudja terhelni. Másrészt ide tartozik a 2008 utáni baloldali mozgalmakból kinőtt politikai hullám, ami a munkának juttatott integrációs előnyök szociáldemokrata (azaz következményeiben a válság hatásait ugyancsak másokra terhelő) ígéreteit kombinálta a reproduktív gazdaság autonómiáját célzó új innovációs hullámmal. 2019-re a reproduktív válság elmélyülése és a klímaválság egyre sürgetőbb fenyegetése új globális mozgalmi hullámot hozott. Ha a politika intézményes csúcsait nézzük, azt látjuk, hogy a politikai térképet az a politika dominálja, amely a válsághatások olyan hierarchikus újraelosztását ígéri, ami a saját választóinak kivételes védelmet nyújtana – a populista jobboldaltól a status quo megőrzését célzó konzervatív politikákon át az olyan zöldkapitalista programokig, mint az európai Zöld Megállapodás. Új fejlemény azonban, hogy a mozgalmi szinteken a felhalmozás rendszerének teljes elutasítása és a reproduktív autonómia igénye kimondott céllá válik, és új együttműködések tárgya lesz. Új fejlemény az is, hogy ez az igény az utóbbi években egyre inkább bekerül a válságról szóló viták fősodrába. Végül, annak ellenére, hogy a reproduktív autonómiának kedvező szakpolitikákkal kísérletező latin-amerikai baloldali rezsimek jelentős része mára megbukott, és hogy a hasonló szakpolitikai javaslatokat kidolgozó nyugati új baloldali hullám a nemzetállami szinteken egyelőre ritkán járt látványos sikerekkel (l. a Sziriza, a Podemos vagy a brit Munkáspárt példáját), új tényező az is, hogy összességében ezek a kísérletek és a köztük zajló nemzetközi párbeszéd mára a reproduktív autonómiát szolgáló válságpolitikáknak olyan innovatív modelljeit hozták létre, amelyek a korábbi évtizedekhez képest egy új politikai irány lehetőségét alapozzák meg. A helyzet távolról sem rózsás, a válság várható elmélyülése azonban a közeljövőben további muníciót adhat egy ilyen politika kifejlődésének.

AZ ÚJ KONCEPCIÓK MAGYARORSZÁGI KONTEXTUSA

Kelet-Európa, így Magyarország modern politikáját is a globális tőkés gazdaság hierarchiáin belül való felzárkózás reménye határozta meg. A világrendszer-kutatás a félperiférián politikában újra és újra kitermelődő felzárkózás-célt a globális rendszer fennmaradásának egyik feltételeként látja: a felzárkózásra tett erőfeszítések nem változtatják meg a globális hierarchia szerkezetét, viszont ellátják a globális versenyben való részvételhez, és így a teljes hierarchikus rendszer fenntartásához szükséges ideológiai motiváció szerepét (Arrighi 1992). A felzárkózás célja ráadásul kiválóan alkalmas az integráció folyamatait menedzselő elitfrakciók és az integrációs folyamatoknak alárendelt társadalmi csoportok

közti szövetségek megkötésére és legitimálására – újra és újra, ahogy egy adott integrációs modell felzárkózás-ígéretének bukását egy új ígéret és annak alapján megkötött új koalíciók követik (Gagyi 2019).

A Magyarországéhoz hasonló félperifériás gazdaságok felzárkózási erőfeszítései globálisan és helyben is fenntartják az erőforrások polarizációjának a folyamatát. A külső integrációban ez jellemzően azt jelenti, hogy a centrumtőkétől függő helyi fejlődés veszteségeit a félperifériás szereplők a perifériákkal való, azok számára előnytelen gazdasági kapcsolatok révén igyekeznek kipótolni. A belső viszonyok tekintetében ez azt jelenti, hogy a felzárkózási erőfeszítések nyomán a helyi társadalom belül is polarizálódik. Ennek jellemző példája a kelet-európai modernizációban a vidék és város közti gazdasági hierarchia elmélyülése. További tipikus példa az a kettős, hierarchikus ipari szerkezet, amiben elkülönül egymástól a multinacionális vállalatok és a hazai kis- és középvállalkozások szintje (mind a termelékenység, mind a profitabilitás tekintetében). Ide sorolhatjuk az etnikai vagy nem szerinti különbségek felhasználását is a munkaerő polarizációjában, ahol egyre rosszabb munkákat – például alulfizetett gondoskodási munkát vagy mezőgazdasági napszámosmunkát – olyan csoportokkal végeztetnek, akiket nemi vagy etnikai jellemzők alapján leválasztanak a „normál" munkaerő kategóriájáról.

Kelet-Európa a nyugati ipari kapitalizmus fejlődésébe eleinte főként az agrárexport révén kapcsolódott be. A helyi parasztság és jobbágyság olcsó munkája révén megtermelt kalóriák itt a nyugati ipari munkabérek alacsonyan tartásához járultak hozzá. A 19. század végétől ezt a szerepet átvette Latin-Amerika. Kelet-Európában a fejlődés új programjai az utolérő iparosítást szolgáló protekcionista politikák felé fordultak, illetve az akkori válságciklus miatt ingatlan- és infrastruktúra-befektetésekbe menekülő nyugati tőkét és helyi mezőgazdasági tőkét fektették város-, vasút- vagy közmű-fejlesztésekbe (Stokes 1986). Az ekkoriban megugró urbanizáció és a mezőgazdasági munkásság nyomora az építkezéseken használt olcsó vidéki munka és a városok körül megszaporodó informális szegénynegyedek formájában talált egymásra. A mezőgazdasági válságra adott politikai válaszként születtek meg a régió különféle parasztpártjai. A parasztpártok sok helyütt a piaci integrációval, és az iparosítás és militarizáció ebből következő prioritásaival ellentétes célokat fogalmaztak meg – ezek közül a legsikeresebb és radikálisabb példa a bolgár BANU (Lampe 1978). Magyarországon a parasztpolitikának ezt a vonalát a Tanácsköztársaság a proletárforradalomhoz képest másodlagosként kezelte, a Horthy-rezsim erőszakosan elnyomta, az 1945 utáni államszocializmus pedig az iparosítás céljának alárendelve integrálta magába. A parasztpárti politika mellett a századforduló mezőgazdasági válságára adott másik válasz a mezőgazdasági szövetkezetek hulláma volt. Magyarországon ebből született meg a Hangya szövetkezet, ami a korabeli elit közreműködésével felépített stabilizációs és modernizációs projekt

volt: egyszerre szolgálta a vidéki nyomor enyhítését, és a paraszti gazdálkodás beépítését a felhalmozás globális köreibe (l. a Sidó és Szarvas ebben a számban).

A régió a második világháború utáni globális gazdasági ciklusba az államszocialista rendszerek révén integrálódott. Bár ezek a rendszerek ideológiájukban és az újraelosztást célzó társadalompolitikájukban ellentmondtak a globális kapitalizmus rendszerének, külkereskedelmükben a világgazdaságba integráltan működtek. Fejlesztési politikájukat a külső verseny prioritásai határozták meg, és az újraelosztásban is az ezen prioritások által meghatározott hierarchiák érvényesültek (l. Éber et al. 2014). Ebből következett többek közt a mezőgazdaság alárendelése az utolérő iparosítás és urbanizáció céljának. A sztálinista fejlesztés korszakában ez a mezőgazdasági erőforrások és munkaerő erőszakos újraelosztásának a formájában jelentkezett. A későbbi időszakban Magyarország esetében ugyanezt a hierarchikus viszonyt mutatja az ingázás, illetve a háztartások városi és vidéki ága közti együttműködés, ahol a vidéki megélhetés alacsonyabb költségei és a háztájizás a városban végzett ipari munka olcsó újratermelését látta el. Az 1970-es évektől induló szocialista válságkezelési eljárások az olcsóbb vidéki munkaerőt (ahogy az olcsóbb női munkaerőt is) az ipari termelés költségcsökkentésére használták, többek közt a termelőkapacitások áthelyezésével vidékre – hasonlóan ahhoz, ahogy nagy nyugati cégek ma Kelet-Európába költöztetik a gyáraikat (Czirfusz et al. 2019). Ugyanebben az időszakban a talajeróziót gyorsító ipari mezőgazdaság fejlesztésére is nagyobb hangsúly került, mivel az iparosításhoz szükséges technológiaimport egyre nehezebben kitermelt költségeit agrárexporttal igyekeztek fedezni.

Míg a szocialista szövetkezetesítés az utolérő iparosításnak alárendelt mezőgazdasági munka megszervezését szolgálta, az 1970-es évek utáni válságkezelésben a szövetkezeti politikák kifejezetten a válságköltségek elnyelését szolgálták. Az 1980-as évekre a második gazdaság az életszínvonal fenntartásának hivatalos politikájává vált. A második gazdaságot és az informális gazdaság ezen túlnyúló formáit (pl. az ebben az időszakban újra megugró informális lakásépítéseken való kalákázást) a kortárs kutatók elsősorban az államszocialista és piaci rendszerek közti ellentét szempontjából értelmezték – mint a tervgazdaságon belül megjelenő piaci tevékenységet (pl. Szelényi és Manchin 1989). Ebből a szempontból második gazdaságot és az informális vállalkozásokat azért látták fontosnak, mert a tervgazdaságból a szabadpiacba való átmenet ígéretét látták benne. Utólag azonban ennek a fajta kevert, latin-amerikai kifejezéssel „népi" gazdaságnak a reproduktív aspektusa is fontosnak látszik. A második gazdaság jövedelmeiből épült ingatlanok például a rendszerváltás utáni generációk számára is fontos erőforrást jelentenek. Gerald Creed antropológus az 1980-as évek bolgár válságkezelését kutatva azt találta, hogy a Magyarországhoz hasonlóan vidékre telepített ipari kapcitások és a háztájizás párhuzamos felfutása egy olyan helyzethez vezetett, ahol a dolgozók nagyon sikeresen tudtak alkudozni a saját munkájuk felhasználásáról.

A munkaerőhiány miatt a munkaerő-visszatartás technikáit a gyárak nehezen tudták büntetni, így gyakorlatilag a háztájizás prioritásai, például a háztáji munkák által megkövetelt munkák ritmusa kezdte befolyásolni az ipari termelés menetét. Ezt a fajta eltolódást a munka reproduktív és rendszerintegrált felhasználásában Creed „az ipar háziasításának" nevezi (Creed 1995). Az ezt lehetővé tevő alkupozíciót a rendszerváltás felszámolta, Creed meglátása azonban segíthet abban, hogy a második gazdaság kérdését ne csak az állam és piac, de a produktív és reproduktív prioritások közti küzdelem szempontjából is értelmezni tudjuk.

A rendszerváltás sok szempontból a kelet-európai gazdaságok olcsó erőforrásként való felhasználását jelentette a globális válság tőkebarát kezelésében. A privatizáció során ár alatt megvásárolt kapacitások, a magas munkanélküliség által olcsóvá tett munkaerőt felhasználó új ipari beruházások, a helyi termelés összeomlása révén megnyíló új fogyasztói piacok egyaránt ennek eszközei voltak. A háztartások informális munkája és az elszegényedő háztartások vidékre áramlása egyfajta organikus pufferként működött ezeknek a válsághatásoknak az elnyelésében. A jóléti rendszerek leépítésével párhuzamosan a régióban és Magyarországon is megjelentek a válsághatásokat gazdasági megoldásokkal ellensúlyozni kívánó új fejlesztési modellek. Ilyenek voltak a társadalmi vállalkozás modelljét támogató nemzetközi civil hálózatok (Ashoka és NESsT), majd később az EU által támogatott társadalmi vállalkozás programok, a mikrohitelezés és helyi fejlesztés különböző helyi programjai, illetve a szociális szövetkezetek EU-s programjának alkalmazása 2006 után (l. Kiss és Mihály ebben a számban).

A 2010 utáni rezsim a rendszerváltás utáni előnytelen világgazdasági integráció helyett a „gazdasági szabadságharc" programjával az integrációs előnyök egy új korszakát ígérte. A gyakorlatban a rezsim gazdaságpolitikája a 2008 után az olcsóbb munkaerő miatt Közép-Európába települő nyugati ipar, illetve a rezsim által kedvezményezett helyi tőke profitabilitását garantálja, e kettős felhalmozási cél terheit pedig a munkára hárítja (l. a Fordulat 26. számát). A megélhetés növekvő költségei, az alacsonyan tartott munkabérek és a jóléti rendszerek további visszavágása miatt mára egy új reproduktív válság kialakulásának jeleit látjuk. Ez jelentkezik a munkaerőhiányhoz vezető elvándorlásban, az oktatás, egészségügy vagy a nyugdíjrendszer válságában, a gondoskodási munkák háztartásokra terhelésében, a lakhatási válságban, az ingázás újbóli megnövekedésében, vagy az informális munka és informális lakhatási megoldások újbóli elterjedésében.

Az informális reproduktív munka és a kölcsönös segítség rendszerei tehát ma nálunk is újra fontos szerephez jutnak a válsághatások elnyelésében. Ez alapvetően egy alárendelt szerep: az itt megtermelt erőforrások egyfajta ingyenes támogatásként stabilizálják a felhalmozás csatornáit. Az azonban, hogy ezek az erőforrások a reproduktív költségeket nem fedő jövedelmek mellett stabilizálni képesek a felhalmozás csatornáit, egyúttal ezeknek

a rendszereknek az erejére is rámutat. Ezek a létező gyakorlatok fontos terepe lehetnek a szolidáris gazdaság helyi fejlesztésének.

ÖSSZEFOGLALÁS: A SZOLIDÁRIS GAZDASÁG POLITIKÁJA A KLÍMAVÁLSÁG KÜSZÖBÉN

A cikk első része a mai nyugati mozgalmak által megfogalmazott új alternatívajavaslatokat tekintette át, amelyeket a gazdasági válság és klímaválság fenyegetésével szemben fogalmaznak meg. Ezek a javaslatok, az őket gyakorlatba ültető különböző gazdasági modellekkel, mozgalmakkal és szakpolitikákkal együtt ma a válságra reagáló mozgalmakat világszerte inspiráló innovációs hullámot jelentenek. E javaslatok közös tulajdonsága, hogy a rendszerintegráció előnyei fölötti verseny helyett olyan új gazdasági modelleket keresnek, amelyek lehetővé teszik, hogy a gazdasági körforgások a közösségek és élőhelyek szükségleteit szolgálják a profittermelés helyett.

A cikk második része azzal foglalkozott, hogyan viszonyulnak ezek a modellek a rendszerkritikus gondolkodás tágabb hagyományához. Míg az ortodox marxista szemlélet a felhalmozás rendszere elleni forradalom kiemelt szereplőjének az ipari munkásságot látta, más marxista hagyományok a tőkének csak közvetetten profitot termelő munkaformákat (mint például a háziasszony ingyenes munkája vagy az ökológiai rendszerek önmegújító képessége) is a tőkés gazdaság részének tekintették, és fontos szerepet tulajdonítottak nekik a cselekvés szempontjából is. Ez a hagyomány a formális bérmunkán túl az ingyenes és nem szabad munkaformák hosszú láncolataira mutatott rá a felhalmozás folyamatában, ahol a közösségek és ökológiai rendszerek saját maguk újratermeléséért végzett munkája a felhalmozás globális folyamatát táplálja. Ebből a gondolatból következett a munkahelyi küzdelmek és a társadalmi reprodukció más színterein (pl. a víz, lakhatás, gondoskodás területén) zajló küzdelmek összekapcsolása a „mozgalmi szakszervezetiség" stratégiájában. A bérmunka és a reprodukció szintjét egyaránt átható felhalmozási láncok megtörésére irányuló küzdelmek mellett ez a hagyomány egy másik irányt is kijelöl. Ez az élet újratermeléséért végzett munka felszabadítása a felhalmozás kényszere alól – azaz a „nem" produktív, a tőkének profitot nem termelő munka. A nyugati mozgalmak új alternatívajavaslatai ebbe az irányba mutatnak, az általuk kidolgozott gyakorlati modellek pedig a „nem" produktív, „csak" reproduktív gazdaság kortárs kísérleteit jelentik.

A cikk harmadik része új nyugati kezdeményezések tágabb, globális hátterét vázolta fel. Az a jelenség, hogy a formális gazdaság viszonyai között nem kielégíthető reproduktív igényeket a háztartások informális pluszmunkával fedezik, a globális perifériákon állandó tapasztalat. A globális ciklusok válságidőszakaiban ez a jelenség a félperifériákon és a

centrumban is érzékelhetővé válik. Ilyenkor itt is megsokasodnak a reproduktív szükségleteket szolgáló önszerveződési formák – ilyen volt például az 1930-as évek és az 1970-es évek szövetkezeti hulláma. A reproduktív munkának ezek a formái azonban jellemzően úgy pótolják ki a rendszer által nem biztosított szükségleteket, hogy közben egyúttal fenntartják és stabilizálják a felhalmozás folyamatait – például a háztáji élelmiszer-termeléssel pótolják ki az alacsony béreket, és ezzel garantálják, hogy a megélhetési költségek alatti bérszint mellett az ipari termelés ne omoljon össze. A cikk az 1970 utáni időszakban tekinti át a válság nyomán kialakuló informális gazdasági formák fölötti gyakorlati és politikai küzdelmeket a felhalmozást stabilizálni igyekvő válságpolitikák és az informális önszerveződés rendszereit „pusztán" reproduktív célokra felhasználni kívánó közösségek között.

Végül, a cikk utolsó része azokra a főbb folyamatokra mutatott rá, amelyek révén Magyarország modern világgazdasági integrációja az élet újratermelését szolgáló munkát a globális felhalmozás céljainak rendelte alá. A cikk kiemelte az 1970-es évek óta tartó új válságfolyamat által kitermelt új informális reproduktív megoldásokat, és ezek felhasználását a felhalmozás fenntartásában. A cikk következtetése, hogy a 2010 utáni rezsim által fenntartott felhalmozási folyamatok mára egy új reproduktív válságot, és ezen belül az informális megélhetési megoldások új hullámát vetítik előre. Bár ezek ma a felhalmozás folyamatainak alávetve működnek, a felhalmozás formális rendszereit stabilizáló funkciójuk egyúttal az erejüket is mutatja. A szolidáris gazdaság kérdése ebben a kontextusban az, hogyan lehet ezt az erőt minél inkább felszabadítani a felhalmozás kényszere alól, és „pusztán" a társadalmi és ökológiai reprodukció céljára fordítani. A bevezetőben felsorolt és a következő cikkekben bemutatott modellek olyan gazdasági és intézményes megoldásokról szólnak, amelyek segítenek a reproduktív gazdaság köreit összekapcsolni, bővíteni, és megvédeni a felhalmozás kényszerétől. Ezek a példák ötleteket adhatnak egy olyan közös gondolkodáshoz, ami a felhalmozási folyamatokba való előnyös integráció újabb – a válság körülményei között egyre szűkebb körű – ígéretei helyett a válsággal szembeni közös cselekvés reális lehetőségeként fontolja meg a növekedéscsökkentés, ökológiai regeneráció és demokratikus gazdaság céljait.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Amin, Samir – Arrighi, Giovanni – Gunder Frank, Andre – Wallerstein, Immanuel (1990): *Transforming the revolution: Social movements and the world-system*. Monthly Review Press.

Arrighi, Giovanni (1992): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. In: *Eszmélet*, Vol. 4., No. 15–16.: 145–180.

Arruzza, Cinzia (2018): From womens' strikes to a new class movement: The third feminist wave. In: *Viewpoint Magazine*, 2018 december 3. Interneten: https://www.viewpointmag.com/2018/12/03/from-womens-strikes-to-a-new-class-movement-the-third-feminist-wave/ (Letöltve: 2019.12.07.)

Bahro, Rudolf (1978): *The Alternative in Eastern Europe*. Verso.

Bateman, Milford (2010): *Why doesn't microfinance work?: The destructive rise of local neoliberalism*. Zed Books.

Bauwens, Michel – Kostakis, Vasilis (2019a): How to create a thriving global commons economy? In: *2P2 Foundation*. Interneten: https://blog.p2pfoundation.net/how-to-create-a-thriving-global-commons-economy/2019/06/19 (Letöltve: 2019.11.27.).

Bauwens, Michel – Kostakis, Vasilis – Pazaitis, Alex (2019b): *Peer to Peer: The commons manifesto*. University of Westminster Press. Interneten: https://www.uwestminsterpress.co.uk/site/books/10.16997/book33/ (Letöltve: 2019.12.4.).

Bollier, David – Silke Helfrich (szerk.) (2014): *The wealth of the commons: A world beyond market and state*. Levellers Press.

Bookchin, Murray (1986): *Municipalization: community ownership of the economy*. Green Program Project.

Burgess, Rod (1985): The limits of state self–help housing programmes. In: *Development and Change*, Vol. 16., No. 2.: 271–312.

Caffentzis, George – Federici, Silvia (2014): Commons against and beyond capitalism. In: *Community Development Journal*, Vol. 49., No. SI.: i92–i105.

Castells, Manuel (1983): *The City and the Grassroots: A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movement*. University of California Press.

Creed, Gerald W. (1995): Agriculture and the domestication of industry in rural Bulgaria. In: *American Ethnologist*, Vol. 22., No. 3.: 528–548.

Czirfusz Márton – Ivanics Zsófia – Kovai Cecília – Meszmann Tibor (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. In: *Fordulat,* No. 26.: 142–172.

Dale, Garrett (2019): Degrowth and the Green New Deal. In: *The Ecologist,* 2019 október 28. Interneten: https://theecologist.org/2019/oct/28/degrowth-and-green-new-deal (Letöltve: 2019.12.4.).

De Angelis, Massimo (2017): *Omnia sunt communia: On the commons and the transformation to postcapitalism*. Zed Books.

De Soto, Hernando (1986): *El otro sendero*. Editorial El Barranco.

Eisenstein, Hester (2015): *Feminism seduced: How global elites use women's labor and ideas to exploit the world*. Routledge.

Éber Márk – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat,* No. 21.: 10–63.
Fanon, Frantz ([1961] 1985): *A föld rabjai*. Gondolat.
Federici, Silvia – Linebaugh, Peter (2018): *Re-enchanting the World: Feminism and the Politics of the Commons*. PM Press.
Fraser, Nancy – Arruzza, Cinzia – Bhattacharya, Tithi (2019): *Feminism for the 99%*. Verso.
Gagyi Ágnes (2018): Informális gazdaság, népi önszerveződés és „posztneoliberális" baloldali rezsimek Latin-Amerikában (Verónica Gago: Neoliberalism from Below). In: *Fordulat*, No. 24.: 242–256.
Gagyi Ágnes (2019): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Napvilág.
Gerőcs Tamás – Vigvári András (2017): The concept of "peasant embourgeoisement" in the perspective of different historical conjunctures. In: *Studia Universitatis Babes-Bolyai Sociologia,* Vol. 62., No. 1.: 85–104.
Hart, Keith (1985): The Informal Economy. In: *Cambridge Anthropology*, Vol. 10., No. 2.: 54–58.
Hart, Keith (2009): On the informal economy: The political history of an ethnographic concept. In: *Brussels: Université Libre de Bruxelles–Solvay Brussels School of Economics and Management*. Centre Emile Bernheim.
Hart, Keith – Laville, Jean-Louis – Cattani, Antonio David (2010): *The human economy*. Polity Press.
Harvey, David (2005): *The New Imperialism*. Oxford University Press.
Hoover, Melissa (2018): *The employee ownership solution to the "silver tsunami"*. Democracy at Work Institute, Beneficial State Foundation, 2018. március 7. Interneten: https://beneficialstate.org/perspectives/silver-tsunami-employee-ownership-solution-cooperatives-democracy-at-work-institute/, (Letöltve: 2019.12.10.).
James, CLR (2001): *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution*. Penguin Books.
James, Selma (2012): *Sex, Race and Class: The Perspective of Winning, A Selection of Writings 1952-2011*. PM Press.
Kelly, Jane – Malone, Shelia (szerk.) (2006): *Ecosocialism or Barbarism*. Socialist Resistance.
Kleiner, Dmytri (2010): *TheTelekommunist Manifesto*. Institute of Network Cultures.
Kovel, Joel – Löwy, Michael (2001). Ecosocialist manifesto. *Rev. Capitalism Nature Socialism. Paris: Routledge*.
Lampe, John R. (1978): Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923. In: *Journal of Economic History*, Vol. 38., No. 3.: 747–748.
Latouche, Serge (2009): *Farewell to growth*. Polity.

Liegey, Vincent – Madelaine, Stéphane – Ondet, Christophe – Veillot, Anne-Isabelle (2013): *Jólét gazdasági növekedés nélkül*. Les Editions Utopia, Eszmélet Alapítvány.
Linebaugh, Peter (2008): *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*. University of California Press.
Linebaugh, Peter (2014): *Stop, thief!: The commons, enclosures, and resistance*. Pm Press.
Luxemburg, Rosa ([1913] 1979): *A tőkefelhalmozás. Adalékok az imperializmus gazdasági magyarázatához*. Kossuth.
Marx, Karl (1963): *Értéktöbblet-elméletek*. Kossuth.
Marx, Karl ([1881] 1969): Marx levele Vera Zaszulicshoz. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 19. kötet, 263–265. Kossuth.
Meillassoux, C. (1981) *Maidens, meal, and money: Capitalism and the domestic community*. Cambridge University Press.
Mellor, Mary (1997): *Feminism and ecology*. Polity-Blackwell.
Mészáros István (2005): *Szocializmus, vagy barbárság mint történelmi alternatíva*. Napvilág.
Midnight Notes Collective (1990): The new enclosures. In: *Midnight Notes,* No. 10.: 1–9.
Mies, Maria – Vandana, Shiva (1993): *Ecofeminism*. Fernwood.
Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso Books.
Naicker, Camalita (2015): Marikana and the Subaltern. In: *Economic & Political Weekly*, Vol. 50., No. 24.: 99.
Ostrom, Elinor (1990): *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge University Press.
Öcalan, Abdullah (2015): *Democratic confederalism*. Lulu Press.
Patti, D., és Polyák, L. (szerk.). (2017). *Funding the cooperative city: community finance and the economy of civic spaces*. Cooperative City Books.
P2P Foundation (2019): *Commons Transition Primer*. Interneten: https://primer.commonstransition.org/1-short-articles/1-5-what-is-open-cooperativism (Letöltve: 2019.11.27.).
Portes, Alejandro (1983): The informal sector: Definition, controversy, and relation to national development. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 7., No. 1.: 151–174.
Radford, Gail (2003): From municipal socialism to public authorities: institutional factors in the shaping of American public enterprise. In: *The Journal of American History*, Vol. 90., No. 3.: 863–890.
Raworth, Kate (2017): *Doughnut economics: seven ways to think like a 21st-century economist*. Chelsea Green Publishing.
Razeto, Luis (1984): *Economía de solidaridad y mercado democrático*. Vol. 3. Programa de Economía del Trabajo, Academia de Humanismo Cristiano.

RIPESS (2015): Global vision for a social solidarity economy: Convergences and differences in concepts, definitions and frameworks. Interneten: http://www.ripess.org/wp-content/uploads/2017/08/RIPESS_Vision-Global_EN.pdf (Letöltve: 2019.12.07.)

Sacks, Jared (2019): Rethinking surplus-value: recentring struggle at the sphere of reproduction. In: *Interface: A Journal on Social Movements*, Vol. 11., No. 1.: 147–177.

Salleh, Ariel (1997): *Ecofeminism as Politics: Nature, Marx, and the Postmodern*. Zed Books.

Salleh, Ariel (2019). Ökofeminizmus. In: Fordulat, Vol. 25. 143–158.

Sarkar, Saral (1999): *Eco-socialism or eco-capitalism?: A critical analysis of humanity's fundamental choices*. Zed Books.

Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel – Evers, Hans-Dieter (1984): *Households and the world economy*. Vol. 3. Sage Publications.

Stokes, Gale (1986): The social origins of East European politics. In: *East European Politics and Societies*, Vol. 1., No. 1.: 30–74.

Szelényi Iván – Manchin, Robert (1989): Interrupted embourgeoisement: Social background and life history of family agricultural entrepreneurs in socialist Hungary. In: *Research in Social Stratification and Mobility*, No. 8.: 253–278.

Takács-Sánta András (2017): *A közlegelők komédiája – A közösségek újrafelfedezése mint kiút az ökológiai válságból.* L'Harmattan.

Tronti, Mario (1970): *La fabbrica e la società*. Sapere.

Van der Linden, Marcel (2001): Global Labor History and "the Modern World-System": Thoughts at the Twenty-Fifth Anniversary of the Fernand Braudel Center. In: *International Review of Social History*, Vol. 46., No. 3.: 423–459.

Waterman, Peter (1993): Social-movement unionism: A new union model for a new world order? In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 16., No. 3.: 245–278.

Wolpe, Harold (1972): Capitalism and Cheap Labour-power in South Africa: From Segregation to Apartheid. In: *Economy and Society*, Vol. 1., No. 4.: 425–456.

Wolf, Eric (1999): *Peasant wars of the twentieth century*. University of Oklahoma Press.

Yunus, Muhammad (2018): Társadalmi vállalkozás: álomtól a valóságig. *In: Szociális és szolidáris gazdaság a poszt-szocialista perifériákon*. Szerk.: G. Fekete Éva – Nagy, Zoltán – Lipták, Katalin – Kiss, Julianna. Miskolci Egyetem.

Zibechi, Raúl (2010): *Dispersing power: Social movements as anti-state forces*. AK Press.

Lazányi Orsolya és Veress Tamás

COMMONING EGY ÖKOLÓGIAILAG FENNTARTHATÓ, SZOLIDÁRIS TÁRSADALOMÉRT

A növekedésorientált gazdasági berendezkedésekkel ellentétben (mint például a kapitalista vagy tervutasításos rendszerek), melyek az olcsó munkaerő és természeti értékek kizsákmányolásán alapulnak, a commonsok olyan önszerveződő közösségek, melyek nem piacon eladható áruk előállítását végzik, hanem a társadalom valódi igényeinek közvetlen kielégítését célozzák, úgy, hogy az ezeket fenntartó természeti rendszereket ne pusztítsák, hanem lehetőleg gyarapítsák. A társadalmi és ökológiai újratermelődést előtérbe helyező kezdeményezések, melyek a piaci és állami koordinációs mechanizmusoktól függetlenül működnek, a növekedésorientált gazdasági rendszerek nyomását enyhítő terek lehetnek. A piac túlterjeszkedése, amely során a piaci logika az élet egyre több területét vonja be a kereskedelmi tevékenységek körébe, a commonsok bekerítésének, piacosításának a veszélyét is magában hordozza. Tanulmányunkban előbb a megosztásos gazdaság (sharing economy) példáján keresztül szemléltetjük, hogy üzleti modellekbe ágyazva hogyan kooptálódhat a megosztás. Ezt követően arra is kitérünk, hogy a megosztás hogyan szolgálhatja sokkal inkább társadalmi jóllét megteremtését szolgáló, fenntartható terek és folyamatok – azaz a commons – létrehozását.

A *Fordulat* 25. száma (2019: 2) a klímaváltozást, a környezetrombolást és az azokat előidéző társadalmi folyamatokat járta körül. A lapszám tanulsága az volt, hogy a súlyos környezeti károkat okozó gazdasági gyakorlatok és technológiák elterjedéséért „az emberiség egy szűk kisebbsége – a vállalataik termelékenységét fokozni kívánó tulajdonosok és tőkések – volt elsősorban felelős." Az ökológiai pusztítás valóban visszavezethető arra, ahogy a kapitalizmus a természetre mint végtelen mennyiségben rendelkezésre álló, olcsó erőforrásra tekint. Ez az elv a tervutasításos gazdaságra is jellemző volt, elvégre az államszocialista rendszerek is betagozódtak a kapitalista világrendszerbe (Éber et al. 2014; Gille 2019). Az elmúlt évszázad tapasztalata azt mutatja tehát, hogy a növekedésorientált gazdasági rendszerek együttesen hajszolják környezeti válságba a 21. század társadalmát. A kérdés az, hogy találunk-e, illetve el tudunk-e képzelni olyan társadalomszervezési gyakorlatokat és elveket, melyek elősegítik a társadalmi újratermelést, és eközben nem pusztítják az azt fenntartó ökológiai rendszereket. Jelen írás célja, hogy bemutassa a *commons*-t mint társadalomalakító szemléletet, gyakorlatot, mozgalmat és társadalomkritikai keretet, mely támogathatja a szolidáris gazdasági mozgalmak, kezdeményezések terjedését, erősödését.

Kiindulópontunk az, hogy a kapitalizmust – más társadalmi rendszerekhez hasonlóan – meg kellett teremteni, létre kellett hozni (Polányi [1944] 2004). Ennek megfelelően a kapitalista viszonyrendszerben semmi „természetes" nincsen, a kapitalizmus társadalmi konstrukció, és így alakítható – ahogyan létrejött, ugyanúgy lebontható, meghaladható. A kapitalista vállalatok az emberi kapcsolatokat koordináló viszonyrendszereket úgy alakítják,

hogy az lehetővé tegye a pénzügyi vagyon végtelen mértékű növelését, és azt, hogy ezt a vagyont annak tulajdonosai elsajátíthassák. Ezt a működést nevezi Marjorie Kelly (2012) és Mariana Mazzucato (2018) kicsatornázó (*extractive*) gazdaságnak, mely során az adott szervezet tulajdonosai a munka és az együttműködések során létrehozott értékeket kicsatornázzák – közömbösséget mutatva az ökológiai korlátok és társadalmi igazságosság iránt. A kicsatornázható érték végtelen növelése érdekében a vállalatok a profit és a fogyasztás mindenkori növelésében érdekeltek, azon az áron is, hogy a piaci logikát az élet egyre több területére terjesztik ki. Polányi Károly (1944) ezt a folyamatot a piaci társadalom kialakulásaként írta le, amely során az emberi szükségletek egyre nagyobb részét a piacon zajló kereskedelmi tevékenységek útján elégítjük ki, ami végső soron a piaci vállalatok tulajdonosainak tőkefelhalmozásához járul hozzá.

Ezzel szemben a *commons* – vagyis az önszerveződő és önrendelkező közösségek, hálózatok - az élethez szükséges javak, terek és folyamatok közösségi megszervezésének olyan fenntartható gyakorlatait jelentik, amelyeknek önmagában nem a piacon eladható áru létrehozása a célja, hanem a közvetlen, valódi társadalmi igények kielégítése. A *commons* tagjai a társadalmi újratermelődés, vagyis az élet fenntartásához szükséges materiális (pl. étel, lakhatás) és immateriális javak (pl. gondoskodás, szeretet) létrehozásának folyamatait kívánják kivonni a növekedés logikája alól úgy, hogy eközben az élővilág sokszínűségét (biodiverzitását) ne pusztítsák, hanem lehetőleg bővítsék. A társadalmi és ökológiai újratermelődést előtérbe helyező *commons* fogalma[1] eredetileg olyan erőforrásokra (például halastavakra, legelőkre, erdőkre) vonatkozott, melyeket egy közösség bizonyos szabályok betartása mellett hosszú távon is fenntartható módon, az erőforrást nem kizsákmányolva használt, önszerveződő módon. Ezen definíció kialakításához és általában a téma vizsgálatához nagyban hozzájárult Elinor Ostrom munkássága. A többek közt Ostrom által leírt esetekben az látszik, hogy a közös erőforrások fenntartása egy közösség meglétén alapszik, akik szabályokat hoznak, együttműködnek, ellenőrzik és a szabályok áthágása esetén szankcionálják egymást. Többen ezért a fogalom igei alakját, a *commoning* elnevezést használják, utalva ezzel a kifejezés társadalmi folyamataira (Linebaugh 2008; De Angelis 2003; Caffentzis és Federici 2014; Kostakis és Bauwens 2014; Helfrich és Bollier 2015).

Az Elinor Ostrom megközelítésével párhuzamosan megjelenő mozgalmi szemlélet kritikusabban viszonyul a fennálló hatalmi struktúrákhoz. Míg az ostromi iskola a jelenlegi

1 A hazai szakirodalomban a fogalmat Gyuris Ferenc (2014) közjavakként fordította le. A közjavak kifejezés azonban véleményünk szerint könnyen összekeverhető az olyan, állam által fenntartott szolgáltatásokkal, mint például az egészségügy, a nyugdíjrendszer, a közutak, az oktatás, ami nem egyenlő a társadalmi szerveződések által az államtól függetlenül kezelt erőforrásokkal (mint ahogy az angolban sem egyenlő a 'commons' a 'public goods' megnevezéssel, lásd például (Quilligan 2012).

intézményi kereteken és a kapitalizmuson belül vizsgálta az erőforrások közös menedzsmentjére vonatkozó szabályok kialakítását, a mozgalmi megközelítés kritikát fogalmaz meg a piaci és a központi tervezésű, növekedésorientált társadalomszervezéssel szemben. A *commons* e mozgalmi szemléletben olyan társadalmi szerveződési formákat jelöl, amelyek a közös tulajdon, valamint a demokratikus erőforrás-kezelés logikáján alapulva megteremtik a társadalmi és ökológiai reprodukciót előtérbe helyező, demokratikus gazdálkodás lehetőségét. Az ezeken az elveken alapuló társadalmi szerveződési gyakorlatok célja nem a profitszerzés egy szűk tulajdonosi réteg számára, hanem a társadalmi jóllét biztosítása. Működésüket tudatosan a társadalmi kapcsolatokba ágyazva szervezik, és amennyiben teret kap a piaci intézményi logika, úgy az alárendelt szerepben jelenik meg.

A kapitalista viszonyrendszer terjedése, a bekerítések[2] korszaka nem áll meg a földnél (Harvey 2009): kiterjed genetikai kódokra, államilag finanszírozott kutatási eredményekre, ősi, hagyományos tudásra és kultúrára, a légkörre – nincsen korlát. A commons aktivisták Bauwens és Pazaitis (2019) a jelen kapitalista politikai gazdaságot a mesterséges szűkösség és a hamis bőség kevert rendszereként írják le. A hamis bőség a termelésben jelenik meg, miszerint a véges fizikai korlátokkal bíró bolygón elképzelhető, megvalósítható lenne végtelen mértékű növekedés. A mesterséges szűkösség fenntartása a technológia, a tudás, az immateriális javak terjedésének, elosztásának korlátozását foglalja magába (például a szellemi tulajdonjog formájában). Jelen termelési berendezkedésben a szereplők a versenyképességüket a költségek átruházásával érik el (például nem fedezik a működés során keletkező környezeti károk regenerálásának költségeit). A commons mozgalom tagjai ezért arra törekednek, hogy a termelés ne a végtelen tőkefelhalmozás logikáját kövesse, hanem illeszkedjen bele a bolygó biológiai korlátai közé (tehát szorítkozzon a valós szükségletekre), és ezzel párhuzamosan a tudás, mely a végtelenségig osztható annak kimerülése nélkül (valakinek nem lesz kevesebb tudása mert átadott belőle másnak), áramoljon szabadon. A *commons* mozgalmi irányzata ezért az önszerveződésen alapuló gyakorlatok kialakításának módját keresi, melyek a piaci és a bürokratikus (állami) koordináció által fenntartott kapitalista logika nyomását, szorítását enyhítő stratégiák és menedékhelyek lehetnek. A *commons* szerveződései erős párhuzamot mutatnak a szükségletek kielégítésének szintén társadalmi kapcsolatokba ágyazott és talán közismertebb formájával, a megosztáson alapuló kezdeményezésekkel (mint például az Uber vagy a MOL BUBI). A piac túlterjeszkedését jelzi, hogy a megosztás mint társadalmi kapcsolatokra építő, szolidaritáson alapuló, egyének és közösségek igényeinek kielégítését célzó gyakorlat a kétezertízes évekre a megosztásos gazdaság (*sharing economy*) üzleti modelljeibe ágyazva

2 A bekerítések fogalma arra a jelenségre utal, amely során a köztulajdonból (pl. városi terekből, természeti erőforrásokból) magántulajdon válik, mesterséges szűkösséget kialakítva.

egyre nagyobb mértékben a gazdasági növekedést szolgálja. Tanulmányunkban bemutatjuk ennek a kooptációs (a megosztást a tőkefelhalmozás rendszerébe beépítő) gépezetnek a működését, és ezzel szemben azt is, hogy hogyan néznek ki azok a megosztáson alapuló gyakorlatok, amelyek sokkal inkább a *commons* fogalommal leírható, a társadalmi jóllét megteremtését szolgáló, fenntartható terekben jellemzőek. A tanulmány első részében bemutatjuk a *commons* fogalmát, majd a megosztás és a megosztásos gazdaság kapcsolatát, kudarcát és lehetséges szerepét a társadalmi újratermelődés piaci logikától független, vagy annak nem alárendelt terei kialakításában. A megosztást három eltérő szerveződési keretben mutatjuk meg: a Rövid távú bérlői rendszerek és a Kapitalista platformok című részek a kooptálódás (vagyis a piaci logikába való betagozódás) eltérő mértékét, míg a Közösségi megosztás a *commons* elvein alapuló szerveződést illusztrálják gyakorlati példákon keresztül.

MI A COMMONS?

A *commons* fogalom ismertsége sokat köszönhet Elinor Ostromnak. Ostrom (1990) a közösen birtokolt és menedzselt erőforrások (*common pool resource*) fenntartható kezelését, használatát vizsgálta munkájában, amelyért 2009-ben közgazdasági Nobel-díjat kapott. Bemutatta, hogy sok esetben a helyi közösségek önszerveződésük, együttműködési és konfliktuskezelési mechanizmusaik révén hatékonyabbak a piaci vagy bürokratikus koordinációnál az erőforrások kezelésében. A helyiek bírnak ugyanis a legtöbb releváns információval, és gyakran képesek megszervezni az erőforrások fenntartható használatának gyakorlatait: sikeresen állítanak közösen hozott szabályokat, melyeket az állami és piaci koordinációnál alacsonyabb költséggel tartanak be, szükség esetén pedig szankcionálják a szabálysértőket. Az önszerveződésre és az erőforrások évszázadokon átívelő fenntartására jelentenek példát a svájci és japán erdő- és legelőhasználó közösségek, vagy éppen a spanyol és fülöp-szigeteki öntözőrendszert működtető gazdák.[3]

Az erőforrások helyi szintű közösségi igazgatása azonban hiába bizonyult működő és fenntartható modellnek számtalan esetben, az erőforrások menedzsmentjére irányuló szakpolitikai gondolkodásban gyakran mégsem kap helyet az állami és a magántulajdonon alapuló piaci koordináció mellett. Ostrom (1990) szerint ez nem véletlen: a szakpolitikákat alakító érvelések nem valós megfigyeléseken, hanem gyakran inkább absztrakciókon, absztrakciókból levont metaforákon alapulnak. Ilyen metafora a piaci (magántulajdon) vagy

3 Közép-európai történelmi példákhoz önszerveződésre és a helyi tudás mértékére, szerepére lásd például Varga és Molnár (2018), illetve Molnár, Gellény, Margóczi és Biró (2015) írásokat.

bürokratikus (állami tulajdon) koordináció elengedhetetlen szükségessége az erőforrások fenntartása érdekében. Ennek a gondolkodásmódnak egyik támpontja – amelynek érvényét Ostrom munkásságával megkérdőjelezte – a neoklasszikus közgazdaságtan „a közlegelők tragédiájaként" ismert alapfeltételezése. A Garrett Hardin (1968) által ismertté vált elmélet alapján a szabad hozzáférésű közlegelőn a pásztorok akkor viselkednek racionálisan, ha mindig több állatot legeltetnek; hiszen amennyiben nem ők nem visznek több állatot a legelőre akkor mások fognak. A Hardin által modellezett helyzet szükségszerűen a legelő túlhasználatához vezet, lévén minden racionális és önérdekkövető pásztor abban érdekelt, hogy minél több állatot vigyen a közlegelőre – a túlhasználat, a közlegelő tragédiája elkerülehetetlen. Hardin gondolatkísérletének hiányosságára Ostrom (1990) hívja fel a figyelmet, bemutatva, hogy sok esetben helyi közösségek önszerveződés és önrendelkezés – tehát saját szabályok kialakítása és betartása – révén képesek hosszú távon gazdálkodni a helyben található erőforrásokkal. A közlegelőt használók szabályokat vezetnek be és azok megszegését képesek szankcionálni, így elkerülve a közlegelők tragédiáját.

Ostrom (1990) empirikus megfigyelésekkel illusztrálja, hogy a helyi, közösségi megoldások gyakran a saját játékterükön (az erőforrások fenntartható használatából származó haszon kinyerésében) teljesítenek jobban a piaci vagy az állami koordinációnál. Vizsgálódásai esetében ez azt jelenti, hogy ha például egy halastó a helyi közösség kezelésében van, és amennyiben a közösség tagjai képesek az általuk hozott szabályok érvényesítésére, akkor elkerülhetik a túlhalászást, azaz a közösség tagjai nem fogják kizsákmányolni a tavat és a tóban lévő halállományt a közösség többi tagjának – vagy a közösség jövőbeli tagjainak – a kárára.

Míg az ostromi iskola az erőforrások menedzsmentjére és az azt lehetővé tévő szabályok definiálásra koncentrált a fennálló intézményi kereteken belül, addig a társadalomtudományoknak a *commons*-szal foglalkozó területén megjelent egy mozgalmi, kritikai irányzat is. A mozgalmi irányzat politikai és társadalomszervezési kérdésként vizsgálja a *commons*-t, azt kutatva, hogy a *commons* gyakorlatai mennyiben kínálhatnak alternatívát a növekedésorientált (piac)gazdasággal szemben (Akbulut 2017). A *commons* fókuszában nem a kereskedelmi tevékenység, vagyis a piacon eladható áruk létrehozása áll, hanem a közösségek létfenntartásának biztosítása, bizonyos szükségletek kielégítése – mégpedig úgy, hogy a demokratikus kezelés, fenntartás és menedzsment gyakorlata tiltja az adott erőforrás kizsákmányolását. Egy közösség által fenntartott halastóból a közösség tagjai nem azért halásznak, hogy a halakat eladják, és a bevételből mindig növekvő tőkét halmozzanak fel, hanem hogy azokat elfogyasszák.[4] A mozgalmi irányzat az emberi élet szükségleteinek

4 Noha Caffentzis és Federici (2014) felhívják rá a figyelmet, hogy létezhetnek olyan szerveződési formák, melyek belső szervezési logikája a *commons* elvét követi, ugyanakkor a megtermelt, elosztott javakat piaci kereskedelem útján értékesítik. A szerzők érvelése szerint a svájci Alpokban fenntartott

kielégítését célzó, helyi és globális *commons* létrehozásán keresztül képzeli el a társadalmi újratermelődés szolidáris és fenntartható módjának megteremtését (Kostakis és Bauwens 2014). A mozgalmi irányzat tehát megkérdőjelezi a domináns gazdasági paradigmát és a fennálló hatalmi struktúrákat (Nieto-Romero et al. 2019).

Az együttműködés, megosztás és konfliktusrendezés a *commons* létrehozásában és működtetésében – vagyis a *commoning* gyakorlata – egyidős az emberiséggel, ugyanakkor folyamatosan alakul a társadalmi-technológiai változásokkal. Ennek megfelelően a *commons* nem kizárólag természeti erőforrások esetében értelmezhető, a logika kiterjeszthető például idő- vagy szívességbankokra, városi közösségi kertekre, foglalt házakra (*squats*), élelmiszer-szövetkezetekre, helyi pénzekre, barter alapon működő kezdeményezésekre, városi terekre, tudásra, kulturális örökségre, hagyományokra, digitális javakra is (Akbulut 2017; Caffentzis és Federici 2014). Ezek a közösen fenntartott terek, digitális vagy materiális javak olyan erőforrásokat képviselnek, amelyeket egy közösség kezel vagy tart fenn, és a kezelésben részt vevő tagok számára egyenlő hozzáférés biztosított. A *commons* lényegi eleme, hogy a közös javakhoz való hozzáférés nem üzleti, kereskedelmi logika, hanem a szolidaritás és gondoskodás (reciprocitás) elve alapján biztosított. Tehát egy erőforrásból akkor részesülhet a közösség tagja, ha annak fenntartásában, újratermelésében is részt vesz (Fournier 2013; Caffentzis és Federici 2014).[5] Azt a folyamatot, amelyben a közösség tagjai egyenrangú felekként, együtt és egymás számára hoznak létre javakat, szokás *peer-to-peer* előállításnak is nevezni (Euler 2018). A közös fenntartás eredménye, hogy a létrehozott erőforrás a közösség közös tulajdonában van, arról közösen rendelkeznek. Ez kötelezettségeket ró a résztvevő tagokra, ugyanakkor ez biztosítja az erőforrás újratermelését, fenntartását is.

A kötelezettségeket és feladatokat, valamint a hozzáférés módját közösen lefektetett szabályok határozzák meg a *commons* eseteiben. A szabályokról azoknak kell dönteni, akikre azok vonatkoznak, így a *commons* eseteiben a cél az egyenlő hozzászólás biztosítása minden résztvevő számára (Akbulut 2017). E szabályok azon túl, hogy az erőforráshoz való hozzáférés módját meghatározzák, azt is korlátozhatják, hogy mire és hogyan használható az adott erőforrás (Fournier 2013; Caffentzis és Federici 2014).

A *commons* tehát a társadalmi újratermelődésnek a piacgazdaság logikájától merőben eltérő megvalósítására kínál lehetőséget – hiszen átrendezi a termelés-fogyasztás rendszerét; eltűnik, elmosódik a határvonal termelő és fogyasztó, tulajdonos és alkalmazott között. Ám nem tekinthetünk el attól a ténytől, hogy ezek a szerveződési formák milyen

---

legelők esete éppen ilyen, mivel a közös legelőkön gyarapodó szarvasmarhák végül a svájci tejiparon keresztül az állatok tulajdonosait juttatják profithoz.

5 Az olyan, pl. digitális javak esetében, amelyek értéke a használattal nem csökken (ún. nem rivalizáló javak), a hozzáférés sokkal nyitottabb lehet, ilyen pl. a Wikipedia.

intézményi környezetbe ágyazódnak. A piaci logika túlterjeszkedése magában hordozza a *commons* bekerítésének veszélyét is (Caffentzis és Federici 2014). A piaci társadalomban minden szerveződés – hacsak nem egy teljes mértékben izolált kommunáról van szó – kénytelen piaci műveleteket/kereskedelmi tevékenységet végezni. Így a gyakorlatban a *commons* mozgalmához tartozó kezdeményezések az ideáltipikus jellemzők eltérő súlyával és sokszínűbb formában vannak jelen, és változó mértékben lépnek interakcióba és ágyazódnak be a piacgazdaságba (Euler 2018).

A következőkben gyakorlati példákon keresztül világítjuk meg a *commons* különböző megközelítéseit: előbb szemügyre veszünk két esetet, amely piacosítja a *commons* gondolatát. Ezt követően azt részletezzük, hogy mindezzel szemben milyen jellemzőkkel bírnak az önszerveződésen alapuló és az ökológiai korlátokat figyelembe vevő *commoning*-gyakorlatok. Mindezt a megosztás példáján keresztül illusztráljuk. Ám a megosztás és a kétezertízes években felfutó megosztásos gazdaság (*sharing economy*) jó példa arra is, hogy hogyan vált a megosztás fogalma és gyakorlata fenntartható társadalomszervezési lehetőségből a kapitalista gazdaság legújabb, innovatív üzleti modelljének eszközévé, mely érzéketlen a társadalmi-ökológiai szempontok iránt.

A MEGOSZTÁSOS GAZDASÁG HÁROM FORMÁJA

A szakirodalomban egyes szerzők (Kostakis és Bauwens 2014; Vallat 2016; Bradley és Pargman 2017) a megosztásos gazdaság (*sharing economy*) bizonyos kezdeményezéseit a *commons* mozgalom részének tekintik, vagy ezzel hozzák összefüggésbe. A megosztásos gazdaság központi eleme – ahogyan részben a *commoning* gyakorlatoké is – a megosztás. A megosztás fogalma hagyományosan az emberek közti kapcsolódásról, szolidaritásról és kölcsönös segítségnyújtásról szól. Russel Belk (2010) szerint a megosztás hagyományosan családon belüli tevékenységekre vonatkozott, jelentette így például a közös étkezés során az étel megosztását, de ide tartozhat a házimunka, a gondoskodás és más javak megosztása is. A megosztás tehát egy egymás segítését célzó tevékenységet jelent, ami mások igényeinek a kielégítésével jár együtt. A tágabb család vagy a baráti kör vendégül látása esetében például az étel megosztása egyszerre a társas kapcsolódás és a fiziológiai szükségletek kielégítésének a színtere (Belk 2010). A történelem során, a vadászó-gyűjtögető társadalmaktól a bekerítések[6] koráig a megosztáson keresztül megvalósuló társadalmi újratermelődés

6 A bekerítések fogalma arra a 16–18. századi, jellemzően Nagy-Britanniához kötődő folyamatra utal, mely során a középnemesség elkerítette az addig parasztok számára is hozzáférhető földeket, akik így elvesztették a közös földek, pl. legelők használatának a jogát és így megélhetésük feltételeit – ezért is

egy-egy tágabb közösségre, például faluközösségekre is jellemző volt (ilyennek tekinthetjük például az aratás során a közös munkát vagy egymás gyermekének felügyeletét). A piacgazdaságokban a szomszédsági, szolidaritáson alapuló kapcsolatok háttérbe kerülnek, a kapitalizmus terjedésével az élet egyre több területe vált a piaci logika által meghatározottá. A digitális technológia lehetőségeinek köszönhetően tágabb közösségeken belül – akár egymás számára földrajzilag távol és egymás számára ismeretlen egyének között –viszonylag könnyen elérhetővé vált a különféle javak, szolgáltatások megosztása.

A megosztáson, vagyis egymásnak való segítségnyújtáson és szolidaritáson alapuló „fogyasztás" elterjedése – szemben a piaci logikán alapulóval – jogosan vezethet ahhoz a következtetéshez, hogy a megosztásos gazdaság (*sharing economy*) is az olyan gyakorlatok körébe tartozik, amely a kizsákmányoláson alapuló gazdasági működésre és társadalomszerveződésre kínál alternatívát. A megosztás eredeti jelentésével szemben azonban a megosztásos gazdaság globális megjelenésével az üzleti élet és szakirodalom újradefiniálta a kifejezést. A főáramú, piacközpontú gazdaság a megosztásos gazdaságra új, innovatív üzleti modellként tekint, amely a fogyasztás és a termelés új formáit hozza létre, mivel az eszközök tulajdonlásáról az azokhoz való hozzáférésre kerül a hangsúly. A megosztás üzleti szempontból olyan folyamat, amely során a felhasználók saját eszközeiket vagy szolgáltatásaikat biztosítják mások számára, amit általában egy online platform tesz lehetővé (Richardson 2015). A szakirodalom e része kihasználatlan kapacitásokhoz (pl. használaton kívüli szobákhoz, autókhoz) való hozzáférés biztosításaként definiálja a fogalmat (Meelen és Frenken 2015). Ebben a kollaboratív fogyasztásnak is nevezett folyamatban a felhasználók egy időben fogyasztókká és termelőkké (vagy szolgáltatókká) is válhatnak (Botsman és Rogers 2011). A megosztásos gazdaság tereiben a megosztás olyan üzleti kapcsolatokra vonatkozik, amelyekben a résztvevők közvetlenül adhatnak el és vehetnek tárgyakat vagy szolgáltatásokat – az ezen interakciók során keletkező értéket (pl. a platformokon fizetett jutalékot, hirdetésekből vagy adatértékesítésből származó bevételt) azonban a tulajdonosok járulékként lefölözik.

A megosztásos gazdaság ezáltal alkalmas terepet nyújt a kapacitások piacosítására, új kapacitások létrehozását ösztönzi, és ezt nem a megosztás hagyományos gyakorlata, hanem a piaci szűkösség logikája mentén teszi. Dudás és Boros (2019) tanulmányukban „címkézésnek" nevezik a folyamatot, mely során kereskedelmi vállalatok tudatosan, a piaci vagyonhalmozás reményében törekednek arra, hogy tevékenységüket a megosztás kultúrájának részeként értékesítsék. Ennek keretén belül a megosztásos gazdaság (*sharing economy*) az élet újabb területeire vezeti be a piaci logikát és a kicsatornázás gyakorlatait.

---

voltak kénytelenek egyre nagyobb számban (jellemzően gyári) munkát vállalni. Mint említettük feljebb, a bekerítések kora nem zárult le, a bekerítések színterei változnak.

A következőkben előbb olyan eseteket vizsgálunk, melyek szemléltetik a kicsatornázó szerkezeti működést, majd szembeállítunk velük tudatosan olyan struktúrában működő szervezeteket, kezdeményezéseket, melyek célja túlmutat a felhalmozás logikáján, és helyette a társadalmi újratermelődés ökológiailag fenntartható színtereiként szolgálnak. Arra keressük a választ, hogy az adott kezdeményezések jelenthetnek-e alternatívát a tőkefelhalmozáson és kizsákmányoláson alapuló kapitalista logikára. E szempontok között az vizsgáljuk, hogy

- az adott kezdeményezés célja áru eladása és tőkefelhalmozás, vagy pedig valós társadalmi igények kielégítése és a társadalmi jóllét megteremtése a társadalmi-ökológiai korlátok figyelembevételével;
- hogyan férhetnek hozzá a megosztott erőforráshoz a résztvevők, vagyis a megosztás milyen formában jelenik meg (kereskedelmi tevékenységként vagy szolidaritáson keresztül értelmezhető-e);
- hogyan történik a döntéshozás;
- mi történik a megosztás során keletkező egyéb értékekkel (pl. a megosztásból származó profittal);
- milyen a tulajdonosi szerkezet.

RÖVID TÁVÚ BÉRLŐI RENDSZEREK

A médiában gyakran megjelenő és önmagukat a megosztásos gazdaság részeként definiáló vállalkozások tömege jelent meg az elmúlt néhány évben, többek között a közlekedés területén. A különféle konstrukciók közül hazánkban az egyik legelterjedtebb az a forma, amelynek keretén belül egy vállalkozás saját járműflottáját teszi elérhetővé, vagyis osztja meg a felhasználókkal (ilyen pl. a MOL Limo vagy a Lime e-rollerek esete). A felhasználóknak így lehetőségük van arra, hogy a viszonylag drága közlekedési eszközök tulajdonlása nélkül vegyék igénybe a szolgáltatást. Ezzel – a nemzetközi szakirodalom egy része alapján (Frenken és Schor 2017; Böcken és Meelen 2017) – elvileg csökkenthető az eszközök iránti kereslet, és így a gyártáshoz szükséges energiafelhasználás, valamint ezek a szolgáltatások hozzájárulhatnak a forgalom csökkentéséhez és a városi terek jobb kihasználtságához a csökkenő parkolóhelyigény miatt (Frenken és Schor 2017; Schor 2014; Efthymiou et al. 2013). Különösen fontos ez az autómegosztás esetében, mivel a belső égésű motorok felelősek a közlekedésből származó üvegházhatású gázok kibocsátásának nagy részéért.

Annak ellenére azonban, hogy az autómegosztó rendszerek egyik legnagyobb ígérete a közlekedésből származó környezetterhelés csökkentése, valójában éppen az ellenkező hatást válthatják ki. Az ún. visszapattanó hatás eredményeképpen ugyanis az autókhoz való olcsóbb és könnyebb hozzáférés azok használatának növekedését, és így

összességében a károsanyag-kibocsátás növekedését is okozhatja (Frenken és Schor 2017; Böcken és Meelen 2017). A károsanyag-kibocsátás tekintetében az elektromos járművek kivételt képeznek, hiszen azok üvegházhatású gázok kibocsátása nélkül használhatóak lokálisan. Ha azonban a teljes életciklust (tehát a gyártásukhoz és a működésükhöz szükséges elektromos áram előállítását és a járművek újrafeldolgozása során keletkezett valamennyi kibocsátást) figyelembe vesszük, akkor az elektromos járművek belső égésű társaikhoz képest csupán 25%-kal alacsonyabb károsanyag-kibocsátást eredményeznek (IEA 2019). Az elektromos autóknál kisebb elektromos közlekedési eszközök, így az e-rollerek és e-kerékpárok valamivel fenntarthatóbb közlekedési alternatívát kínálnak. A vállalkozások által hirdetett szlogenekkel ellentétben azonban ezek az eszközök sem állíthatók elő és üzemeltethetők jelentős környezetszennyezés nélkül. Előállításukhoz erőforrásokra és energiára van szükség, ami nagyobb környezetterheléssel jár az elektromos motorral nem rendelkező rollerekhez, kerékpárokhoz képest. Ráadásul a kisebb elektromos járműveket a felhasználók gyakran egy, ezeknél környezetkímélőbb közlekedési mód (gyaloglás, kerékpározás vagy tömegközlekedés) helyett veszik igénybe (Hollingsworth et al. 2019; Portland Bureau of Transportation 2018).

Felmerül a kérdés, hogy a kapitalista viszonyrendszerben működtetett „megosztáson" alapuló rendszerek képesek-e figyelembe venni a társadalmi-ökológiai újratermelés korlátait. A megosztás a közlekedési eszközök területén általában olyan konstrukciót takar, amelyben egy profitorientált vállalkozás a saját tulajdonában lévő eszközöket teszi elérhetővé a felhasználók számára. Ezek az esetek valójában rövid távú bérlésként értelmezhetőek, nincs szó kihasználatlan kapacitásokhoz való hozzáférés biztosításáról, sem egyenrangú felek közti eszközmegosztásról. Egy profitorientált vállalkozást semmi sem ösztönöz arra, hogy működésében figyelembe vegye a társadalmi-ökológiai korlátokat (pl. a termeléshez szükséges energia előállításával járó környezetszennyezést, a ritkafémek kitermelése által okozott pusztítást vagy közösségek életének gyökeres megváltoztatását). Célja a bérlések és ezáltal a profit növelése lesz a tulajdonosok számára, akik a vállalatot alakítják, és döntési joggal rendelkeznek a működésével kapcsolatban.

PLATFORMOK

A közlekedés mellett a megosztásos gazdaság részének tekintett digitális platformok egy másik fontos területe a szálláshelyek koordinációját szolgáló platformoké. A terület legismertebb (és talán leghírhedtebb) képviselője a 2007 óta működő Airbnb. A szállásmegosztó platform felületén bérbeadók és bérlők kereskedhetnek egymással. A platform működési leírása szerint a bérbeadók második otthonukat, szobájukat, kihasználatlan szálláshelyüket oszthatják meg másokkal. A platformon keresztül tehát megvalósul a közvetítők nélküli,

egyenrangú felek közti (*peer-to-peer*) megosztás. A megosztás pénzforgalom ellenében valósul meg: a vendégek fizetség ellenében vehetik igénybe a felajánlott szálláshelyeket. A platform a bérbeadók számára így pénzkereseti lehetőséget, a vendégek számára pedig az ágazat hagyományos szereplőinél olcsóbb szálláshelyet nyújthat. Többek között az Airbnb tevékenységét nevezi Belk (2014) „pszeudo [azaz hamis] megosztásnak".

Az Airbnb mára város- és társadalomalakító erővé vált: Amszterdamban és Barcelonában 18 ezer, Berlinben 22 ezer, míg Párizsban közel 60 ezer bérleményt kínál (Henley, 2019). Ezen bérlemények több mint fele lakás vagy teljes apartman, melyek gyakran az értékesíthető vendégéjszakák korlátozására vonatkozó helyi szabályokat megszegve kerülnek kiadásra. A bérbeadók könnyű kereseti lehetősége (magánszemélyként regisztrálhat bárki, nem kell vállalkozást indítani) oda vezetett, hogy számos nagyvárosban a platform működésére vezetik vissza a megemelkedett lakhatási költségeket és ingatlanárakat (Henley 2019). Ez befektetési szempontból igen előnyös lehet, azonban a magasabb bérleti díjak kiszorítják a helyi lakosokat a rövid távú bérlők kényelmére. 2019-ben 10 európai nagyváros közös levélben kérte az Európai Bizottság segítségét a jelentős részben az Airbnb tevékenysége által okozott lakhatási válság és tömegturizmus kezelésében (Henley 2019).

Az Airbnb kapitalista platform, a tulajdonjogi rendszere az emberi kapcsolódások pénzügyi vagyonná alakítását és a platform tulajdonosai általi elsajátítását célozza (Dean 2018). Sem a vendégek, sem a bérbeadó nem tulajdonosai a platformnak. Az Airbnb megjelenése a lakáspiac felpörgetéséhez vezet, mert a platformon keresztül viszonylag könnyűvé és jövedelmezővé válik a tulajdonosok számára ingatlanjaik rövid távú bérbeadása a hosszú távú bérbeadásokkal szemben. Helyi hatóságok gyakran jelzik, hogy az Airbnb nem segíti őket a helyi szabályok betartásában (például adatszolgáltatással) és elhatárolódik a felelősségvállalástól, tevékenységének következményeitől. 2019-ben a párizsi ügyészség vádiratot nyújtott be a cég ellen az Európai Bíróságra, mivel szerinte az megsértette az ingatlanközvetítői tevékenységre vonatkozó szabályozást. Az ügyben egyelőre a bíróság főtanácsnoka hozott nem kötelező érvényű, tájékoztató erejű javaslatot, mely szerint az Airbnb nem ingatlanközvetítői, hanem az „információs társadalommal összefüggő" szolgáltatást nyújt, és ezért nem vonható felelősségre mint ingatlanközvetítő (Boffey 2019). Amennyiben az Airbnb-nek ezen megítélése (miszerint nem vonható felelősségre ingatlanközvetítőként) precedensértékű lesz, úgy a helyi hatóságok közel védtelenné, tehetetlenné válnak a lakhatási és turisztikai ügyeiket illetően. A modellből fakadóan a platform a leginkább jövedelmező, azaz a rövid távú bérbeadások növelésére ösztönzi a tulajdonosokat, kiszorítva ezzel a hosszú távra kereső bérlőket. Lizzie Richardson megfogalmazásában az Airbnb és hasonló platformok „egyszerre fedik el az egyenlőtlenség és a tulajdonlás polarizációjának új formáit" (2015: 121).

A felhasználók kapcsolódásának lehetővé tételén túl az Airbnb és más kapitalista platformok tulajdonosainak bevétele származik a felhasználók aktivitásából származó adatok elemzéséből, értékesítéséből. A tulajdonosi csoport így a platformon keresztül létrejövő kereskedelmi kapcsolatok maximalizálásában érdekelt a megosztásból származó jutalék, és a felületen átmenő adatforgalom felhasználói adatainak eladásából származó bevétel miatt – függetlenül attól, hogy a platformon megosztott szolgáltatás milyen társadalmi és környezeti következményekkel jár. A kereskedelmi platformok az intézményi-szabályozási környezet hiányosságait kihasználva termelnek negatív externáliákat (például az Airbnb esetében a növekvő ingatlanbérleti árakat) (Dudás és Boros 2019). Mazzucato (2018) és Scholz (2016) kritikája szerint a kapitalista platformok szerkezeti sajátosságaik miatt nem képesek a társadalmi igazságossági és ökológiai korlátokat szem előtt tartani. Az Airbnb és sok más kereskedelmi platform sikeresen vonzotta magához kockázati befektetők forrásait, ami szintén növekedési kényszerrel jár.

A kereskedelmi platformok gyakran érzékelik, hogy a megosztás hagyományos – segítségnyújtást és társas kapcsolatok kialakítását sugalló – címkéi piaci értékre válthatók (Dudás és Boros 2019). Ezek a tevékenységek eltérnek a *commons* önszerveződésen és erőforrások megosztásán alapuló gyakorlataitól, és nem vezetnek csökkentett mértékű anyag-energia felhasználáshoz, sem a gazdálkodás demokratikus módjának kialakításához. Mivel a tárgyak vagy szolgáltatások megosztásából az üzleti célú platformok profitot generálnak, ezek célja kizárólag a fogyasztás növelése, függetlenül attól, hogy az adott eszközre vagy szolgáltatásra mekkora szüksége van a felhasználónak, és hogy az milyen társadalmi-környezeti következményekkel jár. A megosztásos gazdaság profitorientált kezdeményezései tehát belesimulnak a piacgazdaság rendszerébe, és nemhogy nem kérdőjelezik meg a fogyasztást és a növekedésorientált gazdaság működését, hanem egyenesen annak eszkalálódását is okozhatják.

KÖZÖSSÉGI MEGOSZTÁS

A profitorientált, üzleti célú megosztáson alapuló platformok mellett léteznek ún. közösségi megosztáson alapuló kezdeményezések is. Számos szerző szerint valódi megosztás, amely nem eszközök és szolgáltatások rövid távú bérlését, hanem a szükségletkielégítésnek egy szolidáris módját jelenti, kizárólag nem profitorientált kezdeményezésekben valósulhat meg (Belk 2014; Celata et al. 2017; Schor 2014). Szabályok révén adott kapcsolati térben, viszonyrendszerben el lehet lehetetleníteni, költségessé lehet tenni a kereskedelmi kapcsolatokat. Ezekben a kapcsolatokban a profitabilitás nem szempont, legalábbis nem domináns: inkább a kölcsönösségen, bizalmon alapuló együttműködés lehetőségei fontosak (Belk 2014). Ilyen szabályok kialakulhatnak helyi vagy globális léptékű kapcsolódási terekben, melyek során a

résztvevők egymásnak való segítségnyújtás céljából, szolidaritásból, egy közösséghez való tartozás vagy egy adott ügy melletti elkötelezettség miatt vesznek részt a megosztásban (Celata et al. 2017). Nem keresik, valamint a szabályok és csoportnormák miatt csak korlátozott mértékben kereshetik a profitabilitást. Ezekben az esetekben a sokszor pénzforgalom nélküli megosztó gyakorlat nem kereskedelmi, tőkefelhalmozó célokat szolgál, hanem egymás igényeinek, szükségleteinek a kielégítésére irányul. Ezáltal a nem profitorientált, közösségi alapú kezdeményezések a társadalmi újratermelődést a piaci logika helyett a reciprocitás (szívesség, gondoskodás) logikájának megfelelően szervezik meg (Vallat 2016).

A közlekedés területére visszakanyarodva szolgáltat példát a Commons Cargobike Forum nevű nemzetközi hálózat, amelynek keretében helyi csoportok tesznek elérhetővé fenntartható szállítási eszközöket, teherbicikliket, ingyen vagy szolidáris alapon. A teherbiciklik nagyobb csomagok, terhek, családtagok vagy más személyek szállítására kínálnak fenntartható alternatívát. Jelentőségük abban rejlik, hogy a fenntarthatónak tekintett közlekedési eszközökről, pl. kerékpár, tömegközlekedés, azok szállítási kapacitásainak korlátai miatt váltanak gyakran autóra a lakosok (Riggs 2016). A főként német, összesen 93 helyi csoportokból álló hálózat Budapesten is rendelkezik egy Közösségi Teherbicikli Kölcsönző névre keresztelt kezdeményezéssel (Forum Freie Lastenräder 2019). A hálózat célja a szállítási eszközök használatának dekommodifikálása, vagyis nem piaci alapokra való helyezése. A budapesti, csakúgy mint a külföldi kezdeményezések esetében a helyi csoportok tagjai saját teherbiciklijeiket ajánlják fel a helyi közösség számára, vagy kötik össze a teherbicikli-tulajdonosokat azokkal, akiknek nincs, de szükségük lenne rá. A biciklik közösségi pontokon, pl. kávézókban, bicikliműhelyekben, iskolákban érhetők el, ahonnan a felhasználók egy online platform segítségével kölcsönözhetik ki a fenntartható szállítási eszközöket. Miben kínál ez a rendszer mást, mint egy hagyományos közlekedési eszközöket üzleti módon megosztó vállalkozás?

A helyi teherbicikli-megosztó kezdeményezéseket gyakran egy már létező, a fenntartható közlekedés mellett elkötelezett csoport hozza létre. Ezek az alulról jövő kezdeményezések alapvetően függetlenek a nemzetközi hálózattól. Mindegyikük saját településének megfelelően alakítja ki a működést, keresi meg az együttműködő partnereket. Jellemző rájuk, hogy nonprofit alapon működnek, így a teherbicikliket ingyen vagy szolidáris alapon, adomány ellenében lehet használni (a nemzetközi hálózathoz való csatlakozásnak ez feltétele). Ezáltal mindenki lehetőségeihez mérten járulhat hozzá a rendszer fenntartásához, ami biztosítja a rendszer méltányosságát és azt, hogy minél szélesebb körben váljon elérhetővé ez a közlekedési eszköz. Ezt a működést teszi lehetővé, hogy a megosztó rendszerben elérhető teherbicikliket a tagok nem a profittermelés reményében ajánlják fel a tágabb közösség számára. Az egyéni gazdasági érdekek helyett sokkal inkább a fenntartható városi közlekedés megteremtése érdekében teszik ezt.

Kölcsönzőpontokként pedig olyan partnerek, közösségi helyek szolgálnak, amelyek maguk is elkötelezettek a fenntartható környezet kialakításában, és nem várnak el anyagi juttatást a biciklik befogadásáért cserébe. Ezt a megosztással foglalkozó szakirodalom valamilyen ügy, misszió vagy a közösség melletti elkötelezettségként azonosítja (ellentétben a profitszerzést célzó motivációval) (Celata et al. 2017; Bradley és Pargman 2017). A nagyrészt együttműködésen alapuló rendszer a kölcsönzőpontok esetében lehetővé teszi, hogy a kölcsönzés viszonylag drága technológia, pl. elektromos és kóddal feloldható elektromos bilincsek nélkül legyen működőképes. A technológiai megoldások helyett az együttműködéseken alapuló megoldások egyszerre teszik lehetővé a költségek csökkentését és a partnerkapcsolatok erősítését.

A nemzetközi hálózat a helyi kezdeményezések létrehozásához szükséges tudásátadást, a megosztó platformhoz szükséges szoftvert és annak helyi igényekhez való adaptálását biztosítja. A platformhoz szükséges nyílt hozzáférésű vagy szabad szoftvert a Commons Cargobike Forum nemzetközi hálózat tagjai fejlesztették, illetve fejlesztik folyamatosan, és az minden helyi csoport számára ingyenesen elérhető, amely szolidáris alapon szeretne teherbicikli-megosztást kezdeményezni. A nyílt hozzáférésű szoftverek (*free, open source softwares* – FOSS) a közösségi megosztásnak a *commons* szakirodalomban is széles körben tárgyalt „hozzávalói" (Kostakis és Bauwens 2014). A nyílt hozzáférésű szoftverek ugyanis lehetővé teszik a megosztásban résztvevők beleszólását a platform működésébe, és ezáltal teret nyitnak a demokratikus irányításnak. A résztvevők maguk dönthetnek arról, hogyan alakítják a digitális tér szabályait, és hogy például az összegyűjtött információt a közösség céljaira használják, vagy az üzleti megosztó kezdeményezésekhez hasonlóan értékesítik egy harmadik fél számára. Az üzleti kezdeményezésekkel ellentétben ebben az esetben az adatok eladásából származó bevétel nem egy szűk tulajdonosi csoport érdekeit szolgálja. A nyílt hozzáférésű szoftverek tipikusan az ún. tudás *commons*-ok körébe tartoznak, mivel a szabad hozzáférés lehetővé teszi a tudás széles körben való megosztását. Használatuk nem licencdíjhoz kötött, és így tulajdonjogot sem lehet felettük gyakorolni.

A kölcsönzést támogató szoftver működtetése mellett a Commons Cargobike Forum helyi csoportjainak működése is demokratikus alapon működik. Noha gyakran kiemelkedik egy kezdeményező csoport, amelyik kulcsszerepet játszik a megosztórendszer létrehozásában, a működtetés és a döntéshozás során a minél demokratikusabb működés a cél. A budapesti csoport esetében ez abban jelenik meg, hogy az nem hierarchikus módon működik, nincsen egy tag, aki tulajdonjogából fakadóan rákényszerítheti akaratát a csoport működésére, illetve a tagok konszenzusra törekednek a döntések meghozatalánál.

A teherbicikli-megosztó rendszerek a közlekedés kritikai átvizsgálását is magukban hordozzák: alapvetően kérdőjelezik meg a fosszilis erőforrásokon alapuló motorizált közlekedést és az azt szolgáló infrastruktúrát. A teherbicikli-megosztó rendszer olyan kérdéseket

hoz felszínre, amelyek magukba foglalják a városi terek társadalmi vonatkozásait (pl. mire használjuk a városi tereket: az élettartamuk 90%-ban használaton kívüli gépkocsik parkolására vagy másra?), és a közlekedés fenntartását szolgáló infrastruktúra környezeti hatásait. A teherbicikli-megosztó rendszer hosszú távú célja a fosszilis erőforrásokon alapuló, növekedésorientált gazdaságtól való függetlenség, a közlekedésben való autonómia megteremtése (Nikolaeva et al. 2019).

A közlekedés példája mellett a szállásadás területén is találhatunk olyan gyakorlatokat, amelyek a piac logikája nélkül, szolidáris alapon tesznek elérhetővé ilyen szolgáltatást. A *peer-to-peer* megosztás alapja ezekben az esetekben is egy online platform. A szolidáris alapú szálláshely-megosztás legismertebb képviselője a CouchSurfing. Noha a platform formája ma már magánvállalat, működése első hat évét sokan mégis a közösségi és a dekommodifikált szálláshely-megosztás példájaként tartják számon (Belk 2014; Celata et al. 2017). A civil szervezetként bejegyzett platform 2004-ben indult, az ingyenes, jellemzően legfeljebb néhány éjszaka erejéig szálláshelyeket kereső utazókat kötötte össze az arra nyitott vendéglátókkal. Az első hat évben jelentős részben önkéntesek működtették, fejlesztették a platformot, többek között ügyfélszolgálati, fordítási és webfejlesztési feladatokat vállalva. Alapszabály, hogy a felek (utazó és vendéglátó) között tilos a pénzforgalom, a kereskedelmi tevékenység. A CouchSurfingen keresztüli vendéglátás a közös programokra irányul, a felek főznek egymásnak, megosztva kultúrájuk gasztronómiáját, vagy éppen a vendéglátó elkalauzolja vendégét a helyi érdekességekhez, stb. A platform jövedelmének túlnyomó része a felhasználók által befizetett 25 dolláros regisztrációs díjból származott. A regisztráció opcionális, ugyanakkor a platform felületén elhelyezett üzenetekkel egyértelműen ösztönzik a befizetését, ezzel lehetővé téve a felhasználó profiljának adatokkal való részletesebb feltöltését, így növelve a bizalmat vele szemben. A vendégek fogadásában a pénzforgalmi tevékenység kizárása miatt a vendéglátók nem anyagi nyereség megszerzése miatt ajánlották fel szálláshelyeiket. A platformnak 2010-ig úgy lett több millió felhasználója, hogy a tagok szívesség alapján biztosítottak egymásnak szálláshelyet.

A CouchSurfing jellemzően az alacsony költségvetésű, a helyiekre kíváncsi utazás, a szívesség és a megosztás alapú kapcsolatok platformjaként működött. Mivel a vendéglátóknak nem járt anyagi haszonnal a vendéglátás, a felek nem nyerészked(het)tek egymáson. A CouchSurfing működése nem okozott lakhatási válságot, sem turisztikai dömpinget (szemben a kereskedelmi céllal működő Airbnb-vel). A tagok közül sokan nemcsak egyszerűen használták a szolgáltatást, hanem annak fejlesztésében is részt vettek, és sokkal inkább egy mozgalom aktivistájaként tekintettek magukra, mintsem fogyasztóként (Lapowsky 2012). A platform for-profit vállalattá alakulása 2010-ben a tagok, önkéntesek jelentős részének felháborodását váltotta ki. A CouchSurfing mára elvesztette elkötelezett önkéntesbázisát, mivel a magánvállalattá alakulása és a platform üzemeltetésének fizetett

munkaerővel való ellátása, vagyis a fenntartás kereskedelmi alapokra való helyezése az együttműködés és a gondoskodás ideájától fosztotta meg a felhasználókat. A tagok éppen azért voltak elkötelezettek a platform működése mellett, mert nem piaci alapon működött: önkéntes munkájukkal a platform közösségéhez tudtak hozzájárulni, és nem egy szűk tulajdonosi kör pénzügyi vagyonának növeléséhez (Lapowsky 2012).

A szálláshely-megosztás egy másik alternatívája a Fairbnb.coop, amely az Airbnb által okozott lakhatási és tömegturisztikai nyomás reakciójaként alakult szövetkezeti platform. Jelenleg öt városban – Valencia, Barcelona, Amszterdam, Bologna és Velence – működik tesztüzemmódban. Az Airbnb-hez hasonlóan bérlőket köt össze bérbeadókkal, ugyanakkor itt eltérő szabályok érvényesek. A platform célja ugyanis kifejezetten az, hogy képessé tegye a helyi közösségeket és hivatalokat a túlfűtött rövid távú lakáspiaci helyzet kezelésére. Noha a szálláshelykiadás kereskedelmi célú, vagyis a felhasználók fizetség ellenében adhatják ki szálláshelyüket, a megosztásból származó jutalék 50 százalékát a Fairbnb helyi kezdeményezésekbe csatornázza. Továbbá a Fairbnb adatforgalma a szövetkezet, tehát a tagok tulajdonában van, a szervezet rendelkezésre bocsátja azokat a helyi hatóságok számára, hogy segítse a szabályozás kialakítását és betartását. Szükség esetén a platform a helyi lakosokkal együtt lobbizik az illetékes hatóságoknál a közösen javasolt szabályozás kialakításában, érvénybe léptetésében. A kereskedelmi tevékenységét úgy igyekszik korlátok között tartani, hogy egy felhasználónak legfeljebb egy bérleménye kerülhet hirdetésre. A szövetkezeti forma tehát lehetővé teszi, hogy a platform működése ne egy szűk tulajdonosi csoport érdekeit szolgálja, hanem a működés során latba essenek a tágabb közösségi és akár ökológiai érdekek is.

ÖSSZEFOGLALÁS

Esszénkben az emberi együttműködés megszervezésének két radikálisan eltérő módját– az ún. kicsatornázó és „piacosított", valamint a társadalmi-ökológiai korlátokat is figyelembe vevő, közösségi önszerveződésen alapulókat– különböztettük meg. A kapitalista viszonyrendszer egy szűk tulajdonosi kör részére csatornázza ki az együttműködések során létrehozott értékeket, kizsákmányolva mind az azt létrehozó közösséget, mind az annak létrehozásához szükséges ökológiai környezetet. Ezzel szemben a *commons* gyakorlatai lehetővé teszik, hogy az értéket előállítók rendelkezzenek a megtermelt érték felhasználásáról és megosztásáról. A *commons* gyakorlataiban tehát az érintettek nem ellentétes érdekű fogyasztókra és termelőkre oszlanak, hanem együttműködő felek csoportjába rendeződnek. A *commons*-ok olyan terek, ahol a szolidáris magatartás kiszorítja, viszonylag költségessé teszi a nyerészkedő magatartást, és ezzel szemben felértékelődik a résztvevők nyitottsága és együttműködőképességének ereje (Kostakis és Bauwens 2014). Az együttműködés logikája

azt is lehetővé teszi, hogy figyelembe vegyük a tágabb ökológiai környezetre gyakorolt hatásokat: ne annak kárára, hanem a természet, tehát a nem emberi létezők igényeit, érdekeit is figyelembe véve alakítsuk ki a társadalmi újratermelődéshez szükséges folyamatokat. Összességében a *commons*-szemlélet segíthet a társadalmi és ökológiai folyamatokat egységében látnunk, kezelnünk.

Az erőforrások közössé tételének és megosztásának logikája a versengés hatékonyságán túl a hagyományos tulajdon fogalmát is megkérdőjelezi. A különféle eszközök, szolgáltatások és tudás szolidáris alapon való megosztása esetében az érték nem az egyéni tulajdon felhalmozásából jön létre, hanem az erőforrások közössé tételéből, összevonásából (Kostakis és Bauwens 2014). A közösségi megosztás révén az eszközök, javak a közösség tulajdonává válnak (Belk 2014), amit például a budapesti Közösségi Teherbringa Kölcsönző egyik szlogenje igen szemléletesen ír le: „A mi teherbringánk a ti teherbringátok!". A CouchSurfing esete pedig rámutat arra, hogy amennyiben az egyéni hozzájárulás nem a közöst, hanem egy szűk kör értékalapját gyarapítja, az gyorsan erodálja, kiszorítja a tér, a közösség szolidaritáson és reciprocitáson alapuló kapcsolatait. A *commons* tehát a kapitalista szűkösség logikájával (hogyan kerítsünk el erőforrásokat) ellentétben éppen annak a lehetőségeit keresi, hogy hogyan tehetünk közössé, minél több ember számára elérhetővé javakat. Ezáltal nem válik céljává a természeti erőforrások elkerítése és kizsákmányolása sem, ehelyett azok fenntartására rendezkedik be.

A cikkben bemutatott példák esetében az együttműködéseket egy online platform támogatta. A megosztás és a *commons* gyakorlata azonban nem feltétlenül digitális platformokhoz kötött, habár e technológia szélesebb körben teszi lehetővé a javak megosztását. A társadalmi újratermelődés demokratikus együttműködésen és ökológiai korlátokon alapuló terei – melyekre néhány példát szolgáltattunk tanulmányunkban – kétségtelenül jelen vannak társadalmunkban. Egyelőre azonban csak fragmentáltan, egymástól különálló szigetekként találkozhatunk velük. A *commons* alapon szerveződő kezdeményezések egy-egy eseté láthatjuk csak most, melyekben az ideáltipikus jellemzők kisebb-nagyobb súllyal vannak jelen (Caffentzis és Federici 2014; Euler 2018). Hogy a jelenleg sporadikusan megjelenő alternatívák, menedékhelyek az ökológiai és társadalmi szempontokat szem előtt tartó, a szükségletkielégítésben jelentős szerepet betöltő rendszert, hálózatot alkossanak, ahhoz a *commons* elvein nyugvó kezdeményezések közti szövetségek létrejötte szükséges.

Jelen publikáció az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap társfinanszírozása által biztosított forrásból az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú „Tehetségből fiatal kutató – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban" című projekt keretében jött létre.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Akbulut, Bengi (2017): Commons. In: *Handbook of Ecological Economics*. Szerk.: C. L. Spash. Routledge.

Bauwens, Michel – Pazaitis, Alex (2019): Accounting for planetary survival. P2P Foundation, Guerrilla Foundation and Schoepflin Foundation

Belk, Russel (2010): Sharing. *Journal of Consumer Research*, No. 36.: 715–734.

Belk, Russel (2014): Sharing Versus Pseudo-Sharing in Web 2.0. In: *Anthropologist*, Vol. 18., No. 1.: 7–23.

Boffey, Daniel (2019): EU court rules Airbnb does not require estate agent licence. Interneten: https://www.theguardian.com/technology/2019/dec/19/eu-court-rules-airbnb-does-not-require-estate-agents-licence Letöltve: 2019. 12. 10.

Botsman, Rachel – Rogers, Roo (2011): *What's mine is yours: How collaborative consumption is changing the way we live*. Collins.

Böcken, Lars – Meelen, Toon (2017): Sharing for people, planet or profit? Analysing motivations for intended sharing economy participation. In: *Environmental Innovation and Societal Transitions*, No. 23.: 28–39.

Bradley, Karin – Pargman, Daniel (2017): The sharing economy as the commons of the 21st century. In: *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, No. 10.: 231–247.

Caffentzis, George – Federici, Silvia (2014): Commons against and beyond capitalism. In: *Community Development Journal*, Vol. 49., No. 1.: 92–105.

Celata, Filippo – Hendrickson, Cary Yungmee – Sanna, Venere Stefania (2017): The sharing economy as community marketplace? Trust, reciprocity and belonging in peer-to-peer accommodation platforms. In: *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, No. 10.: 349–363.

Csurgó Dénes – Domschitz Mátyás – Fabók Márton – Fülöp Nóra – Horváth Bence – Nagy Kristóf – Sidó Zoltán – Szabó Liza (2019): Bevezető a Fordulat 25. számához. *Fordulat,* No. 25.: 2–4.

Dean, Jodi (2018): Kommunikatív kapitalizmus és osztályharc. In: *Fordulat*, No. 23.: 33–52.

De Angelis, Massimo (2003): Reflections on alternatives, commons and communities. In: *The Commoner*, No. 6.: 1–14.

Dudás Gábor – Boros Lajos (2019): A közösségi gazdaság (sharing economy) definiálásának dilemmái. In: *Tér és Társadalom*, Vol. 33., No. 1.: 107–130.

Éber Márk – Jelinek Csaba – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, No. 21.: 10–63.

Efthymiou, Dimitrios – Antoniou, Constantinos – Waddell, Paul (2013): Factors affecting the adoption of vehicle sharing systems by young drivers. In: *Transport Policy*, No. 29.: 64–73.

Euler, Johannes (2018): Conceptualizing the Commons: Moving Beyond the Goods-based Definition by Introducing the Social Practices of Commoning as Vital Determinant. In: *Ecological Economics*, No. 143.: 10–16.

Frenken, Koen – Schor, Juliet (2017): Putting the sharing economy into perspective. In: *Environmental Innovation and Societal Transitions*, No. 23.: 3–10.

Gille Zsuzsa (2019): Létezik-e szocialocén? *Fordulat*, No. 25.: 78–101.

Gyuris Ferenc (2014): A közjavak térbelisége. In: *Tér és társadalom*, Vol. 28., No. 4.: 15–39.

Hardin, Garett (1968): The Tragedy of the Commons. In: *Science,* No. 162.: 1243–1248.

Harvey, David (2009): Az "új" imperializmus. Felhalmozás kisemmizés által. In: *Fordulat*, No. 7.: 78–106.

Helfrich, Silke – Bollier, David (2015): Commons. In: *Degrowth: a vocabulary for a new era*. Szerk.: D'Alisa, Giacomo – Demaria, Federico – Kallis, Giorgos. Routledge.

Henley, Jon (2019): Ten cities ask EU for help to fight Airbnb expansion. Interneten: https://www.theguardian.com/cities/2019/jun/20/ten-cities-ask-eu-for-help-to-fight-airbnb-expansion Letöltve: 2019. 12. 10.

Hollingsworth, Joseph – Copeland, Brenna – Johnson, Jeremiah X. (2019): Are e-scooters polluters? The environmental impacts of shared dockless electric scooters. In: *Environmental Research Letters*, No. 14.

IEA (2019): *Global EV Outlook 2019*. IEA, Paris https://www.iea.org/reports/global-ev-outlook-2019 Letöltve: 2019.11.12.

Forum Freie Lastenräder (2019): Welcome to Commons Cargobkes. Interneten: http://dein-lastenrad.de/index.php?title=Willkommen_beim_Forum_Freie_Lastenr%C3%A4der/en. Letöltve: 2019. 12. 10.

Fournier, Valerie (2013): Commoning: on the social organisation of the commons. In: *M@n@gement*, Vol. 16.: 433–453.

Lapowsky, Issie (2012): Couch Surfing Dilemma: Going for Profit. In: *Inc*. Interneten: https://www.inc.com/magazine/201206/issie-lapowsky/couchsurfing-new-profit-model.html Letöltve: 2019. 12. 10.

Linebaugh, Peter (2007): *Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*. University of California Press.

Kelly, Marjorie (2012): *Owning Our Future*. Berrett-Koehler Publishers.

Kostakis, Vasilis – Bauwens, Michel (2014): *Network Society and Future Scenarios for a Collaborative Economy.* Palgrave Pivot.

Mazzucato, Mariana (2018): *The value of everything*. Allen Lane

Meelen, Toon – Frenken, Koen (2015): *Stop saying Uber is part of the sharing economy.* In: *Fast Company*. Interneten: http://www.fastcoexist.com/3040863/ stop-saying-uber-is-part-of-the-sharing-economy Letöltve: 2019. 07. 20.

Molnár, Zsolt – Gellény, Krisztina – Margóczi, Katalin – Biró, Marianna (2015): Landscape ethnoecological knowledge base and management of ecosystem services in a Székely-Hungarian pre-capitalistic village system (Transylvania, Romania). In: *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, Volume 11.

Nieto-Romero, Marta – Valentec, Sandra – Figueiredoa, Elisabete – Parrad, Constanza (2019): Historical commons as sites of transformation. A critical research agenda to study human and more-than-human communities. In: *Geoforum*, No. 107.: 113–123.

Nikolaeva, Anna – Adey, Peter – Cresswell, Tim – Lee, Jane Yeonjae – Nóvoa, Andre – Temenos, Cristina (2019): Common*ing* mobility: Towards a new politics of mobility transitions. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 44., No. 2.: 346–360.

Ostrom, Elinor (1990): *Governing the commons*. Cambridge University Press.

Polányi Károly ([1944] 2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és társadalmi gyökerei.* Napvilág Kiadó.

Portland Bureau of Transportation (2018): E-Scooter Pilot User Survey Results. Interneten: https://www.portlandoregon.gov/ transportation/article/700916 Letöltve: 2019.11.12.

Quilligan, B. James (2012): Why distinguish common goods from public goods? In: Bollier, David – Helfrich, Silke (eds) (2012): The wealth of the commons. A world beyond market & state. The commons strategy group. Richardson, Lizzie (2015): Performing the sharing economy. In: *Geoforum*, No. 67.: 121–129.

Riggs, Williem (2016): Cargo bikes as a growth area for bicycle vs. auto trips: Exploring the potential for mode substitution behavior. In: *Transportation Research Part F*, No. 43.: 48–55.

Scholz, Trebor (2016): *Platform cooperativism: Challenging the corporate sharing economy*. Rosa Luxemburg Stiftung.

Schor, Juliet (2014): Debating the Sharing Economy. *Great Transition Initiative*. Interneten: http://www.greattransition.org/publication/debating-the-sharing-economy. Letöltve: 2019.03.14.

Vallat, David (2016): An Alternative to State-Market Dualism: The Sharing Economy. Practical and Epistemological Questions. In: *SASE 28th Annual Conference, June 24–26, 2016.*

Varga, Anna – Molnár, Zsolt (2018): Fás-erdős legeltetési rendszerek a magyar nyelvű néprajzi irodalom tükrében. In: *Agrárerdészet*. Nemzeti Agrárkutatási és Innovációs Központ (NAIK).

Czerván Andrea, Katona Noémi és László Loren

A GONDOSKODÁS ÚJRASZERVEZÉSE

Gyakorlati válaszok a gondoskodási válságra

Tanulmányunk kiindulópontja, hogy a kapitalista társadalmi-gazdasági rendszer az életet újratermelő reproduktív munkát, illetve ennek egyik formáját, a gondoskodást ingyenes erőforrásnak, egyéni feladatnak tekinti, költségeit pedig a családokra, háztartásokra, ezen belül elsősorban a nőkre helyezi ki. Az alacsony szintű állami szerepvállalás, illetve a piaci szolgáltatások megjelenése még inkább felerősíti a gondoskodás válságát, illetve a gondoskodásban megjelenő egyenlőtlenségeket. A tanulmányban először olyan alulról szerveződő szövetkezeteket, kezdeményezéseket mutatunk be az idősgondozás és a gyermekgondozás területén, amelyek részvételi, demokratikus és szolidáris módon értékelik és szervezik újra a gondoskodást a gondoskodók, illetve a gondoskodást igénylők megerősítése és életminőségének javítása érdekében. Ezek közé tartoznak a gondozók szövetkezetei, a gondoskodást igénybe vevők szövetkezetei, a többszereplős szövetkezetek, illetve a kisgyerekes nők közösségeként működő anyaközpontok. Ezután a reproduktív munka és a gondoskodás rendszerszintű átalakítását célzó politikai mozgalmakat mutatunk be. Amellett érvelünk, hogy a gondoskodás intézményeinek a közösségek tulajdonába és ellenőrzése alá kell kerülnie, ugyanakkor az államnak továbbra is koordináló, finanszírozó és jogi szabályozói szerepet kell vállalnia az igények kielégítésében és a gondoskodási munka elismerésében.

A gondoskodási válság egyre égetőbb problémát jelent a mai kapitalista társadalomban világszerte. Gondoskodás alatt minden olyan érzelmi és fizikai igényeket kielégítő tevékenységet értünk, amelyek valaki életének fenntartását, fejlődését és jóllétét szolgálják, beleértve a gyermekgondozást, idősgondozást vagy a fogyatékossággal élő emberek gondozását is. A koronavírus elterjedése révén a 2020 első hónapjaiban kialakult helyzet végképp rámutatott arra, hogy a gondoskodási igények kielégítése az alapját képezik egy társadalom működésének. Az iskolák, óvodák, bölcsődék bezárásával teljes mértékben a családokra, és azon belül is elsősorban a nőkre hárult a gyermekgondozás feladata, míg az idősgondozás sok helyen összeomlott és tragikus helyzeteket hozott létre. A kialakult extrém helyzet azonban egy már eleve válságban lévő rendszer teljes szétesését mutatja, ami alatt még inkább húsbavágóan érezhetővé vált, hogy a gondoskodás az élet mindennapi és hosszú távú újratermelésének elengedhetetlen feltétele. Így a gondoskodás az elmúlt évtizedekben felerősödő válsága messze túlmutat önmagán és az egész társadalmi-gazdasági rendszer válságának tünetét jelzi (erről bővebben lásd a Fordulat 24-es számát).

Mit jelent azonban a válság? Annak ellenére, hogy mind az idősgondozás, mind a gyermekgondozás közvetve vagy közvetlenül a magyar társadalom nagy részét is érinti, a gondoskodási igények nincsenek megfelelően kielégítve, és egyre több ember ellátása nem (vagy nem jó körülmények között) megoldott. Kelet-Európában az 1970-es évek óta épülnek le, illetve alakulnak át az állami szolgáltatások a gondoskodás területén is, ami még

jobban felerősödik az 1990-es évek alatti nagymértékű privatizáció során (Haney 2002). A piaci szolgáltatások ekkortól jelennek meg és válnak majd egyre meghatározóbbá a gondoskodás területén az állam és a család mellett. Ugyanis az állam nem hogy nem tart lépést a társadalom elöregedése révén növekvő gondoskodási igényekkel, hanem egyértelműen visszavonul, így egyre nagyobb arányban terheli a családokra, háztartásokra, és ezen belül is elsősorban a nőkre a gondoskodási szükségletek ellátását. A gondoskodók és gondozottak életminőségét alapvetően meghatározzák a gazdasági egyenlőtlenségek, mivel amíg a tehetősebb családok gondoskodási szolgáltatásokat vásárolnak a szélesedő gondoskodási piacon (pl. fizetett bentlakásos ápolók az idősgondozásban vagy bébiszitterek), a kevésbé tehetős családok egyre inkább magukra maradva otthon gondozzák idős hozzátartozóikat vagy gyerekeiket. A megnövekedett terhelés pedig gyakran saját anyagi, érzelmi és egészségügyi helyzetüket is nagyban károsítja (Gregor és Kováts 2018).
A gondoskodási válság oka abban áll, hogy a tágabb kapitalista társadalmi és gazdasági rendszer a gondoskodási munkát leválasztja a termelő tevékenységekről és ingyenes erőforrásként kezeli, amit a családok, főleg nők otthon, fizetetlenül elvégeznek. Ennek következtében ahogy maga a termelés, a kapitalista, felhalmozásra alapuló gazdaság válságba kerül, addig fokozza a háztartások kizsákmányolását, amíg az már a családok számára hatalmas áldozatok árán sem fenntartható.

Tanulmányunkban olyan mozgalmakat, irányzatokat mutatunk be, amelyek célja, hogy a gondoskodási munkát úgy szervezzék újra, hogy magasabb társadalmi értéke legyen, és igazságosabban elérhetővé váljon mindenki számára. A gondoskodást olyan viszonyként értelmezzük, amelyben a gondoskodást nyújtók és gondoskodást kapók egyaránt részt vesznek. Így a gondoskodási válságot csak e viszony minden szereplőjének igényeit figyelembe véve lehet megoldani, csak minden szereplő jóllétének biztosítása mentén lehet a gondoskodást újraszervezni a társadalomban. Ehhez azonban nem a gondoskodás bérmunkaként való megszervezése a cél, mert az a gondoskodásban (is) megjelenő alapvető egyenlőtlenségeket nem tudná hosszú távon felszámolni, hanem nagyobb, rendszerszintű változásra van szükség. A gondoskodás újraszervezéséhez alapvetően meg kell változnia a kapitalista működésmódnak, ami a folyamatos kizsákmányoláson keresztüli profitfelhalmozásra alapul. Ezért fontos belátni, hogy a gondoskodási válság túlmutat az ellátásban megjelenő nehézségeken, és megoldása érdekében fontos az összefogás más, a kapitalizmussal és profitorientáltsággal szemben kritikus kezdeményezésekkel (pl. nemnövekedés mozgalom, ökofeminizmus). Másrészt közösségi megoldásokra és nagyobb állami részvételre van szükség. Állami részvétel alatt azonban, a központi állami koordináló funkciók mellett, helyi szinten a nem centralizált, nem hierarchikus, hanem részvételi alapon működő, demokratikusan irányított intézményeket értjük. Nem szabad, hogy ez az átalakulás azt eredményezze, hogy a gondoskodás költségeit az állam, illetve a

gazdasági rendszer még inkább az egyénekre, a háztartásokra és a közösségekre helyezi ki. Másrészt a gondoskodási igények kielégítése nem függhet a gondoskodást igénylők erőforrásaitól, a gondoskodók jólléte pedig nem áldozható fel az ellátás érdekében. Ezért úgy gondoljuk, hogy az államnak továbbra is biztosítania kell a pénzügyi és infrastrukturális erőforrásokat a helyi szintű közösségi megoldások számára, illetve ha szükséges, – a közösségek döntése alapján és felügyelete mellett – újra kell osztania azokat. A részvételi forma ugyanakkor még így is további erőforrásokat követel a közösségek tagjaitól, különösen az idő tekintetében. Ezért rövid távon a feladatok megosztásakor figyelembe kell venni, hogy a tagoknak milyen egyéb fizetett vagy fizetetlen tevékenységei vannak, milyen erőforrásokkal rendelkeznek és társadalmi helyzetük milyen típusú és szintű részvételt tesz lehetővé. Ezek alapján ki lehet alakítani az egymással való szolidaritás és erőforrás-megosztás szabályait is, amely biztosítja, hogy a közösség minden tagjának szükségletei ki legyenek elégítve. Hosszú távon azonban a munka és a társadalmi-gazdasági rendszer átfogóbb átalakítására van szükség, amelyet a következő rész tárgyal. A professzionális gondoskodók képzése, illete a szakmai és közösségi működési normák kialakítása, megosztása és felügyelete szintén egy, a helyinél nagyobb szintű, a nemzetközi szövetkezeti mozgalomba is beágyazott, közösen irányított rendszer feladata lehet.

A következőkben egy rövid elméleti bevezetőben bemutatjuk a gondoskodás értékének a kapitalista rendszerrel való összefüggéseit. Ezután olyan közösségi kezdeményezéseket, politikai szervezeteket, mozgalmakat ismertetünk, amelyek a természet és a nők kizsákmányolása ellen lépnek fel és a gondoskodást ezek mentén szervezik meg a gyakorlatban lokális vagy tágabb szinten. Nem átfogó elemzést adunk ezekről a kezdeményezésekről, hanem inkább egy-egy kiemelt példát szemléltetünk. Először közösségi válaszokat, szövetkezeti modelleket mutatunk be az idősgondozás és a gyermekgondozás területén és azt vizsgáljuk, hogy a különböző szervezetek milyen problémákra próbálnak választ adni, hogyan működnek a gyakorlatban, hogyan járulnak hozzá a gondozók, a gondoskodást igénylők és a tágabb közösség jóllétéhez, illetve hogyan működnek együtt állami szereplőkkel, hogyan használják az állami erőforrásokat és infrastruktúrát. Ezt követően olyan mozgalmakat mutatunk be, amelyek rendszerszintű átalakítást céloznak meg.

GONDOSKODÁS A KAPITALIZMUSBAN

A gondoskodás a jelenlegi kapitalista rendszerben való működésének tanulmányozásakor a társadalmi reprodukció-elméletekből indulunk ki. A társadalmi reprodukció fogalma az élet újratermelését jelenti és magában foglalja mindazokat a tevékenységeket, amelyek a munkaerő előállítását, emberek bérmunkavégzését segítik. Tehát reproduktív munka a

házimunka, főzés, takarítás stb., melyek azt segítik, hogy a család vagy a háztartás bérmunkát végző tagja reggel el tudjon menni dolgozni. Míg ezek a tevékenységek a munkaerő rövid távú reprodukcióját segítik, a munkaerő hosszú távú újratermelését a következő generáció munkaerejébe fektetett munka adja. A szülés, gyermeknevelés, gyerekekről való gondoskodás tehát a reproduktív munka különböző formái, ahogy az idősgondozás, az előző generáció ellátása is.

Felmerülhet a kérdés, hogy mit jelent akkor a „munka", hol húzódnak a határai, ha a gyerekekkel való foglalkozást is ide soroljuk? A munka fogalmának kizárólag a bérmunkával való azonosítása az egyik fontos kritika, amit a társadalmireprodukció-elméletek megfogalmaztak. Ennek az irányzatnak a kialakulása – néhány korábbi előfutár, pl. Kollontáj munkássága mellett – elsősorban az 1970-es évek feminista házimunkavitájára nyúlik vissza (Csányi et al. 2018). A marxista feminista diskurzus rámutatott a nők ún. kettős kizsákmányolására, mivel a bérmunka mellett fizetetlenül végzik a reproduktív munkát második műszakban. Ez a háztartáson belüli munkamegosztás alapvetően határozza meg a nők társadalomban betöltött helyét és ezzel összefüggésben a nemek közötti viszonyokat is.

Ahogy a felhalmozás rendszere válságba kerül, a rezsim még jobban a nőkre rakja a társadalom újratermelésének a terhét, ingyenes, kizsákmányolható erőforrásként tekintve reproduktív munkájukra, beleértve a gondoskodást is. Ez az erőforrás azonban véges, ezért ír – többek között – Nancy Fraser ([2016] 2018) is gondoskodási válságról, amely a kapitalizmus jelen fejlődési szakaszából fakadó rendszerszintű jelenség (erről részletesebben lásd a lapszám bevezető tanulmányát). A reproduktív munka egyenlőtlen elosztása és kizsákmányolása nem csak a háztartásokon belül valósul meg, hanem globális szinten is. A globális gazdasági rendszerben a tőke a felhalmozás logikája mentén szervezi meg a reproduktív munkát, beleértve a gondoskodást is. A perifériáról vagy félperifériáról származó nők végzik el olcsó bérmunkában a centrumországokban a háztartási és a gondoskodási munkát. Egyúttal a félperiférias kelet-európai országokban a helyi, alsóbb társadalmi osztályokból származó nők mellett szintén bevándorló nők látják el az időseket vagy végzik el a takarítást. Például Lengyelországban, Csehországban vagy Magyarországon számos ukrán nő dolgozik az idősgondozásban. Ezt a jelenséget nevezik gondozási migrációs láncnak (Ezzeddine [2014] 2018).

A magyarországi gondoskodási helyzettel több tanulmány foglalkozik. Bár a valós gondoskodási igények és ellátottság átfogó tanulmányozásához további kutatásra lenne szükség, a meglévő adatok alapján kijelenthető, hogy mind az egészségügyi, mind a szociális ellátásban növekszik a betöltetlen álláshelyek száma, az ápolók túlterheltek, az ápolást igénylők pedig sokszor nem jutnak hozzá a megfelelő ellátáshoz (Gyarmati 2019). Míg a szociális és az egészségügyi ellátórendszerben is elsősorban nők dolgoznak ápolóként rosszul megfizetve, addig a háztartáson belül is jellemzően nők végzik

fizetetlenül a mindenféle reproduktív és a gondoskodási munkát is. Ahogy Gregor Anikó és Kováts Eszter egy fókuszcsoportos kutatás alapján rámutatott, a nők elsősorban a gondoskodási feladatok egyenlőtlen elosztásában élik meg a nemek közötti egyenlőtlenségeket a hétköznapokban (Gregor és Kováts 2018; Gregor 2018). A gondoskodás egyenlőtlen elosztását alapvetően a gazdasági rendszer határozza meg, de szabályozásában az államnak is kiemelt szerepe van szakpolitikai intézkedéseken és intézmények kiépítésén és fenntartásán keresztül, amely azonban ugyanezekbe a globális gazdasági erőviszonyokba integrálódik. A Fordulat 26. lapszámában Csányi Gergely (2019) elemezte a „gender-rezsimet" és ennek keretében a családpolitikát, amin keresztül az Orbán-rendszer szimbolikusan és materiálisan is fenntartja a nemek közötti egyenlőtlenséget, a nőkre hárítva a gondoskodási feladatokat. Szikra Dorottya szerint viszont különbségek vannak a szimbolikus politizálás és a konkrét szakpolitikai intézkedések között az Orbán-rendszerben a nők szerepét illetően, azonban az osztály- és etnikai alapú kirekesztést következetesen érvényesítik a családpolitikai intézkedések (2013, 2018a, 2018b). A gondoskodási munka egyenlőtlen elosztását és kizsákmányolását tehát a gazdasági berendezkedés mellett a politikai rezsim is aktívan fenntartja, támogatja.

Ebben a gazdasági és politikai környezetben kihívást jelent egy olyan reproduktív gazdaság létrehozása és működtetése, ami nem a tőke érdekeit szolgálja ki, hanem célja, hogy a gondoskodást felszabadítsa a felhalmozása logikája alól. A következőkben olyan magyar és nemzetközi szervezeteket és mozgalmakat mutatunk be, amelyek ezt próbálják megvalósítani eltérő stratégiák mentén.

A GONDOSKODÁS ÚJRASZERVEZÉSE A SZÖVETKEZETI MOZGALOMBAN

A szövetkezeti modell – beleértve a szolgáltatást kapók, illetve a szolgáltatók szövetkezeteit is – olyan megoldást kínál, ami közösségi válaszokat ad a feljebb taglalt gondoskodási igényekre. Az alábbiakban a szövetkezeti modell különböző példáit mutatjuk be ezen a területen (ILO 2016, 2017). A gyermekgondozás, az idősgondozás és a különböző fogyatékossággal élő emberek gondoskodási igényeivel foglalkozó szövetkezetek alapvetően háromféle modell szerint működnek: 1) ápolók és gondoskodók szövetkezete (*workers' cooperative*), amelyben a szolgáltatást nyújtók a szövetkezet tagjai; 2) gondoskodást igénybe vevők szövetkezete (*users' cooperative*), amelyre például idős emberek lakásszövetkezete lehet példa; 3) többszereplős szövetkezetek (*multistakeholder cooperative*), amelyben a gondoskodást igénybe vevők mellett más szereplők – családtagok, állami szereplők, egészségügyi szolgáltatást nyújtók – is részt vesznek.

Bár ezek az elemzett példák rengeteg szempontból eltérnek egymástól, abban megegyeznek, hogy szövetkezetként demokratikus döntéshozási modellt követnek, amelyben a szövetkezeti tagok egyenlő arányban vesznek részt; és az egészségügyi és általános jóllétét segítik azoknak a személyeknek, családoknak, közösségeknek, akik részére gondoskodást nyújtanak – miközben igazságos, méltó munkakörülményeket biztosítanak a gondoskodóknak (ILO 2017).

Attól függetlenül, hogy maguk az idősödők, gondoskodást igénybevevők, családtagjaik vagy épp a gondozók a tagjaik, az időseket ellátó szövetkezetek egyaránt próbálnak eltérő egészségügyi, illetve szociális szükségletekre is reagálni. Az egészségügyi ellátás mellett a szövetkezetek igyekeznek az idősek tapasztalatait is demokratikusan integrálni és bevonni őket a döntési folyamatokba. A szervezetben tehát a betegség helyett az autonómia, a cselekvőképesség felé tolódik a hangsúly. A gyermekgondozást nyújtó szövetkezetek közé tartoznak a napközbeni ellátást nyújtó intézmények, például a bölcsődék és az óvodák, a délutáni gyerekfelügyeletet, illetve otthoni gyermekgondozást nyújtó és a nevelőszülőket összefogó szervezetek is. Otthoni gyermekgondozást sokszor háztartási munkavállalók szövetkezetei nyújtanak a házimunka mellett külön szolgáltatásként. Egyes szövetkezetek fogyatékossággal élő vagy beteg gyerekek gondozására specializálódtak (ILO 2017: 4).

GONDOZÓK SZÖVETKEZETEI

A szövetkezeti modell egyik előnye, hogy a gondoskodást nyújtók jellemzően nagyobb bért kapnak munkájukért, mint más típusú szolgáltatóknál, mivel a profitot a szövetkezetek általában visszaforgatják a gondoskodók bérébe (ILO 2017: 6). A szövetkezeti modell más előnyekkel is jár: jellemzőbb a biztosítás, a nyugdíj és a rögzített munkaidő, melyek közül egyik sem jellemzi a gondoskodási szektort. Összességében a gondoskodási munka formalizálásához, biztonságosabb munkakörülményekhez, illetve a gondoskodók továbbképzéséhez, professzionalizálásához járul hozzá a szövetkezeti modell. Ez a szövetkezeti modell tehát nem a gondoskodás teljes újraszervezését szolgálja a társadalomban, nem egy csak reproduktív célokat szolgáló különálló ökoszisztéma kiépítéséhez járul hozzá. Azonban a szövetkezet a pénzért gondoskodási munkát végzők helyzetét segíti azáltal, hogy egy profitot kivonó munkaadó (pl. ügynökség) helyett a dolgozóknál marad a haszon.

Az idősgondozás területén két nemzetközi példát emelünk ki, amelyek azon túl, hogy szövetkezeti modellben működnek, próbálnak saját tagjaik helyzetén túlmutatóan is társadalmi változást elérni a gondoskodásban és aktívan tesznek a szövetkezeti modell elterjesztéséért. A Be Caring[1] („Legyél Gondoskodó") különböző, idősgondozással foglalkozó

1 http://www.casaltd.com/

szövetkezeteket tömörítő hálózat az Egyesült Királyságban, amit 2004-ben alapítottak. Ma már több mint 850 tagja van, akik a szövetkezetek tulajdonosai is. A hálózat számára fontos a demokratikus működésmód és a gondoskodók döntéshozásban való részvétele, ami egy rendszeresen összehívott fórumon keresztül történik, ahol minden tagszervezet képviselteti magát. A szövetkezeti hálózat a tagjai számára továbbképzési lehetőségeket biztosít és együttműködik egy szakápolói képzést nyújtó intézménnyel. A Be Caring célja ezzel a tagok egyéni képességfejlesztésén és a gondoskodási munka minőségének emelésén túl az, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy a gondoskodás képzést igénylő szakma, ami nagyobb társadalmi megbecsültséget érdemel. A hálózat küldetése, hogy a gondoskodási munka és az egész szektor többre legyen értékelve a társadalomban, és hogy ez a bérekben is megnyilvánuljon. A tagok számára a Be Caring rögzített munkaidős szerződéseket biztosít, és tagja egy szociális ágazatban működő szakszervezetnek. Emellett aktív a szövetkezeti modell terjesztésében, és tanácsadást és támogatást nyújt csoportoknak, akik szeretnének szövetkezetet alapítani (Cooperatives UK Limited 2016).

Egy másik jelentős, gondoskodók által alapított és birtokolt szövetkezet a Cooperative Home Care Associates (CHCA, Otthoni Gondozási Munkatársak Szövetkezete)[2], ami 1985-ben jött létre Bronxban, New Yorkban. Kifejezetten otthoni ellátásra specializálódtak és időseket, krónikus betegséggel küzdőket és fogyatékossággal élő embereket látnak el. Ma már több mint 2000 tagjuk van, így Bronx egyik legfontosabb munkáltatójának számítanak. Tagjaik nagyrészt nehéz társadalmi háttérrel rendelkező latin-amerikai és afroamerikai nők, és nagyjából felük tulajdonos is a szövetkezetben. A tagoknak lehetőségük van részjegyet vásárolni 1000 dollárért, amiből azonban először csak 50 dollárt kell befizetniük, ami után már részt vehetnek a szervezet irányításában, majd öt éven át törlesztik a hátralévő összeget. Egy részjegy egy szavazatot jelent a döntéshozásban, és mindenki csak egyet birtokolhat (Mattson 2018). A szövetkezet nagy hangsúlyt fektet arra, hogy tagjainak rendszeres képzési lehetőséget – például pénzügyi alapismeretek – biztosítson angolul és spanyolul, illetve szupervíziót és mentorálást is nyújt (Johnson 2008; Schneider 2010). Ezzel egyrészt a tagjait segíti a professzionalizációban, másrészt a gondoskodás minőségét és elismertségét növeli.

Bár nem szövetkezeti alapon működik, mégis jó gyakorlatnak tekinthető az a magyar cég (Judit Házi Betegápolás), amit egy ápoló, Ákos Judit, működtet Borsod-Abaúj-Zemplén megyében egy képzett szakápolókból álló csapattal. Olyan betegeknek nyújtanak professzionális ápolási segítséget, akik számára az állami ellátás nem elérhető, és a bentlakásos piaci szolgáltatások nem megfizethetők (Fődi 2019). A cég tehát az állami alapellátás hiányának betöltésére épült ki, mivel az ellátott betegek jellemzően olyan idősek, akik nem akarnak vagy nem tudnak egy otthonba beköltözni, és nem is igényelnek napi 24 órás gondozást,

2 http://www.chcany.org/

azonban az otthonukban végzett professzionális ápolásra rendszeresen szükségük van. Bár a cég for-profit vállalkozás, és feltehetően nagyobb bért biztosít a benne dolgozó ápolóknak, mint az állami egészségügy, jellemzően a hátrányosabb helyzetű, kevésbé fizetőképes embereket látják el számukra is megfizethető áron; nem céljuk tehát a minél nagyobb profitmaximalizálás.

A gyermekgondozás területén fontos példa az Egyesült Államokban, a New York-i Brooklyn kerületben, azon belül a Sunset Park negyedben működő Beyond Care[3] („A Gondoskodáson Túl") gyermekgondozási szövetkezet, amelyet 2008-ban hoztak létre gyermekgondozást nyújtó bevándorló nők. A szövetkezet vállal teljes és részidős otthoni gyermekgondozást, több gyerek egyidejű gondozását valamelyik család otthonában *(nanny share)*, sürgős felügyeletet és szervezetek számára csoportos gyermekgondozást is. A Beyond Care egy nagyobb közösség, lokális hálózat része, amely a helyi, nonprofit, közösségi alapú szervezet, a Center for Family Life (Központ a Családi Életért) segítségével épült ki. A központ 1978 óta nyújt szociális, családi és munkavállalással kapcsolatos szolgáltatásokat, szervez kulturális és szabadidős tevékenységeket a környék zömében bevándorló lakóinak (Estey 2011; ILO 2017). Mivel egyre kevesebb lett az elérhető és megfelelő munkalehetőség, a Center for Family Life szövetkezetek létrehozásán kezdett el dolgozni a helyi közösség tagjaival, a központ pedig ezt a mai napig vállalkozói inkubátorként képzésekkel, jogi és üzleti tanácsadással segíti (Estey 2011). A gyermekgondozási szövetkezet ötletével szimpatizáló nők számára, akik később a Beyond Care-t alapították, például a szövetkezeti struktúráról, konszenzusos döntéshozatalról, a jogi környezetről és a marketingről is szerveztek képzést (ibid). Ma már több mint 15 szövetkezetet működtetnek a környék lakói, köztük több környezettudatos takarító, egy idősgondozással foglalkozó és egy korrepetálást kínáló szervezetet is.[4]

A Beyond Care létrejöttekor New York államban még szinte semmilyen munkajogi szabályozás, illetve védelem nem vonatkozott a háztartásokban dolgozókra. Emellett őket az is kiszolgáltatottá teszi, hogy a privát szférában, izoláltan, láthatatlanul végzik a munkájukat, ami fokozottan nehézzé teszi egyrészt a munkakörülmények ellenőrzését, másrészt a szerveződést, a gyermekgondozási munka intim jellege pedig elfedheti a kizsákmányolást és a visszaélést. A bevándorló nők emellett az esetleges nyelvi hiányosságok, a bizonytalan jogi státusz és a magas munkanélküliség miatt is hátrányos helyzetben voltak a Beyond Care megalapításakor. A szövetkezet tagjai létrehoztak egy mindenre kiterjedő szerződéssablont, illetve meghatározták, hogy milyen bértartományban vállalnak munkát. A megkeresések a szövetkezethez futnak be, majd a közösen kiválasztott tag tárgyal a családokkal a

3 https://beyondcare.coop/

4 https://sco.org/programs/cfl-co-op-business-development/

részletekről, a szervezettel a háta mögött. A szövetkezet fenntartásában, például a hirdetési tevékenységekben és a nyilvános szereplésekben minden tag kötelezően részt vesz, a koordinátorokat pedig határozott időre választják maguk közül. A tagok gyermekgondozási szakértelme és szakmai identitása mellett folyamatosan fejlesztik nyelvi és tárgyalási készségeiket is. A Be Caringhez hasonlóan a Beyond Care célja az is, hogy a gondoskodást képzést igénylő szakmaként ismerjék el, ami a munkafeltételeket és a gondoskodók tárgyalási pozícióját, státuszát is javítja (Estey 2011).

A szövetkezet sikerében fontos szerepet játszik az, hogy egy olyan szervezet, a Center for Family Life segítségével jött létre, amely egyrészt a közösségbe mélyen beágyazott, másrészt birtokában van olyan tudásoknak és erőforrásoknak, amelyek egy új szövetkezet megalapításához és működéséhez szükségesek. Kulcsfontosságú a szövetkezetek közötti együttműködés, támogatás és szolidaritás is: például közös marketingtevékenységgel és megosztott adminisztrációs, üzleti szolgáltatásokkal csökkenthetők az egyes szövetkezetek költségei, a tudásmegosztás és közös tanulás pedig a mindennapi működést és új szervezetek létrehozását, a hálózat további növekedését is segíti (Estey 2011).

A dolgozók által birtokolt szövetkezeti modell összességében nem alakítja át a gondoskodás megszervezését a kapitalista társadalomban, azonban konkrét dolgozói közösségek esetében jó megoldás arra, hogy a profit náluk és ne egy közvetítő ügynökségnél maradjon. Emellett a gondoskodók döntéshozásban való részvétele segít abban, hogy az egész szervezet a dolgozók érdekeit képviselje és megerősítse őket, ami a jó körülmények között végzett, professzionális gondoskodáshoz járul hozzá, más piaci szolgáltatók profitmaximalizálási érdekeivel ellentétben. Ezért a szövetkezeti modell elterjedése közelebb vihet ahhoz, hogy a gondoskodás igazságosabban és jobb feltételek között legyen megszervezve.

GONDOSKODÁST IGÉNYBE VEVŐK SZÖVETKEZETEI

A gondoskodást igénybe vevők jellemzően akkor hoznak létre szövetkezetet, ha így magasabb színvonalú szolgáltatásokat kapnak, mint amilyenek az állami, piaci vagy nonprofit alternatívák, vagy ha ezek nem elérhetők számukra (Cooperatives UK Limited 2016; Duda 2016). Ezenfelül a gondoskodással foglalkozó szövetkezetekből gyakran további fogyasztói szövetkezetek is kialakulnak, ami azt is mutatja, hogy a szövetkezeti modell szociális és gazdasági igényekre egyaránt választ próbál találni (ILO 2017).

A gondoskodókat és gondoskodást igénybe vevőket egyaránt magába foglaló szövetkezetre jó példa a japán Koreikyo Union, amelynek több mint százezer tagja van. A szövetkezet még aktív, általában 55 és 75 év közötti tagjai nyújtanak szolgáltatásokat a rászoruló, 75 év feletti tagok számára. A szövetkezetbe belépők részvényt vásárolnak

(aminek értéke 2010-ben 50 amerikai dollár volt), amit visszakapnak, ha kilépnek a szövetkezetből. Tagként éves tagdíjat fizetnek (2010-ben ez 30 dollár volt), a gondoskodási szolgáltatások nyújtását és igénybevételét pedig egy belső jegyrendszer szerint számolják el a tagok között. A Koreikyo egyik fontos célja a gondoskodási szükségletek ellátása mellett, hogy támogassa az aktív idősödést, hogy az idősödő tagok minél tovább aktív és tartalmas életet tudjanak élni. Az aktív tagok gondoskodásban való részvétele és a Koreikyóban szervezett számos képzés, társas program és önkénteskedés segít önbecsülésük megőrzésében. Az otthoni segítségnyújtás mellett a szövetkezet segítséget nyújt a közlekedésben, szállításban, lakásfelújításban is (Marshall 2008).

A lakásszövetkezet is bevett, jól működő modell a gondoskodást igénylők szövetkezetben való összefogására. A bérlői lakásszövetkezet alatt olyan kollektív tulajdonban lévő, a bérlők által alulról szerveződő módon, kollektívan üzemeltetett lakóépületeket értünk, amelyekben a lakbérek hosszú távon és garantáltan megfizethetők" (Jelinek és Pósfai 2020: 4). A Lyonban működő Chamarel-Les Barges lakásszövetkezetet 2010-ben alapították nyugdíjasok, és 2017-re már 16 lakást és hozzá tartozó nyilvános tereket foglalt magába. A szövetkezet célja, hogy a piaci alapokon működő idősek otthona helyett – amelyek gyakran túl drágák a közép- és kis jövedelmű nyugdíjasoknak – elérhető megoldást nyújtson a lakhatásra. A szövetkezet demokratikus alapon, részvételi döntéshozatallal működik, és a szövetkezet tagjai kollektíven tulajdonosai az ingatlanoknak (Chapelle 2016).

A gyermekgondozás területén a gondoskodást igénybe vevők szövetkezetei általában egy-egy közösség igényeinek kielégítésére jönnek létre, és családok, szülők kezdeményezik őket. Gyakori, hogy a mindennapi működtetésben és esetenként a döntéshozatalban mások, elsősorban professzionális gondozók és nevelők is részt vesznek. A Szöulban található Sungmisan Village-t 1994-ben szülők alapították, hogy húsz helyi család számára nyújtson napközbeni ellátást. Ezt később iskola utáni programokkal is kiegészítették, 2004 óta pedig egy iskolát is működtetnek, amelyben 2016-ban 170 család általános és középiskolás korú gyerekei tanultak, és amely az együttműködés és a közösségiség értékeit közvetíti. 2001-ben fogyasztói szövetkezetet indítottak környezettudatos termékek beszerzésére, 2016-ban pedig már több mint húsz szervezetet működtettek a gyermekgondozásból kinövő szövetkezeti közösség tagjai, összesen több mint 150 taggal. Ezek közül több gondoskodási munkát, például idősgondozást végez. A tanárok és más – nem szülő – gondoskodók részvételével a szövetkezetek többszereplőssé váltak (ILO 2017).

A guatemalai UPAVIM (Unidas para Vivir Mejor, „Együtt Egy Jobb Életért")[5] eredetileg egy nőkből álló kisiparos szövetkezet volt, amelynek tagjai 1994-ben kezdték közösségileg megszervezni a gyermekgondozást. A Gyermekközpont program keretén belül hamarosan

5 https://upavim.org/

orvosi ellátást és gyógyszereket is nyújtottak a közösség tagjainak, 2002-ben pedig alternatív oktatási központot alapítottak, amelybe óvodáskortól a hatodik osztályig járhatnak a gyerekek – 2016-ban 150 diák látogatta az intézményt. A Sungmisan Village-hez hasonlóan a tanítás itt is a demokratikus döntéshozás és az együttműködés értékeire fókuszál. A gyermekgondozási és egészségügyi szolgáltatásokat, illetve az iskolát a tagok olcsóbban vehetik igénybe, a leginkább rászoruló családoknak pedig – forrásoktól függően – ingyenes az orvosi vizsgálat. Ezeknek a fenntartását részben a kézműves termékek eladásából fedezik, amelyet magánszemélyek, donorok és nemzetközi partnerek támogatásával egészítenek ki. A szövetkezetnek 2016-ban több mint 80 tagja volt, és több mint 40 dolgozót foglalkoztatott – akiknek egy része tagja is a szövetkezetnek –, többek között egy teljes munkaidős orvost, ápolókat, egy tanárt, adminisztrátorokat, szakácsokat és takarítókat (ILO 2017).

Egy kutatás az egyesült államokbeli Kalifornia államban azt vizsgálta, hogy a vidéki közösségek gyermekgondozási igényeit hogyan elégíthetik ki a szövetkezeti modellek. Ezekben a közösségekben olyan megoldásokra van szükség, amelyek a lakóhely közelében találhatók és alkalmazkodnak a kevésbé tipikus munkaidőhöz, a munka évszakok szerinti változásához. Többféle gyermekgondozási szövetkezet működik az állam vidéki területein. A gondozók szövetkezetei és – a később részletesen bemutatott – szülői szövetkezetek mellett családi napközik is alapítanak szövetkezetet, amelyen keresztül együtt hirdetik magukat, a közös, nagy tételben való vásárlás által pénzt takarítanak meg, közös továbbképzést szerveznek, szakmai közösséget alkotnak és szükség esetén helyettesítik egymást. Vannak olyan szövetkezetek is, amelyekben szülők eseti jelleggel vigyáznak egymás gyerekeire, amiért kuponokat adnak, illetve kapnak. A fenti modellek közül a szülői szövetkezeti modell a legnépszerűbb, mivel az egyszerre nyújt megfizethető, a lakóhelyhez közeli és a szülők elképzeléseit kielégítő, illetve szakmai szempontból is minőségi megoldást, és építi a közösséget. Az adminisztráció és működtetés mellett a szülők a gyerekek gondozásában, nevelésében is részt vesznek, amely során hasznos tudásra tehetnek szert. A megfelelő képzés után ezek a szövetkezetek a szülőknek munkalehetőséget is kínálhatnak, amely a közösség önfenntartását segíti. Ha viszont önkéntesen végzik, a szülői munka csökkentheti a költségeket, adománygyűjtő eseményeken keresztül pedig további bevételre tehet szert a szövetkezet. Azok a szülők, akik napközben nem tudnak jelen lenni, az eseményeken és a megbeszéléseken vesznek részt, illetve az adminisztratív munkában segítenek. A szülők az egy család–egy szavazat elve alapján igazgatótanácsi tagokat választanak maguk, a helyi közösség tagjai és esetenként a professzionális gondozók közül, a stratégiai döntések meghozatalában ugyanakkor mindenki részt vesz. A mindennapi működést egy professzionális gondozó irányítja, aki a többi alkalmazott felvételéről is dönt. Ahogy a tanulmány is rámutat, a gondoskodási munka ilyen megszervezése a résztvevők számára gyakorlóterep a

demokratikus döntéshozatal és részvétel, a közösségi építkezés és a praktikus képességek tekintetében (Coontz-Esper 2003).

A gondoskodást igénybe vevők által alapított szövetkezetek olyan aktív szerepet biztosítanak a tagok számára, amelyen keresztül befolyásolhatják a gondoskodási munka megszervezését és tartalmát, amire sem az állami, sem a piaci intézményekben nincs lehetőség. Ezekben az alulról szerveződő kezdeményezésekben lehetővé válik, hogy egy uniformizált szolgáltatás passzív igénybevétele helyett a gondoskodást a konkrét közösség és tagjainak szükségletei és elképzelései szerint alakítsák ki. A gondoskodás kikerül a privát szférából, mind a gondoskodási munkát láthatatlanul és alulértékelten végzők – elsősorban nők –, mind a gondoskodási szükségleteikkel magukra maradt egyének szempontjából. A gondoskodás közösségi feladatként való értelmezése nagyobb eséllyel vonja maga után az egymással való szolidaritást és az erőforrások megosztását is.

TÖBBSZEREPLŐS SZÖVETKEZETEK: ÁLLAMI SZEREPLŐKKEL VALÓ EGYÜTTMŰKÖDÉS

A szövetkezeti mozgalom gondoskodás területén Észak-Olaszországban, Emilia Romagna tartományban a legkiterjedtebb. Itt többféle példát találhatunk arra, hogy állami szereplők (elsősorban a helyi kormányzatot és a szövetkezeteket képviselő intézmények) hogyan tudják aktívan segíteni, lehetővé tenni szövetkezetek működését (ILO 2016: 14). Míg a helyi kormányzat a források és a szabályozás tekintetében játszik kiemelten fontos szerepet, a szövetkezeteket képviselő föderációk a lobbitevékenységük miatt lehetnek jelentősek. A szövetkezeteknek elsősorban a korai fázisokban lehet szükségük külső forrásokra, gazdaságilag nagyobb szereplőkre, például állami egészségügyi szolgáltatókra. Az említett japán Koreikyo szövetkezet esetében az országos egészségügyi szolgáltató például megtéríti a szakellátást a gondoskodást igénylőknek (Marshall 2008). Az Egyesült Államok Washington államában pedig a gondoskodást nyújtókat és igénylőket (köztük gondoskodók szövetkezetét és idősek lakásszövetkezetét is) összekötő Carina[6] platform szintén az állami egészségügyi szolgáltató segítségével jött létre és működik ma is (Ingalls 2018).

Egy, az Egyesült Királyságban működő, gondoskodással foglalkozó szövetkezetekről szóló tanulmány részletesen összefoglalta, hogy milyen szabályozás szükséges a szövetkezetek sikeres működéséhez országos és helyi szinten. Ezek a javaslatok magukba foglalják a szövetkezet alapításához, a tulajdoni viszonyokhoz és a működtetéshez kapcsolódó szabályokat, valamint a szövetkezetekkel kötött egyezményeket, ami szabályozza a helyi állami szereplőkkel való együttműködést (Scott 2016). Bolognában például a szociális

6 https://www.carinacare.com/whoswho

szolgáltatások 85%-át szociális szövetkezetek látják el. Ahogy Vera Zamagni bolognai gazdaságtörténész kifejti, „a bürokratikus jóléti szolgáltatások drágák és alacsony színvonalúak voltak, ezért állampolgárok elkezdték megszervezni magukat, amit a kormányzat segített formalizálni többszereplős (*multistakeholder*) szövetkezetekre vonatkozó új törvények megalkotásával. Ez lehetővé tette a gondoskodást nyújtóknak és kapóknak, hogy együtt dolgozzanak a szolgáltatásnyújtás irányításán" (Interjúrészlet, Duda 2016).

Szintén többszereplős együttműködést valósít meg a Care Revolution („Gondoskodási forradalom") nevű, német nyelvterületen szerveződő hálózat. A 2014-ben indult mozgalom célja a gondoskodás újraszervezése.[7] A hálózat tagjai között találhatók feminista aktivista, kutatói szervezetek, ápolási központok, civil szervezetek, politikai alapítványok és szövetkezetek is. Politikai célkitűzésük egy „összekapcsolódó gondoskodási politika" elérése – vagyis a gondoskodás társadalmasítása. Az állami fenntartású gondoskodási intézmények demokratikusabb működését, az ápolók és az ápoltak nagyobb bevonását támogatják szövetkezeti vagy ahhoz hasonló jogi modellek alkalmazásán keresztül. Az elmúlt években sikerült a gondoskodást politikai témává tenniük, amivel baloldali pártok kiemelten foglalkoznak (Neumann és Winker 2019). Emellett fontos eredmény a kórházakkal, egészségügyi szervezetekkel és szakszervezetekkel való kooperáció, ami fontos együttműködést jelent a jobb munkafeltételekért való harcban.

Az Egyesült Államok Kalifornia államának vidéki területein működnek úgynevezett gyermekgondozási konzorciumok is. Ezek olyan társulások, amelyekben például munkáltatók, nonprofit szervezetek, állami szereplők együtt viselik a szövetkezeti gyermekgondozással kapcsolatos költségeket, kockázatokat, megosztják a bevételeket és egy irányító testületen keresztül együtt hozzák a döntéseket (Coontz-Esper 2003). Általánosságban is egyre gyakoribb, hogy a kormányok és önkormányzatok szabályozóként, társalapítóként vagy döntéshozóként részt vesznek a többszereplős szövetkezetek gyermekgondozási munkájában (ILO 2017: 4).

Egy 2002 és 2005 között végzett európai kutatás szerint a szülői szövetkezetek, egyesületek és kezdeményezések által tulajdonolt és irányított gyermekgondozási intézmények különösen Franciaországban, Németországban és Svédországban elterjedtek. Ezekben a szülők felelősek az adminisztratív feladatokért, karbantartásért, javításokért, míg a professzionális gondozók, nevelők koncentrálhatnak a gyerekekre. Az állami intézményekkel szemben a szülői szövetkezetek és kezdeményezések a közösségi eseményeket ki szokták nyitni a környék más lakói felé is, mivel a gyermekgondozásra úgy tekintenek, mint amely integrálja a családokat a helyi közösség életébe. Ezek a francia, német és svéd szövetkezetek állami finanszírozással működnek, és nem a hagyományos állami intézmények mellett,

7 https://care-revolution.org

hanem azok helyett jöttek létre (Pestoff 2006). Tehát itt az állam decentralizált, részvételi alapú átalakításáról beszélhetünk. Ugyanakkor itt az idő kérdésén keresztül előtérbe kerül az a bevezetőben is tárgyalt dilemma, hogy hogyan akadályozható meg az egyének, háztartások és közösségek további terhelése, amely egy ilyen decentralizált működésből fakadhat, és hogyan szervezhető meg a munka szolidárisan a tagok között. A kutatás szerint ugyanis a szervezetbe fektetett munka gyakori kötelezővé tételével ezek a francia, német és svéd szövetkezetek kizárják azokat a szülőket, akik rugalmatlan munkaidejük vagy egyéb feladataik miatt nem tudják vállalni ezt a kötelezettséget. Különösen igaz ez az egyedülálló szülőkre (Pestoff 2006). Rövid távon erre megoldás lehet a feladatoknak a kaliforniai szövetkezetekben alkalmazott rugalmas elosztása.

Az állami szereplők, önkormányzatok, illetve más, erőforrásokkal és lobbierővel rendelkező szervezetek és csoportok (egészségügyi szolgáltatók, szakszervezetek stb.) részvétele – mint finanszírozó és támogató – a gondoskodási szükségletek kielégítésében kulcsfontosságú ahhoz, hogy ne kizárólag az egyénekre, háztartásokra, közösségekre háruljon ezeknek a feladatoknak az ellátása. Az együttműködés emellett lehetővé teszi, hogy a gondoskodás intézményei a tágabb közösségbe beágyazottan működjenek. Az állami intézmények decentralizált és demokratikus átalakításához állami, önkormányzati szabályozásra van szükség – olyan jogi modellekre, amelyekben mind a gondozók, mind a gondoskodást igénylők aktív irányítói az intézmények működésének.

ANYAKÖZPONTOK: KÖZÖSSÉG, SEGÍTŐ KAPCSOLATOK, MUNKALEHETŐSÉG

Nem napközbeni ellátást, hanem közösséget és közösségi teret nyújtanak kisgyerekes nőknek az anyaközpontok, amelyek egyrészt az anyasággal és gyermeknevelléssel kapcsolatos, másrészt felnőtt szabadidős programokat is szerveznek. A női közösségi terek általában is szükségesek ahhoz, hogy a nők problémái, a nemi egyenlőtlenségek felszínre kerülhessenek, az érintettek megerősítést kapjanak, kölcsönösen támogassák egymást, és közös cselekvésbe kezdjenek. A kisgyerekes anyák számára pedig különösen fontosak az ilyen terek, mivel a napközbeni ellátás hiányosságai, a gyereknevelléssel összeegyeztethető munkahelyek, illetve az anya- és gyerekbarát helyek hiánya (ahol például lehet szoptatni, a kialakítás akadálymentes a babakocsival érkezőknek, és a gyerekek számára is van elég hely) miatt sokszor elszigetelődnek a saját otthonukban. Azoknak az anyaközpontoknak a létrejöttében, amelyekkel beszélgettünk, az érintett szervezők fő motivációja az volt, hogy ezt az elszigetelődést ne kelljen (újra) átélniük.

A Budapest IX. kerületében, a József Attila lakótelepen működő Anyahajó Anyaközpont és családi kikötő[8] alulról szerveződő helyi kezdeményezés, amelyet zömében kisgyerekes, otthon lévő anyák működtetnek önkéntes alapon a maguk és a közelben lakó anyák számára. A központ egyesületi formában működik, a zömében becsületkasszás programokat nagyrészt a tizenhét egyesületi tag szervezi, az adminisztratív feladatokba néhány, a munkaerőpiacra visszatért, idősebb gyereket nevelő anya is besegít. A döntéseket közösen hozzák a központ életében részt vevők. Ez a fajta közösségiség a kölcsönös segítségnyújtást, az erőforrások megosztását is segíti, amire a lakótelepen azért is különösen nagy az igény, mert a családtagok, akik általában segíteni szoktak a gyermekgondozásban, -nevelésben, háztartási munkában, jellemzően nem itt laknak. A központ életét szervező anyák Komatál kezdeményezésük keretében a szülés utáni pár hétben ebédet főznek és visznek a családoknak, a közös tulajdonban lévő, a központban elérhető eszközöket jelképes összegért lehet kikölcsönözni, a Virtuális kölcsönzőn keresztül pedig a saját eszközeiket osztják meg ingyenesen egymással az anyák (lehetőségként a központnak felajánlva egy kis összegű adományt). Ezek mellett informálisan is segítik egymást az érintettek, például vigyáznak egymás gyerekére, vagy bevásárolnak egymásnak.

A Budapest VII. kerületében működő, Lipták Orsi által alapított és vezetett HellóAnyu közösségi tér és ökokávézó[9] célja az volt, hogy egy nagyobb, nem kizárólag környékbeli közönségnek biztosítson egy olyan teret, ahol kisgyerekes anyák gyerekbarát környezetben találkozhatnak, ebédelhetnek, kávézhatnak, és ahol nekik szóló gyermeknevelési vagy szabadidős programokat lehet szervezni a galérián található termekben. Itt nem egy helyi önszerveződő közösség áll a kezdeményezés mögött – bár maga az ötlet így született meg –, a programszervezők különböző helyekről, egyénileg jelentkeznek. A HellóAnyut nem önkéntesek, hanem alkalmazottak (szakácsok, pultosok, szervezők) működtetik: a jelenlegi hét főből hárman kisgyerekes anyák, a munkát pedig úgy szervezik meg, hogy az minél inkább „alkalmazkodjon" a gondoskodási feladatokhoz. A dolgozók bármilyen óraszámú részmunkaidőben vagy távmunkában is dolgozhatnak. Mivel a gondoskodási munka sokszor kiszámíthatatlan, a munkaidő beosztása rugalmas és hetente változik, a munkaköröket meg lehet osztani, így a helyettesítés is könnyebbé válik. Tehát ezen a munkahelyen a gondoskodás nem kizárólag az egyén által megoldandó feladatként van jelen, amellyel szemben elvárás, hogy a bérmunkára a lehető legkisebb hatással legyen. A munkának ez a típusú szervezése a szövetkezetek számára is példát jelenthet a reproduktív munka figyelembevétele és láthatóvá tétele szempontjából. Ehhez ugyanakkor szükség van a többi

8 https://anyahajokozpont.hu/

9 https://helloanyu.hu/

dolgozó rugalmasságára, illetve a váratlan helyzetekre való felkészülésre – ez utóbbiakat a HellóAnyuban „háttéremberekkel" oldják meg.

A finanszírozás az anyaközpontok számára is központi kérdés, mivel az a céljuk, hogy ingyen vagy alacsony áron biztosítsanak közösségi teret, programokat vagy szolgáltatásokat a kisgyerekes anyáknak. Az Anyahajónak jó a kapcsolata az önkormányzattal, 2018-ban egy frissen felújított, éppen megüresedett helyiséget tudtak kibérelni kedvezményes áron, és részt vesznek az önkormányzat által szervezett rendezvényeken is. A HellóAnyu is az önkormányzattól bérel, a hely több évig tartó felújítását azonban csak részben támogatták. Az Anyahajó esetében egy fizetett koordinátor alkalmazásához, a HellóAnyuban pedig ahhoz, hogy ketten vezessék a helyet, illetve hogy hosszú távon meg tudják tartani a dolgozókat, további pályázati vagy önkormányzati forrásokra lenne szükség. Mivel az anyaközpontok kifejezetten az otthon lévő kisgyerekes anyáknak szeretnének közösségi teret nyújtani, és ennek megfelelően a programok nagyrészt délelőtt vannak, a helyek fennmaradása attól is függ, van-e „utánpótlás". Az Anyahajóba elsősorban a Komatál rendszerén keresztül kerülnek be az új tagok, akiket például az önkormányzati rendezvényeken, a védőnőnél, a játszótéren vagy a szomszédsági kapcsolatokon keresztül érnek el.

A Gödöllőn működtetett REGINA Központ és Nőház (A REGINA Modell Program gyakorlati tapasztalatai 2018) célja egy municipalista alapokon működtetett közösségi tér, amiben vidéki, gyesen, gyeden lévő nők élethelyzetén kívántak javítani, növelni az autonómiájukat, valamint külön foglalkozni a vidéki nők speciális igényeivel és helyzetével. A projekt fő eleme a regionalitás volt, és leginkább helyi erőforrásokra, társadalmi tőkére és a nők által működtetett informális hálózatokra alapoztak. A REGINA Központ és Nőház részét képezte még egy olyan közösségi tér, ahol helyi nők találkozhattak, programokat szervezhettek. A ház emellett a helyi tudás kihangosítását kívánta elősegíteni, mivel sokszor nők tapasztalatai, ismeretei láthatatlanok maradnak. A gyakorlatban ezt a közös programok segítették elő, ahol a közösség nőtagjai találkozhattak és támogathatták egymást.

Ezek alapján a helyi társadalmi tőke, a bizalom, a hasznos információk, a problémamegoldó mechanizmusok gyarapodtak és növekedtek, és valóságos erőforrásként jelentek meg az egész közösség számára. A REGINA tevékenységei közé tartozott még egy permakultúrás biokert üzemeltetése, közösségi komposztálás, egy adománybolt és egy garázsbazár fenntartása; valamint helyi szakértők segítségével ingyenes tanácsadói szolgálatot biztosítottak nemcsak nőknek, hanem a közösség minden tagjának. A REGINA Központ emellett különböző képzéseket, klubokat, köröket tartott helyi élelmiszer -ellátó rendszer működtetéséről, aminek keretében közösségi beszerzéseket szerveztek a helyi termelők népszerűsítésével. A REGINA Központ nagy kihívása a tér fenntartása volt, amit ideális esetben a helyi önkormányzat biztosít, a közösség pedig felelős a fenntartásáért és a

működési költségek kitermeléséért. Miskolcon a HOLDAM Udvar[10] nevet viselő anyaközpont működik így, a helyet az önkormányzat biztosítja. Gödöllőn a mai napig létezik a REGINA Kert[11], viszont az alapítvány Miskolcon[12] üzemelt tovább, amelynek jelenlegi küldetése az esélyre érzékenyítő kommunikáció és az esélyteremtő viselkedés kialakítása a társadalmilag egyenlőtlen csoportokon belül és között.

További mozgalmi válaszok a gondoskodási válságra

Az eddigiekben olyan kezdeményezésekről volt szó, amelyek közösségi válaszokkal reagálnak a gondoskodási válságra. A bemutatott szövetkezetek alapvetően egy-egy közösség gondoskodási igényeit és feladatait szervezik meg a szolidaritás elve mentén. A szövetkezetek azonban mozgalomként egymással együttműködve vagy egymást támogatva egy nagyobb léptékű társadalmi változásért is tesznek. Magyarországon a Szolidáris Gazdaság Központ is ezen dolgozik, de több külföldi példát is említhetünk, ahol szövetkezetek hálózatot alkotnak és önálló ökoszisztémaként nagyobb politikai és gazdasági erőt képviselnek. Ilyen például az észak-olaszországi szövetkezeti hálózat Emilia Romagna tartományban (Duda 2016) vagy a ZEF[13] Horvátországban, ami szövetkezeti bankként újabb szövetkezeteknek ad hitelt és nyújt szakmai támogatást (erről bővebben lásd Fülöp Nóra cikkét ugyanebben a lapszámban).

A következőkben olyan politikai szerveződéseket, mozgalmakat mutatunk be, amelyek a reproduktív és gondoskodási munka kizsákmányolása ellen lépnek fel, és a nemek közötti egyenlőtlenségek felszámolásáért küzdenek. A társadalmi reprodukciós elméletek nem pusztán tudományos diskurzusokban vannak jelen, hanem nagy hatással vannak a feminista mozgalomra is világszerte. A társadalmi reprodukciós elméletekből kiinduló feminista szerveződések a nők elnyomását gazdasági alapokon értelmezik, és ezért a gazdasági szükségleteket állítják a kapitalizmuskritikus feminista mozgalom céljainak középpontjába (Arruzza, Bhattacharya és Fraser 2019). Ezek a feminista mozgalmak arra mutatnak rá, hogy a gondoskodásban megjelenő egyenlőtlenségek szorosan összefüggnek más egyenlőtlenségekkel. Éppen ezért a más, rendszerkritikus mozgalmakkal való összefogás felerősítheti a gondoskodás újraszervezéséért folytatott politikai küzdelmet.

10 https://www.facebook.com/holdamegyesulet/

11 https://reginagodollo.wordpress.com/

12 https://www.facebook.com/reginamiskolc/

13 https://zef.hr/en/o-nama/eticna-banka

GONDOZÓK MOZGALMA LENGYELORSZÁGBAN

A lengyelországi *Inicjatywa Pracownicza*[14] (Munkavállalói Kezdeményezés), amely többek között bölcsődei gondozókat tömörített szakszervezetbe, a gondoskodás kérdését globális és strukturális problémaként tematizálta, ezzel részben kilépve az egy-egy ügyre fókuszáló mozgalmak közül, és másokat is egy közös mozgalom szervezésére ösztönzött. A mozgalom középpontjában a béremelés és a jobb körülmények megteremtése áll, nem csak önmaguknak, de a gyerekeknek is. Ennek oka, hogy az önkormányzati óvoda dolgozóinak gyakran túl sok gyereket kell gondozniuk, ami nemcsak a munkát nehezíti, de a gyerekek helyzetét is rontja, hiszen a kisebb csoportokban működő óvodákban és bölcsődékben nagyobb figyelmet kap a gyerekek és a gondozók jólléte. A szakszervezet működésére nagy hatással van a társadalmi reprodukciós elméletekből kiinduló feminizmus, mivel a gondozók mind a saját életükben tapasztalják a reproduktív munka alulfizetettségét. Nemcsak rossz körülmények között és az alacsony bérek miatt sokszor több állást is vállalva kell dolgozniuk, hanem emellett gondoskodniuk kell a saját gyerekeikről és az idősebb családtagjaikról is, ami gyakorlatilag szabadidő nélkül hagyja őket.

A 2011-ben alakult, bázisdemokratikusan működő *Inicjatywa Pracownicza* szakszervezet más munkavállalókat is támogat, és közösen gyakorolnak nyomást a munkáltatóikra. A körülmények javítását követelve utcai akciókat szerveznek a városházára és az óvodák előtti terekre. A gondozók harcát a szülők is támogatják, aminek köszönhetően új kapcsolatokra tesznek szert, és más ágazatok rossz munkakörülményei is előtérbe helyeződnek, így a szakszervezet más szektorban dolgozókkal is szolidaritást vállal. A mozgalom elérte, hogy a különböző feminista akciókban és tüntetésekben megjelenjen a gondoskodás kérdése is, és a 2016-os *Fekete Hétfő* tüntetéshullám részét is képezze, amely több mint 17 000 embert vonzott az utcákra, mikor a lengyel kormány az abortusz betiltását kezdeményezte (The Women's Strike Continues 2018, film).

SZAKSZERVEZET ÉS NŐMOZGALOM DÉL-AMERIKÁBAN

Az argentin feminista hullám a „Ni Una Menos"[15] („Egy nővel sem kevesebb") szlogennel indult 2015-ben, amikor a tizennégy éves Chiara Páezt meggyilkolták. A mozgalom a nőgyilkosságok elleni küzdelemként kezdődött, de gyorsan radikalizálódott, mikor beemelték

14 http://ozzip.pl/

15 http://niunamenos.org.ar/

a problémák közé, hogy a kapitalista rendszer hogyan zsákmányolja ki a szegény, munkásosztálybeli nőket. Nagy hangsúlyt fektettek a reproduktív jogokhoz való hozzáférésre, azon belül is leginkább a biztonságos abortusz kérdésével foglalkoztak. A Ni Una Menos alapgondolata az, hogy a munkásosztálynak és a feminista mozgalmaknak egy a célja, mivel megközelítésük szerint a küzdelemnek a középpontjába nem egyszerűen a bérharcot kell helyezni, hanem az életminőséget, ami így kibővíti, tágabban értelmezi a munka fogalmát is. Ez a gyakorlatban egyfelől azt jelenti, hogy az abortuszhoz való hozzáférés nehézsége az egész munkásosztály számára gondot okoz, így a munkásosztálynak mint egésznek kell küzdenie a nők döntésének tiszteletben tartásáért. Másfelől viszont a feminista mozgalmaknak is központi kérdésévé kell tenniük a munkásellenes törvényeket, a különböző szociális ellátást támadó törvényeket, a munkabér kérdését.

A gyakorlatban ezt szakszervezetekkel való együttműködésen keresztül valósították meg: a feminista témákat a szakszervezet céljai közé emelték, hiszen a munkahelyi szexuális zaklatás, a nappali gyerekfelügyeletet biztosító intézmények hiánya, az idősek gondozása miatt merülnek ki és törnek össze a teher alatt a munkásosztálybeli nők. Erre a kiállásra volt példa egy Buenos Aires-i élelmiszerüzemben, amikor az egész gyár sztrájkolni kezdett, mert egy menedzser szexuálisan zaklatott egy női munkást. Ez is azt példázta, hogy lehetséges a szakszervezetiség olyan formája, amelynek a követelései nemcsak a bérekre korlátozódnak, hanem a dolgozók egész életének méltóságáért küzd (erről bővebben lásd Csurgó Dénes és Fabók Márton tanulmányát ugyanebben a lapszámban). A Ni Una Menos által is képviselt feminista mozgalom tehát a nők helyzetét olyan társadalmi konfliktusként közelíti meg, amelyben mindig jelen van az osztálykonfliktus, ami túlmutat a konkrét munkahelyi kereteken. Ez utóbbira említhető példaként az az eset, amikor 2017-ben a PepsiCo gyárakat záratott be, valamint agresszívan és támadóan lépett fel a helyi szakszervezet tagjaival szemben, amit főleg a női munkavállalók szenvedtek el (Cavallero, Gago, Varela, Barón és Mitidieri 2018). A Ni Una Menos szolidaritást vállalt a PepsiCo munkásaival, és rengeteget tett a támogatásuk érdekében. Amikor például a PepsiCo munkavállalói demonstrációt szerveztek a Nemzeti Kongresszus elé, és több napot töltöttek egy sátorban, a Ni Una Menos is kiköltözött velük, programokat szerveztek, és besegítettek a demonstrálók étkeztetésébe (Bajar 2017).

KONKLÚZIÓ

A gondoskodási válság okai a gazdasági rendszer válságából és a kapitalista termelési módból, a munka megszervezéséből erednek. Éppen ezért a gondoskodási válságra adott válaszokban figyelembe kell venni ezeket a rendszerszintű okokat és folyamatokat.

Tanulmányunkban azt a társadalmi-politikai, illetve mozgalmi irányzatot mutattuk be, ami nem pusztán kicsit jobb körülményeket céloz meg, hanem alapvetően át akarja szervezni a gondoskodást a társadalomban a produktív és reproduktív munka elválasztása és az utóbbi leértékelése és kizsákmányolása helyett. Míg több bemutatott szervezet a lokális, közösségi együttműködés erősítésével reagál a gondoskodási válságra, amelyek hálózatként működve tudnak nagyobb gazdasági és politikai erőt képviselni, más mozgalmak kifejezetten közvetlen politikai nyomásgyakorlással próbálnak társadalmi változást elérni. A különböző szerveződések ennek megfelelően vegyesen viszonyulnak az államhoz: lokális közösségeknél több példa van az állami szereplőkkel való együttműködésre, a lengyel és az argentin feminista mozgalom alapvetően az állam ellen is fellép politikai akciók keretében. A gondoskodás újraszervezése az állam szerepét és működését is érinti. A központi irányítású, a politikai hatalmat képviselő nagy állami intézmények helyett részvételi működésű, az érintetteket bevonó állami intézmények lehetne partnerek a társadalmi változásban (ld. Sidó ebben a számban). A gondoskodás újraszervezésében fontos a más mozgalmakkal való együttműködés, mert az kölcsönösen tovább erősítheti a rendszerszintű változásért folytatott küzdelmet. A gazdasági-politikai szerveződésben pedig kifejezetten fontos, hogy a gondoskodás újraszervezése ne csak távlati politikai célként jelenjen meg, hanem a gyakorlatban is megvalósuljon a szövetkezeti mozgalomban.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Arruzza, Cinzia – Fraser, Nancy – Bhattacharya, Tithi (2019): *Feminism for the 99%: A manifesto*. Verso.

Bajar, Sol (2017): Asamblea #NiUnaMenos por PepsiCo: "Algo muy grande que está por nacer". In: Laizquierdadiario.com. Interneten: http://www.laizquierdadiario.com/Asamblea-NiUnaMenos-por-PepsiCo-Algo-muy-grande-que-esta-por-nacer (Letöltve: 2020.04.07.)

Cavallero, L. – Gago, V. – Varela, P. – Barón, C. – Mitidieri, G. (2018): Argentina's Anticapitalist Feminism. In: Jacobin. Interneten: https://jacobinmag.com/2018/09/argentinas-anticapitalist-feminism (Letöltve: 2020.01.20.)

Chapelle, Sophie (2016): In France, a retirement co-op ensures seniors are not treated as commodities. In: Bastameg.net. Interneten: https://www.bastamag.net/In-France-a-retirement-co-op-ensures-seniors-are-not-treated-as-commodities (Letöltve: 2020.01.20.)

Coontz, Elizabeth Kim – Esper, Elizabeth (2003): Cooperative Child Care for Rural Residents: The Experience from California. In: *Journal of Rural Cooperation*, Vol. 31., No 2.: 111–125.

Cooperatives UK Limited (2016): CASA: Social care with a difference. Cooperatives UK Case Studies. Manchester, UK: Cooperatives UK Limited.

Csányi Gergely – Gagyi Ágnes – Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24. 5–29.

Csányi Gergely (2019): Genderrezsim és „nőpolitika" Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaságtani elemzés. In: *Fordulat*, No. 26. 115–141.

Duda, John (2016): The Italian Region Where Co-ops Produce a Third of Its GDP. In: *Yesmagazine.org*. Interneten: https://www.yesmagazine.org/economy/2016/07/05/the-italian-place-where-co-ops-drive-the-economy-and-most-people-are-members/ (Letöltve: 2020.02.26.)

Ezzeddine, Petra (2018): Ki törődik velük? Öregedés, gondoskodás és migráció. In: *Fordulat*, No. 24. Online kiadás, 1–19.

Fődi, Kitti (2019): Ott is segítenek a betegeken, ahol az állam már nem. In: *Abcug.hu*. Interneten: https://abcug.hu/ott-is-segitenek-a-betegeken-ahol-az-allam-mar-nem/ (Letöltve: 2020.02.26.)

Fraser, Nancy ([2016] 2018): A tőke és a gondoskodás ellentmondásai. In*: Fordulat*, No. 24.: 88–108.

Gessen, Masha (2018): Barcelona's Experiment in Radical Democracy. In: Newyorker.com. Interneten: https://www.newyorker.com/news/our-columnists/barcelonas-experiment-in-radical-democracy?fbclid=IwAR1FBqSyLMEcrnO1pdmTdtLkmldZzpsrrSmrtuk4EqZBSaoEwEKxEyFWW4A (Letöltve: 2019.12.01.)

Gregor Anikó – Kováts Eszter (2018): *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák*. Friedrich Ebert Stiftung.

Interneten: http://library.fes.de/pdf-files/ bueros/budapest/14461.pdf (Letöltve: 2019. 11.30.)

Gregor Anikó (2018): Nem vész el csak átalakul. Kísérlet a neoliberális neopatriarchátus fogalmának magyarországi alkalmazására. In: *Fordulat*, No. 24.

Haney, Lynne (2002): *Inventing the needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. University of California Press.

ILO (2016): Providing Care Through Cooperatives 1: Survey and Interview Findings. In: *Ilo.org*. Interneten: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/---coop/documents/publication/wcms_457286.pdf (Letöltve: 2019.11.30.)

ILO (2017): Providing Care Through Cooperatives 2: Literature Review and Case Studies. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/---coop/documents/publication/wcms_546178.pdf (Letöltve: 2019.11.30.)

Ingalls, Reed (2018): Home Care Cooperatives and the Future of Work. In: *Geo.coop*. Interneten: https://www.geo.coop/story/home-care-cooperatives-and-future-work (Letöltve: 2020.02.26.)

Jelinek Csaba – Pósfai Zsuzsanna (2020): *Abérlői lakásszövetkezeti model Magyarországon*. Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont.

Johnson, Jim (2008): Co-ops unite to support worker-ownership in home care. In: *Geo.coop*. Interneten: https://geo.coop/node/320 (Letöltve: 2020.02.26.)

Ken Estey (2011): Domestic Workers and Cooperatives: BeyondCare Goes Beyond Capitalism, A Case Study in Brooklyn, New York. In: *Working USA: The Journal of Labor and Society,* Vol. 14: 347–365.

Marshall, R. C. (2008): Koreikyo: A Japanese Home Care Co-op Run For and By Seniors. In: Geo.coop. Interneten: https://geo.coop/node/147 (Letöltve: 2020.02.26.)

Matthias Neumann – Gabriele Winker (2019): Sorge und Solidarität. Von verbindender Care-Politik zur solidarischen Gesellschaft. In: *care-revolution.org*. Interneten: https://care-revolution.org/aktuelles/sorge-und-solidaritaet-von-verbindender-care-politik-zur-solidarischen-gesellschaft/ (Letöltve 2019.11.30.)

Mattson, Kaitlyn (2018): More Home Care Agencies May Become Employee-Owned as Aging Owners Exit. In: *homehealthcarenews.com*. Interneten: https://homehealthcarenews.com/2018/10/more-home-care-agencies-may-become-employee-owned-as-aging-owners-exit/ (Letöltve: 2020.03.26.)

Pestoff, Victor (2006): Citizens and Co-production of Welfare Services. In: *Public Management Review*. Vol. 8. Issue 4.: 503–519.

REGINA (2018): Szabadság Felelősen a REGINA története. A REGINA Modell Program gyakorlati tapasztalatai. In: *Reginagodollo.wordpress.com*. Interneten: https://reginagodollo.files.wordpress.com/2020/01/regina20022013magyar.pdf (Letöltve: 2019.12.25.)

Roth, Laura – Baird, Kate Shea (2017): Left-wing populism and the feminization of politics. In: *Roarmag.org*. Interneten: https://roarmag.org/essays/left-populism-feminization-politics/ (Letöltve: 2019.11.30).

Roth, Laura – Baird, Kate Shea (2017): Municipalism and the Feminization of Politics. In: *Roarmag.org*. Interneten: https://roarmag.org/magazine/municipalism-feminization-urban-politics/ (Letöltve: 2019.11.30).

Schneider, Stu (2010): Cooperative Home Care Associates: Participation with 1600 Employees. In: *Geo.coop*. Interneten: https://www.geo.coop/node/433 (Letöltve: 2020.2.26.)

Scott, James (2016): Taking care: A co-operative vision for social care in England. In: Party. coop. *Interneten:* https://party.coop/publication/taking-care-a-co-operative-vision-for-social-care/ (Letöltve: 2020.3.26.)

Szikra Dorottya (2013): *Austerity Policies and Gender Impacts in Hungary.* Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ budapest/10835.pdf (Letöltve: 2019.11.30.)

Szikra Dorottya (2018): *Welfare for the Wealthy. The Social Policy of the Orbán-regime, 2010-2017.* Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: http://library.fes. de/pdf-files/bueros/ budapest/14209.pdf (Letöltve: 2019.11.30.)

The Women's Strike Continues (2018). Interneten: https://en.labournet.tv/womens-strike-continues (Letöltve: 2019.12.28.)

Balázs Bálint

ÉLELMISZERÖNRENDELKEZÉS

Cselekvési lehetőségek az élelmiszerszektorban

Élelmiszer-önrendelkezés alatt azokat a mindennapi gyakorlatokat és politikai stratégiákat értjük, amelyek lehetővé teszik, hogy társadalmi és ökológiai szempontokat érvényesítve, demokratikus és a külső sokkoknak ellenálló módon szervezzük meg az élelmiszergazdaságot – szemben a profitszempontoknak alárendelt, fenntarthatatlan, és a gazdasági- és klímaválság közepette összeomlással fenyegető ipari mezőgazdasággal. Akár az alulról építkező, akár a felülről irányított törekvéseket tekintjük, az élelmiszer-önrendelkezés piaci, állami vagy civil koordináció mellett az élelmiszer mint közjó (commons) demokratikus elosztását célozza.

Az élelmiszer-önrendelkezésről elsősorban azokban a vitákban hallhattunk, amelyek a fenntartható fejlődésről, valamint a növekvő globális népesség élelmiszer-ellátásának megszervezéséről szóltak. Ezekben a vitákban két megközelítés állt szemben egymással: az egyik a nagyvállalati szereplők által támogatott élelmezésbiztonsági narratíva, amely szerint az élelmiszeripar legfontosabb célja az, hogy kielégítse az egyes országok élelmiszerigényeit, tekintet nélkül arra, hogy a megtermelt élelmiszert hol, kik és hogyan állítják elő. Az élelmiszeripar nagyvállalatai gyakran hangoztatják azt a mottót, miszerint „mi etetjük a világot". Ez azonban tényszerűen nem igaz: a világ élelmiszer-ellátásának több mint felét kis gazdaságok állítják elő (Samberg et al. 2016). Jelenleg több gazdálkodó van, mint valaha a történelem során: a világ 7 milliárd lakosának kétötöde (2,6 milliárd fő) agrárnépesség, fele vidéki (3,4 mrd fő), egyötöde aktívan a mezőgazdaságból él (1,3 mrd fő). 10 és félmillió mezőgazdasági üzem van az EU-ban, kétharmaduk 5 hektárnál kisebb, 96 százalékuk úgynevezett családi gazdaság (Lowder et al. 2016).[1]

Az ipari mezőgazdaság elsősorban állati takarmányt, bioüzemanyagot és feldolgozott élelmiszert termel. Ezek a tőke- és területigényes tevékenységek egyrészt letarolják a természeti környezetet és nagyban hozzájárulnak a károsanyag-kibocsátáshoz;[2] másrészt pedig kiszorítják a kistermelőket, ami a világ számos pontján élelmezési válságot okoz. Az Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Világszervezet (FAO) szerint globális szinten közel

1 Ajánlott források: FAO family farming knowledge platform –- http://www.fao.org/family-farming/home/en/
EUROSTAT – Agriculture statistics – family farming in the EU: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Agriculture_statistics_-_family_farming_in_the_EU
GRAIN – a small international non-profit organisation that works to support small farmers and social movements in their struggles for community-controlled and biodiversity-based food systems – https://www.grain.org/

2 Lásd: http://www.fao.org/resources/infographics/infographics-details/en/c/218650/ (Letöltve: 2020. március 24.)

egymilliárd ember szenved alultápláltságtól.[3] Mindennek az elsődleges oka az, hogy az élelmiszerre a piac nem közjóként, hanem áruként tekint, a globális élelmiszertermelést pedig a profitmaximalizálás elveinek megfelelően szervezi meg, ami a globális egyenlőtlenségek fokozódásához vezet. Emiatt naponta húszezer ember hal éhen a Földön.[4]

Ezzel szemben a kisgazdálkodók és agrármozgalmak által kidolgozott élelmiszer-önrendelkezés programja az élelmiszer ökológiailag fenntartható termelése, elosztása és fogyasztása, a társadalmi igazságosság, valamint a helyben megszervezett élelmiszertermelés mellett áll ki. E szerint a megközelítés szerint a jelenlegi élelmiszeripari megoldásokat felül kell vizsgálni: újra kell gondolni, hogy kié a termőföld és a vizek, ki rendelkezik a vetőmagok és a termesztett növények genetikai erőforrása felett, illetve hogy milyen alternatívája van az ipari mezőgazdaságnak. Az élelmiszer-önrendelkezés egyéni formái (saját célra termelés, csere, megosztás) – szemben az élelem piaci áruvá válásával (kommodifikáció) – egyre inkább politikai kiállásként is értelmezhetők.

A kisgazdaságok globálisan az élelmiszer ötven százalékát állítják elő (a globális Délen a hetven százalékát), többnyire alulhasznosított helyi növény- és állatfajokra és fajtákra támaszkodva (Samberg et al. 2016). A nempiacos (helyben cserélt és fogyasztott) csatornákat is beleszámolva ez az arány még inkább a kisgazdaságok felé billen. Ugyanakkor a legnagyobb élelmiszeripari cégek (Nestlé, Coca-Cola) az egész világ legértékesebb cégei is egyben: egy generáció alatt megkétszerezték a piaci kapitalizációjukat (a részvényeik számának és azok aktuális árfolyamának szorzatát). Ehhez a bújtatott vagy indirekt állami támogatások is hozzájárultak: a kormányok direkt kedvezményekkel, infrastruktúrafejlesztéssel, nagyvállalatokra szabott élelmiszer-biztonsági intézkedésekkel vagy olyan szabályozási környezettel kedveznek nekik, amelynek árát mindannyian fizetjük (Carolan 2018). Ebből az egyenlőtlen helyzetből következően a kisgazdaságok egyre kiszolgáltatottabb helyzetben vannak világszerte. Kelet-Európában a kisgazdaságok a mezőgazdasági üzemek háromnegyedét teszik ki, míg csak a mezőgazdasági területek negyedét művelik. Számuk drasztikusan csökken: az elmúlt tíz évben a kisgazdaságok negyede-ötöde, vagyis körülbelül naponta 350 kisgazdaság tűnt el (Eurostat).

Az alábbiakban részletesen kifejtjük a globális élelmiszerrendszer, valamint az élelmiszer-önrendelkezés közti különbségeket, és azt, hogy milyen alternatívái vannak az élelmiszer nagyipari előállításának.

---

3 További részletekért lásd: http://www.fao.org/state-of-food-security-nutrition (Letöltve: 2020. március 23.)

4 Hány ember hal éhen minden évben? – lásd: https://www.theworldcounts.com/challenges/people-and-poverty/hunger-and-obesity/how-many-people-die-from-hunger-each-year (Letöltve: 2020. március 26.)

A GLOBÁLIS ÉLELMISZERRENDSZER KRITIKÁJA

A nagyipari mezőgazdaság, illetve a globális élelmiszerrendszer elemzésénél elsősorban a rendszer rugalmas ellenállóképességére, valamint számtalan negatív társadalmi, gazdasági és környezeti hatására érdemes koncentrálni.

Kezdjük az ellenállóképességgel: az élelmiszerrendszerekben ez azt jelenti, hogy a rendszer képes-e arra, hogy megőrizze az alapjául szolgáló természeti erőforrásbázist hosszú időn át, akár jelentős külső behatások mellett is. Hogyan vizsgálható ez? Az élelmiszerrendszerek sérülékenysége leírható az ökoszisztémák sérülékenységéhez hasonlóan, azaz aszerint, hogy (1) mennyi erőforrás (tartalék) van a rendszerben, (2) mennyire összekapcsolt vagy kitett a rendszer, illetve (3) milyen mértékű a sokféleség/homogenitás a rendszerben. Az erőforrásban gazdag, homogén, erősen összekapcsolt élelmiszerrendszer a legsérülékenyebb. Az élelmiszerszektorban a tömegtermelés megszervezése és az élelmiszer-kiskereskedelem készletgazdálkodása az ún. *just in time* elv alapján működik. Ennek lényege az, hogy minimális tartalék van a rendszerben, azaz az egyes szereplők a lehető legkevesebb raktárkészlettel rendelkeznek, és az aktuális fogyasztói igényekhez igazítva működnek. A rendszer ilyen működése feltételezi a kereslet és a kínálat stabilitását, nagyobb sokkokra azonban képtelen érdemben reagálni (Hendrickson, 2020).

A sérülékenység mellett a globális élelmiszerrendszer természetre és társadalomra gyakorolt negatív hatásait is fontos kiemelni. Az ipari mezőgazdaság az adott területre jutó lehető legnagyobb hozamot növekvő erőforrás-ráfordítással, vagyis mesterséges energiával, a földet és természeti környezetet romboló vegyszerezett és automatizált termelési folyamatokkal éri el.[5] A főbb negatív társadalmi és gazdasági hatások, amelyek a helyi közösségek jóllétét csökkentik (Lobao és Stofferahn 2008), egyrészt abból adódnak, hogy a tőkeerős nagyvállalati rendszerek kiszorítják a helyi kistermelőket. Ezzel nő a jövedelmi egyenlőtlenség, a munkanélküliség és a szegénység, miközben az új munkalehetőségek száma csökken. Lobao és Stofferahn (2008) vizsgálatából ismert, hogy a helyi közösségi szervezetek meggyengülnek, az elszegényedés miatti társadalmi problémák pedig megsokasodnak (bűnözés, tizenéves gyermekvállalás, stressz, szociálpszichológiai problémák, szomszédsági kapcsolatok megromlása, a szabadtéri programok lehetőségének csökkenése és a légzési, látási és emésztési zavarokkal rendelkezők arányának növekedése). Másrészt a globális mezőgazdasági ipar dominanciája a helyi döntések fölött rombolja a politikai önrendelkezést, a helyi gazdasági kapacitások romlása pedig a közszolgáltatások alacsonyabb színvonalával jár együtt.

---

5 Az iparszerű mezőgazdaság részletes jellemzését lásd Ángyán (2003) – https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/vedett-erzekeny/ch06s02.html

Végül érdemes kiemelni, hogy a második világháborút követő gazdasági ciklus 1970-es évekbeli válságát követő financializáció[6] az élelmiszeriparra is alapvető hatást gyakorolt. A föld- és élelmiszer-financializáció során a mezőgazdasági folyamatokat egyre inkább a pénzpiacok mozgása határozza meg. A földfinancializáció esetében magántőke-alapok, nyugdíjalapok, *hedge fund*ok szereznek hatalmas földterületeket és befolyást az agráriparban, befektetési eszközzé téve a földtulajdont. Ugyanez játszódik le az élelmiszergazdaságban, valamint a vetőmag-piac, a növényvédő szerek és az élelmiszer kis- és nagykereskedelem területén is. Összességében a financializációs folyamatok a transznacionális agráripari nagyvállalatok számára kínálnak újabb tőkefelhalmozási lehetőségeket globális szinten, amellyel domináns pozíciójukat erősíthetik meg (Burch és Lawrence 2009) – eközben azonban alárendelik az élelmezés társadalmi és reproduktív funkcióit az agrártőzsdék dinamikájának.

NEMZETKÖZI PARASZTMOZGALMAK ÉS ÉLELMISZER-ÖNRENDELKEZÉS

A huszadik század végén megerősödtek azok a szervezetek, hálózatok, koalíciók és szolidáris kapcsolatok a gazdálkodók és szövetségeseik között, amelyek nemzeti kereteken átnyúlva próbálják befolyásolni a szakpolitikát. A transznacionális agrármozgalmak kialakulása, illetve az, hogy a globális Dél országaiban gazdaszervezetek előretöréséről beszélünk, annak a jele, hogy a nyugati értelemben vett kapitalizmus nem tudott behatolni tökéletesen a mezőgazdaságba, nem tudta maga alá gyűrni, eltüntetni a kisléptékű vagy paraszti gazdálkodást. Az ipari mezőgazdasággal szemben megszerveződő élelmiszerönrendelkezés-mozgalom – Peter Rosset szavaival – a világ legnagyobb társadalmi mozgalma a kereszténység és az iszlám után, másképpen a világ legnagyobb nem vallási mozgalma (Rosset 2008). A mozgalom alapjait az 1986-ban létrejött, 24 tagszervezetet tömörítő Parasztok Európai Koordinációs Testülete (Coordination Paysanne Européenne) tette le (Desmarais 2008). 1993-ban Európán kívüli gazdaszervezetekkel egyesülve létrehozták a La Vía Campesina (LVC) nevű nemzetközi paraszti, kistermelői mozgalmat, amely mára 182 családi gazdálkodásért, fenntartható mezőgazdaságért és élelmiszer-önrendelkezésért létrejött szervezetet tömörít 81 országban (s így nagyjából 200 millió gazdálkodót képviselnek). Kétségtelen, hogy a transznacionális agrármozgalmak legeklatánsabb példája az LVC, ugyanakkor csak országos szintű szervezetek a tagjai, és nincs mechanizmusa a kisebb szervezetek, vagy képviselet nélküli tömegek

6 A financializáció a pénzügyi szektor növekvő súlyát jelenti a teljes gazdasági tevékenységen belül – *a szerk*.

képviseletére, s nincs benne Kína és az egykori szovjet területek sem. A legerősebb tagszervezete nem is a kisgazdálkodókat, hanem a brazil földnélküli mezőgazdasági munkásokat képviseli. Az LVC egyébként ideológiailag is eléggé színes és megosztott, bár a nyilvánosságban mindez nem jelenik meg, csak a „unity in diversity" gondolat, vagy a „we are all peasants, family farmers". A radikális agrárpopulizmus irányzata a szervezeten belül háttérbe szorította a korábbi ortodox marxistákat. Ugyanakkor az észak-amerikai és nyugat-európai (helyi) élelmiszer mozgalom az „élelmiszer-önrendelkezésről" is egyre inkább a szélesebb értelemben használt „alternatív élelmiszer-hálózatokra" terelte át az agrárkérdést.

Az élelmiszer-önrendelkezés elve szerint az élelmiszer-ellátás megszervezése és az agrárpolitikai szabályozás az egyes államok és helyi közösségek joga, amelyről társadalmi és gazdasági érdekeik, valamint környezeti feltételeik ismeretében maguk rendelkeznek. 2007-ben Maliban több mint 80 ország 500 képviselője részvételével konferenciát rendeztek, amelyen közreadták a Nyéléni nyilatkozatot. A deklaráció hat elvet fektetett le az élelmiszer-önrendelkezésről (Nyéléni 2007):

- a népek alapjoga az ökológiailag megbízható és fenntartható módszerrel előállított, egészséges és kulturális szempontból megfelelő élelmiszerhez;
- a népek joga, hogy a jövő nemzedékek érdekében önállóan döntsenek saját élelmezésükről és mezőgazdasági rendszerükről;
- a helyi és a nemzeti gazdaságokat és piacokat kell előnyben részesíteni, valamint erősíteni kell a paraszti és családi gazdaságokat, a kézműves-, halász- és legeltető gazdaságot és a környezeti, társadalmi és gazdasági fenntarthatóságon alapuló élelmiszer-előállítást, -elosztást és -fogyasztást;
- olyan kereskedelemre van szükség, amely átlátható és valamennyi népnek igazságos jövedelmet biztosít;
- a földek, a mezőgazdasági területek, a vizek, a vetőmagok, a jószágok és a biodiverzitás felhasználásának és irányításának joga azé kell legyen, aki az élelmiszert előállítja;
- az élelmiszer-önrendelkezés új, elnyomásmentes és egyenlőségen alapuló társadalmi viszonyok kialakulását sürgeti férfiak és nők, népek, faji csoportok, társadalmi osztályok és nemzedékek között.

E koncepció a helyi termelést teszi első helyre a helyi élelmezési szükségletek kielégítése szempontjából, miközben igyekszik fenntartani a kultúrák sokféleségét, a mezőgazdasági termelők tudását és termelési módszereit, valamint biztosítani az élelmezési politikákban érdekelt és azok által érintett összes érdekelt fél részvételét és bevonását a döntéshozatalba. Az élelmiszer-önrendelkezés és a globális élelmiszerrendszer modellje közötti további különbségek könnyebb megértéséhez lásd az alábbi táblázatot:

Meghatározó ügyek	Globális élelmiszerrendszer	Élelmiszer-önrendelkezés
Szabad-kereskedelem	Mindent a piac szabályoz	Az élelmiszert ki kell venni a szabad-kereskedelmi megállapodásokból
Termelési prioritás	Agrárexport	Helyi és országos piacok
Támogatások	A legnagyobb agrárvállalkozások állami támogatása	A kisléptékű gazdálkodás támogatása
Élelem	Kereskedelmi áru	Különleges áru, amelyhez mindenkinek joga van
Mezőgazdaság	Jelentős mennyiségű hitel, tőke, föld és bérmunka birtokosainak jelent elfoglaltságot	Mindenki számára hozzáférhető megél-hetési forrás
Éhezés	Technológiai, termelési probléma	Elosztási probléma
Élelmezés-biztonság	A globális kereskedelem és a zöld forradalom eredményei teszik elérhetővé	Élelmiszer-önellátással javítható
Vetőmag	Kereskedelmi termék, privatizálható és le is védhető	Az emberiség közös öröksége, amihez mindenkinek joga és kötelezettsége van a kulturális reprodukció érdekében
Túltermelés	Jó, mert olcsóbb lesz az élelmünk	Rossz, mert a pazarló rendszer miatt globálisan romlik az élelmezésbiztonság
Parasztság fogalma	Pejoratív; egy feudális maradványra vonatkozik; ld. paraszttalanítás (*depeasantisation*)	Büszkén vállalt identitást jelöl; lásd a visszaparasztosodás (*re-peasantisation*) jelenségét[7]

1. Ábra: Az élelmiszer-önrendelkezés vs. a globális élelmiszerrendszer modellje.
Forrás: saját szerkesztés, Carolan (2016) alapján.

7 Bár a globalizált agrár-élelmiszeripari hálózatok terjeszkedése hosszú távon a paraszti gazdálkodás kárára zajlik, a gazdasági válságok, egyes közösségek kiszorulása a formális megélhetési lehetőségekből, illetve az ipari mezőgazdasággal szembeni aktív ellenállás az ún. újraparasztosodás (*re-peasantisation*) hullámait hozza. Van der Ploeg (2009) egymilliárd autonóm, visszaparasztosodó termelővel számol globálisan.

A kisgazdálkodóknak az élelmiszer-önrendelkezés megvalósításához jelentős közpolitikai támogatást kell kiharcolniuk, hogy képesek legyenek újjászervezni a helyi piacokat, valamint a földhöz és vízhez való hozzáférésüket (Frison és IPES-Food 2016). Ehhez olyan szakpolitikákra van szükség, amelyek biztosítják, hogy a kistermelők helyben előnyhöz jussanak a tudásátadásban, a piacvédelemben, a földhöz jutásban, illetve a monokultúrák helyett a vegyes gazdálkodás elterjesztésben. Az iparszerű gazdálkodásban érdekelt termelők erősen kiszolgáltatottak az agrokémiai iparnak, a nagyvállalatok által kínált szerződéses viszonyoknak, a monokultúrákat erőltető támogatási rendszernek. A változáshoz olyan szakpolitikákra van szükség, amelyek kitörést biztosítanak a talajpusztító gazdálkodási gyakorlatokból, a külső inputok fogságából és a banki hitelek csapdájából.

A La Vía Campesinához hasonlóan az ARC Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Egyezmény (ARC2020) 22 EU-tagország több mint 150 civil társadalmi szervezetét és hálózatát tömöríti, és az agroökológiai[8] innovációk terjesztéséért, valamint az élelmiszer-önrendelkezésért küzd. A mozgalom fő ellenfele az európai politikában a COPA-COGEGA: az egyéni, illetve a szövetkezeti gazdálkodók európai szintű lobbiszerve, amely a hatvanas években kifejezetten az iparszerű mezőgazdaság érdekképviseletére jött létre, és a gazdálkodók képviseletében az EU intézményeinek fő tárgyalópartnere lett.[9]

Bár az EU agrárpolitikáját nagyban meghatározza az ipari mezőgazdaság támogatása, az Európai Bizottság több jelentésében kiállt az élelmiszer-önrendelkezés mellett. A globális Dél országainak élelmezésbiztonsági kihívásainak kezeléséhez nyújtott európai uniós segítség szakpolitikai keretéről szóló jelentésében például a fogalmat egy ország vagy régió azon képességeként határozta meg, hogy demokratikusan végrehajtsa saját mezőgazdasági és élelmezési politikáit, prioritásait és stratégiáit.

Az Európai Parlament zöld frakciója a kistermelői érdekek védelmében a helyi és minőségi élelmiszertermelést támogató és kiterjesztő szakpolitikákat támogatja már több mint egy évtizede. Az élelmiszer-önrendelkezés gyakorlati megvalósítása ugyanakkor komoly kihívásokkal néz szembe: ilyen például a fenntartható gyakorlatok nagyvállalatok általi kooptációja (vagyis az a folyamat, amely során az alternatív élelmiszer-hálózatok legjobb gyakorlatait a nagyvállalatok magukévá teszik).

---

8 Az agroökológia mint tudomány az ökológia alkalmazása a mezőgazdaság területén, míg az agroökológia gyakorlati oldala a természetes folyamatok utánzására, a biológiai szinergiák kihasználására alapoz, és minimalizálja a külső inputokat – *a szerk.*

9 A COPA (Comité des Organisations Professionnelles Agricoles de l'Union Européenne, vagyis a Mezőgazdasági Szakmai Szervezetek Bizottsága), és a COGECA (Comité Général de la Coopération Agricole de l'Union Européenne, vagyis a Mezőgazdasági Szövetkezés Általános Bizottsága) szövetsége.

Ugyanakkor látványos, hogy a nem-piacos élelmiszerellátás mechanizmusait a szakpolitika nem ismeri el – uniós szinten. Nemzeti szintű szakpolitikák szerencsés módon időnként támogatják az élelem pénzgazdaságon kívüli megtermelésének és elosztásának lehetőségeit, s ezzel lehetővé teszik, hogy például települési önkormányzatok a zártkerti besorolású földrészletek fejlesztésére pályázhatnak.[10]

Az önrendelkezés érdekében és az ipari élelmiszerrendszer ellenében számos alulról szerveződő, értékteremtő kísérlet indult el az elmúlt évtizedekben. Ezek közül a legismertebbek a bioélelmiszer és a méltányos kereskedelem (*fair trade*) mozgalma, amelyek azonban mára döntően a domináns élelmiszerrendszer részévé váltak (Gliessman és munkatársai, 2019). A méltányos kereskedelem a mozgalom elindítóinak szándéka szerint a tudatos fogyasztók és a gazdálkodók érdekét hivatott szolgálni, később azonban a nagyvállalatok ellenőrzése alatt a zöldrefestés[11] egyik eszközévé vált. A kooptáció elkerülhetetlennek látszik. Ilyen körülmények között a fő veszély, hogy az alternatív élelmiszerhálózatok könnyen a nagyvállalatok kísérleti terepeivé válnak. A felhalmozásra törekvő gazdasági modell ördögi körében az iparosított mezőgazdaság negatív hatásai miatti felháborodás és ellenállás rendre kitermeli a legkülönbözőbb alternatívákat – azok rendszerkonform elemeit azonban villámgyorsan kooptálja a nagyvállalati élelmezési rendszer, hogy fenntartsa a hegemón hatalmi erőviszonyokat. Ezt jól példázza, hogy bár a bio és *fair trade* termékek zöme kiskereskedelmi láncokon keresztül jut a fogyasztókhoz, a bioélelmiszerek és a „méltányos kereskedelem" piacán ma a legnagyobb szereplők a Danone vagy a Starbucks (Jaffee – Howard, 2016).

AZ ÉLELMISZER-ÖNRENDELKEZÉS ELVEI

A La Vía Campesina az európai élelmiszer-önrendelkezés gyakorlati megvalósításának érdekében a termelés szempontjából az agroökológiára támaszkodik, ami az ökológiai szemléletet a mezőgazdasági termelésre alkalmazó tudományág (Ferrante et al. 2014). A kereskedelem szempontjából az élelmiszer-önrendelkezés feltételeként azt igyekszik elérni, hogy az élelmiszer kikerüljön a szabadon áramló áruk kategóriájából, és ehelyett közjóként legyen kezelve.

---

10 Lásd a Zártkerti és Tanyafejlesztési program pályázati rendszerét – https://tanya.hoi.hu/

11 A zöldrefestés olyan vállalati gyakorlatokat jelent, melyek során a szennyező piaci szereplők különböző marketingfogásokkal és kommunikációs kampányokkal igyekeznek azt a képet sugallni magukról, hogy valójában fenntarthatóan és környezetbarát módon működnek – *a szerk.*

Az alternatív élelmiszerhálózatok a termelők és fogyasztók térbeli-társadalmi közelségét megteremtő hálózatok. Kétféle teljesítményük miatt sorolhatók a megoldási lehetőségek sorába. Társadalmi és gazdasági hasznuk az, hogy közvetlen módon jelentenek vidékfejlesztési potenciált. Környezeti előnyük pedig az, hogy fenntarthatóbbá alakíthatják az élelmiszerlánc különböző részeit. Általában az alternatív élelmiszerhálózatok kétféle – egymással átfedésben lévő – formáját különböztetik meg:

1) a meglévő intézményeket kritizáló, azokkal szembe helyezkedő és teljes átalakulásukat sürgető kezdeményezések. Ezek között a globalizációkritikus és WTO-ellenes, szabadkereskedelem-ellenes, GMO-ellenes, és állatfelszabadító mozgalmak, a nagyüzemi állattartás elleni kampányok, a Monsanto, a Nesté, vagy a McDonald's elleni tiltakozások, paraszti mozgalmak, gyereknek szóló reklámok ellen fellépő fogyasztói mozgalmak szerepelnek. Céljaik között az ökogazdálkodás megerősítése, a társadalmi, környezeti és élelmiszer-igazságosság, a demokrácia és az önrendelkezés biztosítása szerepel.

2) alternatív gyakorlatok, intézmények felépítését szorgalmazó mozgalmak, melyek a fennálló gazdasági, politikai és hatalmi struktúrák mentén kínálnak konstruktív alternatívát: organikus és fenntartható mezőgazdálkodást, a szabadtartás elterjesztését az állattartásban, méltányos kereskedelmet, termelői piacokat, dobozrendszereket, közösségi mezőgazdaságot, civil vetőmaghálózatokat, helyi és közösségi élelmiszer-termelést, élelmiszer- és kiskereskedelmi szövetkezeteket, komótos étkezést és a vegetarianizmus terjedését sürgetik (Fonte és Cucco 2018).

Az alternatív élelmiszer-hálózatok körüli vitákban nem feltétlenül van konszenzus arról, hogy mi a cél: a piaci lehetőségek kiegészítése a jóléti szint optimalizálása érdekében, vagy a rendszer teljes átalakítása, például piaci tranzakció mentesítése. A La Vía Campesina egy 2014-es petícióban úgy fogalmaz, hogy a kapitalizmus által elősegített vég nélküli növekedés és felhalmozás modellje helyettesíthető egy új renddel, amelyben ember és természet harmóniában élhet (Roman-Alcalá 2017).

MEGOLDÁSI LEHETŐSÉGEK AZ AGRÁRÉLELMISZER-RENDSZERBEN

A nemzetközi agrármozgalmak, a társadalmi és környezeti aktivizmus egy sor kreatív fogalomra építhetnek, amelyek tudományos legitimitást is szereztek.

Ilyen például a csendes fenntarthatóság (*quiet sustainability*) fogalma, amely azokra a gyakran piaci tranzakcióktól mentes, környezetileg és társadalmilag egyaránt üdvös fogyasztási és termelési gyakorlatokra vonatkozik, amelyeket a cselekvők nem kifejezetten környezeti vagy fenntarthatósági céllal kezdenek el. Ezek Kelet-Európában is jól ismert

formái a háztáji, a konzerválás házi módjai, vagy a termékek természetbeni cseréjét rokoni és szívességi rendszerekben megoldó hálózatok. Magát a csendes fenntarthatóság fogalmát Smith és Jehlička (2013) éppen a posztszocialista országokban végzett kutatásaik alapján alkották meg, rámutatva, hogy ezek az organikus minták gyakran szélesebb körű, fenntartható élelmiszer-ellátási gyakorlatokat jelentenek, szemben a Nyugat-Európában inkább elterjedt, expliciten a zöld mozgalom részeként megalkotott modellekkel.

Az élelmiszer-önellátást, a saját célra történő élelmiszer-termelést technikai értelemben nem tekinthetjük piaci tevékenységnek, noha fontos szerepet tölt be a háztartások helyi élelmiszerrel való ellátásában. Az élelmiszer-önellátásra jellemző csendes fenntarthatóság elkerüli a fenntarthatósági szakpolitikák figyelmét, pedig továbbra is magas arányban jellemző Kelet-Európa társadalmaira, ráadásul jóformán minden társadalmi rétegben megtalálható (Smith és Jehlička 2013). Vizsgálataik szerint Kelet-Európában nagyarányú a nem-piacos élelmiszer-termelés, a népesség egy-két harmada megtermeli magának a háztartásában elfogyasztott élelmiszer egy jelentékeny részét. Mindez nem csak élelmezésbiztonsági szempontból érdekes, hanem az egészséges étkezés és a környezeti fenntarthatóság miatt is, hiszen jelentős részben hozzájárul a háztartások fogyasztásához. Ezen kívül társadalmi összetartást, város és vidék kapcsolatát is erősíti és minden jövedelmi és korcsoportot megmozgat. Fontos látni ugyanakkor, hogy a háztájizás sok esetben gazdasági kényszerből adódik, ahol az önellátó termelés és a háztartások közti élelmiszer-áramlás az alacsony jövedelmeket pótolja ki, ezáltal pedig hozzájárul a munka árának alacsonyan tartásához (Smith et al. 2008). Mindezzel együtt a csendes fenntarthatóság elterjedt gyakorlatai Kelet-Európában potenciálisan az élelmiszer-önrendelkezés új rendszereinek alapját is jelenthetik, ehhez viszont szükség lenne ezeknek a gyakorlatoknak az „átpolitizálására" – vagyis arra, hogy a cselekvők ezeket tudatosan tegyék annak érdekében, hogy visszaszerezzék a kontrollt élelmünk felett.

A csendes fenntarthatóság mellett egy másik használható koncepció az élelem mint közjó (food as a *commons*) fogalma. Ez a fenntartható és demokratikus élelmiszerrendszer gyakorlati megvalósítására vonatkozik, amely hosszú távon szolgálja a társadalmi és természeti fenntarthatóságot. Ebben a szemléletben az élelem nem csak kereskedelmi áru, piaci értékén túl számos értéktartalmat megjelenít: mint megújuló erőforrás, mint egyetemes emberi jog, mint kulturális érték, és mint a teljes társadalom érdekéhez fűződő közjószág jelenik meg (Balázs 2018).

Harmadik fogalomként a közösségi mezőgazdaságot említhetjük, amely a gazdasági demokrácia és ökológiai fenntarthatóság elvei szerint működő mezőgazdasági együttműködést jelent. Legelterjedtebb módja a „közösség által támogatott mezőgazdaság" (angolul: *community supported agriculture*, vagy CSA). A fogyasztók egy adott gazdálkodási idényre előre fizetnek egy előre meghatározott értékű, szezonálisan változó tartalmú dobozért.

A termelők így kevésbé kiszolgáltatottak a termelés bizonytalanságainak, a fogyasztók pedig mindig a szezonálisan elérhető, emiatt legolcsóbb, legjobb beltartalmi értékű, friss kínálatból főzhetnek. A közösség által támogatott mezőgazdaság francia megvalósulása az AMAP (Associations pour le Maintien d'une Agriculture Paysanne), egy termelői és egy vásárlói csoport közvetlen és állandó jellegű kapcsolatán alapuló formális közösség, amelyben a fogyasztók szerződésben is kötelezik magukat a gazdaság termékeinek megvásárlására, a közös kockázatvállalásra és bizonyos esetekben az aktív részvételre. A bevásárlókörök, bevásárlóközösségek esetében a vásárlók nagyobb mennyiségekben, közvetlenül a termelőtől kedvezményes áron vásárolnak a szervezési feladatok megosztásával. A kisléptékű, kézimunka-intenzív, családi gazdaságok által létrehozott „előfizetéses" dobozrendszerek esetében a gazdálkodó maga toborozza gazdasága köré a tagokat.[12] Ezekben jön létre a legtisztább formában a gazdálkodó irányításával „a fogyasztók és a termelők együttműködését, valamint az élelemtermelés feletti ellenőrzés visszaszerzését segítő, társadalmi változást katalizáló laboratórium" (Henderson 2003). A formális fogyasztási/fogyasztói szövetkezetek ezen túl még jogi személyiséggel is rendelkeznek. A közösségi mezőgazdálkodás eredeti formája, a kisléptékű, kézimunka-intenzív, családi gazdaságok által művelt mezőgazdaság eképpen egy igazságosabb és egyenlőbb társadalom szocioökonómiai feltételeit keresi, tehát a teljes, felhalmozási logikától sújtott gazdaság átalakítását tűzi ki célul. Magyarországon a közösség által támogatott mezőgazdasági kezdeményezések ideájának terjesztését számos szervezet (Védegylet, Magyar Természetvédők Szövetsége), összefogását pedig a Tudatos Vásárlók Egyesülete segíti.[13] E kezdeményezések közé tartoznak közösségi gazdaságok, mint például a Háromkaptár vagy a Magosvölgy Ökológiai Gazdaság; dobozrendszerek, mint például a Cargonomia és a Zsámboki Biokert együttműködése; illetve bevásárlóközösségek, mint például a Szatyor Bolt, vagy a Nyíregyházi Kosár Közösség, illetve az általa kezdeményezett országos bevásárlóközösség-kampány.

A negyedik megtárgyalandó koncepció, vagyis a helyi élelmiszerrendszerek *(local food system*, vagy LFS; olykor *localised food system*, vagy az amerikai szakirodalomban *community food systems*) fogalmán a szakirodalomban egy földrajzilag körülhatárolható, sajátos környezeti, szocioökonómiai adottságokkal és kulturális hagyományokkal rendelkező térségi kezdeményezést értünk, amely a helyi élelmiszer-termelők és -fogyasztók közvetlen

12 A gazdálkodók által létrehozott dobozrendszerek variánsa, amikor több gazdálkodó és gazdaság működik együtt, hogy az előfizetőket különböző termékekkel ellássa. A fogyasztók által létrehozott „részes" CSA-k esetében a fogyasztók bérelnek földet, és hozzá gazdálkodót, vagy vesznek tulajdonrészt egy gazdaságból vagy csak a terményéből; olykor saját munkájukat is kölcsönözve, kedvezményes árú terményhez juthatnak, ha munkát is vállalnak a gazdaságban.

13 Lásd például: https://tudatosvasarlo.hu/csa (Letöltve: 2020. március 27.)

kapcsolatán keresztül valósítja meg az élelmiszer-önellátást. Az ilyen rendszerek lényege egy együttműködő hálózat megteremtése, amely a termelés, feldolgozás, elosztás és hulladékgazdálkodás szereplőinek megszervezésével a helyi, környezeti, szocioökonómiai és egészségügyi állapotokban tud javulást elérni. A helyi élelmiszerrendszer három pilléren áll: biológiai alapja a környezetkímélő gazdálkodási rendszerekben rejlik; szocioökonómiai alapja az intézményesített képességben, hogy különböző társadalmi csoportok részvételét és érdekeit biztosítsa; kulturális alapja pedig a személyes és közösségi kapcsolatokban, amelyek az élelmiszerhez való viszonyunkat létrehozzák.

A helyi élelmiszer fogalma gyakran az iparszerű, termőhelyhez nem köthető, szezonalitást nélkülöző, globális élelmiszerhálózatokból származó élelmiszerrel szembeállítva nyert értelmet. Ugyanakkor O'Neill (2014) szerint a szembeállítás korántsem indokolt, hiszen jellemzően iparszerű mezőgazdaságáról ismert területeken is kifejezetten élénk helyi élelmiszerrendszer jöhet létre, míg ritkán lakott, városi fogyasztói kereslettől messze eső vidékeken (bár magas helyiélelmiszer-potenciállal rendelkezik) csak igen jelentős támogatással tudja betölteni e feladatát. A szakpolitika és az állami beavatkozás tehát döntő szerepbe kerül a helyi élelmiszerrendszerek fejlesztésekor.

Born és Purcell (2006) szerint a helyi élelmiszer választása olykor csapda is lehet (pl. üvegházhatást okozó gázok kibocsátása szempontjából). Helyi kistermelők ugyanis gyakran konvencionális gazdálkodási rendszerekben termelnek és nem éppen környezetkímélő módszerekkel dolgozzák fel, tartósítják, tárolják és szállítják a terméküket. A helyi élelmiszerrendszerekben nem megoldott a helyi fajták vetőmagellátása, sokszor több ezer kilométerről kell új vetőmagot hozni a helyi termék előállításhoz. Gyakran nem megoldott a helyi takarmányellátás sem az állattartásban. A feldolgozott termékek esetében a csomagolás okozza a fő gondot, míg a sok összetevős termékeknél tovább bonyolódik a helyzet: még ha helyben is, de gyakran olyan sok szállítást igényelnek, hogy környezeti előnyük eltűnik. Hinrichs (2000) szerint a helyi élelmiszer olyannyira szűk réspiacot képvisel, hogy csak az egyenlőtlenségeket termeli újra: többnyire prémium termékeket juttat el exkluzív (gazdag, iskolázott, jó környéken élő) fogyasztói kör számára.

A vetőmag-önrendelkezés ugyancsak fontos fogalom az élelmiszer-önrendelkezés terén. Esélyeit jelentősen korlátozza, hogy a „TOP 6" agrokémiai nagyvállalatból összeolvadások révén az elmúlt egy évtizedben „TOP 4"[14] lett, ezek az óriáscégek pedig a globális vetőmag-értékesítés 60 százalékát tartják kézben (IPES-Food, 2017). A Dow és a DuPont egybeolvadtak egy 130 milliárd dolláros értékű ügyletben, majd három társaságra oszlottak, köztük a Corteva nevű mezőgazdasági központú vállalkozásra. A Chemchina 43 milliárd dollárért megvásárolta a Syngentát. A Bayer 63 milliárd dollárért vette meg a Monsantót s a

14 Ezek a Syngenta, a Bayer, a BASF és a Dow Agro Sciences – *a szerk.*

Bayer vetőmag üzletágait (ideértve a Stoneville, Nunhems, FiberMax, Credenz és InVigor márkákat) 7 milliárd dollárért eladták a BASF-nek, hogy megfeleljenek a monopóliumellenes szabályozóknak (Bíró 2019). Ezek a növénygenetikai erőforrások kormányzását meghatározó piaci együttműködések nem alkalmasak a haszonnövények sokféleségének fenntartására és a vetőmag-önrendelkezés biztosítására. Emiatt sorra alakulnak olyan vetőmag-hálózatok, amelyek a kulturálisan megfelelőnek tartott termesztett növényeink vetőmagjait a nagy agrárcégek licenceivel szemben közösségi tulajdonban tartó civil vetőmag-génbankok és termelők hálózatai (Balázs és Aistara 2018).

Kneafsey és szerzőtársai (2013) tradicionális és neo-tradicionális típusokat különítenek el a fent tárgyalt fogalmakon belül (megengedve hibrid formákat is). Az előbbiek (gazdaudvari értékesítés, szedd magad, termelői piac) esetében a résztvevők tevékenysége hagyományos, az adott kultúrába mélyen beágyazott tudáson és készségeken alapul (bár innováció itt is jelentkezhet, pl. a termékfejlesztés vagy a marketing során). A neo-tradicionális formák (bevásárló közösségek, CSA-k) ehhez képest (bár céljuk ugyanúgy a hagyományos tudás megőrzése) sokkal inkább társadalmi innovációk a termelők, fogyasztók, civil szervezetek hálózatosodása révén. A fő cél nem a verseny és a profitmaximalizálás, hanem a gazdák méltányos bevételhez juttatása.

AZ ÉLELMISZER (ÖN)ELLÁTÁS TÉRBENI-TÁRSADALMI MINTÁZATA MAGYARORSZÁGON

Mi hátráltatja és segíti elő az élelmiszer-önrendelkezést Magyarországon? 2012 és 2013 során két kérdőíves vizsgálatot végeztem a kérdéshez kapcsolódóan (Balázs 2012; Balázs 2016).[15] Az élelmiszert maguknak megtermelőknél nem az önellátó kisgazdaságokról van szó (*subsistence, semi-subsistence farming*), az elemzésben gazdálkodók nem szerepelnek (arányuk egyébként is nagyon alacsony egy országos reprezentatív mintában). Az élelmiszer-ellátást piacos (megvásárolható) és nem-piacos (önellátó, ház körüli) részre osztva arra voltam kíváncsi, hogy kor, településtípus, iskolázottság és jövedelmi helyzet alapján, különböző társadalmi csoportok szokásai között milyen azonosságok és különbségek figyelhetők meg. Vagyis a helyiélelmiszer-vásárlást, illetve termelést (1) mi motiválja, segíti és mi fogja

15 A 2012. július 13-a és 17-e között végzett vizsgálat az élelmiszer-vásárlási szokásokról, a vásárlás szocioökonómiai hatásairól, és a kiskereskedelmi láncok hatásainak lakossági megítéléséről szólt. A 2013. november 8-a és 12-e között végzett vizsgálat az élelmiszer-vásárlási szokásokról és a ház környéki élelmiszer-termelésről szólt. A részleteket lásd: Balázs 2012, 2016.

vissza, hátráltatja; (2) milyen szempontokat tartanak fontosnak, illetve (nem) vesznek figyelembe az emberek?

Az eredmények alapján kijelenthető, hogy a kereslet nagyon korlátozott a helyi termékekre és a közvetlen kereskedelemre, azaz alacsony a kifejezetten helyi élelmiszert kereső vásárlók aránya. 10 százalék alatt van azok aránya, akik rendszeresen helyi élelmiszereket forgalmazó boltban, termelői piacon, vagy közvetlenül a termelőnél vásárolnak. A hazai vásárlásokat is a termék frissessége, minősége és ára határozza meg. A helyi élelmiszernek ezen tulajdonságaiért többletfizetést csak a gazdag, városi diplomások vállalják. Az árérzékenység a legalapvetőbb visszatartó tényező, de a szektor bővülésének a korlátozott elérhetőség és az egyenetlen minőség is akadálya. Az ellátás térbeni-társadalmi szerkezetére jellemző, hogy az idősek kiszorulnak a szupermarketekből, a szegények pedig még a piacokról is.

Meglepően sokan kezdenek élelmiszer-önellátásba Magyarországon. A megkérdezettek 36 százaléka állította magáról, hogy saját házának vagy nyaralójának kertjében élelmiszertermelést folytat. Az élelmiszer-önellátás térbeni-társadalmi mintázata kiegyenlítettebb, demokratikusabb, mint a piacos: jövedelmi csoportok tekintetében az alsó jövedelmi negyed körében a legnagyobb az élelmiszertermelést folytatók aránya, 43 százalékuk folytatja a tevékenységet, szemben a felső jövedelmi negyed 22 százalékos arányával. A legfontosabb okként legtöbben a spórolást emelték ki, ám ezen túl számos megfontolás motiválja az embereket saját élelmiszertermelésre: egészség, frissesség, közösségi értékek. A saját termelésű élelmiszer környezetileg kifejezetten fenntartható gyakorlatnak tűnik: a válaszadók 41 százaléka kizárólag organikus talajjavító módszert alkalmaz, és csupán 11 százalékuk állította, hogy kizárólag műtrágyával javítja a talaj termőképességét. A természetes védelem alkalmazása jellemző a legmagasabb arányban, a termelést folytató válaszadók 35 százaléka csak természetes és kézi eljárást alkalmaz növényeinek védelmére; megközelítőleg ugyanannyi, 33 százalék azok aránya, akik természetes és mesterséges növényvédelmi módszereket egyaránt alkalmaznak. (Hogy milyen arányban, arra vonatkozóan a kérdőív nem tartalmazott kérdést.) Csupán 10 százalék azok aránya, akik kizárólag mesterséges növényvédelmi módszert alkalmaznak. A többség tehát kézimunkával, természetes, környezetkímélő módon gazdálkodik, s természetes növényvédelmi módszereket, fenntartható gazdálkodási technikákat alkalmaznak.

AZ ÉLELMISZER-ÖNRENDELKEZÉS PERSPEKTÍVÁI MA

A korábban használatos bináris ellentétek (helyi vs. globális, fenntartható vs. intenzív, alternatív vs. mainstream) magyarázóereje mára megkérdőjeleződött. Normatív értelmezési keretként ezek egyre kevésbé alkalmasak az élelmiszer-hálózatok tényleges, gyakran hibrid működésének megragadására. A világ legnagyobb élelmiszerfeldolgozó cégcsoportjai mind rendelkeznek sajátmárkás bioélelmiszer termékvonallal, a szupermarketek is kínálnak helyi termelői élelmiszert, van saját helyi termelői beszállítói programjuk, és az élelmiszer-rendszer mainstream szereplői sem tagadják, hogy fenntarthatósági probléma van (lásd például McItaly, Nestlé Good Food, Good Life Programme, a Greenpeace által kezdeményezett Change your tuna kampány, Oxfam Sustainability Scores, Dow Jones Sustainability Index stb.). Mindezek jelzik, hogy a bolygó erőforrásainak kimerülésével szemben az ökoszisztémák fenntartható felhasználása a mezőgazdaság piaci rendszereiben is prioritásként jelenik meg, ami potenciálisan új konfliktusokat alapozhat meg a piaci és közösségi felhasználás között.

A jelenlegi tendenciákat tekintve tehát a negatív forgatókönyvek mellett a globalizáció és a lokalizáció pozitív eredményeit ötvöző hibridizáció is elképzelhetőnek tűnik középtávon. Egy hibrid rendszer jellemzői a következők lehetnek:

- A szereplők sokszínűsége: helyi gazdaságoktól az élelmiszeripari nagyvállalatokig sokszereplős lesz az élelmiszer-ellátás.
- A helyi és regionális ellátásban a kistermelők, családi vállalkozások, valamint a kis- és közepes vállalkozások dominálnak. A saját fogyasztásra termelés kiegészül a piacos minőségi helyi élelmiszer-termeléssel.
- A nagy volumenű, exportigényeket termelői együttműködések, szövetkezetek, integrációk, szakosodott élelmiszeripari vállalkozások látják el.
- A helyi és regionális piacokon megjelenik a kisléptékű és a nagyvállalati szereplők együttműködése, társulásai (például a feldolgozás és a szállítás területén).
- A közétkeztetés – a beszerzésen és felszolgáláson/feldolgozáson keresztül – fontos intézményi felvevője lesz a minőségi helyi termékeknek.

A hibridizációs jövőkép alapvetően „ökohatékonyságra" épül, vagyis erősen összekapcsolt piacokra és erőforrás-hatékony fogyasztásra alapul és voltaképpen a helyi alternatívák globalizációját és a globális ellátási mintázatok lokalizációját kínálja. Mire elég mindez? És egyáltalán lehetséges-e a jelenlegi globális populációt ökológiai gazdálkodásból ellátni? A helyi gazdaságoknak 2050-re 9 milliárdos ember élelmiszer-ellátását kell majd

megoldaniuk – az élőhelyek és ökoszisztémák pusztulását is megállítva. Erre elég kevés az esély az élelmiszer-előállítás és -fogyasztás jelenlegi formája mellett.

A GRAIN report számításai szerint globálisan már most is a helyi gazdaságok biztosítják az élelmiszerbiztonságot. A világ kisléptékű gazdálkodói (többségükben nők) úgy állítják elő a világ népességének nagy része számára az élelmet, hogy közben az agrárterületeknek csak a negyedét (Magyarországon ötödét) használják; egyenként nagyjából kevesebb mint két hektárt (GRAIN 2014). Valójában tehát már most is azok viselik leginkább a terheket, akik a legkevésbé tehetnek róla, mégis a leginkább kitettek a klímaváltozás hatásainak. A 9 milliárdos földi lakosság élelmiszer-ellátásához a World Resource Institute előrejelzése szerint 2050-re szükség lesz másfélszer ennyi élelmiszerre és két indiányi plusz agrárterületre – mindezt úgy, hogy közben az üvegházhatású gázok kibocsátása nem növekszik. Amennyiben az első kettő megoldhatónak tűnik, a harmadik több azonnali, egyidejű és radikális közpolitikai lépést feltételez: például az élelmiszerpazarlás megszüntetését, a bioüzemanyagok kivezetését, fenntartható étrendet. (Searchinger 2014). Mueller és munkatársai (2017) arra voltak kíváncsiak, mi történne, ha a világ összes agrárterülete ökológiai gazdálkodásra váltana. Eredményeik szerint 16–33 százalékos földhasználat-növekedés és 8–15 százalékos erdőirtás következne be. A modelljükben – minden jelenlegi trenddel szembemenve – azzal számolnak, hogy mindenki vegetáriánus lesz és fele annyi lesz az élelmiszerpazarlás, mint jelenleg.

Összefoglalva: többszintű változásra van szükség az élelmiszerrendszerben (Latour 2018; Gliessman et al. 2019). Ha csak a termelési oldal átalakítását tekintjük, az is lehetne sokkal hatékonyabb és kevésbé szennyező. Javítani lehet a konvencionális mezőgazdasági gyakorlatok hatékonyságát, hogy csökkenteni lehessen a gyomirtók és növényvédőszerek okozta környezetterhelést. Továbbmenve, a szintetikus inputokat is helyettesíteni lehet: ehhez alternatív, organikus megoldásokat kell találni a konvencionális, iparszerű gyakorlatok, gyomirtók és növényvédőszerek helyett. Ezt a biogazdálkodás, a nitrogénmegkötő takarónövények használata, a komposztálás egyre biztatóbb eredményekkel teszi. Végül újra lehetne tervezni agro-ökoszisztémákat az ökológia elveit, folyamatait előnyben részesítve. Új ökológiai folyamatok indíthatók be vetésforgóval, többes, köztes, alávetéses termesztéssel vagy permakultúra, agrárerdészet, illetve vegyes gazdaságok kialakításával. Bármely forgatókönyv, amely a profitabilitás feltételei alá rendeli a fenntarthatóbb élelmiszertermelést, szükségszerűen kizárja a földi lakosság egy részét az új módszerek előnyeiből, illetve ezeket az előnyöket éppen a kistermelői felhasználás kiszorításával éri el.

A termelők és a fogyasztók oldalát egyaránt tekintve a valódi változást a földdel és a termelés feltételeivel való közvetlen kapcsolat jelentené. Az élelmiszer ugyanis a termelője és fogyasztója közötti legközvetlenebb kapcsolatban igazán értékes, ekkor tudja az ár tökéletesen kifejezni vagy a leginkább megközelíteni a teljes értéket. Ez már azonban

kulturális-gazdasági átalakítást kíván. Hogyan lehet rövidíteni a távolságot, gondozni ezeket az alternatív élelmiszer-hálózatokat, közösségeket? Szükségszerű, hogy csak piaci szereplőként, fogyasztóként találkozzunk élelmiszerrel? Vagy meg is tudnánk termelni a magunkét? Igazságos és környezetileg üdvös helyi élelmezési rendszereket kell kialakítani, amelyek időben és térben változékony helyi tudásra, kultúrára, élelmezési hagyományokra alapoznak. Elkerülhetetlenné válik, hogy az emberek, a fogyasztók és termelők visszakapják, újra saját kezükbe vegyék az élelmezésük feletti kontrollt.

Mindehhez az átalakulást globálisan kell megtervezni, amely egyszerre társadalmilag is igazságos, részvételi demokráciát biztosító, és a fenntarthatóságon túllépve képessé válik a földi életet biztosító ökoszisztémák rehabilitációjára. Ez már végképp a szív dolga lesz, alapvető meggyőződéseinket és begyakorolt mindennapi rutinokat kell felülvizsgálnunk. Vajon elég lesz erre az agroökológia mint tudomány?

Végső soron el kell gondolkodni azon is, hogy mit értünk jó élet alatt, amely ökológiailag üdvös, társadalmilag igazságos és nem a gazdaság (fenntarthatónak csúfolt, de valójában teljesen fenntarthatatlan) növekedésére koncentrál. Lehet-e az élelmünk árucikk helyett emberi jog, közjó, ami mindenkinek jár?

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balázs Bálint (2012): Local Food System Development in Hungary. In: *International Journal of Sociology of Agriculture and Food,* Vol. 19., No. 3.: 403–421.

Balázs Bálint (2016): Food self-provisioning – the role of non-market exchanges in the sustainable food supply. In: *Sustainable value chains for sustainable food systems*. A workshop of the FAO/UNEP Programme on Sustainable Food Systems. FAO, Rome, 2016.

Balázs Bálint (2018): Community-building through food self-provisioning in Central and Eastern Europe: An analysis through the food commons framework. In: *Routledge Handbook of Food as a Commons.* Szerk.: Vivero-Pol, Jose Luis – Ferrando, Tomaso – de Schutter, Olivier – Mattei, Ugo. Routledge.

Balázs Bálint – Aistara, Guntra (2018): The Emergence, dynamics and agency of social innovation in seed exchange networks. In: *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food.* Vol. 24., No. 3.: 336–353.

Bíró János (2019): Vetőmagpiaci trendek globális és hazai kitekintésben. In: *Agro Napló 2019 dec.*: 19–22.

Born, Branden – Purcell, Mark (2006): Avoiding the Local Trap. Scale and Food Systems in Planning Research. In: *Journal of Planning Education and Research,* Vol. 26., No. 2.: 195–207.

Burch, David – Lawrence, Geoffrey (2009): Towards a third food regime: behind the transformation. In: *Agriculture and Human Values.* Vol. 26., No. 4.: 267.

Carolan, Michael (2016): *The sociology of food and agriculture*. Routledge.

Carolan, Michael (2018): *The Real Cost of Cheap Food*. Routledge.

Desmarais, Annette (2008): Peasant resistance to neoliberalism: La Via Campesina and food Sovereignty. In: *Human Geography,* Vol. 1., No. 1.: 1–7.

Ferrante, Andrea – Korzenszky, Anna – Lange, Jeannette – Maass, Henrik (2014): The meaning of agroecology from a European peasant perspective. In: *Future of Food: Journal on Food, Agriculture and Society, Vol. 2., No.* 2.: 74–79.

Fonte, Maria – Cucco, Ivan (2018): The centrality of food for social emancipation: civic food networks as real utopias projects. In: *Routledge handbook of food as a commons*. Routledge.

Frison, Emile – IPES-Food (2016): *From uniformity to diversity: a paradigm shift from industrial agriculture to diversified agroecological systems*. IPES.

Gliessman, Steve – Friedmann, Harriet – Howard, Philip H. (2019): Agroecology and Food Sovereignty. In: *IDS Bulletin,* Vol. 50., No. 2.: 91–110.

GRAIN (2014): *Hungry for land: Small farmers feed the world with less than a quarter of all farmland*. GRAIN Report.

Hendrickson, M.K. (2020) Covid lays bare the brittleness of a concentrated and consolidated food system. *Agric Hum Values*. https://doi.org/10.1007/s10460-020-10092-y

Hinrichs, Clare C. (2000): Embeddedness and Local Food Systems: Notes on Two Types of Direct Agricultural Market. In: *Journal of Rural Studies,* No. 16.: 295–303.

IPES-Food (2017): Too Big to Feed: Exploring the Impacts of Mega-Mergers, Consolidation and Concentration of Power in the Agri-Food Sector.

Jaffee, D. – Howard, P.H. (2016): Who's the Fairest of Them All? The Fractured Landscape of US Fair Trade Certification, In: *Agriculture and Human Values,* Vol. 33., No. 4.: 813–26.

Kneafsey, Moya – Venn, Laura – Schmutz, Ulrich – Balázs Bálint – Trenchard, Liz. – Eyden-Wood, Trish – Bos, Elizabeth – Sutton, Gemma – Blackett Mathew (2013): *Short Food Supply Chains and Local Food Systems in the EU. A State of Play of their Socio-Economic Characteristics*. JRC Scientific and Policy Reports. Szerk.: Santini, Fabien – Gomez y Paloma, Sergio.

Latour, Bruno (2018): *Down to Earth: Politics in the new climatic regime.* John Wiley & Sons.

Lobao, Linda – Stofferahn, Curtis W. (2008): The community effects of industrialized farming: Social science research and challenges to corporate farming laws. In: *Agriculture and Human Values,* Vol. 25., No. 2.: 219–240.

Lowder, S. K. – Skoet, J. – Raney, T. (2016): The number, size, and distribution of farms, smallholder farms, and family farms worldwide. In: *World Development,* No. 87.: 16–29.

Muller, Adrian – Schader, Christian – Scialabba, Nadia El-Hage – Brüggemann, Judith – Isensee, Anne – Erb, Karl-Heniz – Smith, Pete – Klocke, Peter – Leiber, Florien – Stolze, Mathias – Niggli, Urs (2017): Strategies for feeding the world more sustainably with organic agriculture. In: *Nature communications,* Vol. 8., No. 1.: 1290.

Nyéléni (2007): *Forum for Food Sovereignty. Towards a Food Sovereignty Action Agenda.*

O'Neill, Kristie J. (2014): Situating the 'alternative' within the 'conventional'–local food experiences from the East Riding of Yorkshire, UK. In: *Journal of Rural Studies,* No. 35.: 112–122.

Roman-Alcalá, Antonio (2017): Looking to food sovereignty movements for postgrowth theory. In: *ephemera: theory & politics in organization,* Vol. 17., No. 1.

Rosset, Peter (2008): Food sovereignty and the contemporary food crisis. In: *Development*, Vol. *51., No.* 4.: 460–463.

Samberg, Leah H. – Gerber, James S. – Ramankutty, Navin – Herrero, Mario – West, Paul C. (2016): Subnational distribution of average farm size and smallholder contributions to global food production. In: *Environmental Research Letters,* Vol. 11., No. 12. 1–12.

Searchinger, Tim – Hanson, Craig – Ranganathan, Janet – Lipinski, Brian – Waite, Richard – Winterbottom, Robert et al. (2014): *Creating a sustainable food future. A menu of solutions to sustainably feed more than 9 billion people by 2050*. World Resources Institute.

Smith, Adrian – Stenning, Alison – Rochovská, Alena – Świątek, Dariusz (2008): The emergence of a Working Poor. Labour markets, Neoliberalisation and diverse economies in post-socialist cities. In: *Antipode*, Vol. 40., No. 2.: 283–311.

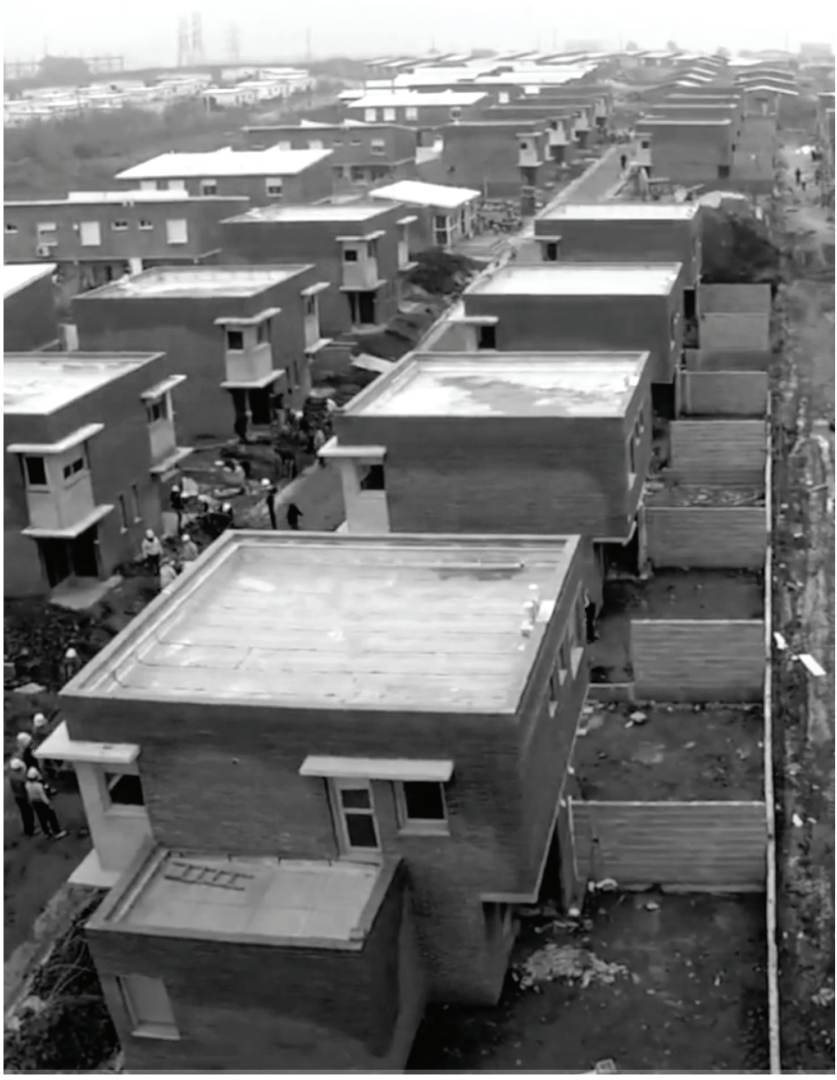
Smith, Joe – Jehlička, Petr (2013): Quiet sustainability: Fertile lessons from Europe's productive gardeners. In: *Journal of Rural Studies,* No. 32: 148–157.

Van der Ploeg, Jan Douwe (2009). *The new peasantries: struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization*. Routledge.

Jelinek Csaba és Pósfai Zsuzsanna

KÖZÖSSÉGI LAKHATÁS

Bérlői lakásszövetkezetek Magyarországon?[1]

A 2008-as válság óta a lakhatás újra és egyre inkább a profitszerzés kiemelt lehetőségévé vált, aminek következtében a lakhatás terén a gazdasági szereplők érdekei felülkerekednek a társadalmi érdekekkel szemben. Ez ahhoz vezet, hogy sok ember nem jut megfizethető és jó minőségű lakáshoz. A világon a legtöbb helyen ezt a tendenciát erősítik az állami politikák, azonban egyre inkább teret nyernek az alulról szerveződő, kollektív lakhatási megoldások is. Ezek az önszerveződő, „önsegélyező" modellek lehetőséget nyújtanak arra, hogy gazdaságilag kiszolgáltatott helyzetű csoportok egymást támogatva megoldást találjanak lakhatási gondjaikra, illetve hogy közösen új erőforrásokat építsenek. Jelen tanulmány egy ilyen alternatív lakhatási megoldást, a bérlői lakásszövetkezeti modellt mutatja be. A bérlői lakásszövetkezetek olyan alulról szerveződő intézmények, amelyek célja, hogy hosszú távon megfizethető, jó minőségű, stabil lakhatást biztosítsanak a tagjaiknak. Először egy német és egy uruguayi példát ismertetünk több évtizede jól működő bérlői lakásszövetkezeti hálózatokra, majd bemutatjuk, hogy Magyarországon az utóbbi években milyen lépések történtek a modell bevezetésének irányába.

A 2007–2008-as globális válság látványos módon mutatta meg a kapitalista felhalmozási és válságfolyamatok szoros kapcsolatát a lakáspiaccal. Az Egyesült Államokban 2007-ben a pénzügyi válságot a lakásfinanszírozási rendszer összeomlása indította el (amely aztán átterjedt a gazdaság más szektoraira is). Ennek előzménye, hogy a 2000-es években rohamosan bővült a lakáshitelezés, ami az amerikai rendszerben viszonylag közvetlen módon össze volt kötve a pénzpiaci befektetésekkel, és néhány év leforgása alatt rengeteg pénz áramlott a lakáspiacra. Az egyesült államokbeli helyzet ennek a folyamatnak egy kimagasló, viszont nem egyedi példája. A kapitalista világgazdaság kiterjedése miatt egyre több befektetésre váró pénz keresi a helyét, és az ingatlanpiacokat sokan stabil és megbízható befektetési lehetőségnek tekintik. A pénzügyi szférában dolgozó cégek, illetve a különböző döntéshozók együttműködése során egyre komplexebb, és sokszor a valóságtól elrugaszkodott befektetési termékek születnek, amelyek segítségével jelentős mennyiségű spekulatív tőke áramlik a lakhatás finanszírozásába. Az ehhez hasonló folyamatok egyrészt nagyon felhajtják az ingatlanárakat, másrészt pedig a befektetések kockázatainak a jelentős részét a háztartásokra hárítják. Emiatt a válság során globálisan több millió ember lakhatása került veszélybe, ennek ellenére a válságot előidéző piaci és állami folyamatok nem változtak érdemben a következő években sem. Sőt a válság utáni rövid bezuhanást követően a lakásárak a világ legtöbb pontján újra töretlenül emelkednek. A lakáspiac pénzpiacokkal való összefonódása egyre változatosabb formákat ölt, és egyre szorosabbá válik (Pósfai 2019). Mindezek eredményeként számos országban a középosztályt – és különösen a fiatalokat – is egyre inkább eléri a lakhatási válság, az alsóbb osztályoknak pedig egyre nagyobb része van kitéve a lakásszegénységnek.

Mindeközben az államok a legtöbb európai országban folyamatosan visszavonulnak a lakhatásban való szerepvállalástól, és a piaci szereplőkre, valamint a háztartásokra hárítják a lakhatási problémák megoldását. A második világháború utáni jóléti politikáknak – a vasfüggöny mindkét oldalán – fontos része volt az erős állami szerepvállalás a lakhatás terén: a kormányok sok pénzt fektettek köztulajdonban lévő bérlakások építésébe, illetve szimbolikusan is felvállalták a lakhatási problémák megoldását mint prioritást élvező közfeladatot. Azonban nagyobb történeti távlatban nézve ez csak egy rövid, pár évtizedes kivételnek tűnik.

Ebből a nagyobb történeti távlatból nézve a lakhatás az 1970-es évek óta egyre inkább profitszerzési lehetőséggé válik globálisan, ami miatt a háztartásoknak egyre nehezebb megfizethető, jó minőségű lakásokhoz jutniuk. Ebbe az irányba mutatnak az állami politikák is. A nonprofit és/vagy köztulajdonban lévő bérlakásállomány a világ legtöbb pontján csökken. A megfizethető bérlakáshoz vagy saját tulajdonhoz jutás egyre nehezebb, és az államok alig korlátozzák a piaci folyamatokat. Az államok által folyósított lakhatási támogatások jelentős része a piaci logika eszközeként működik, és azoknak nyújt további támogatást, akik számára egyébként sincs elérhetetlen távolságban a saját tulajdonú lakás. Emiatt sok olyan háztartás van, amelyek számára se állami, se piaci megoldás nem érhető el lakhatási problémáik megoldására. A piacon nem jutnak saját lakáshoz, nem tudják megfizetni a magas albérletárakat, az állam vagy az önkormányzat pedig nem nyújt nekik semmilyen érdemi támogatást. Bár a világ nagy részén a többség számára soha nem volt elérhető államilag támogatott vagy formális piaci alapú lakhatás, az utóbbi évtizedekben már a globális észak városaiban is ez a helyzet vált megszokottá.

Ezzel párhuzamosan, és mindezektől nem függetlenül, a 2008-as válság óta a lakhatás kérdése egyre inkább bekerült a politikai közbeszéd fősodrába. Több olyan példát ismerünk, amikor mozgalmi közegből érkező újbaloldali önkormányzati politikusok, akikre szokás a municipalizmus[2] képviselőiként is hivatkozni, politikai programjukban a lakhatási problémákat kiemelt helyen kezelik[3]. Emellett egyre erősebbek a lakhatással foglalkozó mozgalmak is a válság óta. Sőt elmondható, hogy mivel az aktuális kapitalista válságciklus miatt ismét rendkívül nehéz a háztartásoknak megoldani a lakhatási problémáikat (Gagyi et al. 2019), a lakhatás a politikai önszerveződés kiemelt terepévé vált az elmúlt bő évtizedben.

---

2 Nagyon leegyszerűsítve a municipalizmus képviselői a progresszív várospolitikákon keresztül, alulról építkezve képzelik el a létező társadalmak demokratizálását és igazságosabbá tételét.

3 Talán a legismertebb ilyen politikus Barcelona polgármestere, Ada Colau. Magyar nyelven Udvarhelyi Tessza írt a jelenségről az első municipalista világtalálkozó kapcsán: https://varosszolidaritasdemokracia.blog.hu/2017/07/05/varosok_felelem_nelkul_a_municipalista_mozgalmak_elso_vilagtalalkozoja. Letöltve: 2020. március 8.

Ennek egyik formája, hogy teret nyernek az alulról szerveződő, kollektív lakhatási megoldások szerte a világban. Ezek az önszerveződő, „önsegélyező" modellek lehetőséget nyújtanak arra, hogy gazdaságilag kiszolgáltatott helyzetű csoportok egymást támogatva lakhatási gondjaikra megoldást találjanak.

A nemzetközi szakirodalomban – illetve kevésbé látványosan, de a hazai szakirodalomban is – a 2008-as válság óta egyre több szerző foglalkozik ezekkel az alternatív lakhatási modellekkel. Az ezzel kapcsolatos kutatások központi fogalmai a nemzetközi irodalomban a *collaborative housing* (kollaboratív lakhatási modellek), illetve a *co-housing* (közösségi lakhatás).

A kollaboratív lakhatási modellek fogalmat általában olyan értelemben használják a kutatók, hogy emberek egy csoportja tágabb közösségi erőforrások megosztására építve, alulról szerveződő módon, nonprofit jelleggel alakít ki lakhatási lehetőségeket (Darinka et al. 2020). Ez a fogalom viszonylag tágan van meghatározva, és bár gyakran alapvetés, hogy céljuk a hosszú távon megfizethető, spekuláció alól kivont lakhatás megteremtése, de beleférhetnek olyan kísérletek is, ahol a megfizethetőség nem alapvető szempont, illetve ahol közösségi tulajdon helyett a magántulajdon eszméje dominál. Ehhez hasonlóan a közösségi lakhatás (*co-housing*) definíciója is a közösségből indul ki, és olyan lakhatási formákat is magában foglal, ahol bár sok szempontból érvényesül a közösségi megosztás eszméje (az ingatlan fenntartásának és üzemeltetésének a megosztása, különböző lakóterek [pl. mosókonyha] megosztása stb.), a megfizethetőség és a kollektív tulajdon mégsem alapvető szempont.

Ebből a viszonylag széles spektrumból mi ebben a cikkben a bérlői lakásszövetkezetek modelljét mutatjuk be. Ennek a modellnek a célcsoportját elsősorban azok képezik, akik mind a piaci, mind az állami lakhatási megoldások köréből kiesnek. A bérlői lakásszövetkezetek olyan alulról szerveződő intézmények, amelyek célja, hogy hosszú távon megfizethető, jó minőségű, stabil lakhatást biztosítsanak a tagjaiknak. Ennek eszköze a bérlői lakásszövetkezeti csoportoknak otthont adó lakóingatlanok piacról való kivonása és közösségi tulajdonban tartása. A bérlői lakásszövetkezetek tipikusan olyan esetekben tudtak elterjedni, amikor nem csak egymástól független bérlői lakásszövetkezeti projektek szerveződtek, hanem ezek koordináltan, hálózatba szerveződve tudtak működni. A hálózatosodás egyszerre segítette az érintett ingatlanok piacról való tartós kivonását (és ezzel a megfizethető lakbérek fenntartását), illetve a modell terjedését segítő közpolitikai intézkedések közös kilobbizását. A modell elterjedését ezenkívül az is segíti, ha a bérlői lakásszövetkezeti mozgalmat építő csoportok más mozgalmakkal, vagy más szolidáris gazdasági kezdeményezésekkel összehangoltan működnek.

A cikk további alfejezeteiben először röviden felvázoljuk, hogy a bérlői lakásszövetkezeti modell hogyan tudna segíteni a magyarországi lakhatási válság felszámolásában, majd

két külföldi példával bemutatjuk, milyen intézményi, politikai, jogi és finanszírozási környezetben tudtak hasonló kezdeményezések megerősödni Németországban, illetve Uruguayban. Végül ismertetjük, hogy Magyarországon és Kelet-Európában milyen lépések történtek az utóbbi években a modell bevezetése felé, illetve hogy milyen víziót fogalmaznak meg az ezen dolgozó szervezetek és csoportok.

A LAKHATÁSI VÁLSÁG MAGYARORSZÁGON[4]

Ma Magyarországon lakhatási válság van. Szakértői becslésünk szerint 2–3 millió embert érint az országban a lakhatási szegénység valamelyik formája (pl. lakhatással összefüggő túlságosan magas költségek, rossz minőségű lakás, közműdíjhátralékok stb.) (Jelinek 2019). A háztartások egyharmada küzd megfizethetőségi problémákkal, azaz vagy a jövedelmének aránytalanul nagy részét költi lakhatásának megteremtésére, vagy pedig az elfogadottnál rosszabb körülmények között él (pl. mert spórolásból nem fűti ki a lakását télen) (Hegedüs és Somogyi 2018). Mindeközben a lakásárak és az albérletárak gyors ütemben emelkednek: az elmúlt tíz évben nagyjából megduplázódtak (Ámon és Balogi 2019). Az Eurostat adatai alapján 2016 eleje óta folyamatosan, minden negyedévben (és a „második helyezettet" egyre jobban lehagyva) az EU-ban Magyarországon nő a leggyorsabb ütemben a lakóingatlanok ára[5], 2018 utolsó negyedévében pedig az egész világon Budapesten nőttek leggyorsabban a lakásárak (Knight Frank 2019).

A lakásrendszert érintő egyik legnagyobb strukturális probléma, hogy Magyarországon (más kelet-európai országokhoz hasonlóan) kiemelkedően magas a lakástulajdonosok aránya az európai átlaghoz hasonlítva, és nagyon kevés a bérelhető lakás. Elsősorban a rendszerváltás utáni privatizációnak köszönhetően ma a lakások nagyjából 90%-ában a lakás tulajdonosa lakik (Tagai 2019). Ebben a tulajdonosok által dominált rendszerben nagyon nehéz újonnan belépni a lakáspiacra, különösen mivel a lakásárak sokkal gyorsabban nőnek a 2000-es évek eleje óta, mint a munkabérek. Azaz fiatal felnőttként vagy válás után, családi segítség nélkül nagyon nehéz jó minőségű, jó elhelyezkedésű lakást vásárolni.

A vásárlás persze nem lenne szükségszerű: egy jól működő, szabályozott bérlakáspiac elvileg enyhíthetné az ehhez hasonló problémákat, ami szélesebb rétegek számára biztosítana megfizethető, jó minőségű, kiszámítható lakhatási lehetőségeket. Azonban ma

4 A mai magyar lakhatási helyzetről, annak történeti gyökereiről bővebben írtunk a Fordulat 26. számában: lásd Gagyi et al. 2019.

5 https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tipsho40/default/table?lang=en. Letöltve: 2020. március 8.

itthon az önkormányzati bérlakásállomány nagyon kicsi (csak a lakások 2,6%-a tartozik ide), és gyakran nagyon rossz minőségű (13,6%-a komfort nélküli, azaz nincs a lakásban WC és fürdőszoba). A magánbérleti piac szintén nincs jó állapotban: bár a piac egyre bővül, a rossz szabályozói környezet miatt se a bérbeadók, se a bérlők nem érezhetik igazán biztonságban magukat, és a bérelhető lakások száma továbbra is messze elmarad attól, amire igény lenne[6]. Az önkormányzati és a piaci bérlakások ára között hatalmas szakadék tátong, így azok számára nincs érdemi megoldás, akik nem jutnak önkormányzati lakáshoz, ugyanakkor a jelenlegi piaci bérleti díjakat nem tudják megfizetni.

A fenti folyamatok eredményeképpen ma több százezer olyan ember él az országban, akik hiába rendelkeznek munkajövedelemmel, nem tudják megfelelőképpen megoldani a lakhatásukat. Ez a probléma a városi, azon belül is a budapesti lakáspiacon különösen súlyosan jelentkezik, hiszen itt a leginkább elrugaszkodottak a lakásárak. Ez a helyzet a fiatalokat, a gyermeküket egyedül nevelőket, az alacsony jövedelemmel rendelkezőket, az egyedül élő nyugdíjasokat, a fogyatékkal élőket és családjaikat különösen súlyosan érinti.

Úgy gondoljuk, hogy ez a polarizált helyzet részben abból adódik, hogy intézményi vákuum alakult ki a magyarországi lakásrendszerben. Egyszerűen fogalmazva ez azt jelenti, hogy hiányoznak az olyan intézményi szereplők, amelyek spekulatív logika nélkül, megfizethető lakhatást biztosítanának azoknak, akik ezt az egyre drágább lakáspiacon nem tudják megoldani. Ezt az intézményi vákuumot jelen pillanatban számos olyan szereplő tölti ki ideig-óráig, amelyek a lakhatási nehézségekkel küzdő emberek helyzetét kihasználva tudnak profitot csinálni. Az uzsoraalbérletek, a drága magánkollégiumok, a lakhatási problémák megoldásához gyorskölcsönöket nyújtó pénzügyi vállalkozások, a drága és rossz minőségű munkásszállók azért képesek az utóbbi pár évben látványosan egyre nagyobb piacot nyerni, mert nincs olyan intézményi szereplő, amely ezt az űrt nonprofit, nem spekulatív alapon töltené be. Meggyőződésünk szerint minél gyorsabban szükség lenne ilyen új, nonprofit intézmények kialakítására a magyarországi lakáspiacon.

Az ilyen nonprofit lakhatási intézményeknek többféle formája is elképzelhető: léteznek javaslatok az önkormányzati bérlakásszektor bővítésére; új, részben vagy teljesen köztulajdonban lévő lakáskezelő társaságokra; illetve szociális lakásügynökségekre is (melyek az üresen álló lakásokkal rendelkező tulajdonosok és a bérlők között közvetítenének). Ezek mellett a modellek mellett már többen érveltek[7]. Mi a cikk hátralévő részében egy olyan modellt mutatunk be röviden, amelyről az itthoni közbeszédben eddig még kevés szó esett: a bérlői lakásszövetkezeti modellt.

---

6 Bővebben lásd a Habitat for Humanity Magyarország Fekete Lakás kampányát, és az ehhez kapcsolódó elemzéseket: https://habitat.hu/sites/feketelakas/. Letöltve: 2020. március 8.

7 Bővebben lásd: Jelinek és Pósfai (2020).

MI A BÉRLŐI LAKÁSSZÖVETKEZET?

Bár a modellt „lakásszövetkezeti" modellnek hívjuk, a „szövetkezeti" jelleg alatt nem feltétlenül csak jogilag szövetkezetként működő lakáskezelő szervezeteket, hanem a szövetkezetiség alapvető elveinek megfelelő, de akár más jogi formában működő szervezeteket értünk. A legfontosabb szövetkezeti elvek alatt a kollektív tulajdont és a kollektív felelősségvállalást, a tagok gazdasági szerepvállalását, a demokratikus működést, és a fenntartható, közösségorientált működés melletti elköteleződést értjük.

Itt fontos kiemelni, hogy Magyarországon ma is a lakások 7-8%-a szövetkezeti tulajdonban van (Réder 2013). Az államszocialista időszakban a szövetkezeti lakásépítések támogatásán keresztül az állam ideológiailag konform módon tudott lakossági megtakarításokat bevonni a lakásszférába, és ezzel a központi költségvetés lakáscélú kiadásainak növelése nélkül teljesítette a lakásépítési tervszámokat.[8] Ezek a szövetkezeti lakóingatlanok azonban a rendszerváltás utáni szabályozásoknak köszönhetően ma már alig különböznek a társasházi formában működő lakóingatlanoktól, és gyakorlatilag köszönőviszonyban sincsenek a szövetkezetiség klasszikus elveivel. Azért nevezzük az általunk javasolt modellt „új" és „bérlői" modellnek, hogy megkülönböztessük a 7-800 ezer ember lakóhelyéül szolgáló „régi", gyakorlatilag a társasházi lakásokkal megegyező tulajdonjogokat garantáló lakásszövetkezetektől.

SZERVEZETI ALAPKÉRDÉSEK

A bérlői lakásszövetkezetek olyan tagsági szervezetek, melyeket alulról szerveződő módon, demokratikusan a szövetkezet tagjai irányítanak és működtetnek; azaz ezek a szervezetek nem pusztán szolgáltatást nyújtanak egyes háztartásoknak, hanem a háztartások aktívan részt vesznek az ingatlanok felépítésében, felújításában, üzemeltetésében és a közösségi élet szervezésében. Ahogy azt a cikkben később bemutatjuk a külföldi példákon keresztül, a sikeres bérlői lakásszövetkezeti modellek hálózatosan működnek, azaz egy-egy házprojekt nem magában létezik, hanem egy regionális vagy országos ernyőszervezetbe ágyazva.

PÉNZÜGYI ÉS TULAJDONI KÉRDÉSEK

Pénzügyi és tulajdoni szempontból a bérlői lakásszövetkezetek esetében fontos, hogy az ingatlanok szervezeti tulajdonban vannak. A tagok csak közvetett módon, a szervezetben

8 A szövetkezeti lakásépítések esetében a háztartások saját forrásai és hitelfelvétele adta a finanszírozás gerincét. A lakások pedig kvázi-magántulajdonként funkcionáltak.

való tagságukon keresztül tulajdonosai az épületnek (ezt jelenti a kollektív tulajdon). Azaz ha elköltöznek, nem adhatják el a lakrészüket, és nem is kapják meg az „árát". Az ingatlan megvásárlásához szükséges tőke meghatározó részét induláskor a szervezet gyűjti össze nagyrészt hitelek és kölcsönök formájában, és ezt az elkövetkező 15-20 évben a tagok által havonta fizetett bérleti díjakból törleszti. A kezdeti beruházáshoz szükséges tőke forrásai változatosak lehetnek, a bankhitelektől az egyéni kisbefektetők forrásain keresztül a vissza nem térítendő támogatásokig. A tagok közvetlen pénzügyi hozzájárulása a projekt indulásakor általában a beruházási költségek kb. 10%-át teszi ki, de ezt akár az építkezésen vagy felújításon végzett fizikai munkával is ki lehet váltani. Ezt a saját tőkerészt mindig visszakapják a tagok távozás esetén. Utána a lakók folyamatosan bérleti díjat fizetnek, amiből a szervezet törleszti a felvett hiteleket (ezek a bérleti díjak azonban általában nem számolódnak bele a saját tőkerészbe.) Ez a finanszírozási konstrukció azt is jelenti, hogy a bérlői lakásszövetkezeti modell alkalmas arra, hogy a megfizethető lakások körét gyorsan bővítse jelentős állami források nélkül, hiszen a szövetkezeti tagok sokféle pénzügyi forrást be tudnak vonni, utána pedig gazdaságilag önfenntartó módon üzemeltethetik a lakóépületeket.

JOGI ÉS INTÉZMÉNYI KÉRDÉSEK

Jogi és intézményi szempontból fontos, hogy többszintű struktúrában képzeljük el az egyes „házprojekteket". Ez a többszintűség többféle garanciát is nyújt. Egyrészt az egyes házprojekt szintjén a mindenkori lakóközösségek az ernyőszervezet beleegyezése nélkül nem tudják az épületeket privatizálni, vagy abból egyéni, spekulatív hasznot húzni. A közösségi erőforrásokkal létrehozott lakhatási projektek így hosszú távon is a hozzáférhető, megfizethető lakhatás célját szolgálják. Másrészt az egyes házprojektek az ernyőszervezet segítségével a finanszírozási, jogi és érdekvédelmi munkában külső segítséget kapnak. Ezek a garanciák azzal biztosíthatók, ha olyan ernyőszervezetet hozunk létre, amely garantálja ezen célok hosszú távon való érvényesülését, és amelynek olyan döntéshozatali struktúrája van, hogy egyes személyek vagy egyes projektek semmiképp se tudják az eredeti célokat felülírni. Jogi szempontból ez lehet szövetkezet , de nem szükségszerűen kell annak lennie. Ezen célok megvalósítása érdekében hasznosnak tűnnek az olyan hibrid struktúrák, melyek több jogi entitást (tipikusan gazdasági és nonprofit entitásokat) kombinálnak.

KÖZÖSSÉG ÉS CÉLCSOPORT

A bérlői lakásszövetkezetek közösségi lába bizonyos társadalmi csoportok számára kifejezetten előnyös lehet. Ilyenek lehetnek azok a háztartások, ahol valamilyen kiemelt gondozási igény van (például idősek, kisgyerekesek, fogyatékkal élők), hiszen akár az erőforrások

közösségi csoportosításával, akár külső segítség közös bevonásával ezek az élethelyzetek könnyebben kezelhetők. A bérlői lakásszövetkezet fő vonzereje viszont valószínűleg inkább annak megfizethetősége és az állami rendszerektől való függetlensége. Ezért ez a modell általában az alsóközéposztály azon csoportjai számára ideális, amelyek stabil jövedelemmel rendelkeznek ugyan, de valamilyen okból kifolyólag kiszorulnak egyrészt az állami juttatások kedvezményezettjei, másrészt a potenciálisan hitelképes csoportok közül. Ilyenek lehetnek a fent felsoroltakon túl a diákok, az egyéni vállalkozók és kényszervállalkozók, az alacsony keresettel rendelkező szakmákban dolgozók (pl. szociális munkások, pályakezdő pedagógusok, közalkalmazottak), az egyedülálló szülők vagy a szürke- és feketegazdaságban dolgozók.

KÉT KÜLFÖLDI LAKÁSSZÖVETKEZETI HÁLÓZAT INSPIRÁLÓ PÉLDÁJA

Az alábbi két példát azért mutatjuk be részletesebben, mert különösen inspirálónak tartjuk őket abból a szempontból, hogy hogyan lehet olyan autonóm hálózaton alapuló, robusztus alternatív lakhatási rendszert építeni, ami politikai szerepet is be tud tölteni (egyrészt tagjai politikai oktatása, másrészt az állammal szembeni követelések terén). Ezenkívül fontos szempont, hogy az egyik esetben az állami támogatásoktól teljesen függetlenül is képes működni (Mietshäuser Syndikat), a másik esetben pedig kifejezetten alsó osztálybeli, munkáscsaládok lakhatását oldja meg szövetkezeti alapokon (FUCVAM).

Az alábbi rövid összefoglalók megmutatják, hogy nagyon fontos ezeket a példákat történeti, politikai, társadalmi és gazdasági környezetükbe ágyazva megérteni. Néhány átfogó tanulságot érdemes már az elején kiemelni. Egyrészt ahhoz, hogy valóban megfizethető szövetkezeti bérlakásokat lehessen létrehozni, a modell működésének kezdetekor kell valamilyen „olcsó erőforrás": valami olyan tényező, ami a kezdeti beruházás költségeit és ezáltal a későbbi lakbérekből történő törlesztés mértékét csökkenti. Ha alacsonyabbak a beruházási költségek, alacsonyabb lakbéreket tudnak majd fizetni a leendő lakók. Ez a kezdeti beruházási költségcsökkentés lehet ingyen (vagy olcsón) kapott telek vagy épület, olcsó (sokszor saját tagi) munkaerő, állami támogatás vagy adomány. Másrészt elengedhetetlen, hogy létezzen valamilyen megfizethető és kiszámítható finanszírozási csatorna a modell bővítéséhez. Ha csak drága és kiszámíthatatlan pénzügyi forrásokhoz, hitelekhez lehet hozzájutni, akkor sehogy sem fog tudni megerősödni és terjeszkedni egy új bérlői lakásszövetkezeti hálózat, és a hiteltörlesztés kedvezőtlen feltételei miatt a havi lakbérek is magasabbak lesznek. A legideálisabb valamilyen nagy összegű, rendszeresen elérhető, hosszú futamidejű, alacsony és fix kamatozású hitel (ezek gyakran állami vagy államilag

támogatott hitelek, esetleg etikus pénzpiaci szereplők hitelei). Ha ilyesmi rendelkezésre áll, az nagyon megkönnyíti és felgyorsítja a lakásszövetkezeti hálózatok terjedését. Harmadrészt a kiszámítható jogi-intézményes környezet is rendkívül fontos, hiszen enélkül az újonnan belépő tagoknak túl sok egyéni kockázatot kell vállalniuk, és a lakóépületeket tulajdonló szervezet jövője is bizonytalan lehet – ami pedig rendkívül nehézzé teszi a közösségi erőforrások bevonását és megtartását.

MIETSHÄUSER SYNDIKAT (MHS)

A szövetkezeti bérházak alulról szerveződő német hálózata esetében a gyökerek a freiburgi házfoglaló mozgalomig nyúlnak vissza, ahol az 1980-as évek elején az első néhány MHS-ház a mozgalom tagjai által korábban már birtokba vett foglaltházak legalizálásával jött létre. Németországban sok más szövetkezeti lakhatási szervezet, valamint más kollektív lakhatási projekt létezik; a MHS csak az egyik példa, amit viszont szervezeti szempontból különösen tanulságosnak tartunk. Az 1980-as és 1990-es években az alapítók több jogi és szervezeti formával is próbálkoztak, míg a 2000-es évekre olyan hibrid struktúrát alakítottak ki, amely egyesületek és gazdasági társaságok többszintű hálóján keresztül egyszerre biztosítja a demokratikus döntéshozatalt, a szubszidiaritás elvét, illetve azt, hogy a hálózat tulajdonába került ingatlanokkal ne lehessen spekulálni, vagyis azokból privát hasznot húzni. A mozgalom anarchista gyökerei a jelenlegi szervezeti struktúrában is érezhetők: stratégiai döntésekről mindig egy küldöttekből álló nagyobb fórumon döntenek, illetve a hálózat működtetésében elkerülték a professzionalizálódásból fakadó problémákat.

A MHS jogilag nem szövetkezetként működik: egy egyesületekből és kft.-kből álló, viszonylag komplex jogi struktúrát hoztak létre, ami a politikai és szervezeti célokat ebben az esetben jobban meg tudja valósítani. Minden ház szintjén van egy egyesület (tagsági szervezet), és egy kft. (házat tulajdonló gazdasági szervezet). Ennek célja, hogy egyszerre tudják a politikai célokat és gazdasági működést is minél hatékonyabban megvalósítani. Ezenkívül a hálózati ernyőszervezet szintjén is működik egy egyesület és egy kft. Az ernyőegyesület az ernyő-kft. egyetlen tulajdonosa, így az kizárólag az egyesület céljai érdekében végzi tevékenységét (tehát azért, hogy tagjainak megfizethető lakhatást biztosítson). Az egyes házakat tulajdonló kisebb kft.-knek két tulajdonosuk van: egyrészt a házszintű egyesületek, másrészt pedig az ernyő-kft. Így egyszerre érvényesül az adott házban élő lakók érdekeinek képviselete a gazdasági döntésekben, másrészt pedig az, hogy az ingatlanok a tágabb társadalmi célt szolgálják, és ne lehessen őket eladni, vagy piaci hasznot húzni belőlük. Ez a komplex struktúra hatékonyan kombinálja a nonprofit és

társadalmi célokat a gazdasági tevékenységgel, illetve az alulról szerveződő működésmódot a hosszabb távú célkitűzések tiszteletben tartásával[9].

A hálózat a jogi forma mellett a lehetséges finanszírozási csatornák kialakításával is sok évig kísérletezett: fokozatosan alakultak ki és terjedtek el az olyan lehetséges tőkebevonási módok, mint a kifejezetten erre a célra tervezett olcsó és hosszú távú etikus banki hitelek, a magánszemélyektől bevonható közvetlen kölcsönök vagy a különböző házprojektek közötti, szolidaritáson alapuló pénzmozgások. A finanszírozási csatornák intézményesítésében nagy segítséget jelentett Németország stabil gazdasági pozíciója, az alacsony inflációs környezet és az etikus pénzintézetek jelenléte. Az utóbbi években egyre gyakoribb az egyes házprojektek és a helyi önkormányzatok közötti együttműködés is.

A finanszírozási struktúra az általános jellemzők mellett projektenként eltérő, mivel az egyes házak feladata a beruházási források előteremtése. A legfontosabb finanszírozási forrás mindig valamilyen bankhitel. Németországban a kedvező piaci körülmények miatt hosszú lejáratú (30–50 év), alacsony kamatozású hitelt tudnak felvenni a bérlői lakásszövetkezetek, melyeket számos bank a kevéssé kockázatos ügyfelek kategóriájába sorol. A gyakori hitelezők között vannak bizonyos etikus bankok, illetve a takarékszövetkezetek német megfelelői – de újabban kereskedelmi bankok is belépnek erre a piacra. A hitel jellemzően a beruházás költségeinek jelentős részét (akár 80–90%-át) fedezi. A fennmaradó részt a MHS házai gyakran ún. direkthitelekből teremtik elő, amelyek a projekteket támogatni akaró magánszemélyek kisebb összegű kölcsönei. Ezeket gyakran nagyon alacsony kamattal (vagy kamatmentesen) adják, határozatlan időre (ami akár „örökös" befektetéssé is átalakulhat). A kölcsönök gyűjtésében a MHS nagyobb hálózata is támogatást jelent. Ezenfelül bizonyos esetekben kapnak valamilyen önkormányzati támogatást is, a felújítási munkálatoknak egy jelentős részét pedig általában a tagok végzik.

Mára már 152 lakóprojekt tartozik a MHS hálózatába, és tucatnyi projekt halad a megvalósítás felé. Az alapításkor indított lakóprojektek egy része már visszatörlesztette a kezdeti hiteleit, így az ezekben a házakban fizetett lakbérekből befolyó bevételek a hálózat terjedését segítik. A szervezeti és finanszírozási keretek megerősödésével és letisztulásával a MHS fontos része lett a németországi lakhatási és tágabban a baloldali, progresszív, szolidaritáson alapuló mozgalmi szcénának.

9 A MHS jogi struktúrájáról a szervezet honlapján elérhető egy magyarázó ábra és leírás: https://www.syndikat.org/de/verbundbausteine/

FEDERACIÓN URUGUAYA DE COOPERATIVAS DE VIVIENDA POR AYUDA MUTUA (FUCVAM)

Az uruguayi FUCVAM példája azért is lehet különösen fontos Kelet-Európából nézve, mert nem egy centrumországban, hanem egy a globális félperiféria részének tekinthető, kisebb államban tudott kialakulni. A FUCVAM 1970-ben alakult, és a mozgalom kezdete a szakszervezeti mozgalomhoz, illetve az önszerveződő munkásokhoz kötődik. Az 1960-as évek végén a mozgalmak a szociális jogokért, ezen belül a lakhatásért is mozgósítottak. Ezzel párhuzamosan a parlament egy törvényjavaslatot tárgyalt, ami (többek között) az építőipar fellendítése érdekében kedvezményes állami hitelhez juttatta az építőipari cégeket. A szövetkezeti lakhatás gondolatát támogató szakszervezetek politikai szövetségese kezdeményezte, hogy a lakásszövetkezetek is bekerüljenek a törvény kedvezményezetti körébe. Ennek a szövetségnek és a történelmi pillanat hatékony kihasználásának eredménye, hogy a FUCVAM kezdetei óta a lakásszövetkezetek rendkívül kedvezményes állami hitelhez férnek hozzá.

Az első projekteket egyes szakszervezetek alapították a tagjaik számára, később viszont a lakásszövetkezeti mozgalom önálló politikai erővé nőtte ki magát, ami akár a kormánnyal szemben is képes volt megvédeni önmagát. Ennek egyik fontos példája, amikor 1984-ben, a jobboldali katonai diktatúra végét jelző politikai szervezkedések idején a FUCVAM tagjai egy nap alatt 330 ezer aláírást gyűjtöttek össze a lakásszövetkezetek privatizálásáról szóló törvényjavaslat ellen, és ezzel elérték a javaslat napirendről való levételét. Ma pedig a FUCVAM a nőjogi küzdelmek megszervezésében tölt be fontos szerepet Uruguayban.

Az uruguayi hálózatban minden ház egy szövetkezet, ami egyszerre tölti be a tagsági és tulajdonlási funkciókat az egyes lakóprojektek szintjén. A lakóházak a szövetkezet kollektív tulajdonában vannak, a tagoknak a lakásukra, lakóegységükre csak használati joguk van. Ezek a szövetkezetek szövetségbe tömörülnek: ez a FUCVAM (amelyen kívül még két másik lakásszövetkezeti szövetség működik az országban, némileg eltérő prioritásokkal és ideológiával). A szövetkezeti szövetség támogatja az új, projektszintű szövetkezetek létrejöttét, nagy hangsúlyt fektet a belső oktatásra, és egyúttal érdekképviseleti szerv is, mely a helyi szövetkezetek delegáltjaiból áll, és a külső szereplők felé képviseli a házak érdekeit. Mivel a szövetkezet egyszerre valósítja meg a társadalmi-politikai és gazdasági célokat, ebben az esetben nincs szükség kombinált jogi struktúrára.

A FUCVAM példája azért is fontos, mert a házprojektekben részt vevő családok tipikusan alacsonyabb státuszúak, elsősorban a megfizethető lakhatás ígérete miatt érkeznek, a közösségi-politikai szempontok pedig jellemzően később válnak fontossá számukra. Mindez jól bizonyítja, hogy alsóbb osztálybeli emberek megfizethető lakhatása is biztosítható ilyen intézményi formában. A mozgalom terjedésében a svéd lakásszövetkezeti

ernyőszervezetnek is szerepe volt, amely pénzügyileg támogatta mind Uruguayon belül, mind tágabban Latin-Amerikában a modell elterjedését és az új projekteket facilitáló csoportok felállítását. Jelenleg csak Uruguayban nagyjából 25 000 háztartásnak nyújt megfizethető lakhatást a hálózat. A lakásszövetkezeti hálózat működésének négy alapelve a kölcsönös segítés, az önigazgatás, a közvetlen demokrácia és a kollektív tulajdon.

Pénzügyi értelemben fontos, hogy az államilag támogatott hitelkonstrukció, melynek segítségével a FUCVAM házai épülnek, elismeri a kölcsönös segítésen alapuló lakásszövetkezeteket. Praktikusan ez azt jelenti, hogy a hitelhez szükséges önerőt a tagok saját munkavégzése alapján számítják ki, és ezt a hitelt nyújtó állami bank elismeri előre vállalt munkaórák formájában. Így a tagok részéről nem feltétlenül szükséges saját tőke, viszont hosszú (több éves) intenzív közösségi munkafolyamat eredménye, mire be tudnak költözni. A csoportok megalakulását, valamint a közös tervezési és építkezési folyamatot koordinátorok és facilitátorok (közösségszervezők) kísérik végig. Az ő munkadíjaikat is beleszámolják a beruházás elején felvett hitelbe. További fontos forrás, hogy bizonyos helyi önkormányzatoktól (például a montevideóitól is) ingyen vagy nagyon olcsón kapnak telket a bérlői lakásszövetkezetek.

HAZAI ÉS RÉGIÓS PERSPEKTÍVÁK

Az utolsó részben azt mutatjuk be, hogy a magyarországi (és tágabban a kelet-európai) bérlői lakásszövetkezeti mozgalom kialakulásának irányába milyen lépések történtek az elmúlt években.

Itthon 2010 óta létezik a kifejezetten a bérlői lakásszövetkezeti modell hazai elterjesztését célként kitűző Rákóczi Kollektíva (RK)[10]. Ez a csoport az elmúlt tíz év során felhalmozott tudás és tapasztalat eredményeképpen (és számos közösségi albérleti kísérlet után) 2019 óta Zuglóban működteti az első kollektív tulajdonú bérlői lakásszövetkezeti házat[11].

Ez a kísérlet annyiban egyedülálló, hogy a házprojekt helyszínéül szolgáló ingatlan a lakóközösség tulajdonába került, így a projekt fennmaradása ebből a szempontból hosszú távon biztosított. Bár a közösség évekig tárgyalt több magyarországi bankkal egy esetleges hitel felvételéről, végül egyik pénzintézet sem vállalta az úttörő konstrukció kidolgozásával

10 Jelen tanulmány mindkét szerzője tagja a Rákóczi Kollektívának, illetve alapító tagja a zuglói kísérleti projektnek. A csoport tevékenységéről lásd az alábbi cikket: https://cooperativecity.org/2017/10/03/rakoczi-collective/

11 https://www.world-habitat.org/news/our-blog/budapest-moving-into-a-new-co-operative-house-in-spite-of-all-odds/

járó munkát. Így az ingatlan megvásárlása saját erőforrások mozgósításával és magánkölcsönökkel sikerült. A jogi lehetőségekről szóló fejezetben részletezett nehézségek miatt a lakóközösség végül nem szövetkezeti jogi formát választott magának, hanem egy olyan hibrid konstrukciót, amelyben az ingatlan tulajdonjoga és a kölcsönök kezelése egy tulajdonközösség kezében van, míg az ingatlan üzemeltetését egy, a mindenkori bentlakókból álló egyesület végzi. Mindezzel párhuzamosan már zajlik egy második RK-s lakóprojekt szervezése, illetve az RK-nak mint hazai ernyőszervezetnek az intézményesítése és megerősítése.

A Rákóczi Kollektíva példája mellett más hazai csoportok is dolgoznak hasonló projektek megvalósításán, ám ezek nagy része nem teljes egészében felel meg a tanulmányban használt „bérlői lakásszövetkezeti modell" definíciónak, sokkal inkább a *co-housing*, azaz közösségi lakhatás elvei mentén szerveződnek. Az egyik legrégebben működő csoport a Közösségben Élni[12], amelyet építész hallgatók alapítottak 2012-ben. A Közösségben Élni (KÉ) célja a *co-housing*okkal és lakásszövetkezetekkel kapcsolatos tudásbázis kiépítése, illetve ilyen projektek létrejöttének facilitálása Magyarországon. 2016 és 2017 között az RK és a KÉ számos budapesti ingatlant közösen mért fel a 4., 10., 14., 15., 23. kerületekben, és végül ennek a folyamatnak az eredményeképpen alakult meg a zuglói kísérleti projekt. A KÉ tagjai maguk is részt vettek különböző közösségi lakóprojektekben, mint például a SissiCrib vagy a D54: mindkét esetben fiatalok béreltek olyan nagyobb ingatlanokat, melyeket a *co-housing* elveknek megfelelően alakítottak ki és üzemeltettek[13]. Hasonló közösségi alapelvek mentén, de egy alapítvány segítségével, illetve célzottan orvostanhallgatóknak nyújt megfizethető lakhatást a Dr. Bíró Éva Alapítvány ingatlana Zugligeten[14]. A KÉ facilitálása mellett zajlott a B oldal című műhelymunka-sorozat, ahol 50 év feletti érdeklődők dolgoztak egy *co-housing* jellegű projekt megvalósításán. A KÉ Budapesten tevékenykedő aktív tagjai más közösségi lakhatási szerveződések proaktív szereplőivel 2019-ben megalapították a CoHousing Budapest Egyesületet (CoHoBp)[15]. A CoHoBp fő célkitűzése a budapesti *co-housing* adaptáció kidolgozása, melynek lépéseit egy valós projekt keretében, a CollAction Budapest leendő *co-housing* közösséggel együtt fejlesztik és tesztelik.

A budapesti csoportokon kívül több olyan vidéki kezdeményezés is létezik, amelyek a közösségiségre helyezik a fő hangsúlyt, azonban itt tipikusan magántulajdonú ingatlanokba költöznek a közösségek tagjai, és nem közösségi tulajdonban gondolkoznak. Ezek a csoportok a közösségi lakhatás és a közös munkavégzés előnyeire helyezik a hangsúlyt, a tagoknak azonban jellemzően elő kell teremteniük az ingatlanvásárláshoz szükséges saját

12 http://kozossegbenelni.blogspot.com/

13 https://nullahategy.hu/te-kivel-laknal-egyutt-co-housing-titkai/

14 https://biroalapitvany.weebly.com

15 https://www.cohousingbudapest.hu/cohousing-budapest

tőkét. A városokon kívül megvalósított projekteknél gyakori a környezeti szempontból fenntartható életmódra és az ezt támogató építészeti megoldásokra helyezett hangsúly[16].

Ezenkívül érdemes megemlíteni azokat a kezdeményezéseket, amelyek fogyatékos emberek közösségi lakhatását szervezik meg nonprofit alapon[17]. Bár ezek a lakóprojektek sok elemükben hasonlóak egy bérlői lakásszövetkezeti modellhez, általában nem céljuk a fogyatékos emberek célcsoportján kívüli lakhatási kérdésekkel foglalkozni. Ezek a kezdeményezések a közösségiség hangsúlyozásában hasonlítanak egy ideális bérlői lakásszövetkezeti projektre, de az utóbbi fontos alapelve a projekt helyszíneként szolgáló ingatlan közösségi tulajdonba vétele, és ezzel a projekt stabilitásának a biztosítása, illetve az ingatlannal való spekuláció kizárása.

Más kelet-európai országokban is több olyan csoportot találunk, amelyek az RK-hoz nagyon hasonló módon, nagyon hasonló elvek mentén szerveződnek, és ugyanazokkal a strukturális nehézségekkel küzdenek. Ebből a felismerésből fakadt a MOBA lakhatási hálózat[18] 2017-es megalapítása is, azzal a céllal, hogy a bérlői lakásszövetkezeti modell kelet-európai létrejöttét és elterjedését támogassa, illetve hogy a helyi kezdeményezéseket nagyobb nemzetközi szereplők felé is láthatóvá tegye. Ennek a hálózatnak a budapesti RK mellett még négy tagja van: a ljubljanai Zadrugator („Szövetkezet"), a belgrádi Ko gradi grad („Ki építi a várost"), a zágrábi ZOA („Nyitott építészeti szövetkezet"), illetve a prágai Sdílené domy („Megosztott házak"). A MOBA hálózat pártoló tagjai között számos lakhatással vagy szolidáris gazdasággal foglalkozó nemzetközi szervezetet találunk, úgymint a World Habitat, az urbaMonde, a Faircoop vagy a Heinrich Böll Stiftung. Emellett olyan kelet-európai szervezetek is segítik a MOBA munkáját, melyek elkötelezettek az etikus pénzügyi termékek kifejlesztésében és elterjesztésében: ilyen például a ZEF („Etikus Finanszírozásért Szövetkezet"), mely a legnagyobb horvát szövetkezet, vagy a pozsonyi Sociálni inovátori („Társadalmi Innovátorok"), ami társadalmi vállalkozások finanszírozáshoz jutását támogatja.

A MOBA víziója, hogy régiós szinten összefogja az egyes országok bérlői lakásszövetkezeti modelljeit. Ez nemcsak az eltérő országokban és városokban felhalmozott tudások hatékony terjesztését segítheti elő, hanem a különböző kormányzati, EU-s vagy etikus pénzügyi szereplőkkel való kapcsolattartást és ezáltal a mozgalmak összekapcsolásán keresztül a tág, régiós projekt robosztusságát és méretgazdaságosságát is. 2020 február

16 Ld. például: https://www.hellovidek.hu/eletmod/2020/01/25/ujrakezdes-videken-egyre-tobben-koltoznek-ebbe-az-onfenntarto-nogradi-faluba. Letöltve: 2020. március 8.

17 Ld. például az Egyenlő Esélyekért Alapítványt http://egyenloeselyekert.hu/lakhatas/. Letöltve: 2020. március 8.

18 A „moba" szó szerb-horvátul a magyar kalákának feleltethető meg. További részletekért lásd a MOBA honlapját: https://moba.coop/

végén a MOBA egy úgynevezett „európai szövetkezeti" formában intézményesült (european cooperative society)[19], illetve most zajlik egy „revolving fund", vagyis újratöltődő alap létrehozása, amely a MOBA belső pénzügyi eszközeként tagszervezeteinek a munkáját fogja segíteni rövid távú, olcsó kölcsönökkel.

Összességében a MOBA szervezeti víziója egy olyan háromszintű struktúra, amelyben a MOBA egyfajta régiós ernyőszervezetként fogja össze és segíti finanszírozáshoz jutni az országos ernyőszervezeteket, amelyek hasonló funkciót töltenek be az országban létező lakóprojektek támogatásával és összefogásával. A szervezeti vízió fontos eleme, hogy az országos ernyőszervezetek mellett (vagy azokba integrálva) minden esetben létezzenek olyan „facilitáló szervezetek", amelyek végigsegítik az újonnan létrejövő lakóközösségeket a projekttervezés és megvalósítás útján. A hazai szervezetek víziója a MOBA víziójával összeegyeztetett: míg az RK az országos ernyőszervezeti funkció betöltésére vállalkozott, addig a Periféria Központ a bérlői lakásszövetkezeti modell szakmai kidolgozásában és a modell hatékony működéséhez szükséges közpolitikai változások előkészítésében látja a jövőbeli szerepét.

HIVATKOZÁSOK

Ámon Kata – Balogi Anna (2019): Megfizethetőség. In: Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2019. Szerk.: Jelinek Csaba. Habitat for Humanity: Budapest. Interneten: https://habitat.hu/sites/lakhatasi-jelentes/megfizethetoseg/ (Letöltve: 2020.03.05.).

Darinka Czischke – Claire Carriou – Richard Lang (2020): Collaborative Housing in Europe: Conceptualizing the Field. In: *Housing, Theory and Society,* Vol. 37., No. 1.: 1-9.

Gagyi Ágnes – Jelinek Csaba – Pósfai Zsuzsanna – Vigvári András (2019): Lakhatási helyzet a válság után. Financializációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái. In: *Fordulat*, No. 26.: 199–224.

Hegedüs József - Somogyi Eszter (2018): A lakások megfizethetősége és a társadalmi egyenlőtlenségek – a KSH 2015-ös lakásfelvétele alapján. In: *Miben élünk? A 2015. évi lakásfelmérés részletes eredményei*. KSH. pp. 6–25. Interneten: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/miben_elunk15_2.pdf (Letöltve: 2020.03.05.).

Jelinek Csaba (szerk.) (2019): Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2019. Habitat for Humanity Magyarország. Interneten: https://habitat.hu/sites/lakhatasi-jelentes/ (Letöltve: 2020.03.05.).

19 https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=LEGISSUM:l26018&from=EN

Jelinek Csaba – Pósfai Zsuzsanna (2020): *A bérlői lakásszövetkezeti modell Magyarországon*. Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont. Interneten: https://www.researchgate.net/publication/339999278_A_berloi_lakasszovetkezeti_modell_Magyarorszagon (Letöltve: 2020.03.05.).

Knight Frank (2019): Global Residential Cities Index Q4 2018. Interneten: https://content.knightfrank.com/research/1026/documents/en/global-residential-cities-index-q4-2018-6289.pdf (Letöltve: 2020.03.05.).

Pósfai Zsuzsanna (2019): A lakhatás financializációja és ennek következményei a háztartásokra. DemNet Demokratikus Jogok Fejlesztéséért Alapítvány, *Citizens for Financial Justice* projekt. Megjelenés alatt.

Réder Erika (2013): A lakásszövetkezetek múltja, jelene és jövője. In: *Themis*, június: 382–402. Interneten: https://epa.oszk.hu/02300/02363/00019/pdf/EPA02363_THEMIS_2013_jun_382-402.pdf (Letöltve: 2020.03.05.).

Tagai Gergely (2019): Lakhatási szegénység kelet-közép-európai összehasonlításban. In: Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2019. Interneten: https://habitat.hu/sites/lakhatasi-jelentes/regios-kitekintes/ (Letöltve: 2020.03.05.).

Buka Virág és Nagy Kristóf

A KULTÚRA KÖZJÓ

Az irodalom is termelés, társadalmi szükséglet kielégítésére szolgál s az ma már nem elegendő, hogy egyesek tetszését megnyeri a munka. A szóban forgó írók kivonták magukat az életből. Valóban nyomorognak és mégis álnyomorban élnek. Kávéházban feketéznek, ahelyett, hogy kifőzésben ebédelnének. Nem vesznek tudomást arról, hogy a közönség szegénysége nem ilyen cifra nyomorúság. [...] Kivonják magukat az életből s az élet kivonja őket magából.
József Attila: *Munkanélküli írók táppénze* (1935)

Ez a tanulmány egyrészt azzal foglalkozik, hogy a társadalom kultúrájának abban a szűk, intézményesített és művészeti mezőnek is nevezett hivatásos részében, melyben az alkotók a kulturális termelésből akarnak megélni, hogyan került az érdeklődés központjába a szolidáris gazdaság, más néven a commons. Ehhez kapcsolódva a szövetkezeti zenestreaming platform példáján mutatjuk be a kulturális iparágak szövetkezetesítésének lehetőségét. Másrészt a cikk arra is rámutat, hogy a művészeti mezőből induló csoportok nemcsak saját működésüket szervezhetik át, hanem más szolidáris gazdasági kezdeményezésekbe is be tudnak csatlakozni. Erre példánk a holland Stad in de Maak, ahol az alapító művész-építészek tudásaikat egy hosszú távú közösségi lakhatási kezdeményezés létrehozására használják.

BEVEZETÉS[1]

A művészeti mezőben sűrű hullámokban bukkannak fel olyan alkotók és mozgalmak, amelyek a társadalmi elkötelezettséget és az alkotók kiszolgáltatott helyzetének megváltoztatását tűzik zászlajukra. Ebben a tanulmányban amellett érvelünk, hogy ahhoz, hogy ezek a fontos célok megvalósulhassanak, érdemes újragondolni azokat az anyagi feltételeket, melyek között a kultúra létrejön. Ez az újragondolás viszont nem lehetséges, ha a kulturális szférát önmagában kezeljük és akarjuk megváltoztatni, hanem csak akkor, ha egy olyan tágabb mozgalmi hagyományba helyezzük, amit a lapszám további tanulmányai vázolnak. Ebben a keretben a lakhatás, az élelmiszer-termelés és a kultúra szolidáris alapon való újraszervezése nem egymástól független kérdések, hanem összekapcsolódó feladatok. Ezért a tanulmányban olyan működési és intézményi modelleket vázolunk, melyek egyrészt lehetőséget adnak a társadalmilag elkötelezett alkotóknak arra, hogy közvetlenül társadalmi mozgalmakhoz kapcsolódva, azokat építve és azok támogatásával folytassák munkájukat,

1 A cikk megírásához és formálásához sokan járultak hozzá kritikákkal, megjegyzésekkel és javaslatokkal, de még közülük is szeretnénk kiemelni Barna Emíliát, Gagyi Ágnest és Szarvas Mártont, akiknek a visszajelzései nélkül nem készülhetett volna el ez a tanulmány.

másrészt pedig arra, hogy eközben saját szükségletei is figyelembe legyenek véve. Így a cikk arra szeretne ötleteket adni, hogy milyenek lehetnek azok az intézmények, amelyekben a társadalmilag elkötelezett alkotók mozgalmi támogatással és a mozgalmakat támogatva tudnak fenntarthatóan működni.

A kultúra a mi értelmezésünkben nem csak az elitkultúra, hanem az ember egész életmódja (Williams 1958), azaz olyan mindennapi jelenség, amit a materiális dolgokkal együtt, azokkal összefonódva hozunk létre, és ami ezer szálon kapcsolódik ahhoz, ahogy a mindennapi életünk meg van szervezve: a lakhatástól kezdve a pénzügyeken át a mezőgazdaságig. Gondoljunk csak a komatálra vagy a kalákára: mind a kettő egy, a kölcsönös segítséget, társadalmi reciprocitást erősítő társadalmi gyakorlat volt, melyhez számtalan kulturális jelentés társult, és amelyekből mára az adott név alatt épp a kulturális jelentésréteg maradt meg, és a társadalmi gyakorlatról leválasztva vált a nemzetépítés részévé, például a Nemzeti Művelődési Intézet Komatál Programjában.[2] A mindennapi kulturális gyakorlatok nem szolgálják feltétlenül a fennálló társadalmi rend megerősítését, hanem tudatos vagy kevésbé eltervezett módon az uralmi viszonyok kritikáját is nyújthatják. Az előbbire példák lehetnek a két háború közötti munkáskultúra-kórusai, kiránduló- és testedző egyletei; az utóbbira pedig 18. századi elitellenes angol népi kultúra (Thompson 1978). Bár ezek ma már nem, vagy nem így létező gyakorlatok, de ha valamit tanulhatunk belőlük, akkor az az, hogy szolidáris gazdaság nem pusztán az altruista önérdekkövetésről, hanem a közösségek működéséről és a közösségi kultúráról is szól, ahogy a *commons* szó is egyszerre utal a tulajdon egy formájára és az azt igazgató közösségelvű logikára. Ezek a közösségelvű gyakorlatok pedig újra felértékelődhetnek napjaink gazdasági és klímaválsága kapcsán, melyek azt mutatják, hogy nem pusztán a kulturális termelők kiszolgáltatottsága nem fenntartható, hanem is, hogy ez a kiszolgáltatottság a kultúrát a tőkefelhalmozásnak alávető kapitalizmus válságának a része. Az erre a válságra adott szolidáris gazdasági válaszok pedig olyan gazdasági és társadalmi rendszereket építenek, melyek nem a profitteremlést, hanem a közjót szolgálják, egy ilyen átalakuláshoz pedig elengedhetetlenül fontosak a közösségek új kulturális formái is.

A PROFESSZIONÁLIS MŰVÉSZETI ÉLET: KISZOLGÁLTATOTTSÁG ÉS RADIKALIZÁCIÓ

Ebben a tanulmányban nem azért foglalkozunk kiemelten a művészeti mezővel, mert a kultúra közjóvá alakítása csak innen származhatna, hanem azért, mert a társadalmi ügyek

2 https://nmi.hu/2019/07/08/felhivas-komatal-kozosseg-letrehozasara/ (Letöltve: 2020.02.22.).

iránti érdeklődés és a művészeti termelésről folyó válságdiskurzus hosszú évtizedek óta jelen van a nemzetközi művészeti mezőben. Ennek pedig az az egyik következménye, hogy ezekben a terekben kimondottan intenzív a commons iránti érdeklődés. Viszont az erőtérként működő mezőben a művészeti irányzatok küzdelme jellemzően esztétikai nyelven fogalmazódik meg, így azok autonómnak látszanak és elfedik azt, hogy milyen hatalmi és társadalmi változások állnak mögöttük (Bourdieu [1992] 2013). A kulturális munka államtól és piactól való függése folyamatosan felbukkanó problémát jelent a művészeti autonómia fogalmával dolgozó mező szereplőinek, újabb és újabb vitákat eredményezve arról, hogy egy új, nem kapitalista társadalmi szerveződésnek új művészetre vagy a művészet fogalmának teljes elhagyására van-e szüksége (Rancière 2015).

A professzionális művészeti termelés sohasem számított stabil megélhetést biztosító szakmának, mivel a művészet a társadalmi kulturális gyakorlatok egy szűk részét intézményesíti, és a mindennapi, antropológiai értelemben vett kultúratermelésről való leválásával alakul ki a kulturális termelés intézményesített függése a piaci, állami vagy éppen feudális finanszírozási formáktól. Ezeknek az intézményesített függéseknek egy sajátos formája valósult meg a nyugati „jóléti államokban" a művészeti tevékenységek viszonylag tartalomfüggetlen állami finanszírozásával és a művészeti piacok állami támogatásával (például adókedvezmények formájában). Az 1945 utáni világgazdasági hegemóniaciklusnak (Arrighi 1994) az 1970-es évekig tartó felfelé ívelő szakasza a kulturális termelés relatív erős intézményesülésével járt: megsokasodtak a művészeti intézmények, megerősödtek a művészeti szervezetek és olyan, a kulturális termelőket ellátó állami infrastruktúrák jöttek létre, mint az Arts Council of Great Britain (Wu 2003) vagy Magyarországon a Művészeti Alap(ok). Az 1970-es évek globális válsága és az azt térben és időben eltoló „hosszú lejtmenet" (erről bővebben lásd: Brenner 2006) az előző évtizedekben intenzíven intézményesülő kulturális termelés területén megszorítások és az alkotók romló munkaerőpiaci pozíciójának formájában jelentkezett. A populáris zenéhez hasonló profitorientáltabb művészeti ágakban a lejtmenet az alkotói folyamat iparosodásában és az iparág földrajzi és ágazati koncentrációjában öltött testet (Jones 2012; Taylor 2012). Ezt a piacosító folyamatot jellemzően a centrumországok példáin keresztül ismerjük (lásd például Williamson és Cloonan 2016), de hasonló, a kulturális termelőket kiszolgáltatottá tevő folyamatok zajlottak a komoly kulturális infrastuktúrával bíró államszocialista rezsimekben is (Praznik 2017a; 2018). A mező kevés szereplőjétől eltekintve prekár élethelyzetek, azaz bizonytalan foglalkoztatottság, alacsony és kiszámíthatatlan munkaidő és munkabér jellemzi a kulturális termeléssel foglalkozó, főként értelmiségi, kreatív réteg tagjait. Hogy ezen körülmények között mégis fennmarad a művészeti munka, az annak is köszönhető, hogy a művészeti alkotás jellemzően az *elhivatottság*, a *tehetség* és az *önmegvalósítás* fogalmai köré szerveződik (Praznik 2017b). Ezek által legitimálódik az az önkizsákmányolás és

ingyenmunka, ami különösen sújtja a láthatatlanabb szerepbe kényszerülő női alkotókat és partnereket (Barna 2017).

Az 1970-es évektől kezdődő, elhúzódó válsággal együtt járó folyamatos prekarizálódás, a reproduktív válságok[3] és a fenyegető ökológiai katasztrófa mind hozzájárultak ahhoz, hogy a kulturális termeléssel foglalkozók saját eszközeikkel is új, valódi alternatívákat kezdjenek keresni. A gazdasági válságok időszakában a prekarizálódó értelmiség pozíciója jellemzően közeledik az alsóbb gazdasági–társadalmi rétegekhez, ez pedig az értelmiség lehetséges szövetségeseinek újragondolását, illetve politizálódását eredményezi. Így a gazdasági válságok rendszerint radikalizálják az értelmiség rosszabb helyzetű csoportjait, a lecsúszástól való félelem pedig eredményezhet baloldali fordulatot – a társadalmi igazságosság és szolidaritás fogalmainak felértékelődését – és jobboldali radikalizációt is (Boltanski és Chiapello [1999] 2005; Bourdieu 1988; Fabiani 2014; Gagyi és Szarvas 2016).

A művészeti termelők radikalizálódásának és társadalmi elköteleződésének újabb és újabb hullámai azonban nem jelentik azt, hogy ezek az alkotók automatikusan új társadalmi cselekvéseket hoztak volna létre. Ennél sokkal jellemzőbb út az, ahogy a radikalizálódó alkotók esetében csak a művészet szerepéről szóló diskurzus válik radikálissá, ám ehhez nem társul cselekvés, és így ezt a művészeti mezőn belüli feszültségek lejátszására használják. Ezeket a diszkurzív kritikákat tehát a mező – ami paradox módon egyszerre követeli meg az művészeti autonómiát és a társadalmi elkötelezettséget az alkotóktól – idővel magába olvasztja, amennyiben pedig igazán politikussá válnak, akkor jellemzően kitaszítja, és így az utólagos megismerésüket is megnehezíti. Ennek példái a 20. század elején forradalmiságot harsogó avantgárd mozgalmaktól a mai kortárs művészeti eseményekig terjednek, melyek elképzelhetetlenek az olyan hívószavak nélkül, mint *elnyomás, identitás, fogyasztói társadalom és kapitalizmus*. Így, noha a kritikaiságról való beszéd főáramúvá vált, és a művészeti kánon jelentős részét a kritikai, politikai, társadalmi tudatosságot célzó alkotások adják, a művészeti szcéna szabályai nem sokat változtak, ha az erős piaci és állami függést, a mezőbe való bejutást vagy a belső hierarchiában való feljebb jutás feltételeit vesszük figyelembe. Annál is inkább, mivel ezek a szavaikban forradalmi és társadalmilag elkötelezett irányzatok a művészeti mezőn belül még mindig radikálisnak látszanak az időről időre teret nyerő absztrakt és önreferenciális irányzatokhoz képest.

Ebben a kontextusban a klasszikusan az államnak és a piacnak kiszolgáltatott (illetve ennek a két kiszolgáltatottságnak a változó arányai közt működő) művészeti mező számára a *commons* és a szolidáris gazdasági modellek a piactól és az államtól való függetlenedés reményét is jelentik. *Commons* és művészet kapcsolata a leglátványosabban – és ezeket a

3 Erről bővebben lásd a Fordulat 24-es Társadalmi reprodukció. Gondoskodás, szeretet, szex és házimunka a kapitalizmusban lapszámát. Interneten: http://fordulat.net/?q=huszonnegyedik

terminológiákat használva – a centrum országaiban látszik jobban kibontakozni, mivel azok töltik be a legkedvezőbb pozíciókat a globális tudáscserében (erről bővebben a lapszámban lásd: Gagyi 2020). Emellett a prekarizálódás a nyugati társadalmakban újszerűbb jelenség, így nagyobb sokként is éri a kreatívokat (Standing 2011), cselekvésre és az alsóbb osztályokkal való koalíciókötésre ösztönözve őket.

Az elmúlt években a centrumországokban felkapottá váló kulturális commons fogalmánál régebbi és lokálisabb hagyomány a maga módján mindig kollektív és közösségi népművészet. Azonban fontos rögzíteni, hogy a helyi társadalmi viszonyokba beágyazott népművészet mindig hierarchikus társadalmi viszonyokat termelt (újra) (Szabó 1938). Ezeket a helyi hagyományokat intézményesítve a magyar késő szocialista közművelődés is törekedett arra, hogy a kultúrát ökológiailag és gazdaságilag fenntartható módon a helyi közösségek szolgálatába állítsák – mint például az 1970-1980-as évek *Nyitott ház* nevű és a faluházépítő és -revitalizáló kezdeményezései (Beke és Deme 2003).

A korábbi kritikai törekvésekkel szemben a szolidáris gazdasági modellek nemcsak önálló intézmények felállítását, hanem ezeknek a tágabb társadalmi változás iránti elköteleződését is szorgalmazzák, hogy elkerüljék az inkorporálódást, azaz a meglévő struktúrákba való bekebeleződést. A művészeti mezőből induló értelmiség a *commons* felé fordulva gyakran kerül perifériku sabb helyzetbe az intézményes művészeti mezőn belül, vagy akarva-akaratlanul teljesen el is hagyja azt. Ezeknek a művészeknek, kurátoroknak és kutatóknak a célja az lehet, hogy felhalmozott kulturális tőkéjüket és készségeiket, amelyeket a művészeti mező szabályai alapján sajátítottak el korábban, különböző szolidáris gazdasági kezdeményezésekben hasznosítsák tovább, melyekben összefonódik az alkotás és az élet nem kapitalista újratermelésében való részvétel.

AZ ELMÉLETTŐL A GYAKORLATIG: MI VAN A RENDSZERKRITIKUS DISKURZUSOKON TÚL?

Érdemes feltennünk a kérdést, hogy hogyan hat vissza a növekvő számú, kulturális termeléssel foglalkozó szolidáris gazdasági kezdeményezés a művészeti mezőre, és ennek a részesei milyen új lehetőségeket kaphatnak ezáltal.

A belső hierarchiában való feljebbjutást, ahogyan más mezőkben, úgy a művészetiben is az határozza meg, hogy a tagok mennyire képesek betartani és újratermelni a mező sajátos szabályrendszerét. Ez a művészeti életben egyet jelent a különböző intézményekbe való betagozódással, a domináns szereplőkkel kötött patrónus–kliens viszonyok kialakításával és az általuk elismert normák megerősítésével. Emellett – ahogyan már korábban említettük – az államtól és a piactól való, különböző mértékű, de meghatározó gazdasági

függés érdekében az alkotók gyakran a profitabilitás szerint termelik a klasszikus értelemben vett műalkotásokat. Más esetben, ha a mező hierarchiájának alján helyezkednek el, alkotói munkájuk gyakran csak szimbolikus elismeréssel jár, mivel azt tartják róluk, hogy a kreatív tevékenységüket szenvedélyből, értelmiségi passzióból űzik, és ezért nem szükséges érte anyagi kompenzáció (Praznik 2017).

Napjainkban már szinte elvárás a művészeti mező szereplői felé, hogy ismerjék és használják a társadalmat és a kultúrát nem eleve adottnak, hanem hatalmi viszonyok által formáltnak tekintő kritikai elméleteket, és kritikusan viszonyuljanak az olyan kategóriákhoz, mint például a *szép*. A művészeti szcéna szereplői tehát kulturális munkáik során nagy eséllyel találkoznak a főáramú társadalomkritika főbb szempontjaival. A kapitalizmuskritika diszkurzív formáin túlmutató választ azonban nehezen találni a művészeti mező hagyományos helyszínein, mivel alapvetően nehéz elképzelni egy gyökereiben másképp működő gazdasági–társadalmi szerveződést, ennek kidolgozásához pedig valóban olyan tudás szükséges, amelyhez nem lehet klasszikus oktatási intézményekben hozzájutni. A kultúrával foglalkozó szolidáris gazdasági szerveződések pontosan ebben segíthetnek más commons-alapú szerveződéseknek: olyan gyakorlatokat hozhatnak létre és vihetnek be a köztudatba, amelyben az élet és a kultúra termelése nem a kapitalizmus meglévő keretei között, hanem a társadalmi és ökológiai rendszerek fenntarthatóságát szolgáló demokratikus modellben zajlik.

Így például egy társadalom demokratikus működéséért való művészeti erőfeszítés nem feltétlenül egy ikonikus épület demokratikus szimbólumokkal való felruházását jelenti, mint ahogy a Cristo és Jeanne-Claude nevű művészeknek a Reichstagot becsomagoló akcióját szokták magyarázni (Hassen 2010); a kultúra közösségivé tétele sem kell, hogy kimerüljön az olyan, ideiglenesen tényleg közösséget kovácsoló projektekben, mint amilyen Thomas Hirschhorn egy nyárig tartó Gramsci Monumentje volt; és az antikapitalista cselekvés sem az Occupy mozgalmaknak a kortárs művészet tereibe való bevezetése lesz, ahogy azt a 2012-es Berlini Biennálé tette. Egy, a szolidáris gazdaság mentén gondolkodó művészeti cselekvésnek inkább olyan közösségek és intézmények létrehozása lehet a célja, amelyek nem a művészeti mező számára termelnek, hanem úgy dolgoznak egy igazságosabb társadalomért, hogy annak a fenntartható, anyagi alapjait is létrehozzák. A kulturális szférában nemcsak a fennálló rend radikális, de alapvetően a diskurzus szintjén ragadó kritikája jellemző, hanem gyakran felmerül a kultúra társadalmiasítása (Arapovic, Beke, Dóri és Tóth 2019), és a *hasznos művészet* kérdése (Varga 2019) is. Azonban ezek ritkán kapcsolódnak össze egy, a felhalmozáslogikát meghaladó, a társadalmi és a környezeti reprodukciót szolgáló gyakorlatokkal. Így a művészeti mezőben még a tőkefelhalmozás logikáját kritizáló művészeti alkotásokból, manifesztókból és eseményekből is ritkán válik egy ezzel a logikával szembemenő gyakorlat.

A commons-alapú működési modellek azt a gyakran tematizált, inkább vélt, mint valós ellentmondást is feloldhatják, amely az autonómnak képzelt (csak a művészeti tehetség és kreativitás fogalmaival dolgozó) és a propagandagyártó (csak a politikai üzenetek közvetlen átadására szolgáló) művészetképek között feszül. Ez azért lehetséges, mert a szövetkezeti működésben hosszú távon nem az államapparátus, és nem is a piac, hanem az alkotók által is formált demokratikus közösség dönti el, mennyire értékes egy-egy művészeti projekt. Így a kultúra teljes iparosodásának korában, ahol a kreativitás és az antikapitalista jelszavak is a kapitalista termelési mód megerősítését szolgálják, valóban létrejöhet egyfajta társadalmi küzdelmekbe kötött művészi szabadság is, amelyet – bár más keretek között – gyakran hiányolnak a művészeti világ szereplői. Ez a művészeti foglalkozásokat is hozzásegítheti egy nem elidegenedett működéshez, ahol nem a mező többi szereplőjével versenyezve, hanem egymással együttműködve használják a művészi kísérletezést és kreativitást társadalmi projektek megvalósítására. Ilyenek a kulturális eszközökkel is a közösségi lakhatási megoldásokért dolgozó Stad in de Maak vagy a zeneipari versengést egy szövetkezeti modell által meghaladni kívánó Resonate streaming platform – melyeket egy-egy esettanulmányban mélyebben is bemutatunk. Ezekben a kezdeményezésekben a művészet azért nem kerül propagandagyártó szerepbe, mivel attól, hogy egy új gazdasági–társadalmi berendezkedés megvalósításán dolgozik, a célt nem egy külső állami vagy piaci autoritás határozza meg, hanem azoknak a helyi közösségeknek az igényei, melyeknek az alkotó is tagja. Emellett pedig a szolidáris gazdaság logikája arra is teret adhat, hogy a művészek ne csak a saját munkájukat kezdjék szolidáris alapon megszervezni.

A KULTÚRA SZEREPE A SZOLIDÁRIS GAZDASÁGBAN

A commons-szal foglalkozó kezdeményezések között számtalan kulturális projektet találhatunk, mivel a kulturális termelés kiszolgáltatott, prekár, de a társadalmi elköteleződést mégis magasra értékelő logikája sok művészt tol ebbe az irányba. Mindemellett amíg a commons-alapú társadalmi gyakorlatok nem, vagy csak elszigetelten létező társadalmi jelenségek, a kultúra a vízióadás szerepét töltheti be a mindennapi küzdelmek közepette – szemben a jólétet a gazdasági növekedéssel összekötő gondolkodással (Thompson 1976; Linebaugh 2014). Nem véletlen, hogy a 19. század művészeti és baloldali mozgalmainak egyik legfontosabb alakja, William Morris *Hírek Seholországból* (News from Nowhere) címmel

írt utópiát egy, a szolidáris gazdaság elvén működő világról.[4] Morris 19. század végi – mára jórészt elfeledett vagy félreértelmezett – írásai a művészetet mint a nem elidegenült és nem individualizálódott munka eredményeként definiálják, hanem egy kollektív és nem a művészeti mezőhöz kötött gyakorlatként, *az ember munkában talált örömének a kifejezéseként* (Kinna 2000; Morris 1967, Williams 1958).

A kultúrának a nem kapitalista társadalmi működésről víziót adó szerepét a mai commons és kultúra kapcsolatával foglalkozó szervezetek a morrisi gondolatokhoz hasonlóan látják. Például a Casco Art Institute manifesztójában az áll, hogy: *„A művészet az egyik legfinomabb és legmeglepőbb módja annak, hogy megismerjük a körülöttünk lévő világot, és hogy elképzeljünk más lehetséges világokat, amikben élhetnénk"* (Casco 2020). A Casco definíciója egy új elemet is behoz, mégpedig a megismerés és a kísérletezés kérdését. Amikor a kultúrának a társadalmi megismerésre és új világok modellezésére való hasznáról beszélünk, – ahogyan korábban említettük – nem érdemes megragadni a szűk értelemben vett elitkultúránál. Ehelyett rögtön gondolhatunk olyan – az antropológiai kultúrafogalomnak még mindig csak egy kis szeletét jelentő – tevékenységekre is, mint a játék, legyen szó akár a fennálló társadalmi rend igazságtalan és fenntarthatatlan voltát bemutató játékokról, mint amilyennek eredetileg a *Monopoly*-t szánták (az elkötelezett játékokról bővebben lásd: András 2019) vagy az olyanokról, mint a *Commonspoly*,[5] amelyben a játékosok nem egymással versenyeznek, hanem együtt kell működniük a közösségi erőforrások létrehozásához (Lozano-Bright 2015). Természetesen ez a kutatás- és az alternatívákban gondolkodás-alapú kulturális munka sokszor szorosabban kapcsolódik a művészeti mező szabályaihoz.

A genti Timelab például a művészeti rezidenciák gyakorlatát úgy próbálja újragondolni, hogy a rezidens alkotók feladata nem egyéni műalkotások, hanem egymással együttműködve, a közösség számára hasznos tárgyak, tudások és gyakorlatok létrehozása (Bauwens-Swinnen 2018, Timelab 2020). Ez arra lehet példa, hogy hogyan lehet megkötni, és a helyi közösség építésébe beforgatni azokat az alkotói energiákat, amik egyébként a művészeti szcéna gyorsan pörgő, elméletben társadalmilag elkötelezett, de sikeres gyakorlatokba csak ritkán fordító működési modelljében ragadnának (Neelan és Džokić 2018). A Timelab esetében a kulturális tevékenységek közösségbe csatornázása azért is működhet, mivel ez nem egy elszigetelt intézmény: Gent városa 2017 óta a *P2P Foundation*-nel dolgozik a helyi commons projektek összekötésén és megerősítésén. A francia R-Urban hálózatban a rezidenciát még inkább az önfenntartáshoz alapvető szükségletekhez

4 Bár a *Hírek Seholországból*-t 2005-ben Csanálosi Roland újrafordította (Eger, Líceum Kiadó), szabadon csak az 1902-es Vágó Béla-féle fordítás érhető el: http://gondolkodo.mypressonline.com/elemek/fabula/morris_seholorsz%C3%A1g.pdf (Letöltve: 2020.01.20.)

5 A játék a commonspoly.cc oldalról le is tölthető (Letöltve: 2020.01.20.).

kapcsolják, így lehetnek rezidens kertészeik vagy bútortervezőik, akik alapvetően új prototípusokon dolgoznak, melyeket utána online is elérhetővé tesznek (Petcou és Petrescu 2015).[6]

A Timelabhoz és az R-Urbanhoz hasonló projektek közös vonása, hogy a kulturális termelést alapvetően gyakorlatorientált tevékenységnek fogják fel, melynek eredménye egyszerre lehet immateriális (a közösség épülése, összetartása) és materiális (új tárgyak, prototípusok kitalálása). Nem véletlen, hogy számos szolidáris gazdasági modellbe a kulturális termelés a DIY (*do it yourself*, azaz csináld magad) technikákon (és esztétikán) keresztül kapcsolódik. A művészeti termelés végső soron mindig a csináld magad elvén és a kézműves gyakorlatokon nyugodott, és a művészek szaktudásai könnyen alkothatnak jó párt a commons projektekkel (Volont 2019), ahol a DIY mint a fogyasztáslogika alternatívája és a technológiai önrendelkezésért folytatott küzdelem terepe is fontos, elég csak a javításhoz és újrafelhasználáshoz való jog (*right to repair and reuse*) körüli mozgalmakra és informális gyakorlatokra gondolni (az utóbbiról ebben a lapszámban lásd: Kiss és Szarvas 2020). Nem véletlen, hogy a termelésből fakadó esztétikai öröm ugyanúgy megjelent a brit kapitalizmus 19. századi kritikájában (Kowalski 2019), mint ma, amikor számos szolidáris gazdasági projektnek van saját műhelye, ami a barkácsolástól kezdve (a Stad in de Maak vagy a Timelab esetében), egészen az IT-s fejlesztésig tarthat (amire példa a rotterdami V2_ és az amszterdami Waag). Az IT-irányba is terjeszkedő szolidáris gazdasági projektek egyik erőssége, hogy ezek sokszor kutatás-fejlesztési forrásokat is meg tudnak pályázni, ami másrészt viszont újfajta piaci függőségeket is eredményezhet. Emellett azt is fontos hangsúlyozni, hogy a szolidáris gazdasági projektek kulturális beágyazottságának is van egy financiális oka, mégpedig az, hogy Nyugat-Európában a kulturális források jóval bőségesebbek, mint Kelet-Európában (ami természetesen nem minőségi különbséget jelez, hanem a globális kapitalizmus rendszerében elfoglalt eltérő pozíciók következménye). Így számos commons-projekt kulturális forrásokból képes finanszírozni a működését, vagy épp az innovációs, brainstroming tevékenységét tudja kulturális tevékenységként is „eladni", aminek megvan az a kockázata, hogy ezek a projektek bennragadnak a művészeti mezőben, vagy egy növekedés alapú gazdasági paradigmában.

Az állami kulturális források használata egyben azt is jelenti, hogy ezek a commons-projektek sokszor szoros kooperációban működnek együtt az állammal és/vagy a helyi önkormányzatokkal, különösen olyan helyeken, ahol a helyi vezetés amúgy is érdeklődik a szolidáris gazdaság és a gazdaság relokalizációja iránt – mint Gent vagy Nápoly (Dockx-Gielen 2018; De Tullio 2018). Az állammal való együttműködésnek tipikus példája a zágrábi Pogon vagy a nápolyi L'Asilo nevű közösségi terek, ahol az önkormányzat fizeti az

6 http://r-urban.net/blog/prototypes/ (Letöltve: 2020.01.20.)

állandó költségeket, míg a változó költségeket maga a hely teremti elő. Az olasz kulturális commons kezdeményezéseknek van egy sajátos jogi aspektusa is. Számos házfoglalással induló olasz kulturális kezdeményezés (mint a római Teatro Valle) éppen jogi eszközökkel tudta stabilizálni magát. Ennek alapja egy másik, a commons-osításért vívott olasz küzdelemnek, a víz közjó jellegét kimondó 2011-es népszavazásnak a sikere volt, melyre precedensként hivatkozva és a kultúrát mint commonst (közjót) elismertetve az új kulturális terek jogi úton is meg tudták szilárdítani működésüket (Bailey és Marcucci 2013; Molonna 2015; Borchi 2018).

Az olasz példa azt mutatja, hogy bizonyos esetekben az állam részéről lehet nyitottság – vagy legalább tűrés – a szolidáris gazdasági kezdeményezések iránt. Ahogy a lapszámnak az állam szerepével foglalkozó tanulmánya is érvel (l. Sidó ebben a számban), a kultúra területén működő szolidáris gazdasági kezdeményezések nem érdemes elvből elutasítaniuk az állammal való együttműködést, de csak az államra sem érdemes hagyatkozniuk. Az együttműködés mellett a szolidáris gazdasági modellek terjedéséhez szükséges erőforrások megszerzése szól, az együttműködés stratégikus végiggondolása mellett pedig azok a történeti tapasztalatok, melyek szerint az állam által bekebelezett szolidáris gazdasági és kulturális intézmények az általuk nem kontrollált állam hirtelen kivonulásakor a korábbi helyzetüknél is kiszolgáltatottabb pozícióba kerülhetnek (Neelan és Džokić 2018: 92–93).

Mindemellett a kultúra legfontosabb szerepét a szolidáris gazdasági projektekben akkor láthatjuk meg, ha a kultúrát úgy értelmezzük, mint ami a mindennapi tevékenységekbe beágyazódott, azokat irányító jelentésrendszer (Williams 1961). Ebből a nézőpontból a kultúra mint közösségszervezés, mint közös identitásépítés, mint a helyi kultúra és a szolidáris gazdasági projektek közti kapcsolat lesz fontos. És ha innen nézzük, akkor a kultúra nemcsak a szolidáris gazdasági projektek egyik eszköze (akár forrásbevonásként és kísérletezésként, akár vízióteremtésként), hanem az ilyen kezdeményezésekben részt vevők számára az önkifejezés és tapasztalás tere is. Mint például a liverpooli Homebaked pékség, ami bár művészeti kezdeményezésként indult (a Liverpooli Biennálé támogatásával), mára már „csak" közösségként működik, ahol nem felülírni akarják a helyi szokásokat, hanem azokat próbálják beépíteni a szolidáris gazdasági paradigmába.[7] Így olyan helyi klasszikusokat sütnek, mint a *sausage roll*, miközben az olyan gazdasági és kulturális adottságokra is építenek, mint hogy a helyi stadion mellett működnek, és így meccsnapokon ezrek fordulnak meg náluk. A pékséget pedig közösségi lakhatással, kerttel, illetve az itt termesztett komlóra építve sörfőzdével tervezik kiegészíteni.[8] Ez pedig egyfajta demokratikus művelődés, amelyben a gazdasági, társadalmi és kulturális tevékenységek nem válnak szét.

7 http://homebaked.org.uk/ (Letöltve: 2020.01.20.)

8 https://www.facebook.com/homegrowncoll (Letöltve: 2020.01.20.)

Ebben a tanulmányban nincs tér arra, hogy a szolidáris gazdaság új társas viszonyokat, új társadalmi kultúrát teremtő lehetőségeiről beszéljünk; de a tág értelemben vett kultúra teremtése a szolidáris gazdasági kezdeményezések sikerének elengedhetetlen része. Ennek a tanulmánynak a keretében azt tudjuk megmutatni, hogyan járulhatnak hozzá ehhez a professzionális kultúrából induló projektek, és az alábbiakban két ilyen kezdeményezést mutatunk be: a kultúra lakhatási mozgalmakkal összekötő *Stad in de Maak*ot és a zeneipart szövetkezetesíteni akaró *Resonate*-et.

ESETTANULMÁNY 1: STAD IN DE MAAK (ALAKULÓ VÁROS)[9]

A 2008-as pénzügyi és gazdasági krízis az egyik leggyorsabb és legközvetlenebb módon az építőipart taszította válságba. Ezekre a változásokra reagált többek között a Stealth kollektíva két alapítója, Ana Dzokic és Marc Neelen, akik korábban építészeként foglalkoztak szakmájuk megreformálásával és intézménykritikával különböző művészeti projektekben, többek között a 2008-as Velencei Építészeti Biennálé holland pavilonjának társkurátoraiként. A Stealth alapítói egyszerre tapasztalták meg az ingatlanpiac és saját szakmájuk válságát, mivel 2008-at követően Hollandiában megfeleződött a gyakorló építészek száma. Elmondásuk alapján a művészeti mező számos szereplőjéhez hasonlóan régóta foglalkoztatta őket az a feloldhatatlannak tűnő probléma, hogy a társadalmilag elkötelezett művészeti projektek eredményei jellemzően nem társadalmi cselekvések, hanem a művészeti mezőn kívül keveseket elérő könyvek és kiállítások. A Stealth-kollektíva éppen ebből a helyzetből próbál kilépni, érdeklődésük az évek során az építészeti problémákról a társadalmi problémákra tevődött át az , melyek megoldására az építészet csak egy a rendelkezésre álló eszközök közül. Ahogy ők fogalmaznak: *„Ennek az időszaknak az átalakulása a kulturális termelésbe beágyazott terek és jelentések létrehozásának örömétől az olyan tartós politikai lépésekig halad, melyek többet jelentenek gyors reakcióknál."*

A Stealth más művészekkel és építészekkel közösen hozta létre a Stad in de Maakot annak apropóján, hogy a válság után, 2010-ben Rotterdamban egy ingatlanfejlesztő cég, a Havensteder abba a helyzetbe került, hogy az általuk Rotterdam belvárosában felvásárolt, lebontásra ítélt ingatlanokat nem tudták sem eladni, sem pedig felújítani, ami óriási veszteséget okozott a vállalatnak. Eredetileg az volt a cég terve, hogy 8–10 évre bedeszkázzák az épületeket, ám különböző művészeti csoportosulások tiltakoztak a döntés ellen. A frissen megalakult Stad in de Maak és a művészeti csoportok hosszú hónapokig tartó tárgyalások alatt meg tudták győzni a Havensteder vezetőségét, hogy az általuk becsült, az épületek felújításához szükséges 60000 eurót adják oda a Stad in de Maaknak, akik

olcsóbban és a saját prioritásaik szerint felújították az épületeket úgy, hogy azok viszonylag rövid időn belül kiadhatóak legyenek a lakáspiaci árakhoz képest jóval olcsóbb bérleti díjakért cserébe. Mivel az ingatlanok biztonságossá tétele a kapott összeg jelentős részét felemészette, a lakásokat leginkább felajánlásokból, újrahasznosított anyagokból újították fel, a belső terek kialakításában a funkcionalitással szemben másodlagossá váltak az esztétikai szempontok. A szerződéskötés után egy évvel már kiadhatóvá vált az épületek első hat emelete. Az azóta eltelt idő alatt a Stad in de Maak több mint tíz épületet tudott felújítani és nyomott áron kiadni, a különböző ingatlancégekkel pedig másfél és tíz év közötti szerződéseket kötöttek.

A Stad in de Maak által felújított lakóépületekben a legalsó szintek helyiségeit nem adják ki lakhatásra, hanem különböző közösségi tereket hoznak létre bennük. Ezek a terek gyakran az adott blokkban lakók számára amolyan nagyméretű nappaliként funkcionálnak, konyhával és dolgozószobával, ahol rendszeresen tartanak szervezett közösségi eseményeket is, más esetekben mosodaként, gyerekmegőrzőként vagy fénymásolószalonként funkcionálnak. Ezeket a tereket a szomszédságban élők is használhatják egy adott összeg kifizetésével, a lakók pedig a lakbérrel együtt fizetnek hozzájárulást a helyiségek fennmaradásához. A közösségi terek rendkívül fontosak, egyrészt, mert a lakóközösséget és a szomszédságot is segítenek összetartani azáltal, hogy az élet újratermelésének helyszíneivé válnak, de emellett egy panzió formájában a külső erőforrásokat is igyekeznek bevonni. Másrészt, a válságot követően a Rotterdamban működő, hasonló szerepet betöltő helyek sorra szűntek meg a bérleti díjak emelkedésével. Emellett az is fontos szempont a lakások működtetésében, hogy minden épület önállóan fenn tudja tartani magát és saját közösségi tereit, és önállóan is szerveződjenek. A bérleti díjak rugalmasak, gyakran igyekeznek azt a lakók havi keresete alapján arányosítani.

Első pillantásra tehát úgy tűnhet, hogy a népszerű építészek véglegesen elhagyták a művészeti világot, ahogyan az élet újratermeléséhez szükséges feltételek megteremtésén kezdtek el dolgozni kapcsolati hálójuk és kulturális tőkéjük felhasználásával (a Stad in de Maakba korábbi építész barátaikat, ismerőseiket is bevonták). Emellett azonban a művészet mint a fantázia segítségével végzett kreatív alkotás továbbra is meghatározó szerepet tölt be a Stealth projektjeiben. Azt az elterjedt nézetet, miszerint a neoliberalizmus korában a társadalom már nem képes pozitív társadalmi víziókban gondolkodni, igyekeztek a művészet segítségével is leépíteni (erre vonatkozik a commons-alapú projektek kedvelt szava, az *unlearning*), hogy jobban kondicionálják magukat arra, hogyan tudnának konkrét politikai cselekvést végezni a gyakran valóban kilátástalannak tűnő társadalmi valóságban. Több projektjük is arra épül, hogy különböző víziókat alkossanak meg európai nagyvárosok elképzelt jövőjével és várostervezésével kapcsolatban, például hogy hogyan nézne ki a

városkép 2030-ban vagy 2050-ben. Ezekhez drámákat, rövid történeteket írnak, és különböző illusztrációkat is készítenek.

Fontos hangsúlyozni, hogy a Stad in de Maak csak pár évre szóló szerződéseket tud kötni a különböző ingatlancégekkel, és a lebontásra ítélt épületekbe legfőképp olyan, egyébként prekarizálódó, ugyancsak kulturális termeléssel foglalkozó fiatalok költöznek be, akik hozzászoktak ahhoz, hogy a lakhatásuk csupán ideiglenesen van biztosítva. A legutóbb átadott épületeiket például másfél év múlva fogják lebontani, de már kidolgoztak egy új műfajt, melynek a *slopera* nevet adták (az angol *sloop* "lebontani" és *opera* szavakból). A *sloperá*ban a másfél év alatt a közösségben megforduló emberek különböző történeteit mesélik el az épület perspektívájából, tehát szó szerint értelmezik azt, hogy mit láthattak és hallhattak az épület falai. Összességében elmondható, hogy amellett, hogy a Stad in de Maak alapítói úgy érzik, teljesen kikerültek a művészeti mezőből és új életet kezdtek, azt láthatjuk, hogy a felhasznált és folyamatosan újratermelt kapcsolati tőkéjük hasznosításával, illetve különböző művészetpedagógiai projektek létrehozásával bizonyos mértékben a művészeti szcénában is benne maradtak. Például továbbra is részt vesznek jelentős művészeti fesztiválokon és különböző kulturális eseményeken. Emellett a tudományos mező is növekvő érdeklődéssel figyeli munkájukat: egyre több fiatal kutató foglalkozik a Stealth rotterdami projektjével.

A Stad in de Maak hosszú távú célja az, hogy a felújított ingatlanokat fel tudják vásárolni, kivonva ezzel őket az ingatlanpiacról, a lakóközösségekben pedig szövetkezeti formát alakítsanak ki közös tulajdonlással. A felvásárlás és a szövetkezetek kialakítása egyelőre bizonytalan, mivel leginkább különböző alapítványi pályázatokból igyekeznek fenntartani a projektet. A Stealth időközben a MOBA kelet-európai lakásszövetkezeti hálózat, a Stad in de Maak pedig a Vrijcoop nevű, lakhatással foglalkozó ernyőszervezet alapító tagja lett, mely a német Mietshäuser Syndicat mintájára szerveződött (ezekről a közösségi lakhatásról a lapszámban bővebben lásd: Jelinek és Pósfai 2020).

A professzionális művészeti mezőből induló commons-alapú kezdeményezéseknek egyik gyakori kritikája, hogy a megalakuló közösségen belül automatikusan azok a társadalmi egyenlőtlenségek kezdenek el újratermelődni, amelyek a mindennapi életünkben is körbevesznek minket. A Stad in de Maak esetében is találkozhatunk hasonló problémákkal: az együttélést és az életük szervezését nagyban befolyásolja egy férfidominanciájú informális hierarchia, és a közösségen belüli döntéshozatal logikája sem feltétlenül átlátható. A bérleti szerződések hiánya pedig azzal jár, hogy bevándorlóként, alsóbb társadalmi réteghez tartozóként ez a létbizonytalanság fenntarthatatlanná válik, szemben a helyi kreatív rétegek igényeivel, akiknek nem jelent akkora problémát, ha nincs hivatalosan regisztrált lakóhelyük. Ezek a példák azt támasztják alá, hogy a kultúra- és közösségépítés nem egyszeri feladat, amelynek konkrétan kijelölhető kezdő- és zárópontja van. Ha a kultúra

elsősorban nem is mint közösségépítő aktor működik egy commons-alapú kezdeményezésben, mindenképp meg kell jelennie ebben a formájában is, hiszen a kapitalista társadalom által elsajátított gyakorlatokat termeljük újra automatikusan a hétköznapokban, amelyek helyébe konkrét, új társadalmi gyakorlatokat kell helyezni.

ESETTANULMÁNY 2: RESONATE – KÖZÖSSÉGI ZENESTREAMING[10]

A kapitalizmus nemcsak olyan meglévő piacokból próbálja meg kisajtolni a lehető legnagyobb értéktöbbletet, mint a lakhatás (Harvey 2009), hanem új terekbe is belép. Ilyen a digitális tér is, amely ugyanígy a kizsákmányolás és a tőkefelhalmozás új tereként jelenik meg (Greene és Joseph 2018). Cikkünknek a lakhatás "„klasszikus" válságjelenségére reagáló Stad in de Maak mellett a másik esettanulmánya az online kulturális terek piacosításával szembemenő Resonate online zenestreaming platform.[11]

Az 1990-es években és a 2000-es évek elején még sokan hittek abban, hogy a digitalizáció demokratizálja a kulturális iparágakat. Ehhez képest mára azt láthatjuk, hogy a digitális térben működő vállalatok (mint a Facebook vagy a Google) és az online streaming platformok (mint a Netflix és a Spotify) esetében különösen intenzíven koncentrálódik a piac, és oligopóliumok, illetve monopolhelyzetben lévő vállalatok jönnek létre, miközben a tartalombőség egyszerre elfedi és elő is segíti ezt a koncentrációt (Barna 2018).

Ebben a térben a zenestreaming-szövetkezet, a Resonate az olyan platformszövetkezetek sorába illeszkedik, mint például a *Stocksy* stockfotó-adatbázis. Ezek a szövetkezetek nem eszközként használják a kultúrát, hogy becsatornázzák azt például a lakhatási válság elleni küzdelembe, hanem az adott kulturális iparágat akarják szövetkezeti alapon átalakítani. A platformszövetkezetek emellett a gig economy (*hakni gazdaság*) helyett nyújtanak alternatívát, mivel a hakni gazdaságba tartozó, jellemzően online foglalkoztatási formákban a munkavállalók és a különböző költségek kiszerveződnek, a profit pedig koncentrálódik (ennek a legtöbbet emlegetett példája manapság az Airbnb és az Uber). Az ilyen típusú szövetkezetek tehát számos területen tevékenykednek (találunk köztük takarítással foglalkozót, mint az Up & Go, és különböző szabadúszókat összefogót, mint a Doc Servizi). A platformszövetkezetek általában a piacvezető cég technológiájának a klónozásával indulnak, és ehhez illesztenek egy olyan működési modellt, ami nem a profit kiszívására, hanem a közösségi tulajdonlásra és döntéshozásra épülnek (Scholz 2016). Azonban épp a

11 A kérdéssel átfogó módon foglalkozott a Fordulat 23-as, *Digitális kapitalizmus* című száma. Interneten: http://fordulat.net/?q=huszonharmadik

Resonate példája azt fogja mutatni, hogy az eltérő gazdasági és szervezeti modell a technológiai felépítésben is változást hozhat.

A 2016-ban indult és 2019-ben megújult Resonate annyi más baloldali kezdeményezéshez hasonlóan a 2008-as válság gyermeke: a platform zenész-programozó alapítója az Occupy tiltakozások nyomán ismerte fel, hogy a kapitalizmus a zeneiparban sem a zenészek vagy a közönség, hanem a profit érdekeit követi, és hogy a szolidáris gazdaság gyakorlatai épp erre a problémára adnak választ. Ma a Resonate-en körülbelül 1300 előadó található, és egy hatfős stáb dolgozik a platformnak. A szövetkezet manifesztója a kultúra profit elé helyezését, a zenészek fenntartható karriertervezését és az aktív felhasználói elköteleződést emeli ki. Ennek jegyében a Resonate olyan zenestreaming-szövetkezet, amelynek egyszerre tagjai a tartalmat feltöltő zenészek és kiadók, a platformot menedzselő munkatársak, illetve a felhasználók is (ők nem automatikusan, hanem évi 5 euróért válhatnak szövetkezeti taggá). Ezen a három kategórián belül működik az *egy tag, egy szavazat, egy osztalék elv*, amit úgy arányosítanak, hogy a zenészek a szavazatok és a profit 45%-ával, a felhasználók a 35%-ával, a stáb pedig a 20%-ával bír.

A Resonate elsősorban zenészeknek akar olyan platformot teremteni, amelyen a végtelen zenemennyiségben nem elveszik a zenéjük, és ami átláthatóbban és jobban fizet, mint a Spotify, ahol a lejátszások után 0,006-0,0084 dollár jut az előadóknak. Ehhez képest a Resonate-en a lejátszások utáni bevétel 70%-a automatikusan az alkotókhoz kerül. Azonban az egyes lejátszások a platformon nem ugyanannyiba kerülnek, mert a Resonate a klasszikus havidíjas üzleti modell helyett az árpolitikájával is a demokratikus kultúrafogyasztásra akarja bíztatni felhasználóit. Ezért találták ki a *stream2own* (streamelj, hogy birtokolj) elvet, amelynek megfelelően a felhasználók egy szám első lejátszásánál 0,002 dollárt fizetnek, majd annak minden újabb lejátszásnál ennek a dupláját. Ez így megy a kilencedik lejátszásig, amikor az addig összesen kifizetett kb. 1 dollárért a felhasználó a szám tulajdonosává válik és onnan ingyen hallgathatja, letöltheti és kiviheti a Resonate rendszeréből. Azzal, hogy a felhasználók számára az első lejátszás a legolcsóbb, a Resonate tudatosan a kísérletezésre és az új számok felfedezésére igyekszik késztetni a felhasználóit. Nem véletlen, hogy a Resonate új vezetője (akit a szövetkezet tagjai választanak) bemutatkozó interjújában példaként fiatalságának egyik meghatározó amerikai független rádióját hozta fel, ahol a DJ-k felé nem volt semmilyen esztétikai, ízlésbeli kötöttség megszabva, csak arra a monopóliumellenes szabályra kellett figyelniük, hogy az általuk játszott zenék 80%-át a hat nagy lemezkiadó kínálatán kívülről válasszák – ami távlatilag a közönség ízlését is formálta.

A Resonate-nek természetesen számos olyan nehézséggel kellett szembenéznie, mint a tőkehiány, amit először egy közösségi finanszírozási kampánnyal, majd az RChain szövetkezettől érkező befektetéssel igyekeztek orvosolni, jelenleg pedig német szövetkezeti bankokkal tárgyalnak. Emellett alapvető nehézség az is, hogy hogyan lehet bizalmat építeni

a digitális térben, különösen egy kooperációra és együttműködésre épülő üzleti modell esetében. Erre egyrészt a blockchain technológia dokumentációs funkcióját akarják használni, másrész azt, hogy messze nem csak a digitális térben vannak jelen: meetupokat is szerveznek a zenei világ olyan felkapott városaiban, mint Brüsszel, Lyon, Berlin, Seattle, London és Portland, a helyi zenészek és a helyi közönség megismerésére. Emellett pedig zenei blogokkal is együtt dolgoznak, akik playlisteket állítanak össze a Resonate-en lévő számokból, és az innen érkező új felhasználók után fix összeget kapnak. Ez pedig rávilágít arra a problémára is, hogy a Resonate üzleti modellje a rajta megtalálható zenék miatt jelenleg elsősorban egyfajta kísérletező fogyasztói típusnak kedvez, és egyszerre próbálja átalakítani a fogyasztási szokásokat, illetve a zeneipari kereskedelem szabályait is.

KONKLÚZIÓ

Az írásban két olyan kulturális commons kezdeményezést mutattunk be, melyek inspirálóak lehetnek, ahogy más és más módon reagálnak a kultúra prekarizálódására. Bár a két kezdeményezés más utakon jár, és kezdeményezői más művészeti ágakból kerültek a szövetkezeti mozgalmakba, mégis közös bennük, hogy felismerték, milyen materiális feltételei vannak a kultúra demokratizálódásának. A Stad in de Maak perspektívájából a kultúra a lakhatási válságra adott közösségi válaszok része. A professzionális kultúrával fenntartott kapcsolataik teret adnak a kísérletezésre és az erőforrás-bevonásra, a közösségi kultúra pedig mint egy szervesebb, a lakhatási projektjeiket összetartó közösségi erő funkcionál. Ehhez képest a Resonate fókuszában nem a kultúra funkciójának a megváltoztatása, hanem az online zenestreamelés feltörekvő piaci szegmensének a közösségivé és szövetkezetivé tétele áll.

Természetesen a kulturális termelés és a szolidáris gazdasági kezdeményezések találkozásainak sikere nem eleve elrendeltetett. Egyszerre létezik az a kockázat, hogy ezek a kezdeményezések beleragadnak a kulturális termelés világába, és nem lesznek lefelé nyitottak, azaz csak a szövetkezet tagjai számára hoznak létre új modelleket, illetve az a rizikó is, hogy a szolidáris gazdasági formán belül újratermelődnek a meghaladni akart társadalmi gyakorlatok (mint például a férfiak által dominált informális hierarchiák).
A szolidáris gazdaság perspektívájából nézve a kulturális termelés és a commons találkozása nem egy önmagában álló, a művészet valódi autonómiájához vezető útként lehet fontos, hanem egy tágabb, bővülő szolidáris gazdasági modell egyik építőköveként érdemes rágondolnunk, ahogy azt a Stealth kollektíva *upscaling* kifejezése is jól visszaadja (2019). Ez a kiszolgáltatott művészeknek stabilitást és belátható társadalmi célt, a commons-kezdeményezéseknek pedig kreatív erőforrásokat adna.

Azonban az, hogy valami egyszer commonsszá vált, nem jelenti azt, hogy örökké az marad, ezért a szolidáris gazdaságot társadalmi küzdőtéren zajló folyamatként, commonszszá tételként (commoning) érdemes felfogni. Ilyen commoning az őslakosok küzdelme, hogy kultúrájuk ne váljon olyan árucikké, amiből mások profitálnak, hanem maradjon a közösség ellenőrzése alatt (Brown 2003), és ilyen – végső soron kudarcos – commonsszá tevési kísérlet volt az épített örökség megvédéséért zajló 19. századi küzdelem is, ami nem piacosítani, hanem közösségszervező erővé akarta tenni azt (Kowalski 2019). A legvalósabb kockázat viszont az, hogy a kulturális termelők által kezdeményezett commons-alapú projektek nem írják át a mindennapi gyakorlatokat, hanem csak diszkurzív szinten jönnek létre. Erre nemcsak a kortárs művészeti világban találunk bőségesen mintát, hanem ilyen volt az egyik híres hazai társadalmi-művészeti reformmozgalom, a 20. század eleji gödöllői művésztelep is. A vidéken újrakezdő művészközösség különböző keresztény-anarchista tanok mellett éppen William Morris eszméit hirdette arról, hogy a művészet az el nem idegenült munka hétköznapiságában található. Azonban a művésztelep valós gyakorlata mégsem ezen elvek alapján működött, hanem a reprezentatív állami megrendelésekre, a tervezés és a kivitelezés szétválására és az utóbbit végző vidéki parasztlányoknak a szövőműhelyben végzett olcsó munkájára épült. Így a művésztelep a szolidáris közösségi eszméi ellenére újratermelte a hierarchikus viszonyokat a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt pozíció és az ebből fakadó alkotó-kivitelező szerepek mentén (Gellér – G. Merva – Őriné 2003; Nagy 2003; Polónyi 1982).

A szolidáris gazdaságba integrálódó kulturális projektek nem az újdonság- és eredetiségközpontú művészeti logika sokszor láthatatlan állami és piaci függései, hanem a közösségi jólét köré szerveződnek, amiben a kulturális termelés számtalan szerepet tölthet be az innovációs laboratóriumtól az alkotók saját munkájának újraszervezésén át a közösségépítésig. Az intézményesített szereplőknek ez elsőre egyfajta lemondásnak is tűnhet – az így felépülő kulturális termelés inkább a helyi kulturális gyakorlatokat megerősítő közösségépítéshez és nem egy múzeumi kiállításhoz fog hasonlítani – , de pont ebben rejlik a felszabadító ereje is. Egyrészt, mert felszabadítja a társadalmilag elkötelezett alkotókat a mai kulturális termelés egzisztenciális bizonytalansága és a mindig újat produkáló művész-zseni szerepe alól (Isaak 2002), és ezzel lebontja a művészet és a kultúra közötti hierarchikus viszonyt (Bauwens-Swinnen 2018). Másrészt pedig mert új, gyakorlatorientált értelmet és tétet ad a művészetnek: áthelyezi a hangsúlyt a társadalom megváltoztatásáról szóló beszédről magára a társadalom megváltoztatására.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Nagy Kristóf az Emberi Erőforrások Minisztériumának Kállai Ernő Művészettörténészi és Műkritikusi Ösztöndíjasa.

HIVATKOZOTT IRODALOM:

András Csaba (2019): Elkötelezett játékok. In: *Apertúra*. Vol. 14., No. 2. Interneten: http://uj.apertura.hu/2019/tel/andras-elkotelezett-jatekok/ (Letöltve: 2020.01.10.).

Arapovics Mária – Beke Márton – Dóri Éva – Tóth Máté (szerk.) (2019): *A kulturális intézmények társadalmiasított működési módja*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum – NMI Művelődési Intézet – Országos Széchenyi Könyvtár.

Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. Verso.

Barna Emília (2017): Változás és kontinuitás egy budapesti underground zenei világban a műfaj-esztétika, ízlés, technológia és alkotómunka viszonyrendszerén keresztül. In: *TNTeF*, Vol. 7., No. 1. Interneten: http://tntefjournal.hu/vol7/iss1/barna.pdf (Letöltve: 2020.01.10.).

Barna Emília (2018): Konzervatív fordulat a zeneiparban és a digitális zeneipar új vállalkozói. In: *Fordulat*, No. 23.: 165–183.

Barna E. – Madár M. – Nagy K. – Szarvas M. (2019): Dinamikus hatalom. Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után. In: *Fordulat*. No. 26.: 225–251.

Beke Pál – Deme Tamás (szerk.) (2003): *A szabadművelődéstől a közösségi művelődésig*. Széphalom Könyvműhely.

Borchi, Alice (2018): Culture as commons: theoretical challenges and empirical evidence from occupied cultural spaces in Italy. In: *Journal Cultural Trends* Vol. 27., No. 1.: 33–45.

Bauwens, Michel – Swinnen, Evi (2018): Commoning Art, Democracy, and the Precariat, a Dialogue. In: *Commonism: A New Aesthetics of the Real*. Szerk.: Dockx, Nico – Gielen, Pascal. Valiz.

Boltanski, Luc – Chiapello, Eve ([1999] 2005): *The New Spirit of Capitalism*. Verso.

Bourdieu, Pierre (1988): *Homo Academicus*. Stanford University Press.

Bourdieu, Pierre ([1992] 2013): *A művészet szabályai: Az irodalmi mező genezise és struktúrája*. Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola.

Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso.

Brown, Michael F. (2003): *Who Owns Native Culture?* Harvard University Press.

De Tullio, Maria Francesca (2018): Commons towards New Participatory Institutions. The Neapolitan Experience. In: *Commonism: A New Aesthetics of the Real*. Szerk.: Dockx, Nico – Gielen, Pascal. Valiz.

Dockx, Nico – Gielen, Pascal (szerk.) (2018): *Commonism: A New Aesthetics of the Real*. Valiz.

Džokić, Ana – Neelen, Marc (2018): *Upscaling, Training, Commoning*. jovis Verlag.

Džokić, Ana – Neelen, Marc – Kuzmanić, Jere – Milić, Predrag (2019): Enterprises of Survival. In: *e-flux*. Interneten: https://www.e-flux.com/architecture/collectivity/303729/enterprises-of-survival/ (Letöltve: 2020.01.10.).

Fabiani, Jean-Louis (2014): Cultural Governance and the Crisis of Financial Capitalism. In: *Culture Unbound*, Vol. 6., No. 1.: 211–221

Gagyi Ágnes – Szarvas Márton (2017): Válság, művészet, politikai aktivizmus – ma: A kortárs kulturális mező újrapolitizálódásának társadalmi környezete. In: *Eszmélet*, Vol. 28., No. 112.: 111-133.

Gagyi Ágnes (2019): *A válság politikái. Új közép-kelet-európai mozgalmak globális perspektívában*. Napvilág.

Gellér Katalin – G. Merva Mária – Őriné Nagy Cecília (szerk.) (2003): *A gödöllői művésztelep 1901–1920*. Gödöllői Városi Múzeum.

Hassen, Beatrice (2010): Christo becsomagolt Reichstagja, avagy globalizált művészet nemzeti kontextusban. In: *Café Bábel*, No. 62.: 95–104.

Isaak, Jo Anna (2002): *Feminism and Contemporary Art*. Taylor & Francis.

Jones, Michael (2012): *The Music Industries: From Conception to Consumption.* Palgrave.

Kinna, Ruth (2000): William Morris: Art, Work, and Leisure. In: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 61., No. 3.: 493–512.

Kiss Soma Ábrahám – Szarvas Márton (2020): „Ha frankó, akkor úgy megy, mint a zsebóra". Szövetkezetiség, Csettegők és technológiai önrendelkezés. In: *Fordulat*, No. 27.: 265–279.

Kowalski, Alexandra (2019): Heritage: Commodity, Public Good, or Commons? Radical insights from the 19th Century Heritage Movement. In: *Isles of the Left*. Interneten: https://www.islesoftheleft.org/heritage-commodity-public-good-or-commons/ (Letöltve: 2020.01.10.).

Linebaugh, Peter (2014): Foreword to E.P. Thompson's William Morris: Romantic to Revolutionary. In: *Stop, Thief! The Commons, Enclosures, and Resistance*. PM Press/Spectre. 108–134.

Lozano-Bright, Carmen (2015): Between Random and Democratic Practices: The Commons Board Game.

Mollona, Massimiliano (2015): *An unprecedented experiment in political economy and participatory democracy: The Teatro Valle experience and its legacies*. European

Cultural Foundation. Interneten: https://www.culturalfoundation.eu/library/tvo-massimiliano-mollona (Letöltve: 2020.01.10.).
Morris, William ([1890] 2006): *Hírek Seholországból*. De Te Fabula Narratur Kommunista Kiadó.
Morris, William ([1884] 1967): *Art, labour & socialism: with a modern assessment*. Socialist Party of Great Britain.
Morris, William (2018): Kézműves esztétika: *William Morris válogatott írásai*. Szerk: Keresztes Balázs. Kijárat Kiadó.
Nagy Beáta (2003): „Az otthon művészetének művelése". Női szerepek a Gödöllői Művésztelepen. In: *A Gödöllői Művésztelep 1901–1920*. Szerk.: Gellér Katalin – G. Merva Mária – Őriné Nagy Cecília. Gödöllői Múzeum.
Bauwens, Michel – Swinnen, Evi (2018): Commoning Art, Democracy, and the Precariat, a Dialogue. In: *Commonism: A New Aesthetics of the Real*. Szerk.: Dockx, Nico – Gielen, Pascal. Valiz.
Patti, Daniela – Polyák Levente (2017): *Funding the Cooperative City*. Cooperative City Books. Interneten: https://cooperativecity.org/wp-content/uploads/2017/11/Funding-the-Cooperative-City_Community-Finance-and-the-Economy-of-Civic-Spaces.pdf (Letöltve: 2020.01.15.).
Petcou, Constantin - Petrescu, Doina (2015): R-URBAN or how to co-produce a resilient city. In: *Ephemera*. Vol. 15., No. 1. 249–262.
Polónyi Gyula (1982): *Emlékezések a gödöllői művésztelepre*. Gödöllői Helytörténeti Gyűjtemény.
Praznik, Katja (2017a): Independence or Competition? Art Workers in Slovenia. In: *KPY Cultural Policy Yearbook 2016: Independent Republic of Culture*. Serhan Ada (ed.). Istanbul: Bilgi University Press, 19–27.
Praznik, Katja (2017b): The Paradox of Artistic Labor: An Interview with Katja Praznik. In: *Artmargins Online*. Interneten: https://artmargins.com/the-paradox-of-artistic-labor/ (Letöltve: 2020.01.15.).
Praznik, Katja (2018): Az avantgarde-tól az alternatíváig : művészi munka és a művészet autonómiája a jugoszláv önigazgatási szocializmusban. In: *Eszmélet*. Vol. 30. No. 118: 176–199.
Rancière, Jacques (2015): *Dissensus*. Bloomsbury.
Sidó Zoltán (2020): Az állam mi vagyunk. Az állam lehetőségei a gazdaság zöld és demokratikus átalakítására. In: *Fordulat*, No. 27.: 221–248.
Standing, Guy (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class.* Bloomsbury.
Szabó Zoltán (1938): *Czifra nyomorúság*. Cserépfalvi Kiadó.
Szelényi Iván – Konrád György (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat.

Taylor, Timothy D. (2012): *The Sounds of Capitalism: Advertising, Music, and the Conquest of Culture*. The University of Chicago Press.
Thompson, Edward Palmer (1976): Romanticism, Moralism and Utopianism: the Case of William Morris. In: *New Left Review*, I., No. 99.: 83–111.
Thompson, Edward Palmer (1978): Eighteenth-century English society: Class struggle without class? In: *Social History*, Vol. 3., No. 2.: 133–165.
Varga Tünde (2019): *Határátlépők. A kortárs képzőművészet kulturális és társadalmi kontextusai*. Tempevölgy Kiadó.
Volont, Louis (2019): DIY Urbanism and the Lens of the Commons: Observations from Spain. In: *City & Community*. Vol. 18., No. 1.: 257–279.
Williams, Raymond (1958): *Culture and Society, 1780-1950*. Columbia University Press.
Williamson, John – Cloonan, Martin (2016): *Players' Work Time: A History of the British Musicians' Union, 1893-2013*. Manchester University Press.
Wu, Chin-tao (2003): *Privatising Culture*. Verso.

Horváth Gábor és Lafferton Sára

A MAI PÉNZÜGYI RENDSZER KRITIKÁJA ÉS REFORM-LEHETŐSÉGEI

A következő oldalakon áttekintjük az elmúlt ötven évben kialakult pénzügyi rendszer alapvető működési elveit, és az ezekkel szorosan összefüggő társadalmi meghatározottságokat és pénzügyi feszültségeket. Ezt követően átfogó és specifikus kritikáját adjuk a hitelpénzrendszer és kapitalizmus kapcsolatának. Írásunk harmadik részében bemutatunk néhányat a fennálló pénzrendszer reformlehetőségei és alternatívái közül, amelyek segíthetik egy közösségi alapon működő, szolidáris gazdaság kereteinek megteremtését is.

BEVEZETÉS

A szolidáris gazdasági kezdeményezések mindegyike különböző szinteken, de előbb-utóbb szembesül a modern világunkat behálózó globális pénzügyi rendszerrel és annak lokális intézményeivel – a fizetési forgalmat bonyolító szolgáltatóktól kezdve a hitelteremtésért felelős bankrendszeren át az innovatív ötleteket „felkaroló" kockázati tőketársaságokig. A közösségi projektekben gondolkodók általános benyomása a pénzügyekről jellemzően az, hogy bonyolultak, és hogy csupán egy szűk, kiválasztott réteg fér hozzá az ezzel kapcsolatos tudáshoz, holott a pénzügyek korunk társadalmi viszonyait jelentősen és egyre inkább meghatározzák. Az írás célja, hogy nagy vonalakban áttekintést adjon a pénzügyi rendszer alapvető működési elveiről, és az ezekből származó társadalmi meghatározottságokról. A fennálló kapitalista berendezkedés, a fogyasztói társadalom és a pénzügyi rendszer inherens kapcsolata a szolidáris társadalomszervező elv elé jelentős akadályokat gördít. Ezért írásunk utolsó részében a fennálló pénzrendszer átfogó reformlehetőségei és alternatívái közül a teljesség igénye nélkül bemutatunk néhányat, amelyek potenciálisan segíthetik egy közösségi alapon működő, szolidáris gazdaság kereteinek megteremtését is.

Kritikánk elsősorban a fejlett tőke- és hitelpiaccal rendelkező országokra jellemző pénzügyi rendszerre irányul, amely az elmúlt fél évszázadban nyerte el mai formáját. A második világháborút követően, Bretton Woodsban létrehozott, közvetve arany- és közvetlenül dollárfedezettel működő, szabályozott nemzetközi pénzügyi rendszer alatt gyakorlatilag nem voltak pénzügyi eredetű válságok. 1971-ben, számos okból adódóan ennek a rendszernek egyoldalúan véget vetett az USA, amikor Nixon elnök felmondta az annak alapját jelentő fix dollár-arany konvertibilitást. Ezt követően a pénzügyi piac szabályainak erőteljes leépítésén és a tőkemérlegek liberalizációján keresztül alakult ki a mai, globálisan rendkívül integrált, ugyanakkor válságra hajlamos pénzügyi rendszer. A pénzügyi integráció révén a rendszert alkotó piacgazdaságok rendkívül hasonlóak, gazdaságszervező elveiket több nemzetközi intézmény is biztosítja (lásd pl. OECD Codes vagy GATT/WTO előírások). Így azokra a lényeges jellemzőkre kívánunk rámutatni, amelyek a pénzügyi rendszer egészének működése szempontjából megkerülhetetlenek – ezen belül pedig

kiemelt figyelmet fordítunk a pénzteremtés problematikájára. A téma rendkívül szerteágazó mivolta nem engedi meg a részletes kifejtést, de számos helyen lábjegyzetben teszünk további utalásokat.

A PÉNZÜGYI RENDSZER FELÉPÍTÉSE

A pénzügyi rendszer megértéséhez elengedhetetlen röviden megvizsgálni annak legfontosabb tárgyát, a pénzt. Sokan gondolják történeti ténynek azt a mítoszt, mely szerint a pénz intézménye a primitív árucsere-kereskedelemből „fejlődött ki". Azonban a két legismertebb hivatkozási forrás, Arisztotelész és Adam Smith csupán arra mutattak rá, hogy mennyire lehetetlen lenne a hagyományos pénzfunkciók (értékmérő, tranzakciós és felhalmozási funkció) nélkül gazdasági aktivitást bonyolítani egy árucserélő, ún. barter-rendszerben. Tehát a pénz (Arisztotelésznél *nomisma*, amely a törvényi hatalom által teremtettségre utal) létrejötte ezeknél a szerzőknél szükségszerű volt a voltaképpen soha nem is létező, archeológiai és antropológiai kutatásokkal sem igazolható barter-eredettel szemben (Hart 2015). A pénz születése valóban hozzávetőleg egyidős lehet az első civilizációkkal, amelyekben az állam központilag jelölte ki azt az értékmérő és fizetési eszközt, amelyben az adót megkövetelte a területén élőktől. Számos helyen pedig születése pillanatától a pénz nem „szabad eszköz", hanem adósság formát öltött: valakinek a tartozásaként keletkezett (Graeber 2011). Éppen úgy, mint a mai modern hitelpénzrendszer esetében, és ennek jelentősége ma még talán kardinálisabb, mint a történelem kezdetén lehetett.

A mai pénzügyi rendszer kétszintű bank- és pénzrendszereken alapszik. A „felső" szintet a jegybank jellemzően állami intézménye[1], az „alsó" szintet pedig a kereskedelmi és hitelbankok alkotják. A jegybank teremti az állam által garantált készpénzt (ezért *jegy*-bank), amihez a gazdaságban mindenki hozzáférhet. Szintén ő teremti a bankok egymás közötti és állammal történő elszámolásához használt likviditást, amely a reálgazdaság szereplői számára – egyelőre – nem hozzáférhető. Az „alsó", kereskedelmi banki szint nyújtja a reálgazdaságban egyre növekvő arányban használt ún. számlapénzt, amit a legtöbben kártyás fizetéseknél és átutalásoknál használnak. A számlapénz a kereskedelmi bank tartozása, míg a készpénz az államé – a kereskedelmi bank csupán „ígéretet tesz rá", hogy a tartozását bármikor állami készpénzre képes váltani.

A kereskedelmi banki szinten alapvetően két módon keletkezhetnek bankbetétek: amikor egy készpénzes betétes elhelyezi náluk meglévő megtakarítását, és amikor a

1 Vannak kivételek, ahol a jegybankokat privatizálták: például az amerikai Federal Reserve, a Bank of Japan vagy a svájci jegybank is részvényesek, többnyire bankok kezében van. Ezek profitorientált, de törvényileg szabályozott mandátumokkal bíró intézmények.

kereskedelmi bank hitelt teremt szinte a semmiből. A bankok ugyanis nem csupán pénzügyi közvetítői a mai rendszernek, hanem pénzteremtő képességük révén egyik legfontosabb alakítói annak. A bankok a hitelnyújtás pillanatában a mérlegük mindkét oldalán ugyanolyan értékben hajtanak végre egy-egy műveletet: létrehoznak egy hitelszerződést az eszközeik között, és jóváírnak ugyanennyi számlapénzt a hitelfelvevő számláján a tartozásaik között (Tobin 1963; Holmes 1969; McLeay 2014; Ábel, Lehmann és Tapaszti 2016). Ezt az adóssággal szemben, kvázi a semmiből teremtett bankbetétet a reálgazdasági szereplők pénzként kezdik el használni. Így új vásárlóerő keletkezik, amelyet a hitel minősége, az adós jövőbeli visszafizetési képessége fedez,[2] és a modern jogrend támogat. Külkereskedelmi szempontból zárt gazdaságokban a kereskedelmi banki hitelezés teremti meg a modern kapitalista gazdaságok növekedési lehetőségét[3] és egyúttal növekedési kényszerét is.[4] Nem nulla kamatok mellett ugyanis az adósságok törlesztése csak egy adott gazdasági növekedési ráta mellett válik lehetségessé (Piketty 2014).

---

2 Kiváló példa erre a Lánchíd építése hitelből, amelyhez 1838-ban jött létre a Lánchíd Társaság (később Buda-pesti Lánchíd társulat) a Rothschild, Sina és Wodianer bankárcsaládok összefogásából. Az általuk teremtett hitelpénzből finanszírozták a híd építését, amelynek használatáért a Társaság hídpénzt, hídvámot szedhetett – ezzel teremtettek keresletet a hitelpénzre a hitel törlesztéséhez: „Az áthaladni kívánó gyalogos az egyik oldalon az általa befizetett egy krajcárért cserébe kapott egy speciális érmét, amit az áthaladás után a híd másik oldalán lévő perselybe kellett beledobnia." A két külön várossal (Buda és Pest) kötött 1863-as szerződések szerint a hídvámot egészen 1950-ig szedhette volna a részvénytársaság. A hitel azonban már 1870-re megtérült, az 1873-ban egyesülő főváros pedig kivásárolta a koncessziót a Társulattól. A Lánchíd praktikusan korábban nemlétező vagy arannyal és külföldi devizával *részlegesen* fedezett hitelforrásokból épült fel, amiket a jövőbeni megtérülés reményében mindenki bizalommal kezelt (Bukovszki 2017, továbbá lásd Múlt-kor 2005).

3 Hans Binswanger Geld und Magie c. könyvében (2005) összevetette a mai pénzügyi rendszer jellemvonásait Goethe Faustjának második részében található váteszi megállapításokkal, többek között a növekedés alkímiai jellegét illetően.

4 A gazdasági növekedés mint ma már mindenhol konvencionális gazdaságpolitikai cél csak a második világháború után nyert egyre erősebb teret neoklasszikus közgazdászok hathatós, pénzügyi deregulációt is szorgalmazó kampánya révén (erről lásd pl. Tily 2015), amelyet azonban számos vita övezett. Még 1972-ben a Római Klub első jelentése Meadows vezetésével az akkori globális problémák kiéleződéséért a növekedési célokat okolta (lásd The Limits to Growth 1972). A kamatok kitermelésének kényszere közvetetten azon erőforrások túlhasználásához is vezethet, amelyek közvetlenül nincsenek kimutatva a GDP-ben, mint például a természeti erőforrások vagy a társadalmi reprodukcióhoz kapcsolódó munka. Ezért többen, köztük pl. Ann Pettifor vagy Steve Keen a jelenlegi pénzügyi rendszer felelősségét hangsúlyozzák a kialakulóban lévő széleskörű ökológiai krízishelyzet kapcsán is (lásd Pettifor PRIME műhelymunkáit, illetve Keen [2001] 2011).

A hitelpénzrendszeren alapuló gazdaságok működése alapvetően profitelvű és növekedésorientált, elsősorban a kamatok kitermelésének kényszere miatt. A kamatok révén (hitelező bank és nagybetétes kapja, adós fizeti) az egyenlőtlenségek, továbbá a reálgazdasági tranzakciókból kicsapódó pénzmennyiség[5] is halmozódnak. Így az aggregált adósságok[6] mértékének jellemzően nőnie kell[7] a kamatok fizetéséhez és a vásárlóerő további bővüléséhez. Ha nem így történik, az könnyen vezethet deflációhoz és recesszióhoz, még intenzívebb egyenlőtlenséghez és társadalmi elégedetlenséghez, amire a 2008-as globális pénzügyi válságot is követő mérlegalkalmazkodás (hitelállomány-leépülés, és ezzel együtt számlapénz-megszűnés) okozta elhúzódó gazdasági stagnálás nyújtja talán a legkézenfekvőbb példát.[8]

A rendszer pontosabb megértése kedvéért érdemes áttekinteni a modern fogyasztói társadalom „főszereplőjének", az egyénnek a helyét a pénzügyi rendszerben, amihez a Bank of England ábráját használjuk.[9] Az ábra és a mai pénzügyi rendszert szinte ártalmas

---

5 A növekvő monetáris aggregátumok egyre nagyobb arányban állhatnak „halott" pénzekből, amelyek nem vesznek részt a gazdasági aktivitásban, nem kerülnek fogyasztásra, beruházásra, hanem felhalmozási-vagyonelem funkciót ellátva még akár vissza is húzzák a gazdaságot (lásd a savings glut hipotézist ehhez kapcsolódóan).

6 Egyetlen, nyitott gazdaságot önmagában tekintve természetesen felvethető, hogy a fizetési mérleget a pénzügyi szektoron kívül külföldi és állami finanszírozás is egyensúlyba hozhatja. Külföldről érkezhetnek az osztalékkiáramlást meghaladó újabb tőkeinjekciók (persze részesedés fejében), vagy az importkifizetéseket meghaladó exportbevételek (i.e. külkereskedelmimérleg-többlet), míg az állam külső forrásokhoz is juthat (pl. EU-s források) – és ezek nem járnak adósságnövekménnyel. Ugyanakkor az államok jellemzően államháztartási hiány mellett működnek, amit a mai rendszerben államadósság-kibocsátáson keresztül a már meglévő monetáris bázisból, bankokon keresztül finanszíroznak. Az aggregált adósságállományokba így pedig egyaránt bele kell érteni a privát szektor és állami szektor eladósodását. Hozzá kell tenni azonban, hogy monetáris értelemben szuverén országokban az állam mint törvényes pénzkibocsátó nem ugyanolyan költségvetési korláttal rendelkezik, mint egy pénzhasználó entitás (Modern Monetary Theory témában lásd Wray 2012b) – amire a jellemző ortodox reakció általában az, hogy egy túlnyomtatott valuta elértéktelenedése viszont kívülről dollarizálódáshoz, belülről hiperinflációhoz vezethet. A kérdés megfelelő tárgyalása szétfeszítené az írás kereteit, így e jelenleg is igen élénk közgazdasági vitában itt nem foglalunk állást.

7 Speciálisan alacsony kamatkörnyezetben ez nem feltétlenül szükséges feltétel.

8 Ezt az adósságdeflációs forgatókönyvet Irving Fisher az 1929/33-as válság kapcsán már 1933-ban leírta, és a legutóbbi pénzügyi válság alatt és után is szinte lépésről lépésre nyomon követhető volt (Fisher 1933).

9 Nem egészen jelentéktelen részlet, hogy az ábra, de az egész kapcsolódó oktatóanyag sem tartalmaz közösségi, szolidáris perspektívát – individualisztikus megközelítésben tárgyalja a gazdaságot.

mértékig[10] leegyszerűsítő neoklasszikus közgazdasági felfogás középpontjában egyaránt az Én áll, aki részt vesz a mindennapos gazdasági tevékenységekben, azaz a vállalkozásoknál elkölti a jövedelmét, miközben adót fizet és jogosultságtól függően transzfereket kap az államtól. Jelen írás szempontjából azonban a bankokkal kapcsolatos viselkedés leírása lényeges, mivel itt válik rejtetté az emberek számára elérhető és általuk használt *kétszintű pénz* (készpénz és bankszámlapénz) közötti lényeges különbség.[11] Amikor valaki készpénzt visz be a bankjához, akkor egy állam által garantált mindenkori fizetőeszközt cserél egy privát intézmény által nyilvántartott kötelezettségre, vagyis az állam tartozását egyedi banki *„tartozom neked"* cetlire cseréli el. Ezek fedezetéül a bankok kisebb mértékben likvid eszközöket tartanak, amelyeket „békeidőben" – vagyis nem turbulens piaci körülmények között – gyorsan állami pénzre tudnak váltani; nagyobb mértékben viszont hosszú lejáratú, illikvid hitelek állnak az azonnali számlapénzzel szemben. A bankszámlapénzt a modern jogrend expliciten támogatja, és kimondja róla, hogy a készpénzhez hasonlóan végső fizetési eszköz. Közgazdasági lényegét tekintve azonban nem az: csupán egy ígérvény arra, hogy az adott bank képes az általa tartott állami és jegybanki tartalékokból (valamint egyéb jegybanki fedezet képes értékpapírokból) azért bármikor helytállni és kifizetni azt készpénzben.

A történelemben számtalan esetben bebizonyosodott már ennek ellenkezője különböző bankrohamok és válságok idején. Ez azt jelenti, hogy a pénzként használt privát banki tartozások megfelelő mennyiségű és minőségű fedezet hiányában értéktelennek bizonyultak, és a bankok csődöt jelentettek, nem tudták átváltani készpénzre vagy nemesfémre az általuk nyilvántartott tartozásokat. Tartozásaik, az addig pénzként használt eszközök hirtelen elvesztették minden vásárlóerejüket, sok esetben tovagyűrűző pánikot generálva, amiben egyre nagyobb számú reálgazdasági szereplő vagyona és aktivitása csökkent drasztikusan vagy szűnt meg. Ezek az esetek erősen erodálták a fentebb vázolt, szakmai nyelven ún. részleges tartalékolású bankoláson alapuló pénzrendszerekbe vetett bizalmat, hogy a társadalmi következményekről ne is beszéljünk.

Az egyedi banki csődesemények jellemzően fenntarthatatlan hitelezési gyakorlatokra vagy egyéb felelőtlen pénzügyi viselkedésre vezethetők vissza. De nincs ez egészen másként a rendszerszintű pénzügyi válságokkal sem, csak éppen a felelőtlen viselkedés az egész gazdaságot nagyságrendileg nagyobb mértékben érinti. A bankok és reálgazdasági szereplők optimizmusa egymást erősítő módon egyre kevésbé reális kockázatérzékeléshez

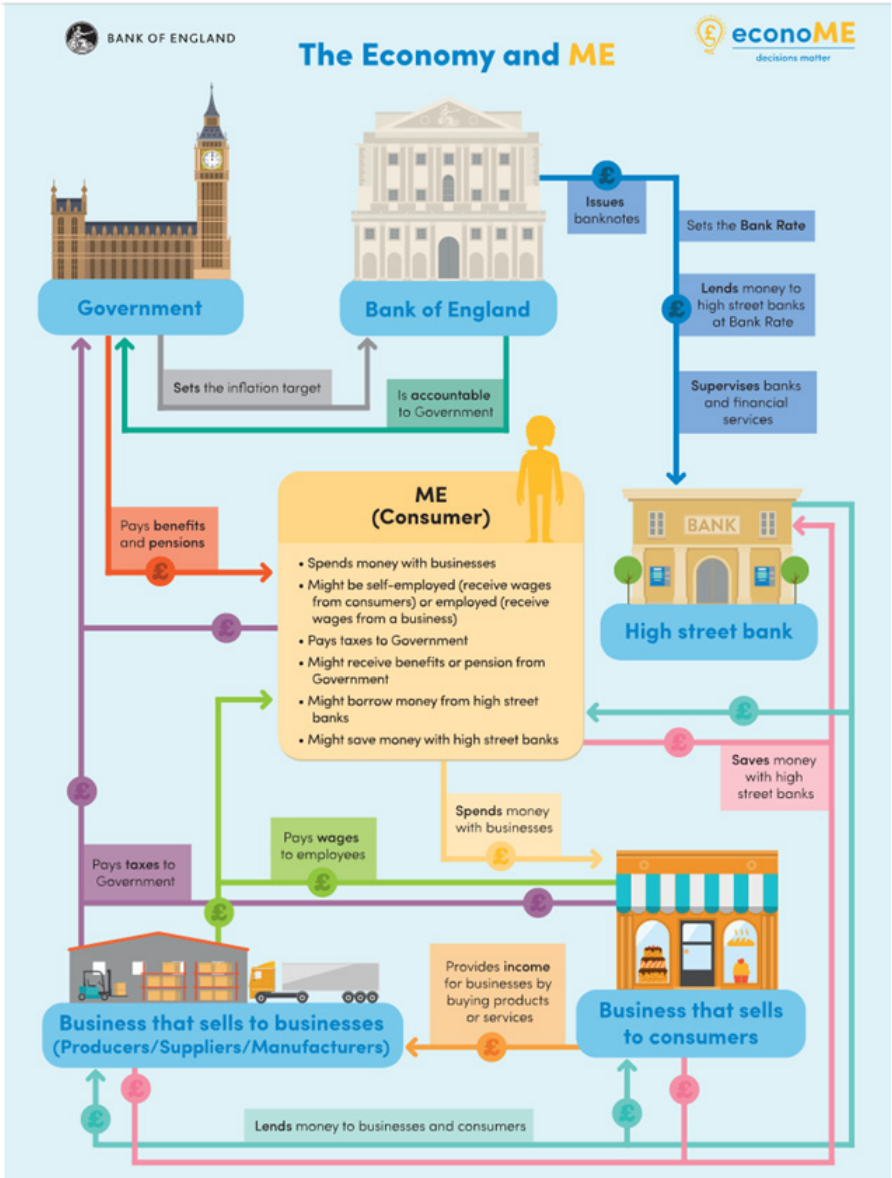
10 A legtöbb jegybank által használt előrejelző makrogazdasági modellben egyszerűen nem létezik pénz és bankrendszer, így nem létezhetnek pénzügyi válságok sem. A dolog fonáksága csak a képzett közgazdászok számára nem nyilvánvaló, ami a neoklasszikus közgazdasági képzéseken használt bevezető és haladó tankönyvek indoktrináló jellegére mutat rá. A témával kapcsolatban lásd Steve Keen: Debunking Economics c. könyvét ([2001] 2011).

11 Világos és részletes kifejtését adja a kétfajta pénzkörnek és pénzteremtésnek Huber (2017).

vezet, egyre szélesebb társadalmi rétegekben. Beleértve a szabályozásért felelős politikai aktorokat is, akik a megelőző hibákat feledve vagy valamilyen pénzügyi innovációt figyelmen kívül hagyva, esetleg a növekedés politikailag rövid távon meglovagolható vonzereje miatt nem reagálnak időben. Ezeket a válságokat jellemzően megelőzi egy erős hitel- és pénzteremtési hullám (*credit boom*), ami föld-, ingatlan- vagy részvényárbuborékokhoz vezet. Ezek összeomlását követően az államok átmenetileg erősebb szabályozást[12] írnak elő a privát intézményekre nézve,[13] majd később minden kezdődik elölről.

12 A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány évszám az akkori pénzügyi világot megrengető válságokból, amiket erősebb szabályozás követett, és amelyet viszont egy-egy évtizeddel később jellemzően már el is kezdtek visszabontani: 1837, 1873, 1893, 1907, 1929-33 vagy legutóbb 2008 (lásd erről bővebben Dagher 2018). Alan Greenspan FED-elnökként de jure 1999-ben törölte el az 1934-es Glass-Steagall törvényt, ami a bankokat befektetési spekulációikban akadályozta. Sokak szerint ez az egy lépés a 2008-as válság nagyságrendjét rendkívül megnövelte. A nemrég elhunyt Paul Volcker ennek hozzávetőleges visszaállítását szorgalmazva 2014-re illesztette be a Dodd-Frank törvénybe a nevéhez fűződő szeparációs szabályt, amely azonban 2019-ben már újra deregulációs törekvések áldozata lett a 10 milliárd dollárnál kisebb mérlegű pénzintézetek körében (Tripoli 2019).

13 Történetileg a mai modern jegybankok legmeghatározóbbját, a Federal Reserve-öt néhány magánbankár (elsősorban J.P. Morgan) hozta létre 1913 végére, az 1907-es bankpánik negatív következményeire hivatkozva a Kongresszus előtt. Legfontosabb funkciójaként a jegybank végső hitelezője lett a kereskedelmi bankoknak, amelyek egyben részvényesei, és értékpapír fedezet mellett korlátlanul juthatnak hitelhez likviditási igényeiknek megfelelően (ez volt a *discount window* vagy a mai jegybanki rendelkezésre állás). A FED máig privát bankokból álló intézmény szövetségi jogosítványokkal és mandátummal, amely még a 1929/33-as gazdasági válságot is megerősödve vészelte át: 1934-ben létrehozták a szövetségi betétbiztosítást (FDIC), amely a bankbetétekre szóló, *végső soron* állami garanciaalap lett (mint azt a 2008-as válságkezelés gyakorlata megmutatta).

BANK OF ENGLAND
The Economy and ME
econoME
decisions matter
Government
Bank of England
Issues banknotes
Sets the Bank Rate
Lends money to high street banks at Bank Rate
Supervises banks and financial services
Sets the inflation target
Is accountable to Government
ME (Consumer)
• Spends money with businesses
• Might be self-employed (receive wages from consumers) or employed (receive wages from a business)
• Pays taxes to Government
• Might receive benefits or pension from Government
• Might borrow money from high street banks
• Might save money with high street banks
Pays benefits and pensions
BANK
High street bank
Saves money with high street banks
Spends money with businesses
Pays wages to employees
Pays taxes to Government
Provides income for businesses by buying products or services
Business that sells to businesses (Producers/Suppliers/Manufacturers)
Business that sells to consumers
Lends money to businesses and consumers

A BANK OF ENGLAND OKTATÓ CÉLZATÚ ÁBRÁJA A GAZDASÁG MŰKÖDÉSÉRŐL[14]

A Bank of England ábráján azt láthatjuk, hogy ma a jegybank hitelezi a kereskedelmi bankokat, valamint igény esetén készpénzt is bocsát a rendelkezésükre – mindezt passzívan, mivel dönteni csupán a bankközi kamatok szintjéről tud. A kétszintű bankrendszereken alapuló gazdaságok beruházási és fogyasztási korlátainak tekintetében a kereskedelmi banki szint a meghatározóbb: a kereskedelmi bank profitvárakozásainak megfelelően változtat a hitelezési hajlandóságán (hitelkínálatán), így közvetlenül a reálgazdaságban használt új vásárlóerő megjelenéséről is ő dönt.[15] Ehhez a jegybank lényegét tekintve csupán asszisztál.

A jegybanki monetáris politika által meghatározott rövid pénzpiaci kamatszint (konvencionális kamatpolitika) vagy a hosszabb kamatokat befolyásoló nem konvencionális jegybanki eszközök sokszor csak a bankok profitabilitására hatnak, vagy pedig drasztikus elosztási áldozatokkal járnak: a kamatemelések következtében az eladósodott réteg fogyasztása jelentősen beszűkül, ugyanakkor a hitelező réteg kamatjövedelmei megnőnek. Így a reálgazdaság jegybanki politika által befolyásolni kívánt aktivitási szintjét az időben egyébként elhúzódó és a bankok által nehézkesen közvetített többlépcsős monetáris politikai transzmisszió nem vagy pedig meglehetősen ambivalensen érinti.[16]

Kinek az érdekeit szolgálja tehát a kétszintű pénzrendszer? Erre a nehéz kérdésre a következő árnyaltabb, rövid válasz adható: a jegybanki rendelkezésre állás és végső hitelezői funkció, valamint a legtöbb országban bevezetett bankbetét biztosítás[17] az *egyedi* bankcsődök és bankrohamok valószínűségét nagyban csökkentette, így *látszólag* a bankrendszer

14 Forrás: Bank of England (2020).

15 Természetesen a hitelezési dinamikát befolyásolják a piaci versenyben kialakítható hitelkamatok, a reálgazdasági szereplők hitelkereslete és a fennálló szabályozói viszonyok.

16 Ez a kijelentés további árnyalásra szorul. A hagyományos inflációkövető rezsimekben működő monetáris politikáról a 0 közeli kamatszinthez érve már jegybankelnökök is megmutatták modellezve és empirikusan is annak hatékonyság vesztését (lásd Blanchard és Summers által szerkesztett 2019-es kötetben Ben Bernanke, Lael Brainaird, Adam Posen vagy épp Mario Draghi tanulmányát). Ezt bizonyítják a mennyiségi lazítási (QE) programok születési körülményei is először Japánban, majd a válság után az USA-ban, végül az EU-ban. Ezek a programok szignifikáns javulást az inflációs környezetben nem hoztak, ugyanakkor a kötvény és részvénypiaci áremelkedés ezeknek tulajdonítható, amely egy aszimmetrikus vagyonhatásban jelentkezik, de megnövekedett fogyasztásban vagy beruházásban kevésbé, így a QE nem képes legyűrűzni szélesebb társadalmi rétegekbe (European Central Bank 2020).

17 A bankrendszeri kockázatmegosztásért felelős betétbiztosítás egyedi banki csődesemények esetén valóban hatékony választ jelenthet a részleges tartalékolás mellett betétet gyűjtő és teremtő

biztonságosabban támogathatja a kapitalista gazdaságok növekedését és a fogyasztói társadalmak jólétét a hitelezésen keresztül. Azonban rendszerszintű pánik esetén (mint ami 2008-ban is bekövetkezett) a bankrendszer tőkéje messze nem elegendő a betétesek készpénzhez jutásának biztosítására. Ahogy a pénzügyi válság során ez megmutatkozott, az államok végül közpénzből tőkésítették fel a legnagyobb pénzintézeteket az Egyesült Államokban,[18] amit az ún. *too big to fail* jelenségként ismerhettünk meg, és amely azóta is a legnagyobb pénzintézetekkel szembeni szkepszis jogos alapját adhatja, mivel azt üzeni: ha elég nagyra nőttél, akkor nem vonatkoznak rád a piaci verseny szabályai.[19] A hitelpénzrendszerben finanszírozott növekedés nyeresége így elsősorban a bankok, részvényeseik és hitelezőik kezébe kerül, míg kockázatait az egész társadalom viseli.

A 2008-as válságot követően a bázeli székhelyű, „jegybankok jegybankjaként" ismert intézmény (Bank of International Settlements, BIS) által létrehozott Bázel Bizottság (BCBS) újabb, erősebb bankfelügyeleti ajánlásokat fogalmazott meg a nemzetközi pénzügyi rendszer biztonságosabb működése érdekében, amelyeket továbbra is részben önkéntes alapon vezethetnek be az egyes nemzetállamok jegybankjai és felügyeleti szervei. A Basel III keretrendszer a bankok működését mérlegkategóriák szerint részletesen lebontva igyekszik biztonságosabbá tenni (Basel Committee on Banking Supervision 2017), az eddig már feltárt kockázatokra reagálva. Ezt az utólagos regulációt azonban sokszor éri az a jogos kritika, hogy a még nem megvalósult kockázatos forgatókönyvekre, valamint az „innovatív" területekre nem képes elég figyelmet fordítani. Mindazonáltal a szabályozás erősödésével a mai pénzügyi rendszer a 2008-as válság előttinél kevésbé kockázatossá válhatott mind a kockázatokat elnyelő tőke, mind a bankrohamokat felfogó tartalékok, mind pedig a

---

bankok kötelezettségeinek garantálására, de csak egy bizonyos összeghatárig, rendszerszintű pánik nélkül.

18 A hosszú lista összefoglalójához lásd: ProPublica (2020). A közel 1000 kedvezményezett összesen 633 milliárd dollár értékben jutott forráshoz, ami az akkori éves magyar GDP ötszörösének felelt meg. Azóta a visszatörlesztések és a feltőkésítésből származó részvények osztalékai az összeget meghaladó mértékben térítették meg az Egyesült Államokban erre fordított költségvetési keretet. Egy következő, még nagyobb horderejű válság azonban a szuverén gazdaságokat is megrengethetik, így kvázi „befektetési stratégiaként" felfogni a pénzügyi krízisek állami kezelését meglehetősen veszélyes gondolat lenne.

19 Ezzel magyarázható röviden Elizabeth Warren demokrata elnökjelölt programjában szereplő *big bank* és *big tech* feldarabolási szándéka is. Európában a banki veszteségek még nagyobb arányúak voltak, így sok országban állami „rossz bankokat" hoztak létre (pl. a spanyol SAREB, ír NAMA vagy a szlovén rossz bank, DUTB), amelyek megvásárolták a törlesztésképtelen hiteleket a bankoktól, ezzel indirekten feltőkésítve azokat az állam terhére.

felelőtlen banki viselkedés visszaszorítása révén.[20] Ugyanakkor a szigorúbb szabályozás országonként meglehetősen eltérő mértékű, néhol politikai szándék hiányában, máshol bankszakmai lobbitevékenységnek, olykor a kettő sajátos keveredésének köszönhetően. Ráadásul a szabályozók maguk is felülhetnek időnként a konjunktúrák füstparipáira, vagyis az aktuális növekedési környezetre és biztonságosnak hitt működésre tekintettel lazítani kezdenek a korábbi szigoron, aminek következtében a hitelpénz-történelem ismétli önmagát.

A heterogén és ciklikusan változó szabályozás csupán egyetlen kiemelt jelenség, amely rámutat a pénzügyi rendszer mély beágyazottságára a kapitalista gazdaságokban: szűkebben vett érdekeltjei (pénzügyi vállalatok, hitelminősítők, bankrészvényesek és kötvényesek) erős érdekérvényesítő közösségeket alkotnak, míg szélesebb értelemben vett érintettjei (háztartások, vállalatok, politikai és szabályozói aktorok) hajlamosak elfelejteni, vagy megbocsátani a kritikus időszakokat a fogyasztási és növekedési függés miatt. A pénzügyi rendszer globálisan tekintett komplexitása, penetrációja és ösztönző elvei tekintetében lényegében változatlan a 2008-as pénzügyi válság előtti időszakhoz képest, és az alacsony kamatkörnyezet, valamint a technológiai fejlődés nem szándékolt következményei révén akár még jelentősebb sérülékenységeket is hordozhat magában, mint korábban.[21] A legfontosabb érv ezzel kapcsolatban a reálgazdaság ciklusainak jelentős pénzügyi felerősítése: mind tőke, mind hitel formát öltve – országok közötti tőkemozgás és országokon belüli hitelteremtés – révén. A tőke szabad mozgása a mai piacgazdaságok egyik legfontosabb sarokköve, egyúttal azonban nemzetközi tekintetben vett Achilles-sarka is, mivel a hirtelen nagymértékű tőkekivonás még a legbiztosabbnak tűnő gazdaságot is romba döntheti.[22]

---

20 Itt a szigorúbb tőke- és likviditásmegfelelési előírásokra (CAR emelése 8 százalékról tőkepufferek révén, mint CCB, SIFI, SRB valamint az LCR), adósságfék szabályokra (PTI, LTV), a bankmérlegek két oldalát lejárati és denominációs tekintetben összehangolni igyekvő törekvésekre, szanálási tervekre (MREL) és tőkeáttételi limitre (TLAC) gondolunk elsősorban. Kiemelt figyelem övezi a globális mértékben nagynak számító, rendszerkockázatot jelentő bankok (G-SIB) ún. mikroprudenciális, egyedi szintű előírásoknak történő megfelelését. Ezek a bankok végső soron azonban kevesebb tőkét tartanak jelenleg *piaci értéken* tekintve kockázatos eszközeik arányában, mint 2007-ben, ami jelentős aggodalomra adhat okot (Blanchard és Summers 2019: 226).

21 Erre a BIS egyik vezető közgazdásza, a fenti makroprudenciális intézkedések kiemelt szellemi társszerzője hívja fel a figyelmet. Lásd Claudio Borio (2019b) beszédét az OECD-ben 2019 őszén.

22 A mai pénzügyi rendszer középpontjában ugyan a pénzteremtő bankrendszer áll, de a globális likviditási és megtakarítási bőség miatt megnőtt a szerepe a vagyonkezelői iparágnak is, amely óriási pénzmennyiség felett diszponál (elsősorban dollárban), és képes azt egyszerre megmozdítani, ha

A PÉNZÜGYI RENDSZER KRITIKÁJA

Az elmúlt két évszázad pénzügyi rendszereit és globalizációs folyamatait annak a harcnak a szempontjából is vizsgálhatjuk, ami a hatalom társadalmi elosztása, illetve a tulajdonlás közösségi vs. privát formái közti ellentét fölött zajlik (Tcherneva 2016). Az egyre nagyobb méretű, államhatárokon átívelően működő, többnyire magántulajdonú pénzügyi intézmények jól felfogott érdeke, hogy a nemzetállami szintű szuverenitás minél kevésbé legyen képes korlátozni őket működésükben. Ahogy Harvey (1995) fogalmaz, a Bretton Woods-i rendszer felbomlása utáni globalizációs propaganda voltaképp arra szolgált, hogy a korábban hozzávetőleg centralizáltan és jól szabályozottan, de már akkor is globálisan működő pénzügyi rendszer decentralizációs és deregulációs törekvéseit elősegítse, és megszabaduljon azoktól a nemzetállami kötöttségektől, amelyek a tőkét és a kapcsolódó hitelteremtést szabad mozgásukban korlátozzák. A Bretton Woods idején működő pénzügyi rendszer a második világháború utáni globális gazdasági ciklus felívelő szakaszában hozzávetőleg produktívan és olajozottan látta el a feladatát, vagyis komolyabb pénzügyi turbulencia nélkül támogatta a reálgazdaságok bővülését egészen az 1973-as olajválságig.[23] A pénzügyi liberalizáció eredményeképp létrejött mai rendszerről a globális pénzügyi válság fényében ez már kevésbé mondható el.

Ezért a pénzügyi rendszer kritikáját is két szinten érdemes megragadni. Egyrészről érdemes elméletileg és történetileg kiemelni a hitelpénzrendszer és a kapitalista berendezkedés hosszú távú kapcsolatát, valamint az abban rejlő visszaélési lehetőségeket, elosztási kérdéseket és kríziskitettséget.[24] Másrészről fontos megérteni a szabályozás jelentőségét, lehetőségeit, korlátait és hibáit a jelen és a múltbeli hitelpénz-rezsimekkel kapcsolatban. A kapitalizmus és a hitelpénzrendszer kapcsolatának megértése kulcsfontosságú feladat, így kritikánk magasabb szinten arra irányul, hogy ezt a kapcsolatot bemutassa. Megfelelő szabályozás híján azonban a hitelpénzrendszer a kapitalizmus saját alapjait is képes aláásni, kritikánk ezért egy analitikusabb szinten ezekre az önellentmondásos pontokra is reflektálni kíván.

érdeke kívánja. Ennek az iparágnak a szabályozása egyelőre nélkülözi azt a komplex figyelmet és makro-perspektívát, amit a bankok az idők során már „kivívtak" maguknak.

23 Praktikusan nem volt pénzügyi eredetű krízis 1945 és 1971 között (Turner 2016: 88). Ugyanakkor, ahogy Arrighi megjegyzi, az amerikai bankok ellenőrzés alól kicsúszó európai tevékenysége a transznacionális, „invazív" cégekkel és az ún. eurodollar piac megjelenése hozzájárult az amerikai aranyfedezet és ezzel a nemzetközi pénzrendszer alapjának erodálódásához (Arrighi 2010: 312).

24 Ezekről részben a bevezetőben, részben a kritikában beszélünk.

A két megközelítésből eltérő következtetések származhatnak, amelyeket röviden a „revolutív" és „evolutív" csoportba lehet osztani attól függően, hogy a hitelpénzrendszer és a jelenlegi kapitalista berendezkedés forradalmi jellegű megváltoztatását vagy a szabályozás csupán olyan jellegű megerősítését tűzi ki célul, amin keresztül fenntarthatóbbá válik a mai rendszer. Egy evolutív megoldásra példa lehet a kereskedelmi és befektetési bankolás újbóli erőteljes szétválasztása,[25] míg egy revolutív jellegű, erős szabályozási javaslat lehet a részvénytársasági bankformációk és a profitorientáltság megszüntetése.[26] Rövid távon és optimista forgatókönyv mellett elérhető és akár elegendő is lehet a köz- és ökoérdekeket előtérbe helyező evolutív megoldások sorozata. Hosszabb távon azonban a pénzteremtésben rejlő növekedési és hatalmi potenciál – radikális reformok hiányában – politikai küzdelmeket és további pénzügyi, környezeti és társadalmi válságokat vetít előre.

A privát adósságokkal szemben pénzt teremtő pénzügyi rendszer fentebb már felvázolt prociklikus[27] és erkölcsi kockázatokkal[28] terhelt jellege miatt rengeteg kritikát kapott már az elmúlt két évszázadban, amiket számtalan történeti példa igazol (lásd Kindleberger 1978; Wolfson 1986). A hitelpénzzel fűtött buborékok a különböző áruk, részvények és ingatlanok piacán saját méretükön messze túlmutató, szerteágazó és elhúzódó reálgazdasági károkat okoztak, elsősorban a hitelpénzbőséget követő, hirtelen fellépő pénzszűkösség miatt. Ezt ráadásul a mainstream közgazdaságtan jellemzően még további állami megszorításokkal javasolja kezelni, ezzel tetézve az ilyenkor fellépő társadalmi ínséget. Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy e krízisek középpontjában jellemzően a nem-állami kibocsátású *hitelpénz* állt, és nem önmagában véve a *hitelezés* vagy önmagában a *pénz* (közpénz, állami kibocsátású készpénz), amely tőke formájában valamivel kezelhetőbb természetű, mint a hitel.[29]

---

25 Az 1934-es Glass-Steagall Acthez és 2014-es Volcker-szabályhoz hasonlóan.

26 Ez a szabályozási példa azt a problémát kezelné, hogy mind a banki értékesítők, mind pedig a banki management a hitelezés és profit rövid távú felfuttatásában érdekeltek, és ahhoz kapcsolódik a javadalmazásuk. A későbbi kockázatokkal és veszteségekkel kapcsolatban nem elszámoltathatóak.

27 Azaz a reálgazdasági ciklusokra felerősítő hatással bíró: mind konjunktúrában a túlfűtöttség kialakulásában, mind pedig egy elhúzódó recesszióban finanszírozás hiány miatt.

28 Moral hazard probléma a közgazdaságtanban nem kizárólag etikai természetű, hanem egy adott intézmény rendeltetésszerű működését akadályozó túlkapás, ami megfelelő ösztönzőkkel szabályozandó. Itt gyakorlati példaként a túl nagyra nőtt bankok méretéből fakadó állami csődvédelmére lehet gondolni, amellyel visszaélve egy nagy bank akár extra kockázatot is vállal, ha a veszteséget nem ő viseli.

29 A tőke egyrészt adózik, másrészt kevésbé „addiktív", mivel nincs lejárata és nem szorul állandó megújításra, valamint vállalja az üzleti tevékenység kockázatát, szemben a bankok által szerződésbe

Ugyanakkor a hitelpénzben is számos paradoxon rejlik, ami miatt körültekintően lehet csak megállapítani, hogy mennyiben bűnös és mennyiben bűnbak. Igaz rá, hogy megfelelő mértékben gyógyír és fegyelmező erő lehet egy „fejlődő gazdaság" számára, míg túlzott mértékben képes mérgezővé válni. Úgy működik, mint egy erőemelő csigás rendszer vagy erőkar (*leverage*), amellyel az önerőnél jóval nagyobb súlyokat lehet megmozgatni, de amely túlterhelésre megszakad, és agyonnyomja használóját. A finanszírozási hiány a szolidáris gazdasági kezdeményezések egyik legnagyobb akadálya, míg nem mehetünk el amellett a tény mellett sem, hogy számos univerzális, közjót szolgáló fejlesztés sem jöhetett volna létre közösségi bankok pénzteremtése nélkül. Nem véletlen az sem, hogy a legátfogóbb tanulmányok a gazdaság és a pénzügyi rendszer fejlettsége között pozitív kapcsolatot mutatnak ki (Levine 2005), utóbbiba azonban a bankrendszer mellett a tőkepiaci fejlettséget is beleértve. Mindemellett a válság óta az újabb kutatások pénzügyi telítettségi pontokra utaló eredményeket hoznak, amelyek szerint túl sok vagy túl hirtelen pénzügyi mélyülés[30] lehet igazán ártalmas a gazdaságra nézve (Banai, Horváth és Vonnák 2016).

Mitől problémás tehát végső soron a hitelpénz? A választ megfelelően szemléltetheti egy metafora: képzeljük el, hogy a levegőhöz, amit beszívunk, vagy a vízhez, ami az erdei patakból jön, nem férünk hozzá biztonságosan és fenntarthatóan, mert privatizálták. A hitelen keresztül teremtett pénz a tiszta levegőhöz vagy édesvízhez való korlátozott hozzáféréshez hasonlítható. A pénz egyszerűen túl fontos társadalmi közjószág ahhoz, hogy rövid távú nyereségre törekvő bankárokra hagyjuk a kezelését. A bankok mint „pénzügyi közvetítők"[31] hagyományos, tankönyvi feladata az lenne, hogy pénzt juttassanak azokra a helyekre, amelyek finanszírozási korlátok miatt nem képesek prosperálni. Ehelyett azonban egyes társadalmi rétegek teljesen kiszorulnak a pénzügyi szolgáltatásokból, mások felelőtlen lehetőségeket kapnak méregdrágán (fogyasztási hitelek, hitelkártyák, személyi kölcsönök formájában), néhányan hosszú évtizedekre eladósodnak zálogjoggal az ingatlanjukon, miközben produktív, közösségi vagy zöld beruházásokra egyre kevesebb hitelteremtés fókuszál (Turner 2016: 63). Az adósságszennyezés, vagyis a spekulatív célokra történő privát hitelpénzteremtés nem csupán a kapitalizmus és a bankok összefonódásának

---

foglalt törlesztési feltételekkel, amely nincs tekintettel az adós aktuális állapotára, teherbíró és fizetőképességére. Emiatt is állíthatja Sigurt Vitols, hogy megfelelően fejlett tőkepiaccal rendelkező gazdaságok kiszámíthatóbban, megbízhatóbban működhetnek (Vitols 2002).

30 A GDP arányos hitelállomány növekedését, a pénzügyi szolgáltatások vertikális és horizontális terjedését értjük alatta, vagyis egyre többen és többféle pénzügyi termékhez jutnak hozzá. A mélyülés és növekedés közötti kapcsolat az újabb kutatások között nem lineáris, hanem kvadratikus függvénynyel írható le, így létezik egy optimuma, ami után több financializáció káros a gazdaságra.

31 Valójában pénzteremtő képességük miatt a közvetítő kifejezés egy félrevezető eufemizmus.

legeklatánsabb megnyilvánulása, de egyben a pénzügyi rendszer önfelszámoló túlkapása is. Képes megterhelni még a jelenlegi, nem szolidáris alapokon nyugvó társadalmak működését is, egyre növekvő pénzügyi ciklusokhoz, leépíthetetlen adósságokhoz és elharapódzó, fenntarthatatlannak látszó egyenlőtlenségekhez vezetve.[32] A hitelpénz így a kapitalizmus legfontosabb szolgálójából akár annak kivégzőjévé is válhat, mivel a mostani berendezkedésben annak fundamentumait is képes lehet aláásni. A következő két bekezdés erre vonatkozóan ad rövid betekintést.

Az egyenlőtlenségek kialakulása a mainstream közgazdasági modellekben nem is elemezhető, mivel azok jellemzően egyetlen, reprezentatívnak tekinthető háztartást vizsgálnak. A heterodox vagy újabb heterogén modellek és kutatások több csatornán (pl. termelékenység vagy pénzforgási sebesség) keresztül is rámutatnak az egyenlőtlenségek gazdasági növekedésre gyakorolt negatív hatására (Persson-Tabellini 1991; Ostry, Berg és Tsangaride 2014; Cingano 2014). A hitelpénzrendszerekben egyre nagyobb amplitúdóval megjelenő nemzeti, de főként globális pénzügyi ciklusok (Borio 2019a) társadalmi egyenlőtlenségeket növelő hatásán túl meghatározó a szabályozás már említett ciklusossága. Ez a rövid időre szigorúbbá váló pénzügyi szabályok rendszeres fellazulását jelenti (Wolf 2019), amely így újra és újra teret enged a felelőtlen mértékű hitelezésből származó eszközár-buborékok születésének, majd ezek reálgazdaságot is magukkal rántó válságának. Magyarországon is természetében hasonló pénzügyi ciklus futott végig 2001 és 2010 között társadalmi kataklizmába torkollva, a rendkívül kockázatos konstrukció mellett zajló jelzálog-, illetve projekthitelezéssel: a bankok svájci frankban röviden finanszírozott hosszú forinthiteleket teremtettek, amelyek visszatörlesztési képességét igen szőrmentén vizsgálták, abban bízva, hogy az ingatlanpiacnak csak egy iránya van, és az az emelkedés. Az amerikai „*subprime*"[33] jelzáloghitelezés hasonló feltevésre épülve futott 2007-ig, csak éppen

32 Az egyenlőtlenségek mind a hitelciklusok felfelé, mind a lefelé ívelő ágaiban nőhetnek. Egyrészt a megtakarításokkal bíró rétegek betéteik, kötvényeik, befektetéseik után kamatot kapnak, míg az eladósodott rétegek kamatot fizetnek a bankmérlegek két oldalán, illetve jellemzően a teremtett pénz egy része is az új adósoktól a megtakarítók felé áramlik. Másrészt krízishelyzetben az eladósodott rétegek kiszolgáltatottabbak, és elveszítik fedezetül szolgáló vagyontárgyaikat, miközben adósságuk még sok esetben menthetetlenül fennmarad. Ez a jelenség, illetve az adósságszennyezés egészen nemzetközi méretűvé duzzadhat, vagyis egy kiszolgáltatott harmadik világbeli ország diktátorának kínált (sic!) és felvett kölcsön miatt a teljes népesség válhat nélkülözővé. Graeber (2011) ír több olyan megvalósult IMF forgatókönyvről, amelyek előzménye amerikai bankok „hiteltukmálása" volt.

33 Sajnos a 2008-as pénzügyi krízis esetében is rá lehet mutatni arra, hogyan működik a bűnbak képzés: az uralkodó narratíva szerint szegény, állástalan, bevándorló tömegek „okozták" a válságot azzal, hogy jelzáloghitelt kaptak a bankoktól… Már 2009-es elemzések kiemelték a formálódó mítoszok empirikus tarthatatlanságait (Cherny és Demyaniyk 2009), és alapos elemzések is készültek

szteroidokon: értékpapírosították is a hiteleket, majd átstrukturálták és derivatívok formájában hatványozták a mennyiségeket. Végül e derivatívok túlnyomó részét bedőlés előtt eladták európai biztosítóknak és nyugdíjalapoknak, amelyek így elvesztették tagjaik megtakarításainak jelentős részét.[34]

A mai pénzügyi rendszer a fogyasztói társadalom tagjainak türelmetlenségére és kielégíthetetlenségére, a vállalkozások beruházási és profitigényére, valamint a mindenkori kormány növekedéspártiságára építve az egész gazdasági berendezkedést az idő nagyrészében és többnyire kiszolgálja. Fontos tudatosítani, hogy bármilyen pénzügyi rendszert érintő változás így azért is nehéz, mert a valós vagy vélt előnyökről nehezen mondana le bármely szektor vagy társadalmi szegmens. Annak ellenére, hogy akár józan belátással, akár tudományos eszközökkel megmutatható a rendszer fenntarthatatlan dinamikája, nem csupán ökológiai[35] és társadalmi-egyenlőtlenségi, de még akár kapitalisztikus vonatkozásban is.[36]

A hitelpénzből történő, adósságvezérelt növekedés ugyanis végső soron még az olyan, a klasszikus kapitalizmus által névlegesen képviselt intézményeket is korrumpálja, mint a verseny vagy a meritokratikus társadalomszemlélet.[37] Az egyetemi oktatásban való részvétel eladósodás nélkül mára gyakorlatilag elképzelhetetlen lett a „fejlett országokban", amit egyre inkább csak vagyonos családok engedhetnek meg maguknak. Ezzel a következő

---

ennek ellentmondásairól (Conklin, Frame, Gerardi és Liu 2018). A valós folyamatok inkább árulkodnak arról, hogy a nagyobb összegben hitelhez jutó felső középosztály fizetésképtelenné válása, valamint a felelőtlen banki gyakorlat vezetett az amerikai hitelválsághoz (Adelino, Schoar és Severino 2016).

34 A financializáció ez a foka már olyan sztereotip kapitalistákat is zavarni kezdett látszólag, mint Warren Buffet vagy Carl Icahn. Előbbi *pénzügyi tömegpusztító fegyvereknek* nevezte az elszaporodó derivatívokat már 2008 előtt is, utóbbi a pénzügyi piacok egyre veszélyesebbé válására figyelmeztetett a passzív alapok kapcsán (Belvedere 2018).

35 A növekedés ökológiai korlátairól Václav Smil (2019) állított össze egy nyomasztó erejű könyvet praktikusan statisztikákból, amelyben az ún. techno-optimizmust szedi darabokra, valamint a fejlődő országokban megállíthatatlan fogyasztási boom beláthatatlan következményeire figyelmeztet.

36 Ez egybevág azzal a Wallerstein–Arrighi hipotézissel, miszerint a túlzott financializáció nem is anomáliának fogható fel, hanem a hegemón kapitalizmus logikus következményeként, amivel az értékfelhalmozás biztosítható a termelőkapacitások kimerülése után is (Arrighi 2010).

37 Már olyan, *par excellence* kapitalista intézményeknek is szúrni kezdte a szemét, hogy a "fejlett gazdaságokban" valaki születéskori irányítószáma a jövőbeli jövedelmi kategóriáját is nagy valószínűséggel magyarázni fogja (Opportunity Insights 2020), mint a McKinsey Global Institute (Dobbs, Madgavkar, Manyika, Woetzel, Bughin, Labaye és Kashyap 2016) vagy az OECD (2015). Lehetséges, hogy éppen a kapitalizmus féltésétől motiváltan, ugyanis ezek a jelentések, felismerve az egyenlőtlenségek mellett történő növekedés fenntarthatatlanságát, rendszerszintű javításokat ajánlanak a rendszer túlélésének érdekében.

generáció egyenlőtlenségi indikátorai „érdemtelenül" romlanak tovább, miközben a hallgatói hitelállománnyal agyonnyomott, „szerencsés" diplomások a jövedelmük jelentős részét banki adósságszolgálatra kell fordítsák. Az önellentmondó jelenségek között pedig kiemelt helyen vannak a technológiai és pénzügyi mamutcégek és monopóliumok, amelyek ellehetetlenítik a piaci versenyt,[38] többek között mivel a hitelpénzrendszeren belül is privilegizált pénzügyi lehetőségekhez férnek hozzá, amivel egyre növekvő koncentrációra tesznek szert.[39]

Bár ez a problémakör régóta ismert a közgazdászok számára, a 2008-as pénzügyi válságig marginális helyet foglalt el a szakirodalomban. Hyman Minsky, akinek nevét ma már sokan ismerhetik, először 1964-ben fejtette ki vázlatosan, hogyan lesz elkerülhetetlenül instabilitás a stabil pénzügyi időszakok eredménye (lásd erről Minsky [1964] 2008). 1982-ben bővebben is kifejtette az adóssággal szembeni pénzteremtő pénzügyi rendszerek belső instabilitásának forrását, a csökkenő bérek, növekvő egyenlőtlenségek és lassuló növekedés problémáját, amivel a fejlett, hitelpénz alapú kapitalista gazdaságok szembesülnek. Steve Keen modelljében leírt egy dinamikusan változó gazdasági környezetet, amely képes Keynes és Minsky korábbi intuíciót tükrözni (Keen 2011), és amellyel a kapitalizmus ciklusai

38 A témával kapcsolatban a Myth of Capitalism c. könyvet ajánljuk (Tepper és Hearn 2018), amely végigvezeti az olvasót a trösztellenes szabályozás ellenére létrejövő monopóliumokon a pénzügyi világban, illetve a megváltozott technológiai környezet adatközpontúságának és a FAANG cégek megjelenésének nem szándékolt következményein. Továbbá fontos megemlíteni, hogy Immanuel Wallerstein, a világrendszer-elmélet egyik fő teoretikusa szerint a monopolhelyzetben lévő gazdasági és pénzügyi intézmények védelmére, és ezáltal a szabadpiaci verseny elvének tudatos megsértésére irányuló központi intézkedés a kapitalista világrendszerben az ún. centrumországokra jellemző tipikusan (Wallerstein [2004] 2010). Hasonló következtetésre jut a nem világrendszer-keretben mozgó Ha-Joon Chang (2002) is, aki egy szintén több évszázadot átfogó nemzetközi gazdaságtörténeti perspektívából elemzi a „fejlett" és a „fejletlen" államok nemzetgazdaságának kialakulását. Chang arra mutat rá, hogy azok a ma „fejlettnek" számító államok, amelyek a neoliberális közgazdaságtan normáit hajtogatva követelik, hogy a „fejletlen" államok nyissák meg előttük a piacaikat, dereguláljják a pénzügyeiket és védelmezzék a szabad piacot, a (tágan értelmezett) ipari forradalom idején ők maguk kifejezetten protekcionista gazdaságpolitikával védték az éppen ki- illetve átalakuló nemzetgazdaságukat (fiatal iparágak védelme, exporttámogatás, protekcionista kereskedelem, állami infrastruktúra-fejlesztés stb.).

39 Ahogy azt E.F. Schumacher a „Kicsi szép" c. könyvében prózaian, de érvekkel kifejti, a vállalati koncentráció és egyre nagyobb méretekre kapacitáló mainstream közgazdaságtan méretgazdaságossági elve előbb-utóbb emberidegen környezetet teremt egy gazdaságban. Talán elegendő csupán megemlíteni a rendkívül koncentrált húsipar, energiaipar, gyógyszeripar erőfölényéből származó, lassan kiszivárgó "ember-ellenes" visszásságokat az elmúlt évtizedekben.

és válságstádiumokban jellemző folyamatok megragadhatóak. Modelljének végkicsengése viszont a hitelpénzzel működő kapitalista rendszer összeomlását jelzi előre.[40]

REFORMLEHETŐSÉGEK ÉS ALTERNATÍVÁK

A pénzügyi rendszer működésének leírásából és kritikájából talán már kitűnik, hogy a legfontosabb problémának az adósság és a pénz összekapcsolódását, a pénz profitelvű privatizációját tekintjük (Mellor 2017). Nem önmagában a pénz vagy a hitelezés jelenléte strukturálja a kapitalizmust, és egyben okozza a válságai nagy részét, hanem a privát kibocsátású hitelpénz. Emiatt a közpénzreform és annak különböző megvalósítási formái állnak a gondolkodásunk középpontjában, amikor szabályozáson nyugvó, de revolutív erejű átalakításokat veszünk számba. Emellett vizsgálunk olyan megfontolásokat is, amelyek az erőteljesebb bankszabályozást forszírozzák (Admati és Hellwig 2013), vagy a monopolkoncentráció kialakulását igyekeznek elkerülni mind pénzügyi, mind gazdasági értelemben (lokális vagy régiós bankolási modellek). Végiggondoljuk a szolidáris kisközösségek önellátó gazdasági működését segítő helyi pénzek létrehozását is, amelyek elsősorban a helyi gazdasági aktivitás sűrűségének és sokrétűségének, valamint önellátásra való képességének függvényében bizonyulhatnak fenntarthatónak.

Adósság és pénz kettéválasztásának, a hitelpénzrendszer felszámolásának vagy átalakításának számos elméleti lehetősége adott, amelyek ugyanakkor eltérő módon szolgálják ki korunk társadalmának igényeit, illetve hosszú távú fenntarthatóságukról is megoszlanak a szakmai vélemények. Ugyanígy élénk vita zajlik a pénzügyi szabályozás aktuális állapotáról, a nagybankok feldarabolásának szükségességéről, illetve a helyi és közösségi bankolás vagy egyenesen helyi pénzek bevezetésének lehetőségéről. E javaslatok nem mindegyike kapcsolódik szorosan a szolidáris gazdaság motívumaihoz, ugyanakkor a kapitalizmuskritika társadalmi megfontolásainak részét kell képezniük. Kifejtésüknél azonban itt nem árnyaljuk a fenntarthatósági paradigma kapitalizmust fenntartó, illetve azt meghaladó formáival való kapcsolatukat. Megítélésünk szerint a pénzrendszerek bármely formája korrumpálható előbb-utóbb, ugyanakkor ezek az alternatív megoldások ezt illetően ellenállóbbak lehetnek a jelenlegi hitelpénzrendszernél. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül bemutatjuk ezeket a példákat, ahol lehet, ott hivatkozásokkal segítve a további tájékozódást.

40 Keen modelljének egy plasztikusabb, robusztusabb változatát elkészítette Rammelt (2019), aminek érdekessége, hogy egyszerűbb pénzteremtési folyamat mellett is hasonló eredményre jut.

1. 100% TARTALÉKOLÁSÚ / SZŰKÍTETT BANKOK (CHICAGO-TERV) ÉS A KÖZPÉNZREFORM

A Chicago-tervet több közgazdász nyújtotta be a Chicagói Egyetemről Roosevelt elnökhöz az 1929-1933-as válságot követően (a legvilágosabb összefoglalóért lásd Fisher 1936). A terv lényege az volt, hogy a kereskedelmi bankok minden lekötetlen, szabad pénzeszközként funkcionáló (látra szóló betét) tartozásukkal szemben 100 százalékos jegybanki tartalékot, készpénzt tartsanak fenn az előírás szerint. Ezzel a bankok pénzteremtési képessége voltaképp megszűnne, és valóban csak pénzügyi közvetítőként lennének képesek működni. Fisher ettől a reformtól a pénzkínálat kisebb fluktuációját, a bankrohamok kiküszöbölését, az államadósság és a magánadósság csökkenését várta. 2012-ben az IMF közgazdászai egy modern modellkeretben bizonyították is Fisher várakozásait (Benes és Kumhof 2012). Azonban sem Roosevelt, sem a mai "fejlett országok" vezetői nem váltották valóra egyelőre a közpénzesítés reformját. Svájcban a kapcsolódó *Vollgeld* reformjavaslat eljutott a népszavazásig 2018-ban, ahol ugyan 26 százalékos támogatottsággal, de elbukott.

Azok közül, akik komolyan foglalkoztak a jelenlegi pénzügyi rendszer alternatívájának keresésével, legtöbben az egyszintű pénzrendszerben, a közpénzzel működő gazdaságban látják a fenntartható, demokratikus pénzügyi rendszer kialakításának kulcsát (pl. Huber 2017; Kregel 2019; Turner 2016; Werner 2018; Zarlenga 2002). Közéjük tartozik az ökofeminista szociológus Mary Mellor is, aki 2015-ös könyvében a hitelpénzre épülő gazdaságok gyarapodó demokratikus deficitjeit emeli ki, melyben csak az egyszintű közpénz képes társadalmi igazságosságot biztosítani. Mellor úgy érvel, hogy a közpénzen keresztül válnak lehetségessé olyan megoldások, mint például az alapjövedelem és közösségi források biztosítása (2015). Fontos látnunk azonban, hogy ezek a politikai természetű javaslatok nem feltétlenül a pénzreformhoz kötöttek – az állam a jelenlegi rendszerben is képes lehet előteremteni az ezekhez szükséges pénzt, adóból és adósságból, valamint szuverén valuta esetében akár a semmiből is,[41] ahogy arra a modern monetáris elmélet kapcsán már utaltunk (lásd Japán példáját a monetáris finanszírozásra [Shirai 2019]).

41 Ehhez kapcsolódik Bernie Sanders egyik tanácsadójának, Pavlina Tchernevának munkagarancia programja, amely a közmunka programot egy gazdasági pufferként tekinti és költségeit közpénz teremtésből finanszírozná. Ahogy a jegybankot végső hitelezőnek (Lender of Last Resort) nevezi a mai pénzügyi rendszer, úgy Tcherneva javaslata az államot végső munkáltatónak tekinti (Employer of Last Resort). Recessziós időszakokban önkéntes alapon az állami foglalkoztatásba befogadnák az embereket, akik így nem kerülhetnek a szegénységi küszöb alá. Konjunkturális időszakokban pedig ebből a munkaerő pufferből a piac alkalmazná a számára megfelelő embereket (Tcherneva 2018).

Huber (2017) és Turner (2016) leírása a közpénzreform kapcsán technikailag pontosabb, mivel szétválasztja a közpolitikai és pénzpolitikai reformokat. Az egyszintű közpénz körforgásában csak az állam léphetne be teremtő erővel, amennyiben szükséges monetáris oldalról támogatni a gazdaság működését (Jackson 2013: 18). A pénzteremtés kizárólagos jogának visszaszerzésével az állam közösségi szempontokat szolgálhat a profitelvűség helyett (Jackson 2013: 34). A törvényes fizetőeszköz feletti valódi monopólium a negyedik független hatalmi ágat (Jegybank) jelentené a törvényhozói (Parlament), végrehajtói (Kormány) és bírói mellett. A hatalommegosztásra (Sári 2000) már csak azért is szükség van, mert a pénzteremtést egy államban fontos szigorú kritériumokhoz kötni a rövid távú, politikai természetű kísértés megakadályozása érdekében. Minél erősebb ugyanis a hatalmi koncentráció, annál durvább visszaélésre hajlamosít.[42]

Mik lehetnek ezek az Alkotmányba foglalandó kritériumok az egyszintű állami pénz esetében? A Jegybanknak figyelnie kell a gazdaság növekedési lehetőségeit és a kapacitáskihasználtságot, valamint a pénz relatív stabilitását infláció, kamatok, árfolyam és fizetési mérleg tekintetében. Fontos indikátor még az eszközárak relatív stabilitása (ingatlan, föld, részvényárak), a pénzügyi eszközök és hitelállomány aránya a GDP-hez mérten. Más szóval a gazdaság pénzügyi teherbíró képessége alapján szükséges kontrollálni a pénzmennyiséget. Miben lehet jobb mégis egy ilyen rendszer mint az erős reguláció? Egyrészt a szabályozás sérülékeny, foglyul ejthetik privát szereplők. Másrészt ebben a rendszerben a pénzteremtésből eredő haszon (*seigniorage*) az államot illetné meg, amit közcélúan használhat fel. Az átállás persze sok bonyodalmat és kérdést felvet, többek között azt, hogy megdrágulhat és beszűkülhet a hitelezés, így csökkenhetnek a vállalati beruházások egy ilyen rendszerben, hacsak az állam nem lép fel pótlólagos forrásokkal – ez viszont nemkívánatos egyszintűséghez és koncentrációhoz vezethet a hitelpiac monopolizációjával.[43] A bevezetés előtt így sokrétű hatástanulmányokban érdemes vizsgálni a nem szándékolt következményeket is.

---

42 Megfontolásra érdemesnek tartjuk Lord Acton egy sokat idézett 1887-es levelének néhány sorát, ami, ami szabad fordításban kb. annyit tesz, hogy "A hatalom korrumpál, az abszolút hatalom pedig teljesen megront."

43 A bankrendszer teljes államosítása szintén nem tűnik a leghatékonyabb megoldásnak, mivel a decentralizáltan jelentkező beruházási-fejlesztési igények kiszolgálását nehezebb megoldani egyetlen központi tervezővel – ez a százéves kritika ma is érvényesnek látszik a bürokratikus tervezéssel szemben, és a szabad döntésen alapuló piaci mechanizmusok mellett. Kregel (2019) pontosan körülírja, hogy milyen formában vehetnének részt a bankok az egyszintű pénz elszámolási rendszerében, továbbra is hitelezőként, de többé nem pénzteremtőként – a háború utáni német újjáépítés Girozentrale példája mentén lokálisan és demokratikusan irányított pénzügyi rendszerben.

2. DIGITÁLIS JEGYBANKPÉNZ, A MODERN KÖZPÉNZREFORM EVOLUTÍV FORMÁJA

A digitális jegybankpénz (CBDC) javaslata számos variációban megjelent már az elmúlt években, és az átláthatatlanság sajnos a reform ellenében hat. Ennek a javaslatnak a lényege az, hogy a jegybank nemcsak készpénz, hanem „digitális közpénz" formájában is biztosítja a társadalom számára az államilag garantált fizetési eszközt. A javaslat tervezésén és kivitelezésének népszerűségén múlik, hogy a fentebb tárgyalt közpénzreformhoz vezet-e, amennyiben a digitális jegybankpénz kiszorítja a bankbetéteket a fizetési forgalomból. A közpénzreformhoz képest a különbség az, hogy a CDBC dominanciája pusztán lehetőség, amit a társadalom tagjai belátásuk szerint valósíthatnak meg, nem pedig kötelező érvényű reform.[44]

A jegybank, mint az állam monetáris képviselője, ilyenkor hozzáférhetővé teszi a mérlegét a társadalom számára, és a háztartások és vállalatok bármelyike akár ingyen vezethet számlát a jegybanknál. Számos elemzés azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy ez a nyitás technikailag vajon kriptotechnológián keresztül vagy hagyományos úton zajlik-e, azonban a svéd jegybank (Riksbank) és elnöke, Stefan Ingves szempontja ezeknél lényeglátóbbnak tűnik. Svédországban a készpénzhasználat évek óta radikálisan csökken, így felmerült a veszélye, hogy a készpénz „elvesztésével" az állam kiszorul még abból a csekély jogkörből is, amit a valuta meghatározása és banki kérésre történő nyomtatása jelent. A svéd állampolgárok pedig csak privát intézmények tartozását tudnák pénzként használni, amivel tovább növekedhet a bankolásból kiszorultak aránya olyan földrajzi régiókban és társadalmi csoportokban, ahol a bankoknak nem éri meg szolgáltatni. Az *e-krona projekt* révén a korábban bankolásból kiszorultak is bekapcsolhatóak lennének a gazdasági körforgásba anélkül, hogy a banki díjakon keresztül a limitált mértékű megtakarításuk csökkenne (Riksbank 2018).

A banki számlapénz azonban ezzel nem szűnne meg, továbbra is lehetne megtakarításokat befektetésként elhelyezni a bankoknál, és részben ők is folytathatják hitelezési és pénzteremtési tevékenységüket. Azonban a fizetési forgalmat nem érintené olyan drasztikusan, ha egy-egy bank csődbe megy, és elveszti a befektetői pénzét, akik a csődkockázat megfelelő ismeretében finanszíroznák a bankokat, rákényszerítve őket a körültekintő, hosszú távú, produktív működésre és hitelezésre. A betétbiztosítás állami, és végső soron társadalmi garanciájának költségei helyett digitális jegybankpénzben

44 Ennek a megoldásnak a lényege az, hogy az egyénre bízza a döntést a privát (banki), illetve a (jegybanki) közpénz használata fölött. Azonban a központosított digitális megoldásban benne rejlik annak a kockázata, hogy a közpénzt kibocsátó állam kötelező jellegűvé teszi a CBDC-t, és így előbb-utóbb egyfajta digitális disztópiát valósít meg; erre lehet példa a kínai pénzrendszer aktuális átalakulása.

mindenki biztonságosan tarthatná vagyonát kockázatérzékenységének és pénzügyi ismereteinek megfelelően. Ez a lehetőség praktikusan a mindenkori állam által végső fizetési eszközként garantált készpénzt tenné tehát elektronikussá, kényelmessé és versenyképessé a bankszámlapénzzel szemben.

A digitális jegybankpénz kellő népszerűségre szert téve helyettesíteni képes egyrészt a szürke- és feketegazdasághoz nagyban hozzájáruló készpénzt, valamint kiszoríthatja a bankbetéteket is, ezzel átalakítva a hitelpénzteremtést. Hasonló kimenethez vezethet, mint a teljes tartalékolású bankolás javaslat, ezért használható az adósság és pénz szétválasztásához. Mindeközben társadalmilag kisebb költséggel is járhat, mivel a számlavezetés díja az emberek átlagos bankhasználata mellett olcsóbbá válhat a jegybanknál – különböző banki költségtételek és profitelvűség hiányában, ami miatt a leszakadó rétegek jelenleg ki is szorulnak a bankolásból. A Chicago-terv egy évszázada, még a digitális technológia forradalma előtt született, így abban a készpénz és digitális készpénz közötti különbség nem volt lényeges. Azonban egy korszerű közpénzrendszer működésének digitális formát kell öltenie, különben csupán marginális jelentőségű, vagy népszerűtlen átalakulást jelentene, amelyet a szélesebb társadalom valószínűleg fenntartásokkal fogadna.

Beszélnünk kell még ezzel kapcsolatban két politikailag érzékeny javaslatról, amelyek kivitelezése digitális jegybankpénz jelenléte mellett egyszerűbbé válhatna. Az egyik ilyen az alapjövedelem kérdése (lásd ennek tárgyalásáért a Fordulat 11. számát), amely rendszeres időközönként kis összegű juttatást jelentene a társadalom minden tagja számára, míg a másik egyszeri, nagyobb monetáris stimulust adna deflációs időszakokban (mennyiségi lazítás az embereknek).[45] A javaslatok egyrészt egyenlőtlenség csökkentő hatásúak lennének, másrészt a globálisan alacsony inflációs környezetben hatékonyabb monetáris politikai ösztönzők lehetnének, mint a bankokon keresztül végrehajtott mennyiségi lazítások. Ugyanakkor gazdasági és politikai kockázatot is hordozhatnak magukban, melyek strukturális társadalmi hatásai nehezen láthatóak előre.[46] Ezen felül ki kell emelni, amit már

45 Quantitative easing, azaz mennyiségi lazítás – az elmúlt évek legfőbb monetáris politikai eszköze, a bankok számára jutatott pénzt likviditás formájában értékpapír (QE) vagy hitelezés fejében (TLTRO). Digitális jegybankpénz mellett a háztartások egyszerűen elláthatóak lennének fogyasztást serkentő erőforrásokkal, amely esélyt teremthet a társadalom alsóbb rétegeinek felzárkózására, miközben a jelenlegi banki QE-nél egy hatékonyabb fogyasztás élénkítő csomagról lenne szó (Friedmani képpel élve „helikopterpénzről", Friedman 1969). A jegybank a szükséges összeget a mérlegének egyszerű kiterjesztésével állítaná elő, és az eszköz oldalára pl. egy zéró kuponú, 100 éves államkötvényt venne fel. Ezáltal a ma rendelkezésre bocsátott vásárlóerő nominálisan ugyan az államadósságot növelné, de az inflációval csökkenő reálértékét a költségvetés száz év múltán könnyen rendezheti.

46 Anélkül, hogy a kérdés részletesebb tárgyalásába belemennénk, itt csak röviden felhívjuk a figyelmet arra, hogy mint minden, az egész társadalmat alapvetően érintő intézkedésnek, az

Mellor kapcsán is említettünk, hogy ezek a politikai-redisztributív természetű javaslatok pénzreform hiányában is kivitelezhetők.

3. ÁRUPÉNZEK RENDSZERE – MITŐL VÁLHAT VALAMI FÜGGETLEN PÉNZESZKÖZZÉ?

A javaslat a középkorban pénzként használt só példáját veszi alapul. A só mindenki számára értéket képviselt, a középkori piacokon létezett rá kereslet, ugyanakkor kínálata korlátozott, és relatíve stabil volt. Mérhető volt a súlya, kezelhető mennyiségben is jelentős értéket testesíthetett meg, képes volt ellátni az értékmérő funkciót. A nedvességet kerülve a szállítása és tárolása is megoldott volt, így hosszabb kereskedelmi utakon is cserefunkcióval bírt, és felhalmozni is lehetett vele ideig-óráig. Pénzként való szerepe nemesfém-szegény vagy éppen függetlenedni vágyó területeken erősödött meg, amit többnyire egy központosító erő letört a sóbányák megszállásán, és kizárólagos saját pénz bevezetésén keresztül. Etiópia egyes részein (Danakil síkság) mai napig használják pénzként, és az angol „*salary*" kifejezés eredete is feltehetően a sóra vezethető vissza (Multhauf 1978).

Önmagában ugyan csekély a realitása ma egy árupénz rendszer kialakulásának, de civilizációs kataklizmák esetén önmaguktól is megjelentek már a történelemben elhúzódó, kijelölt állami pénz nélküli korszakok (pénzügyi interregnum állapot), háborúk, járványok esetén vagy a kitaszítottak világában (pl. börtönökben a cigaretta). Szolidáris gazdasági mozgalmak is rátalálhatnak olyan közös értéket képviselő termékre, amely pénzként képes funkcionálni. Ahhoz, hogy a pénz bizalmi intézményét képes legyen ellátni valamely eszköz, rendelkeznie kell a három alap pénzfunkcióval (globális szerepvállalástól itt most eltekintünk):

Képesnek kell lennie az értékmérésre, vagyis egy kölcsönösen elfogadott mértékegységet kell kifejezzen, ami *numeraire*-ként szolgál a többi áruhoz – ki kell tudnia fejezni a többi jószág árát az adott pénzben.

---

univerzális alapjövedelemnek is lehetnek messzire vezető nem szándékolt következményei. Az egyik leggyakrabban megfogalmazott pénzügyi kritika a valószínűleg megnövekedő inflációs mutatókra vonatkozik, amelyek szélsőséges esetben semlegesíthetik az intézkedést, mert az infláció miatt az emberek reáljövedelme nem, vagy csak alig növekedne. Ehhez kapcsolódik egy másik érv, miszerint ha nem a társadalom gazdaságilag legerősebb szereplőit (amely szereplők ebben értelemszerűen komoly ellenérdekelt felek) sújtó adójövedelmen keresztül finanszírozzák – vagy MMT logikában: „szüntetik meg" – az alapjövedelmet, akkor a „semmiből teremtett" pénz hosszú távon aláásható az emberek pénzbe, és végső soron a központi hatalomba vetett bizalmát (Flassbeck 2017).

A következő funkció a cserélhetőség: a számos tranzakció végrehajtásához rengeteg szereplő kezén át kell tudjon folyjon sérülés nélkül, hatékonyan, azaz minél kisebb költséggel, és minél gyorsabban.[47]

A harmadik funkció a felhalmozási vagy megtakarítási funkció, amely szerint az adott pénzformának értékvesztés nélkül képesnek kell lennie nagyobb mennyiség gyűjtésére, miközben az operatív kockázatok (lopás, amortizáció) minimálisak.

Ez utóbbi funkció az adott pénzbe vetett bizalmat, pénztartási hajlandóságot és keresletet hivatott erősíteni, amely elengedhetetlen egy pénzrendszer széleskörű elterjedéséhez és hosszabb távú működéséhez. Ugyanakkor megmutatható róla, hogy elméleti és gyakorlati problémákhoz is tud vezetni a túlzott mértékű felhalmozás, amely végső soron gátolni is képes a reálgazdasági aktivitást. Ennek felismerése vezette Silvio Gesellt, amikor megalkotta az idővel értéket vesztő pénz „adóját" (lásd lentebb, a Helyi pénzek címszó alatt), és hasonlóan érvelt John Maynard Keynes a gazdasági világválság pánikjában elhúzódó felhalmozás veszélyéről, amit likviditási csapdának nevezett.

Ebben a tekintetben tehát rövid távon, de kialakulhatnak olyan megoldások, amit a közvetlen létfenntartáshoz kapcsolódó árukból választanak ki: például a tojást, amire volt példa Magyarországon a második világháborút követő hiperinflációs időszakban. A jószágok önmagukban hordozott értéke azonban időben és térben nem feltétlenül állandó egy közösség számára, és a legtöbb termék nem képes a felhalmozási funkció hiányában megteremteni a bizalmat a fenntartható működéshez. Mindazonáltal olyan kisközösség számára, amely bizonyos technológiai újításoktól is távol akarja tartani magát, és nem hajlandó pl. mobiltárcák használatára a tevékenységei során, egy járható út lehet az árupénzrendszer. Még szerencsésebb formája lehet ennek egy szívesség-alapú elszámolási rendszer, amennyiben közös nevezőre sikerül hozni az egymás irányába nyújtott segítség mértékét. Modern világunkban a felértékelődött idő jelenthet ilyesmit: percekben vagy órákban mérni az egymásért vagy közösségért tett erőfeszítéseket.

47 Látszólag kivételt jelenthetne a Yap szigeteken pénzként használt óriáskő, azonban a premodern törzs valójában az első osztott főkönyvi technológiát (DLT) alkalmazva a tranzakciót a törzs minden tagja előtt jelentette be, így a két fél között abban a pillanatban megtörtént a csere, miközben a mázsás kő természetesen változatlanul maradt a helyén (Friedman 1991).

4. ARANYFEDEZET, AVAGY EGY KÉZENFEKVŐ TÖRTÉNETI PÉLDA AZ ADÓSSÁGTÓL MENTES PÉNZRE

Az osztrák közgazdasági iskola, és kiemelten Ludwig von Mises ([1912] 1953) életműve az aranyfedezetű pénzrendszer proponálásáról szól. Az osztrák iskola képviselői a belső értékkel rendelkező pénz használatában hittek, többnyire nemesfémekhez kötötten. Úgy tartották, hogy a törvényileg kijelölt fizetőeszköznek rendelkeznie kell egy természetes fedezettel, leginkább arany alapon meghatározva az állam valutájának értékét. Szerintük ennek hiányában a valuták névleges és tényleges értéke képes radikálisan elválni egymástól, társadalmilag káros inflációt okozva.

A történetileg feltárt példák nem igazolják maradéktalanul az osztrák iskola ezen nézeteit. A jelen írásban is a metallista helyett kartalista-keynesiánus perspektívából szemléltük a pénzrendszer kialakulását, amely megkülönbözteti az államilag megállapított elszámoló egységet és annak potenciális hordozóit (amely lehet papír vagy nemesfém-tartalmú érme egyaránt, ahogy a készpénz manapság is alakot ölt). Mindazonáltal nem is csupán historikus, hanem elméleti alapon is okozhat problémát az aranyfedezet, ahogy azt a Bretton Woods alatt dollár-arany viszonylatban felhalmozódó feszültségek is jelezték (Arrighi 2010: 311–335). A világháború utáni globális pénzrezsim elsősorban nem az aranyfedezet és fix árfolyamok, hanem a szigorú szabályozás és kézben tartott bankolás miatt volt stabil.

A nemesfém-fedezet kínálata szűkösséget, deflációs kockázatot, növekedési korlátot és aszimmetrikus hatalmi elosztást vonhat maga után, ami miatt alapvetően egy fiat valuta[48] demokratikusabb működést tesz lehetővé. Aranyfedezet mellett a gazdaság irányítása szükségképpen beszűkül monetáris és fiskális tekintetben egyaránt – az állam részlegesen lemond monetáris szuverenitásáról. A kormányok kevésbé rugalmasan képesek kezelni a gazdasági ciklusokat, valamint annak lehetőségét is elvesztik, hogy krízis esetén új vásárlóerőt teremtsenek a gazdaságba. Így az infláció kockázata ugyan csökken, de a defláció veszélye nő – elméletileg ez termelő kapacitások megszűnésével, a társadalmi javak csökkenésével járhat együtt. Ez a pénzrendszer a nemnövekedési paradigmához illeszkedik,

48 A Bretton Woods utáni pénzügyi rendszerben az államok a lebegő árfolyamokra és fedezet nélküli pénzre álltak át (*fiat currencies*), amely kezelése azonban egyre inkább a bankrendszerhez került.

amelyben potenciálisan hamarabb alakulhatnak ki társadalmi feszültségek és szükségállapot, mint egy irányított növekedésű, fenntarthatóan fejlődő gazdaságban.[49]

5. KRIPTOVALUTÁK, ÚJSZERŰ ÉS HASZNOS TECHNOLÓGIÁBA CSOMAGOLT PIRAMISJÁTÉKOK

A kriptopénzek, melyek legismertebbje a bitcoin, inkább tekinthetők veszélyes technológiai befektetéseknek, mint valódi pénzalternatívának, ugyanakkor az általuk alkalmazott technológiák közösségi felhasználás szempontjából értékelhetőek. A kriptovaluták jellemzően nem teljesítik a pénzfunkciók egyikét sem, mivel nem lehet velük értékmérést végezni (azt az amerikai dollár végzi helyettük, abban vannak denominálva, így végső soron annak dominanciáját erősítik). Nem magától értetődő a fizetési forgalomban betöltött szerepük skálázhatósága sem, mivel kiterjedt használatuk olyannyira számításigényessé válhat, hogy a működésükhöz szükséges energia meghaladja az értéküket. Felhalmozási funkciójuk pedig azért sérülékeny, mert a biztonságosnak vélt technológia ellenére számtalan visszaélést regisztráltak már pilótajátéknak bizonyuló kriptotőzsdéken és egyedi tárcákban egyaránt.

Privát kibocsátású valutákról lévén szó, közösségi szinten nem származik előny sem a kibocsátásukból, sem pedig a használatukból. Emellett a kriptovaluták kínálata többnyire rögzített, továbbá rugalmatlan szabály mellett növekszik, amely így felveti az aranyfedezetnél is felmerülő deflációs problémákat, hogy ennek az alapvetően monetáris kérdésnek a politikai szuverenitásra vonatkozó implikációit ne is említsük. Hosszabb távon komoly politikai kockázatot jelenthet, ha egy ország lakosságának nagy része nem az állam által kijelölt fizetési eszközt használja (crypto-dollarizáció). Ez az oka annak, hogy az amerikai kongresszus rendkívül erősen támadni kezdte a Facebook által létrehozott Librát, amely ugyan indulásakor az IMF „pénzéhez" (Special Drawing Right, a valutakosárból alkotott pénznem) hasonlóan a főbb globális devizákkal fedezetten működne, valójában nincsen garancia arra, hogy ne szakadna el tőlük azért, hogy saját babérokra törjön. Ugyanis bár kimondottan fizetési megoldásként indulna, kellő népszerűségre szert téve a Libra mint

49 Érdemes árnyalni a képet annyiban, hogy az állítás valójában a következő: a hitelpénzrendszerből történő egyenlőtlen növekedést aranyfedezetű egyenlőtlen nem növekedésre cserélni nem feltétlenül „éri meg" társadalmi igazságosság szempontjából. Érdemesebbnek tűnik közpénzreformon keresztül közérdeket szolgálva kézbe venni, és inkluzívabb irányba állítani a gazdasági fejlődést (Boait és Hodgson 2018). Bővebben a fedezetek és organikus pénzfejlődés kapcsán lásd Wray kiváló kifejtését (2012a).

„stablecoin" egy ponton elszakadhatna fedezeteitől, és elkezdődhet a részleges tartalékoláson keresztül a szuverén pénzzé válásának a folyamata.

Ugyanakkor a kriptopénzek által használt osztott főkönyvi technológiák (DLT) ígéretesek lehetnek egy decentralizált működést követő közösség számára, amely elszámolási és kiegyenlítési rendszert keres az aktivitásához. A technológia ugyanis megoldja az ún. bizánci konszenzuskeresés problémáját, ami miatt magas reputációval bíró központi elszámoló házakba helyeznek bizalmat az egymással szerződő és elszámoló felek. A központi elszámolást itt a technológia helyettesíti, amely mindenkinél szimultán jeleníti meg a főkönyvet (*general ledger*), és a kiegészítő tételeket. Egyszerű programok, automatikus szerződések is lefutnak ezeken a felületeken (Ether), így egészen széleskörű intézményrendszert (ügyvédeket, közjegyzőket és nem utolsósorban bankárokat) lehet kiiktatni egy nagyobb volumenű szolidáris gazdasági megmozdulás önellátásra törekvése során.

6. ERŐTELJESEBB SZABÁLYOZÁS

Admati és Hellwig (2013) alaposan körüljárták annak lehetőségét, hogyan lehetne korlátozni a hitelpénzteremtést a 2008-as válságot követően. Elsősorban magasabb tőkekövetelményeket írnának elő a bankok számára, amelyek így nagyobb veszteséget viselnének el, ha felelőtlenül hiteleztek. Az általuk javasolt 20-25 százalékos arány többször akkora, mint amit jelenleg tartanak a bankok, még úgyis, hogy kontraciklikus és egyéb tőkepuffereket vezettek be az országok, mivel ezek mértéke legfeljebb 1-2 százalékpontot jelent egyenként. Ráadásul ezek az előírások a kockázattal súlyozott eszközök arányában értelmezendők, nem pedig a teljes mérlegre nézve. Ez a szemlélet az egyedi banki kockázatokat csökkenti ugyan (mikroprudenciális szempontból), de rendszerszintű hitelciklusok és összességében a bankrendszeri prociklikusság tekintetében nem feltétlenül elegendőek (Admati 2016).

Léteznek azonban a jelenleginél radikálisabb szabályozási javaslatok is, amelyek segítségével viszont még a jelenlegi pénzügyi rendszer felelőtlen ösztönzői is javíthatóak lennének. Az egyik ilyen a pénzügyi tranzakciós adó (az Egyesült Királyságbeli ún. Robin Hood adó vagy korábbról Tobin-adó), amely bevezetését az EU országai egyelőre elvetették. Ez a tőkepiaci tranzakciókra kivetett kis összegű adónem minden részvény, kötvény vagy derivatívpiaci kötésre lenne alkalmazandó. Ezzel egyrészt csökkenhet a spekulációs tevékenység mértéke, a magas frekvenciájú kereskedő robotok miatt bekövetkező villámösszeomlások valószínűsége, másrészt közösségi célra lehetne fordítani a becslések szerint éves szinten a GDP akár 0,5 százalékát is elérő összeget.

Egy másik radikális javaslat kiemelné a bankokat a profitelvű környezetből, és megszüntetné a részvénytársasági működési módot annak érdekében, hogy a bankárok ne

rövid távú érdekeiket nézzék egy olyan „közszolgáltatás" megteremtésekor mint a hitelpénz. Bretton Woods alatt a bankárok fizetése nem vált el a kapcsolódó végzettségű szellemi dolgozókétól, csak a Nixon-sokkot követően kezdett szárnyalásba a Wall Street-i brókerekével párhuzamosan. A részvénytársasági forma megszűnése azonban a bankok tőkevonzó képességére és ellátottságára is drasztikus hatással lenne, így ennek a reform ötletnek a jelenlegi bankszabályozás és tőkemegfelelési előírások fokozatos enyhítése mellett lehetne közgazdasági realitása. Politikai realitása viszont legalábbis erős választói támogatás mellett képzelhető el.

7. RÉGIÓS ÉS SZÖVETKEZETI BANKOLÁS

Többen rámutattak már a kereskedelmi bankolás profitelvű megalomán működésének visszásságaira, amit részben lehetne kezelni részvényesi érdekek helyett érintetti érdekeket erősítő banki modellekkel. Ezek lényege, hogy szélesebb értelemben vett gazdasági értékteremtésre törekszenek, mivel társadalmi küldetésük révén a helyi fejlődést igyekeznek segíteni. Általánosságban véve stabilabb hitelnyújtásra és működésre lehet náluk számítani, mint profitelvű társaiknál, amit Németországban ragyogóan visszaigazoltak a Sparkassenek és bizonyos mértékben a Landesbankok is. Erre a tapasztalatra építve proponálja a helyi bankolási modelleket Werner (2018) is, aki szerint valódi közösségi bankokra van szükség, amelyeket helyi közösségek irányítanak központi bank helyett.

A kereskedelmi bankok legfőbb célja a részvényesi érték (*shareholder value*) maximalizálása. Az ettől elhatárolódó, más érintett érdekeit is figyelembe vevő intézmények gyűjtőfogalma alá (*stakeholder banking*) négyféle típus is tartozhat: a szövetkezeti bank, a hitelszövetkezet, a közösségi fejlesztések pénzügyi szolgáltatója és a közérdekű megtakarítási bank (Prieg és Greenham 2012). Mindegyik típusú intézmény hosszabb távú, közösségi célú beruházások finanszírozásában érdekelt, valamint abban, hogy minél szélesebb körben szolgálja ki egy-egy régió igényeit, gazdasági ciklusokon átívelően. Sikerük alapvetően azon múlik, hogy helyi fókusz és irányítás mellett képesek-e úgy hálózatba szerveződni, hogy elérjenek némi mérethatékonyságot, szakértelmet, amivel együtt likviditási és kockázatmegosztási közösséget tudnak alkotni egymással.[50]

A szövetkezeti bankolás irányába tett kezdeményezésre megfelelő régiós példa lehetett volna a 2010-es években alapított Etikus Finanszírozásért Szövetkezet (Zadruga za etično financiranje) nevű horvát szervezet, amelyet kifejezetten azért hoztak létre, hogy a

50 Ezen intézmények természetesen jogszabályi kötelezettségeknek tesznek eleget, ám számos helyen nem különböztetik meg őket a kereskedelmi bankoktól, így előbb-utóbb hasonulni is kénytelenek. Ezért jogi és szabályozási megkülönböztetéssel lehetne segíteni őket céljaik elérésében.

szövetkezeti tagok gazdasági tevékenységének szükségleteit etikus módon finanszírozhassák. Ha megkapta volna a működéséhez szükséges hatósági engedélyt a horvát jegybanktól, az úgynevezett „etikus bank" üzleti modelljét követő intézmény úttörő lett volna Horvátországban. A tervek szerint ugyanis a bankot 100 százalékban ügyfelei tulajdonolták volna, akik demokratikusan irányítják azt (tehát a beleszólási jogot nem súlyozzák a tulajdonrész hányadával); a bank hatáskörét tudatosan korlátozzák Horvátországra, és ami talán a legfontosabb, minden egyes taggal személyes, egyedi kapcsolatot ápolnak (Simpson és McKinley 2016). Mivel azonban a bankalapításra vonatkozó engedélyt nem kapták meg, ezért most egy európai szintű kezdeményezésen dolgoznak, aminek a horvát intézmény nagyjából a helyi leányvállalata lenne.

Regionális bankolásra példa lehet továbbá a közbank (*public bank*) intézménye, amely jellemzően olyan nonprofit, közjót szolgáló vállalatot jelent, amely teljes mértékben helyi vagy kormányzati tulajdonban áll. A közbank intézménye mögött meghúzódó elképzelés az, hogy – a pénzkínálat egyszerű növelése helyett, amit a privát bankszektor végez – újra kell strukturálni a tőkét, mégpedig annak demokratizálásával. Erre a célra hozták létre például a Boston Ujima Project (BUP) nevű vállalkozást 2016-ban, amely egy, a Bostonban és környékén élő, elsősorban színes bőrű és bevándorló hátterű munkások megtakarításaiból létrejött, és a közösség által vezetett pénzügyi szervezet. A BUP arra törekszik, hogy befektetési alapként, munkásokat összekötő hálózatként, illetve helyi pénzkibocsátóként kooperatív gazdasági infrastruktúrát fejlesszen Bostonban. A demokratikusan (tehát az egy tag – egy szavazat elvén) működő BUP egyik legfontosabb tevékenysége olyan helyi vállalkozások finanszírozása, amelyek megfelelnek a közösség által lefektetett (és évente felülbírált) alapelveknek, azaz a közjót szolgálják. 2016-ban például öt helyi, fekete és bevándorlók által tulajdonolt cégbe fektetett összesen több mint húszezer dollárt. A BUP továbbá közös platformot képez olyan különböző társadalmi igények és képességek találkozásának, mint amilyen a nyelvtudás, a háztartási teendők, a programozás vagy bizonyos szerkesztési feladatok (Kolokotronis 2020).[51]

Hitelezési szolgáltatások kapcsán érdemes megemlíteni továbbá a hitelszövetkezeteket (*credit union*). Ezeknek a ma viszonylag elterjedt helyi szövetkezeti formáknak az előképe a 19. század folyamán, elsősorban németajkú területeken Hermann Schulze-Delitzsch, illetve Friedrich Wilhelm Raiffeisen által alapított mikropénzügyi intézmény (ehhez lásd Guinnane 2011). Mindenki, aki számlát vezet a banknál, egyben tagja és tulajdonosa is annak, és 1 tag – 1 szavazat elvén, tehát demokratikusan dönt annak működtetéséről (gyakran egy tagokból választott bizottságnak delegálva ki a döntést). A bank nem for-profit

51 A mikrofinanszírozási kezdeményezések sikerére (akár olyan tekintetben is, hogy a változó környezethez képes adaptálódni egy kis közösség) már a 19. századi Németországban (Suesse és Wolf 2020) vagy Bangladesben is volt példa (World Bank 2016).

elven működik, a keletkező nyereséget elosztja a tagjai között. Jelenleg Európában létezik egy hálózat, mely Észtország, Írország, Észak-Macedónia, Hollandia, Lengyelország, Románia, Ukrajna, Horvátország és Moldova területén működő egy-egy hitelszövetkezetet kapcsol össze (European Network of Credit Unions).

A takarékszövetkezetek megalakulásuk óta jellemzően a vidék bankjai. Magyarországon a takarékszövetkezeti hálózatot jelentő közel 1700 fiók 90 százaléka olyan falvakban, illetőleg községekben található, ahol pénzügyi szolgáltatást szinte kizárólag a takarékszövetkezetek nyújtanak, így az ott élő emberek számára akár megtakarításaik elhelyezéséről, akár hitelügyeik intézéséről volt és van szó, mindig a takarékszövetkezetek jelentették és jelentik a megoldást (OTSZ 2010). Ugyanakkor a 19. században indult magyar hitelszövetkezeti rendszert a szocializmusban úgy alakították át takarékszövetkezetté, hogy elvették hitelezési jogosítványaikat a monobank rendszerben. A rendszerváltás radikális átmenetében a hatékonytalannak bélyegzett intézményhálózatot sokáig nem látták el tőkével, amely így lassan elveszítette minden szövetkezeti jellegét. Jelenleg is zajló, óriási integráció folyamatában a még életben maradt „takszövök" kevés kivételtől eltekintve egyszerű kereskedelmi bankfiókokká váltak.

8. HELYI PÉNZEK

A helyi pénzek mindig egy lokális ökoszisztéma létrejöttét és fenntartását hivatottak elősegíteni és kiszolgálni. Schumacher szabatosan leírta, miként lesznek az egyre nagyobbá váló vállalatok egyre ember- és közösségidegenebbek (Schumacher 1973).[52] A ma uralkodó trendeknek (globalizáció, urbanizáció, konzumerizáció stb.) és a kapitalista struktúráknak ellenállni próbáló szolidáris mozgalmak,[53] de a pénzügyi rendszert kritikusan szemlélő közgazdászok is arra jutnak, hogy az alulról jövő kezdeményezések életképességét segítő pénzügyi megoldásokra van szükség.

52 Vagy ahogy Schumacher tanára, Leopold Kohr írja: „Úgy tűnik minden társadalmi probléma mögött egy ok húzódik: a nagyság. Túlzott leegyszerűsítésnek tűnhet, de elfogadható, ha belegondolunk abba, hogy a nagyság vagy túlméretezettség jóval több mint egyszerű társadalmi probléma; ez egyedüli és kizárólagos problémaként jár át minden teremtést. Ha valami rossz vagy elromlott, az jellemzően túl nagy" (Kohr 1957).

53 Léteznek Magyarországon is ún. szívességbankok vagy kalákakörök (angolul LETS), amelyek magyar előzményei a falusi kisközösségek kalákajellegben végzett építkezéseiben gyökereznek. Modern, városi változatban a legrégebbi ilyen a Talentum kör, 1996-ban alapul dél-tiroli mintára. Jellegét tekintve ez is egy decentralizált elszámolási rendszernek felel meg, ahol a tagok egymást segítik: egy szívességgel egyenleghez jut a tag, amivel később gazdálkodhat a többieknél.

Ebben a gondolkodásban messzire jutott a tavaly elhunyt Bernard Lietaer, aki hitt a közösségi kiegészítő valuták stabilizáló erejében, és a pénzről való tudás demokratizálásában, amelyet az információs korszakban egyre elérhetőbbnek tartott.[54] Kollégáival több kezdeményezést életre hívtak, mint például a Doralandot Litvániában, amely szociális alapú oktatási munkák elszámolásához használatos *doras*-t ajánlott: a rendszer ösztöndíjat/támogatást nyújt dorasért cserébe, amely viszont tanítással megkereshető. Brazíliában és Uruguayban pedig üzletek közötti elszámolásra használják az ún. C3 rendszert, amely számlák fedezete ellenében forgóeszköz-hitelekkel támogatja a kisebb vállalkozásokat. Ajánlásukra Gent városa Belgiumban 2010-ben bevezette a *toreke*-t, amely az önkéntes munka ösztönzése mellett elősegíti a környezetbarát magatartást, valamint a társadalmi kohéziót az elszegényedett területeken (Lietaer et al. 2012).

A helyi pénz bevezetésének ismertebb modernkori megvalósítási kísérleteit jelentős részben Silvio Gesell (1862–1930) német-argentin kereskedő, közgazdasági gondolkodó és (proudhoni típusú) szocialista aktivista elméletei inspirálták. Irving Fisher és John Maynard Keynes még Roosevelt amerikai elnöknek is felvetették Gesell ötletét. Az egyik első kísérletre, amely helyi városi pénz bevezetését célozta, és amely Gesell úgynevezett „felgyorsított pénz" (*accelerated money*) elméletéből merített, 1932-ben, a nagy világgazdasági válság legintenzívebb időszakában került sor az osztrák Wörglben. A tiroli kisváros óriási munkanélküliséggel küzdött és a pénzügyi csőd szélén egyensúlyozott, amikor az újonnan megválasztott polgármester, Michael Unterguggenberger 1932 júliusában úgynevezett munkajegyet (*labor note*) kezdett nyomtatni. Ezekre a munkajegyekre a város megtakarítása 100 százalékban fedezetül szolgált, egy munkajegy tíz osztrák schillinget ért, és a munkajegy tulajdonosa minden hónapban önkormányzati pecséttel érvényesítette újra a jegyét a munkajegy névértékének 1 százalékáért cserébe (azaz 0,1 schillingért). A havi pecsételési kötelezettség a pénz mielőbbi elköltésére ösztönözte tulajdonosát, ami a munkajegyek felgyorsított körforgását eredményezte. Az elköltés egy módja a városi adó befizetése volt, ami valódi értéket adott a munkajegynek, és ami ezért valós keresletet generált rá. A gyors körforgás strukturálisan a közösség aktivitási szintjére is hatott, és növelte a válság után egyébként is alacsony kapacitáskihasználtságot, foglalkoztatást. Bár a munkanélküliségre gyakorolt kedvező hatása miatt a kisváros pénzügyi és gazdasági helyzete ugrásszerűen javult (ami a válság miatti gazdasági recesszióban még inkább szembeötlő volt), és a szomszédos települések is érdeklődést mutattak a helyi pénz elképzelése iránt, az Osztrák Jegybank kezdeményezésére az osztrák kormány a helyi pénzt már 1933 szeptemberében, egy évvel a bevezetése után betiltotta (Blanc 1998: 475–476).

54 A helyi pénzek létrehozásához a modern technika rendkívüli segítséget és hatékonyság növekedést, adminisztrációs költségcsökkenést jelenthet. Az elszámolások rögzítéséhez a Cyclos nevű applikációt ajánlja a Socialtrade.org, amely hivatásszerűen foglalkozik kisközösségek monetáris megerősítésével.

A geselli projekt azonban túlélte az indulási nehézségeket, és napjainkban is alkalmazzák, például Franciaországban, ahol egy 2014-ben a Nemzetgyűlés által elfogadott törvény[55] elismerte a „helyi kiegészítő valutát" (*monnaie locale complémentaire*). 2018-ban a Le Monde kutatásai szerint nagyjából ötvenféle helyi pénzt használtak szerte az országban, például Párizs környékén, Lyonban vagy Baszkföldön (Charrel 2018), de mi itt most csak két, a „felgyorsított pénz" modellje szerint működő és sikeresnek mondható példát mutatunk be. Egyik ilyen a 2011-ben állampolgári kezdeményezésre létrehozott Toulouse-i helyi valuta, a már 50 ezer címletben forgó és címletenként egy eurót érő „sol-violette", melyet háromhavonta kell érvényesíteni a névérték 2 százalékáért cserébe, és amelyet 2018 végén már 200 kereskedelmi üzletben elfogadtak (Grasso 2018). Másik nagy sikerű példa a strasbourgi „stück", mely 2012-ben állampolgári kezdeményezésre született, és amelyet kilenchavonta le kell pecsételtetni az önkormányzati banknál a névérték 2 százalékának befizetésével. Az egy eurót érő stückkel, melyből már több mint 70 ezer címlet van forgalomban, különböző közszolgáltatásokat lehet megtéríteni (pl. uszoda, menza, közösségi közlekedés, piaci stand stb.), és ma már viszonylag széles elfogadottságnak örvend Elzászban őstermelők, kézművesek, kereskedők és szolgáltatók körében (Peillon 2016).

Magyarországon is több helyen van helyi pénz, amelyeket a Magyar Nemzeti Banknál forgatható utalványokként kell engedélyeztetni.[56] 2010-es adatok szerint a vállalkozások utalásainak fele 50 kilométeren kívülre áramlott, amelynek egy része helyben tartható lehet megfelelő kezdeményezésekkel. A soproni kékfrank, a balatoni és a bocskai korona vagy az alsómocsoládi rigac több tízmillió forint értékben, több száz elfogadóval forog a lokális gazdaságban, élénkítve ezzel a helyi forgalmat és foglalkoztatást. A főbb nemzetközi (WIR Bank, Chiemgauer és Ithaca Hours) és hazai kezdeményezések sikeréről és buktatóiról a PiacTárs készített átfogó tanulmányt (PiacTárs 2015). Ennek főbb tanulságai, hogy egyszerű, digitális megoldás mellett erős marketing és minél szélesebb gazdasági önellátás szükséges a sikerességhez. Magas kamat- és megtakarítási környezetben, valamint önkormányzati támogatással nagyobb eséllyel tud működni egy helyi pénz. A jelenlegi szabályozás nehezíti a forintban kifejezett, pénzre váltható pénzhelyettesítőket, amelyek alternatívájaként elektronikus elszámolási rendszerekben lehet gondolkodni. Ezek széleskörű elterjedését viszont a magyar társadalomra régóta jellemző bizalmi válság teszi nehézkessé (Juhász és Varga 2018), amivel szemben jól kifejtett, szolidáris etikára épülő ösztönzőrendszerrel lehet védekezni a hosszabb távú bizalom kiépülése érdekében (Bowles 2016).

---

55 LOI n° 2014-856 du 31 juillet 2014 relative à l'économie sociale et solidaire.

56 Ezek korai értékeléséről és működési logikájáról írt az MNB 2011-ben egy elfogult kritikát (Helmeczi és Kóczán 2011), amit fenntartásokkal, de érdemes elolvasni.

JAVASLATTÉRKÉP ÉS KONKLÚZIÓ

Javaslat megvalósítási szintje –, politikai természete és jellege (**revolutív**, *evolutív*)	Lokális	Állami	Globális
Szolidáris	*Helyi vagy közösségi pénz/elszámolás*	**Szövetkezeti bankolás**	
Liberális	*Lokális bankolás*	*Digitális jegybankpénz*	*Kriptovaluták,* **Libra**
Autoriter		**Közpénzreform**	Erősebb szabályozás, **aranystandard**

A táblázatban a felvázolt javaslatokat három dimenzió mentén foglaltuk össze: a megvalósítás szintje (lokális, állami vagy globális); politikai természete (szolidáris, liberális vagy autoriter természetű javaslat); illetve a jelenlegi rendszerhez képest radikálisan más (revolutív jelleg) vagy csupán egy általános javítás a fenntarthatóbb működésért (evolutív jelleg).

A tanulmányból talán úgy tűnhet, hogy a pénzrendszer strukturális kritikájára összességében jóval nagyobb figyelmet fordítottunk, mint az alulról jövő, közösségi megoldások bemutatására. Ez azért lehet, mert úgy gondoljuk, hogy a pénzügyi rendszer a jelenlegi társadalmi-politikai rendszerben meghatározó ugyan, de mégis csupán annak egy alrendszerét képezi. Ennek jelentősége az alternatívák keresése közben világlik ki: lecserélhetjük ugyan a jelenlegi, problémák sokaságáért felelős kétszintű pénzt és intézményeinek egy részét, mégsem biztosíthatjuk egy tudatos társadalmi és politikai berendezkedés nélkül az alternatíva feltétlen sikerét. Ezért egy igazságosabb, méltányosabb és a közérdeket inkább szolgáló pénzrendszer megalkotására irányuló gondolatkísérleteink közben mindvégig tekintettel kell lennünk annak szélesebb értelemben vett társadalmi kereteire. Amíg annak működési elve nagy általánosságban az„önérdek-követés", addig egy-egy közösségi elhatározást és megvalósítást igénylő pénzügyi alternatíva sem eredményezhet rendszerszintű változást.

Az állami szintű intézkedéseket illetően mi elsősorban a közpénzreform iránt vagyunk bizalommal, amely a hitelpénzrendszer visszásságait képes kezelni egy nagyobb gazdasági közösségben. Ugyanakkor ki kell emelni azt is, hogy korrumpálható állami hivatalok és a

túlzott centralizáció miatt a közpénzreform nem lesz feltétlenül sikeres. Ugyanígy, a hitelpénz használata is szolgálhat nemesebb célokat, ha minden érintett érdekét figyelembe vevő ösztönzőrendszerbe helyezzük el azt, amire a lokális vagy érintetti bankolási modelleknél utaltunk. Továbbá, szintén rendkívül sikeres lehet megfelelő társadalmi tőkével kiegészítve egy-egy helyi pénz vagy közösségi bank kezdeményezés, míg mások pénzügyi és bizalmi válságba sodorhatják a régiót. Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a reformban részt vevő, az alternatívát kezdeményező emberek beállítódása, megértése és szándékai alapvetően határozzák meg a változás irányát.

Az alternatívák így kettős célt szolgálnak. Egyrészt felhívják a figyelmet a mai hitelpénzrendszer visszásságaira, másrészt olyan típusú pénzügyi tudatosságot kívánnak fejleszteni, amely a pénzrendszer és kapitalizmus szoros kapcsolatának megbontását célozzák alulról jövő kezdeményezések révén. A közösségi érdekeket szem előtt tartó projektek ugyanis megítélésünk szerint halmozottan nehéz helyzetben vannak: meg kell küzdeniük a jelen társadalmunk alapjait képező kapitalista rendszer szerteágazó dogmáival és alrendszereivel, melyeknek csupán egyike a jelenlegi pénzügyi rendszer. Azonban egy egyre szélesebb kört megszólító, elemi igényekre reflektáló, szolidaritásra épülő konzisztens gondolatrendszer és azt megvalósítani kívánó, demokratikus struktúra megfelelő táptalajt nyújthat egy átgondolt közpolitikai reformhoz is.

Fontos tehát kiemelni, hogy a központilag megvalósított reform kérdése (tehát végső soron az állam szerepe) a belátható jövőben akkor is megkerülhetetlen a szolidáris közösségi projektek számára, ha ez a kérdés egyelőre kívül esik ezen közösségek közvetlen mozgásterén. Másképp megfogalmazva, a közösségi kezdeményezéseknek túl kell mutatniuk önmagukon: foglalkozniuk kell létrejöttük társadalmi kereteivel és annak alrendszereivel egyaránt. Ennek az a praktikus oka, hogy a globalizálódó és egyre financializálódó kapitalizmusnak egy-egy, de akár számos helyi szolidáris és fenntartható közösség egyelőre még aligha képezheti reális ellensúlyát. Úgy véljük azonban, hogy a tartós változást eredményező úton a központi intézkedések, a megfelelő szabályozás és ösztönzőrendszerek kialakítása elkerülhetetlen, és ezekhez mindenképpen alulról jövő, nagyobb pénzügyi önrendelkezést célzó közösségi kezdeményezéseknek kell társulniuk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ábel István – Lehmann Kristóf – Tapaszti Attila (2016): A pénz és a bankok ellentmondásos kezelése a makroökonómiában. In: *Hitelintézeti Szemle*, Vol. 15., No. 2.: 33–58.

Adelino, Manuel – Schoar, Antoinette – Severino, Felipe (2016): Loan Originations and Defaults in the Mortgage Crisis: The Role of the Middle Class. In: *The Review of Financial Studies*, Vol. 29, No. 7.: 1635–1670.

Admati, Anat – Hellwig, Martin (2013): *The Bankers' New Clothes*. Princeton University Press.

Admati, Anat (2016): The Missed Opportunity and Challenge of Capital Regulation. In: *National Institute Economic Review*, Vol. 235, No. 1.: 4–14.

Arrighi, Giovanni (2010): *The Long Twentieth Century*. Verso.

Banai Ádám – Horváth Gábor – Vonnák Balázs (2016): A pénzügyi közvetítés szerepe a növekedésben. In: *Versenyképesség és növekedés*. Magyar Nemzeti Bank, 186–211.

Bank of England (2020): *EconoME*. Interneten: https://www.bankofengland.co.uk/education/econome (Letöltve: 2020.03.03.).

Basel Committee on Banking Supervision (2017): *Basel III: Finalising post-crisis reforms*. Interneten: https://www.bis.org/bcbs/publ/d424.pdf (Letöltve: 2020.03.03.).

Belvedere, Matthew J. (2018): Icahn: The market will one day 'implode' because of these wacky funds using so much leverage. In: *CNBC*. Interneten: https://www.cnbc.com/2018/02/06/billionaire-investor-carl-icahn-there-are-too-many-derivatives-and-the-current-market-is-a-rumbling-warning.html (Letöltve: 2020.03.03.).

Benes, Jaromir – Kumhof, Michael (2012): The Chicago Plan Revisited. In: *IMF Working Paper*, 12/202. Interneten: https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2012/wp12202.pdf (Letöltve: 2020.03.03.).

Binswanger, Hans Christoph (2005): *Geld und Magie: Eine ökonomische Deutung von Goethes Faust*. Murmann Verlag.

Blanc, Jérôme (1998): Free Money for Social Progress: Theory and Practice of Gesell's Accelerated Money. In: *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 57., No. 4.: 469–483.

Blanchard, Olivier – Summers, Lawrence H. (2019): *Evolution or Revolution?: Rethinking Macroeconomic Policy after the Great Recession*. MIT Press.

Boait, Fran – Hodgson, Graham (2018): *Escaping Growth Dependency: Why reforming money will reduce the need to pursue economic growth at any cost to the environment*. Positive Money. Interneten: http://positivemoney.org/wp-content/uploads/2018/01/Escaping-Growth-Dependency-final_print.pdf (Letöltve: 2020.03.03.).

Borio, Claudio (2019a): *A tale of two financial cycles: domestic and global*. Speech at the University of Zürich in 2019. Interneten: https://www.bis.org/speeches/sp191119a.pdf (Letöltve: 2020.03.03.).

Borio, Claudio (2019b): *Vulnerabilities in the international monetary and financial system*. Speech at the OECD-G20 High Level Policy Seminar. Interneten: https://www.bis.org/speeches/sp191030.htm (Letöltve: 2020.03.03.).

Bowles, Samuel (2016): The Moral Economy - Why Good Incentives Are No Substitute for Good Citizens, Yale University Press 2016

Bukovszki Péter (2017): Miért nem válhatott sokáig Budapest szimbólumává a Lánchíd? In: *PestBuda*. Interneten: http://pestbuda.hu/cikk/20170428_miert_nem_valhatott_sokaig_budapest_szimbolumava_a_lanchid (Letöltve: 2020.03.03.).

Chang, Ha-Joon (2002): *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*. Anthem Press.

Charrel, Marie (2018): Paris a sa propre monnaie locale. In: *Le Monde*. Interneten: https://www.lemonde.fr/economie/article/2018/04/05/paris-aura-bientot-sa-propre-monnaie-locale_5281019_3234.html (Letöltve: 2020.03.18.).

Cherny, Kent – Demyanyk, Yuliya (2009): Subprime mortgages: Myths and reality. In: Vox. Interneten: https://voxeu.org/article/subprime-mortgages-myths-and-reality (Letöltve: 2020.03.03.).

Cingano, Federico (2014): Trends in Income Inequality and its Impact on Economic Growth. In: *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 163. Interneten: https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/trends-in-income-inequality-and-its-impact-on-economic-growth_5jxrjncwxv6j-en (Letöltve: 2020.03.03.).

Conklin, J. – Frame, Scott W. – Gerardi, Kristopher – Liu, Haoyang (2018): Villains or Scapegoats? The Role of Subprime Borrowers in Driving the U.S. Housing Boom. In: *Federal Reserve Bank of Atlanta Working Papers*. Interneten: https://www.frbatlanta.org/-/media/documents/research/publications/wp/2018/10-villains-or-scapegoats-the-role-of-subprime-borrowers-in-driving-the-us-housing-boom-2018-08-28.pdf (Letöltve: 2020.03.03.).

Dagher, Jihad (2018): Regulatory Cycles: Revisiting the Political Economy of Financial Crises. In: *IMF Working Paper*, No. 18/8. Interneten: https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2018/01/15/Regulatory-Cycles-Revisiting-the-Political-Economy-of-Financial-Crises-45562 (Letöltve: 2020.03.03.).

Dobbs, R. – Madgavkar, A. – Manyika, J. – Woetzel, J. – Bughin, J. – Labaye, E. – Kashyap, P. (2016): Poorer than their parents? A new perspective on income inequality. In: McKinsey Global Institute Report. Interneten: https://www.mckinsey.com/featured-insights/employment-and-growth/poorer-than-their-parents-a-new-perspective-on-income-inequality (Letöltés: 2020.03.03.).

European Central Bank (2020): *How quantitative easing works*. Interneten: https://www.ecb.europa.eu/explainers/show-me/html/app_infographic.en.html (Letöltve: 2020.03.03.).
Friedman, Milton (1969): *The Optimum Quantity of Money and Other Essays*. Aldine.
Friedman, Milton (1991): *The Island of Stone Money*. Hoover Institution, Working Papers in Economics, No. E-91-3.
Fisher, Irving (1933): The Debt Deflation Theory of Great Depressions. In: *Econometrica*, Vol. 1., No. 4.: 337–57.
Fisher, Irving (1936): 100% Money and the Public Debt. In: *Economic Forum*, Spring Number, April–June, 406–42.
Flassbeck, Heiner (2017): Universal Basic Income Financing and Income Distribution – The Questions Left Unanswered by Proponents. In: *Intereconomics*, Vol. 52., No. 2.: 80–83.
Graeber, David (2011): *Debt: the first 5000 years*. Melville House Publishing.
Grasso, Silvana (2018): Voici les nouveaux billets de sols violette, la monnaie locale toulousaine. In: *La Dépêche*. Interneten: https://www.ladepeche.fr/article/2018/09/12/2867290-ce-sont-les-nouveaux-sols-violette-la-monnaie-locale-toulousaine.html (Letöltve: 2020.03.18.).
Guinnane, Timothy W. (2011): The Early German Credit Cooperatives and Microfinance Organizations Today: Similarities and Differences. In: *The Handbook of Microfinance*. Szerk.: Beatriz Armendariz, Marc Labie. World Scientific Publishing Company.
Harvey, David (1995): Globalization in Question. In: *Rethinking Marxism*, Vol. 8., No. 4.: 1–17.
Holmes, Alan R. (1969): Operational constraints on the stabilization of money supply growth. In: *Controlling Monetary Aggregates: Proceedings of the Monetary Conference Held on Nantucket Island June 8-10, 1969*. Szerk.: Samuelson, Paul A.. The Federal Reserve Bank of Boston. 65–77.
Huber, Joseph (2017): Split-circuit reserve banking – functioning, dysfunctions and future perspectives. In: *Real-World Economics Review*, No. 80.: 63–84.
Jackson, Andrew (2013): *Sovereign money: Paving the way for a sustainable recovery*. Positive Money. Interneten: https://positivemoney.org/wp-content/uploads/2013/11/Sovereign-Money-Final-Web.pdf (Letöltve 2020.03.03.).
Juhász Zita – Varga Imre (2018): A helyi pénz bevezetésének főbb tapasztalatai Magyarországon. In: *Budapest Management Review*, Vol. 49, No. 3.
Keen, Steeve ([2001] 2011): *Debunking Economics – Revised and Expanded Edition: The Naked Emperor Dethroned?* Zed Books.

Keen, Steeve (2011): A monetary Minsky model of the Great Moderation and the Great Recession. In: *Journal of Economic Behavior & Organization*, No. 86.: 221–235.
Khan, Lina M. (2017): Amazon's Antitrust Paradox. In: *The Yale Law Journal*, Vol. 126., No. 3.: 710–805.
Kindleberger, Charles P. (1978): *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*. Wiley.
Kregel, Jan (2019): *Democratizing Money*. Levy Institute, Working Paper No. 928.
Kolokotronis, Alexander (2020): The Earth-Shaking Potential of Public Banks. In: *The Trouble*. Interneten: https://www.the-trouble.com/content/2020/1/18/the-earth-shaking-potential-of-public-banks (Letöltve: 2020.03.17.).
Kohr, Leopold (1957): The Breakdown of Nations, Routledge & K. Paul, 1957
Lietaer, B. – Arnsperger, C. – Brunnhuber, S. – Groener, S. (2012): *Money and sustainability: The missing link. A report from the Club of Rome – EU Chapter.* Finance Watch and the World Business Academy.
McDonnell, John (szerk.) (2019): *Economics for the Many*. Verso.
McLeay, M. - Radia A. - Thomas R. (2014): Money creation in the modern economy, Bank of England Quarterly Bulletin 2014Q1. Interneten: https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/quarterly-bulletin/2014/money-creation-in-the-modern-economy.pdf?la=en&hash=9A8788FD44A62D8BB927123544205CE476E01654 Letöltve: 2020. január 1.
Meadows, D. H. – Meadows, D. L. – Randers, J. – Behrens, W. W. *The Limits to Growth*. Universe Books.
Mellor, Mary (2015): *Debt or Democracy: Public Money for Sustainability and Social Justice*. Pluto.
Mellor, Mary (2017): Money for the People. In: *Great Transition Initiative*. Interneten: http://www.greattransition.org/publication/money-for-the-people (Letöltve: 2020.03.03.).
Mises, Ludwig von ([1912] 1953): *The Theory of Money and Credit*. Yale University Press.
Mynksy, Hyman ([1964] 2008): Hosszú hullámok a pénzügyi kapcsolatokban: pénzügyi tényezők a súlyosabb válságokban. In: *Fordulat*, No. 4.: 10–25.
Multhauf, Robert P. (1978): *Neptune's gift: a history of common salt*. Johns Hopkins University Press.
Noko, Joseph (2017): The Shadow of Aristotle. The History of Ideas about the Origins of Money. In: *Money in a Human Economy*. Szerk.: Hart, Keith. Berghahn. 61–80.
OECD (2015): In It Together: Why Less Inequality Benefits All. OECD Publishing. Interneten: http://www.oecd.org/social/in-it-together-why-less-inequality-benefits-all-9789264235120-en.htm (Letöltve: 2020.03.03.).
Opportunity Insights (2020): Neighborhoods Matter. Interneten: https://opportunityinsights.org/neighborhoods/ (Letöltve: 2020.03.03.).

Ostry, Jonathan D. – Berg, Andrew – Tsangaride, Charalambos G. (2014): Redistribution, Inequality, and Growth. In: *IMF Discussion Note*. Interneten: https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2014/sdn1402.pdf (Letöltve: 2020.03.03.)

OTSZ (2010): Országos Takarékszövetkezeti Szövetség – Történetünk 2010. Interneten: http://www.magyartakarek.hu/tortenetunk.html (Letöltve: 2020.03.03.)

Palotaforradalom a Lánchídnál. In: *Múlt-kor*. Interneten: https://mult-kor.hu/cikk.php?id=9887 (Letöltve: 2020.03.03.).

Peillon, Antoine (2016): Le stück, « monnaie citoyenne » qui séduit Strasbourg. In: *La Croix*. Interneten: https://www.la-croix.com/Economie/Social/Le-stuck-monnaie-citoyenne-seduit-Strasbourg-2016-01-22-1200733094 (Letöltve: 2020.03.18.).

PiacTárs (2015): Helyi pénzek helyzete Magyarországon. Interneten: http://www.piactars.hu/uploads/files/documents/Helyi%20Penz%20Tanulmany%20(2015).pdf (Letöltve: 2020.03.25.)

Sári János (2000): *Hatalommegosztás*. Osiris Kiadó.

Smil, Václav (2019): *Growth: From Microorganisms to Megacities*. MIT Press.

Suesse, Marvin – Wolf, Nikolaus (2020): *The origins of microfinance*. In: Voxeu. Interneten: https://voxeu.org/article/origins-microfinance (Letöltve: 2020.03.17.).

Tcherneva, Pavlina (2016): Money, Power, and Monetary Regimes. In: *Levy Economics Institute, Working Paper*, No. 861. Interneten: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2743276 (Letöltve: 2020.03.03.).

Tcherneva, Pavlina R. (2018): The Job Guarantee: Design, Jobs and Implementation, Levy Economics Institute Working Paper no. 902.

Tepper, Jonathan – Hearn, Denis (2018): *Myth of Capitalism. Monopolies and the Death of Competition*. Wiley.

Simpson, Adam – Sarah, McKinley (2016): Cooperative Banking in Croatia. Interneten: https://thenextsystem.org/cooperative-banking-in-croatia (Letöltve: 2020.03.17.).

Tily, Geoff (2015): *The National Accounts, GDP and the 'Growthmen'*. Prime. Interneten: https://static1.squarespace.com/static/541ff5f5e4b02b7c37f31ed6/t/54b3afeae4b0d2480d43d760/1421062122575/CoyleReview_Tily.pdf (Letöltve: 2020.03.03.).

Tobin, J. (1963): 'Commercial banks as creators of 'money'', Cowles Foundation Discussion Papers No. 159.

Persson, Torsten – Tabellini, Guido (1991): Is Inequality Harmful for Growth? Theory and Evidence. In: *National Bureau of Economic Research Working Paper*, No. 3599. Interneten: https://www.nber.org/papers/w3599.pdf (Letöltve: 2020.03.03.).

Piketty, Thomas (2014): *A tőke a 21. században*. Kossuth Kiadó.

Prieg, Lydia – Greenham, Tony (2012): *Stakeholder Banks: Benefits of banking diversity*. New Economics Foundation. Interneten: https://b.3cdn.net/nefoundation/e0b3bd2b9423abfec8_pem6i6six.pdf (Letöltve: 2020.03.17.).

ProPublica (2020): *Bailout Recipients*. Interneten: https://projects.propublica.org/bailout/list (Letöltve: 2020.03.03.).

Rammelt, Crelis F. (2019): The dynamics of financial instability: simplifying Keen's Goodwin–Minsky model. In: *System Dynamics Review*, Vol. 35., No. 2.: 105–181.

Riksbank (2018) The Riksbank's e-krona project, Report 2. Interneten: https://www.riksbank.se/globalassets/media/rapporter/e-krona/2018/the-riksbanks-e-krona-project-report-2.pdf (letöltve 2019.12.31.)

Shirai, Sayuri (2019): Modern money theory and its implementation and challenges: The case of Japan. Interneten: https://voxeu.org/article/modern-money-theory-and-its-challenges (Letöltve: 2020.03.05).

Tripoli, Lori (2019): New Volcker rule eases restrictions on proprietary trading. In: Compliance Week. Interneten: ttps://www.complianceweek.com/regulatory-policy/new-volcker-rule-eases-restrictions-on-proprietary-trading/27613.article (Letöltve: 2020.03.03.).

Vitols, Sigurt (2002): The Transition from Banks to Markets in the German and Japanese Financial Systems. In: *WZB Discussion Paper*, No. 02 – 901. Interneten: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=607581 (Letöltve: 2020.03.03.).

Wallerstein, Immanuel ([2004] 2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan Kiadó.

Werner, Richard A. (2018): *Shifting from Central Planning to a Decentralised Economy*. Interneten: https://professorwerner.org/shifting-from-central-planning-to-a-decentralised-economy/ (Letöltve: 2010.03.17.).

Wolf, Martin (2019): Why further financial crises are inevitable? In: *Financial Times*. Interneten: https://www.ft.com/content/d9d94f4a-4884-11e9-bbc9-6917dce3dc62 (Letöltve: 2020.03.03.).

Wolfson, Martin H. (1986): *Financial Crises: Understanding the Postwar U.S. Experience*. M.E. Sharpe.

Worldbank (2016): Khandker, Shahidur R.; Khalily, M.A. Baqui; Samad, Hussain A.. 2016. Beyond Ending Poverty : The Dynamics of Microfinance in Bangladesh. Directions in Development--Poverty; World Bank. https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/24669

Wray, L. Randall (2012a): Introduction to an Alternative History of Money. In: *Levy Economics Institute of Bard College*, Working Paper No. 717.

Wray, L. Randall (2012b): *Modern Money Theory: A Primer on Macroeconomics for Sovereign Monetary Systems*. Palgrave Macmillan.

Zarlenga, Stephen A. (2002): *The Lost Science of Money: The Mythology of Money, The Story of Power*. American Monetary Institute.

Csurgó Dénes és Fabók Márton

MI A MUNKÁSOK SZEREPE A KLÍMAVÁLSÁGGAL SZEMBENI KÜZDELEMBEN?

Igazságos átmenet és a mozgalmi szakszervezetiség új hulláma

A szakszervezeti mozgalom komoly átalakulásokon ment keresztül az elmúlt évtizedekben és a szakszervezeti tagok száma is jelentősen csökkent, ám ezzel együtt is a világ legnagyobb létszámú szervezett társadalmi mozgalmát képviselik még mindig. Emiatt fontos kérdés, hogy a szakszervezetek milyen álláspontot képviselnek a klímaváltozás körüli vitákban és küzdelmekben. Az alábbi cikk a klímaváltozásra vonatkozó szakszervezeti stratégiák két nagy típusát veszi szemügyre: a kisebb reformokra törekvő társadalmi párbeszéd, illetve a széleskörű társadalmi átalakulásért küzdő társadalmi erő stratégiáját különböztetjük meg egymástól. Az utóbbi kapcsán bővebben írunk a mozgalmi szakszervezetiség lehetőségeiről, melynek keretén belül a szakszervezetek a munkahelyi érdekkonfliktusok mellett a tagok mindennapi problémáira (lakhatás, gondoskodás stb.) megpróbálnak választ adni. Végül röviden kitérünk arra, hogy mindennek milyen jelentősége lehet a magyar szakszervezetek számára.

A klímaváltozásról szóló vitákban a szakszervezeteket gyakran olyan szereplőkként ábrázolják, amelyek alapvetően szemben állnak a zöld mozgalommal: elvégre a zöldeknek a szén-dioxid-kibocsátás radikális csökkentésére irányuló követelései sok munkahely elvesztésével járnának, elsősorban az olyan szennyező iparágakban, mint az olajipar, a szénbányászat vagy a nehézipar. Ez az érdekellentét kétségtelenül létezik, azonban a klímaválságnak és az azzal szembeni fellépésnek mindenképpen hatása lesz a dolgozókra, ezért egyre több szakszervezet látta be az elmúlt évtizedben, hogy így vagy úgy, de részt kell venniük a folyamat alakításában. Hogy a szakszervezetek pontosan hogyan, milyen stratégia mentén szállnak be a klímaváltozás megállítására tett erőfeszítésekbe, az azért lényeges kérdés, mert a szakszervezetek még mindig a világ legnagyobb létszámú és legbővebb erőforrással rendelkező társadalmi mozgalmát alkotják.

A témával foglalkozó legtöbb szakszervezet ma már egyetért abban, hogy ún. igazságos átmenetre (*just transition*) van szükség, azaz egy olyan folyamatra, amely úgy alakítja át a jelenlegi gazdaságot, hogy eközben figyelembe veszi a dolgozók érdekeit is. Arról viszont, hogy mit is jelent pontosan az igazságos átmenet, és hogy milyen politikai stratégia szükséges az eléréséhez, komoly viták vannak a szakszervezeti mozgalmon belül. Ebben a cikkben előbb bemutatjuk az igazságos átmenettel kapcsolatos két versengő álláspontot, illetve az ezekhez kapcsolódó szakszervezeti stratégiákat, majd pedig kitérünk röviden arra is, hogy mindez mennyiben lehet releváns a magyar szakszervezetek számára.

SZAKSZERVEZETEK ÉS KLÍMAVÁLTOZÁS: AZ IGAZSÁGOS ÁTMENET KÉT MEGKÖZELÍTÉSE

A klímaválság kihívásaira reagáló szakszervezetek egy dologban legalább egyetértenek: ún. „igazságos átmenetre" (*just transition*) van szükség. Ez a követelés abból a meglátásból indul ki, hogy a karbonsemleges gazdaságba való átmenet nem feltétlenül jelenti egy társadalmilag igazságos és a munkások számára élhetőbb világ kialakulását. Éppen ellenkezőleg: az is elképzelhető, hogy a dekarbonizáció során a rohamtempóban átalakuló gazdaság és az emiatt megszűnő munkahelyek következtében a munkások kiszolgáltatottsága és a társadalmi egyenlőtlenségek tovább nőnek, a demokratikus politika tere pedig tovább szűkül. A klímaváltozás ügyében megnyilvánuló szakszervezetek egybehangzó célja tehát az, hogy a karbonsemleges gazdaságba való átmenet a dolgozók és általában a társadalom érdekeinek figyelembevételével történjen meg.

Hogy pontosan mit is jelent, és a valóságban hogy nézhet ki a sokat hangoztatott „igazságos átmenet", azzal kapcsolatban folyamatos szakmai viták és politikai küzdelmek zajlanak. Két markánsan különböző értelmezés – és ebből következően kétféle szakszervezeti stratégia – kristályosodott ki a kérdéssel kapcsolatban az elmúlt években (Sweeney és Treat, 2018). Az egyik a „munkahelyközpontú" értelmezés, amely azt veszi górcső alá, hogy a klímapolitikák várhatóan milyen hatással lesznek bizonyos munkásokra (pl. egy bezárással szembesülő szénerőmű dolgozóira). Ezt a megközelítést képviseli a legnagyobb európai és nemzetközi szakszervezeti szövetség (az European Trade Union Cooperation [ETUC] és az International Trade Union Cooperation [ITUC]), valamint az ENSZ Nemzetközi Munkaügyi Szervezete (International Labour Organization [ILO]).

Az igazságos átmenet másik értelmezése szerint a karbonsemleges gazdaságba való átalakuláshoz alapvető társadalmi változásokra lesz szükség, így a szakszervezeteknek nem csak a veszélyben lévő munkahelyek megvédésére kell koncentrálniuk. A „társadalmi átalakulást" sürgető megközelítés szerint a szakszervezeteknek olyan súlyos kérdésekre kell válaszokat találniuk, mint hogy hogyan vehetnek aktívan részt a szennyező iparágak – például az energiaipar vagy a szállítmányozás – sorsának alakításában, illetve hogyan segíthetnék elő a dolgozók alapvető szükségleteinek – lakhatás, élelmezés stb. – kielégítését ökológiailag fenntartható módon. Ezt az álláspontot képviselik a Trade Unions for Energy Democracy (TUED), azaz a Szakszervezetek az Energiademokráciáért nevű nemzetközi ernyőszervezet alá tartozó szervezetek.

A két megközelítés közti fő különbség abból fakad, hogy az egyes szervezetek eltérően viszonyulnak a fennálló rendszerhez: a „munkahelyközpontú" megközelítést pártoló szakszervezetek abban bíznak, hogy a piaci alapú, növekedésorientált kapitalista gazdaság képes megoldani a klímaváltozást. Saját szerepüket így abban látják, hogy a kapitalizmus

már napjainkban is zajló zöldítésében képviseljék a munkások érdekeit, és egyfajta win-win szituációt alakítsanak ki, amelyben a növekedésben érdekelt gazdasági csoportok és – a „zöld növekedés" során létrejövő új munkahelyeknek köszönhetően – a dolgozók is jól járnak. A másik oldal, vagyis a „társadalmi változást" sürgető szakszervezetek szerint azonban a piaci alapú klímapolitika nem csak a munkások érdekeit nem veszi figyelembe, de a szükséges zöld átmenetet sem képes biztosítani, így alapvetően alkalmatlan arra, hogy megelőzze a klímakatasztrófát. Ezt az érvet a TUED elemzői számos adattal támasztják alá, elsősorban az energiaátmenet területéről (Sweeney és Treat 2017).

A klímaváltozás egyik fő okát jelentő szén-dioxid-kibocsátás csak úgy lenne csökkenthető, ha a világ energiatermelése rohamos tempóban állna át fosszilis energiahordozókról (szénről, földgázról, kőolajról) megújuló energiaforrásokra (többek közt nap-, szél- és vízenergiára). Ez az átmenet azonban a TUED elemzései szerint nem tud piaci alapon megtörténni, ugyanis hiába sikerült (sokszor állami segítséggel) lenyomni egy-egy megújuló technológia árát, a nagy erőművek építése és teljes energiarendszerek átalakítása jelentős többletköltségekkel jár, így a zöld átalakulás nem képes árversenybe szállni a már bejáratott fosszilis vagy nukleáris termeléssel. Empirikus adatok alapján a megújuló erőművek kezdetben csak jóval drágábban tudtak energiát előállítani, ráadásul a hálózatba való hatékony bekötésük komoly infrastrukturális átalakításokat igényelt, így a piaci versenyben életképtelenek lettek volna állami segítség nélkül. Ha viszont közelebbről megvizsgáljuk ezeket az állami intézkedéseket és programokat, arra jutunk, hogy végső soron a kormányok közpénzből garantálják magánkézben lévő energiacégek profitját, gyakorlatilag állami pénzből nyereségessé téve egy veszteséges üzletet (Sweeney és Treat 2017: 17). Eközben pedig a megújulók aránya az energiatermelésben még így sem növekszik olyan mértékben, mint amellyel a Nemzetközi Energiaügynökség és más globális szervezetek számításai szerint 2 fok alatt lehetne tartani a globális felmelegedést.

A TUED és a társadalmi változásért küzdő szakszervezetek emiatt amellett érvelnek, hogy nem egyszerűen a gazdasági és politikai elit főbb szereplőivel való párbeszédre van szükség, hanem a fennálló viszonyok megváltoztatására: a piaci logika visszaszorítására, és egy olyan szolidáris gazdasági-társadalmi rend kivívására, amely a profitérdek helyett a dolgozók és a társadalom túlélésének és jóllétének érdekeit tekinti fő céljának. Az igazságos átmenet ezen két értelmezéséből természetesen különböző szakszervezeti stratégiák következnek – ezekről lesz szó a következő fejezetben.

A TÁRSADALMI PÁRBESZÉDTŐL A TÁRSADALMI ERŐ STRATÉGIÁJÁIG

A zöld növekedéssel kiegyező, „munkahelyközpontú" szakszervezetek a társadalmi párbeszéd (*social dialogue*) stratégiáját képviselik. E szerint a megközelítés szerint a szakszervezetek feladata az, hogy a különféle nemzeti és nemzetközi egyeztető fórumok tárgyalóasztalainál képviseljék a dolgozók érdekeit. A társadalmi párbeszéd felé elkötelezett szakszervezetek a zöld növekedést célzó mainstream klímapolitikában lehetőséget látnak arra, hogy a vitákban részt vevő elismert tárgyalópartnerként megerősítsék az utóbbi évtizedekben jelentősen meggyengült pozíciójukat. Ennek a stratégiának a leglátványosabb megnyilvánulása az, ahogy a Nemzetközi Szakszervezeti Konföderáció (ITUC) hathatós lobbitevékenységgel évről-évre megpróbálta becsempészni az „igazságos átmenet" kifejezést az ENSZ Klímaügyi Keretegyezményébe. Az erre irányuló erőfeszítések nem is voltak eredménytelenek: a 2015-ben elfogadott Párizsi Éghajlatvédelmi Egyezmény leszögezi, hogy az aláíró felek figyelembe veszik a munkaerő igazságos átmenetének szükségességét, és erőfeszítéseket tesznek jól fizető, minőségi munkahelyek létrehozására (UNFCCC 2015: 21).

A TUED által tömörített szakszervezetek ezzel szemben a társadalmi erő (*social power*) és a mozgalmi szakszervezetiség stratégiáját képviselik. Álláspontjuk szerint a párbeszédre törekvés és lobbizás nem elég hatékony eszköze a klímaváltozás elleni küzdelemnek, ugyanis ez a stratégia elfogadja a liberális piacgazdaság korlátait és megfelelő erő híján képtelen érdemben hatni a fennálló hatalmi és tulajdonviszonyokra. A mozgalmi szakszervezetiség ehelyett a tagság mobilizálására fekteti a hangsúlyt, illetve arra, hogy a mozgósított tagság direkt akciókkal gyakoroljon nyomást a döntéshozókra, így kényszerítve ki azokat az alapvető társadalmi változásokat, melyeket a klímaválság megoldása megkövetel.

A fenti két szakszervezeti stratégia komoly történeti hagyományokkal rendelkezik. Az első legális szakszervezetek az ipari forradalommal megjelenő modern gyári munkásság önszerveződése eredményeként születtek meg. A munkások élet- és munkakörülményeinek javítására tett erőfeszítések mellett azonban már a kezdetekkor megjelent az átfogó társadalmi átalakulásra való törekvés. A szakszervezeti mozgalom éppen azért tudott komoly sikereket elérni a 20. században számos nyugat-európai országban, mert – a korabeli szociáldemokrata és kommunista pártokkal karöltve – társadalomformáló erővé vált. A társadalmi párbeszéd stratégiájának uralkodóvá válása éppen ezeknek a munkásmozgalmi sikereknek a csúcsán történt egy történelmi kompromisszum keretében. A második világháború után számos nyugati országban a szakszervezetek feladták az osztályharcot egy társadalmi békét hozó korporativista berendezkedésért cserébe.

A 19. században, illetve a 20. század első felében – elsősorban a centrumállamokban – kiharcolt eredmények (a gyermekmunka betiltásától a nyolcórás munkaidőn át a

legkülönbözőbb munkahelyi biztonsági előírásokig) éppen a mozgalmi szakszervezetiség politikai erején alapultak. A második világháború utáni jóléti kiegyezés keretén belül azonban a munkásmozgalom elfogadta a kapitalizmus kereteit különféle jóléti juttatásokért és folyamatos bérnövekedésért cserébe. A harcias mozgalmiságot ezért a kompromisszumkeresésre és a társadalmi párbeszéd stratégiájára cserélték – a mozgalmi bázis leépítése miatt pedig a szakszervezetek ereje folyamatosan erodálódott. A történelmi kudarc látványos példája, ahogy a „szociális Európára" való törekvést egyre kevésbé sikerült megjeleníteni a formálódó Európai Unió berendezkedésében. Ahogy intézményesedett papíron, úgy üresedett ki ténylegesen a társadalmi párbeszéd.

A klímaváltozás éppen az utóbbi időszakban vált komoly társadalmi kihívássá. Ahogy már említettük, az ENSZ Éghajlatvédelmi Keretegyezményének éves tárgyalási fordulói során a Nemzetközi Szakszervezeti Konföderáció (ITUC) és partnerei elérték néhány, munkahelyekről és igazságos átmenetről szóló sor beszúrását, ám ez csupán szimbolikus siker volt. A társadalmi párbeszéd megközelítés lényegét jól példázza az ITUC Igazságos Átmenet Központja (Just Transition Centre), amely a globális üzleti elit olyan platformjaival igyekszik közös nevezőre jutni, mint amilyen például a milliárdos vállalkozó, Richard Branson nevével fémjelzett B Team. A társadalmi párbeszédre vagy partnerségre törekvés azonban már nem a politikai erő pozíciójából tárgyal, hanem a törekvés egyfajta utóvédharcként éppen abban merül ki, hogy a szakszervezetek egyáltalán tárgyalóasztalhoz ülhessenek a gazdasági egyeztetéseken és klímatárgyalásokon.

A társadalmi párbeszéd kudarcaiból tanulva egyre több szakszervezet tette magáévá az utóbbi években a társadalmi erő felmutatására irányuló rendszerkritikus stratégiát. A Szakszervezetek az Energiademokráciáért (TUED) nevű szövetséget 2012-ben hozta létre néhány országos és globális szakszervezeti föderáció. A hálózatnak mára 76 tagszervezete van, összesen huszonnégy országból.[1] A csatlakozó szakszervezetek jellemzően három nagy csoportra oszthatók: egyrészt a globális periféria szakszervezetei csatlakoztak, az ő pozíciójukból ugyanis világosan látszik, hogy a „zöld növekedés" komoly környezeti és társadalmi károkat okoz majd helyben; másrészt a közalkalmazottak szakszervezetei nyitottak a rendszerkritikus irány felé – ezek a legtöbb taggal rendelkező szakszervezetek mindenütt, ráadásul olyan területeken dolgoznak, ahol a klímaváltozás hatásai sokszor közvetlenül érződnek (pl. az ápolók és orvosok szakszervezetei sokszor az elsők közt reagálnak klímakérdésekre, a felmelegedéssel kapcsolatos egészségügyi problémákat látva); harmadrészt az energiaátmenetben érintett ágazatok (kitermelés, energiaközművek, szállítmányozás) szakszervezetei léptek be közvetlen érintettségük miatt.

1 A tagszervezetek listája itt tekinthető meg: http://unionsforenergydemocracy.org/about/partners/ (Letöltve: 2020. február 20.)

A továbbiakban arról lesz szó, hogy a társadalmi erőre építő szakszervezeti stratégia pontosan milyen célok mentén és milyen eszközökkel igyekszik előrelendíteni a klímaváltozás elleni küzdelmet.

ELLENÁLLÁS, VISSZAFOGLALÁS ÉS ÁTALAKÍTÁS

A TUED stratégiájának középpontjában a klímaváltozás szempontjából kulcsfontosságú iparágak átalakítása áll. Ezen belül az energiaiparra kiemelt figyelem irányul, mivel az energiatermelés felelős a globális üvegházhatású gázok kibocsátásának 72%-áért[2]. Ahogy azt feljebb kifejtettük már, az energiaközmű szektor privatizációja és liberalizációja nem volt képes ezen érdemben változtatni (Sweeney és Treat 2017: 12). A „zöld növekedés" piacpárti stratégiája tehát még úgy sem tudott elég eredményt elérni az energiaszektor zöldítésének ügyében, hogy számos országban hatalmas állami pénzekkel támogatták a magánbefektetők megújuló beruházásait. A TUED szerint ezért egy olyan újfajta stratégiára van szükség, amely egyfelől megállítja az elmúlt évtizedekben felpörgött privatizációs hullámot, másrészt visszaveszi a kulcsfontosságú energiaszektort a gyors zöldítést láthatóan kivitelezni képtelen piaci szereplőktől, harmadrészt pedig alapjaiban alakítja át a profitérdek fennhatósága alól kivont energiaipart. Ezt a stratégiát tehát az ellenállás, visszafoglalás és átalakítás (angolul: Resist, Reclaim, Restructure) hármas jelszava írja le, az egyes lépéseket pedig alább bővebben is kifejtjük.

Először: az ellenállás (*resist*) alapvetően a privatizációval szembeni fellépést jelenti. Vagyis a szakszervezeteknek azt kell elérniük, hogy a még köztulajdonban lévő energiavállalatok, szén-, olaj- és gázkitermelő cégek és általánosságban a közjavak köztulajdonban maradjanak. Az energetikai szektorban az elmúlt évtizedekben végbement privatizációs hullám a TUED-hez csatlakozó szakszervezetek értékelése szerint oda vezetett, hogy sok cégnél nem történtek meg a szükséges beruházások, vállalatok mentek tönkre, romlottak a munkakörülmények, romlott a szakszervezetek helyzete, dolgozók vesztették el az állásukat, a fogyasztók pedig többet voltak kénytelenek fizetni az energiáért – miközben a privatizációval a befektetők szűk rétege járt jól, egyes országokban, például Oroszországban és Indiában pedig egy egész új oligarcharéteg emelkedett fel ennek köszönhetően (Sweeney 2012: 17). Ennél tágabb értelemben az ellenállás a természet további kizsákmányolásával és áruvá tételével szembeni ellenállást jelenti. A természeti erőforrások további piacosítása

2 Bővebben lásd: https://www.c2es.org/content/international-emissions/ (Letöltve: 2020. február 20.)

ugyanis alapvetően csak a kitermelő vállalatok profitját és hatalmát növeli, miközben környezeti összeomláshoz vezet (lásd a Fordulat 25. számát, különösen Moore [2019] és Dalsgaard [2019] írásait). Ez egy platformra helyezi az ezt követelő szakszervezeteket az őslakosok és földművesek mozgalmaival, valamint más, környezeti igazságosságért küzdő szervezetekkel – így pedig a szakszervezetek a klímaváltozás ellen fellépő tágabb társadalmi mozgalom fontos tagjaivá válhatnak, ahogy egyes szakszervezetek már azzá is váltak.

Másodszor: a visszafoglalás vagy visszafoglalás (*reclaim*) azt célozza, hogy a már privatizált energiarendszerek kerüljenek vissza köztulajdonba. Erre azért van szükség, mert ahogy azt már korábban is említettük, piaci körülmények között semmi nem garantálja az energiaipar megfelelően gyors zöldítését. Erre csak akkor van esély, ha a rövid távú haszonmaximalizálás helyett alapvetően a társadalom jólléte határozza meg az energiaipar folyamatait.

Harmadszor: az államosítás önmagában még nem megoldás, az érdemi változáshoz a nagy állami rendszerek alapvető újraszervezésére (*restructure*) van szükség. Ha nem garantált az erőforrások és energiarendszerek demokratikus kontrollja, akkor egyfajta „állam-kapitalista" működésben a cégek ugyanúgy a piaci logika mentén termelnek tovább (Sweeney 2012: 30). Az újraszervezés emiatt azt jelenti, hogy az állami tulajdonba vett energiacégeket tényleges köztulajdonná kell alakítani: a dolgozóknak, a fogyasztóknak, illetve az érintett társadalmi csoportoknak tulajdonjogot kell biztosítani, és beleszólást az energiaipar folyamataiba és döntéseibe.

Az igazságos átmenet „társadalmi változás"-központú értelmezését követve a TUED szakszervezetei úgy látják, hogy a dolgozók és a tágabb társadalom érdekeit úgy szolgálhatná legjobban a szakszervezeti mozgalom, ha ellenáll a piaci folyamatoknak és egy másfajta, közösségi megoldásokra és köztulajdonra épülő rendszerért küzd. A zöld növekedés piacpárti modellje helyett ezen szakszervezetek szerint olyan átalakulásra van szükség, amely a köztulajdont és a közösség létfenntartását, újratermelését helyezi előtérbe a magánhaszon helyett; egy olyan energiarendszerért kell küzdeni, amely a helyi közösségi és szövetkezeti energiaprojekteket preferálja a vállalati megaprojektek helyett.

Természetesen felmerülhet a kérdés, hogy nem megy-e szembe a dolgozók érdekeivel az, ha az olyan környezetszennyező, ám növekvő és új munkahelyeket teremtő iparágak átalakítása vagy egyenesen megszüntetése mellett kampányolnak a szakszervezetek, mint a palagáz-kitermelés vagy a szállítmányozás. Ez az érdekellentét sok szervezet esetében valóban fennáll, ám több szakszervezet is felismerte, hogy hiába van a klímaváltozáshoz nagyban hozzájáruló iparágakban komoly növekedési potenciál, a nagy növekedéssel kecsegtető palagáz- vagy olajhomok-kitermelésben létrejövő munkahelyek egyrészt csak viszonylag rövid távon lesznek elérhetők (addig, amíg egy-egy területen ki nem aknázzák a készleteket), másrészt alapvetően veszélyes, rossz körülmények között végezhető, a

dolgozók egészségére kockázatos állásokat hoznak létre, harmadrészt pedig sokszor nem szervezett, a munkásokat kiszolgáltatott helyzetbe sodró foglalkoztatási formákról van szó, amelyekben a dolgozóknak nincs esélyük az érdekeiket érvényesíteni.

Minderre több példa is volt az elmúlt egy évtizedben. A Northern Gateway olajvezeték megépítése ellen több kanadai szakszervezet is tiltakozott (különböző környezetvédő és őslakos szervezetekkel karöltve), mert az olaj exportja munkahelyek megszűnéséhez vezetett volna a kanadai finomítókban, az export miatt megerősödött kanadai dollárárfolyam pedig minden exportra termelő kanadai iparág versenyképességét csökkentette volna, így munkahelyeket veszélyeztetett (Sweeney 2012: 34). Az amerikai és kanadai Keystone XL vezeték ellen tiltakozó szakszervezetek 2010-ben kiemelték, hogy egy klímabarát átállás során a vezeték építése nélkül is akadna elég munka azoknak a dolgozóknak, akiket a vezeték által ígért munkalehetőségekkel csábítanak. Egy átfogó Zöld New Deal program keretében ugyanis lenne épp elég vízvezeték, csatorna, híd és alagút, amelyet felújítani, cserélni kellene (ibid.). Az 570 szállítmányozási szakszervezetet képviselő International Transport Workers' Federation (ITF) pedig annak ellenére állt elő átfogó programmal a szállítmányozás klímabarát átalakítása mellett, hogy a szállítmányozás jelenlegi rendszere folyamatosan bővül és egyre több munkahelyet teremt. A szakszervezeti szövetség azonban felismerte, hogy bár sok munkahely jön létre, ezek nem jól fizető, jól szervezett munkahelyek, miközben a szektor növekedésének környezetre és egészségre gyakorolt hatásai óriásiak – ennyit pedig nem érnek ezek az állások. De számos példa akad a globális periféria országaiból is: amikor a Dél-Afrikai Köztársaság állami közműszolgáltatója, az Eskom bejelentette, hogy bezár hat szénerőművet – ezzel közel 40 ezer munkahelyet veszélyeztetve –, a National Union of Metalworkers of South Africa (NUMSA) a sztrájkkövetelései közé emelte, hogy a kieső szénerőműveket közösségi tulajdonban lévő megújuló erőművekkel váltsák ki magáncégek által üzemeltetett erőművek helyett, és hogy radikálisan alakítsák át a Dél-Afrikai Köztársaság közműrendszerét (ibid. 48).

SZAKSZERVEZET ÉS MOZGALOM

Egy saját társadalomformáló programmal fellépő és a fennálló gazdasági-politikai érdekcsoportokkal nyíltan konfrontálódó szakszervezeti mozgalom sikeréhez természetesen komoly szervezettség és erő, valamint kiterjedt és mozgósított tagság szükséges. Ez azonban komoly kihívást jelent a legtöbb szakszervezet számára, mivel tagságuk az elmúlt évtizedekben folyamatosan csökkent és passziválódott (Department of Business, Energy and Industrial Strategy 2019). Erre a problémára jelenthet egyfajta megoldást a mozgalmi szakszervezetiség hagyományainak felélesztése. Ez röviden azt jelenti, hogy a szakszervezetek

kilépnek szűken értelmezett szerepükből, és a munkahelyen belüli érdekkonfliktusok kezelése mellett a dolgozók tágabb problémáival – például a lakhatási és gondoskodási válság által okozott terhekkel – is elkezdenek foglalkozni. Ennek azonban előfeltétele, hogy röviden újragondoljuk a szakszervezetek pontos szerepét és céljait.

A szakszervezetek öndefiníciójának alapja a hagyományos baloldal azon elgondolása volt, miszerint a gazdaságban minden értéket a munkások termelnek meg, azonban ennek az értéknek csak egy részét kapják meg fizetésként – másik része a vállalatok tulajdonosainál marad profit formájában. A hagyományos szakszervezetek tehát az értéktermelés kizárólagos terepének gondolt formális gazdaságon belül (a munkahelyeken, gyárakban stb.) szerveződtek meg, és azt tűzték ki célul, hogy valamelyest visszaszorítsák a tőke- és vállalattulajdonosok profitérdekeit a munkások javára. A rendszerkritikus baloldal újabb elméletei azonban az értéktermelésnek ezt a szűk megközelítését meghaladták egy ideje: ehelyett amellett érvelnek, hogy az érték (és így a profit) előállításához nemcsak bérmunkára, hanem emellett ún. olcsó erőforrásokra – olcsó élelmiszerre, olcsó háztartási munkára, olcsó energiára stb. – is szükség van (erről bővebben lásd Gagyi Ágnes bevezető tanulmányát ebben a lapszámban). Ennek a belátásnak pedig lényeges következményei vannak a szakszervezetekre nézve is. Az értéktermelés ilyen tág értelmezése ugyanis azt jelenti, hogy a profitérdekkel szembeni ellenállás sem korlátozódhat kizárólag a munkahelyekre, hanem ki kell terjednie a dolgozók életének ún. reproduktív szférájára is – azaz a lakhatásukra, a gyerekekről és idősekről való gondoskodási feladataikra, élelmezésükre stb.

Ez a gondolat sok ponton hasonlít a mozgalmi szakszervezetiség fénykorának erőfeszítéseihez. A munkásmozgalom megszerveződésének ugyanis fontos eleme volt, hogy olyan szolgáltatásokat nyújtson a munkásoknak, amelyek nélkülözhetetlenek a mindennapi túléléshez, ám piaci alapon elérhetetlenek lettek volna a dolgozók nagy része számára. A szakszervezetek keretei között működő takarékszövetkezetek, egészségpénztárak, valamint fogyasztó- és lakásszövetkezetek segítettek a tagoknak és családjaiknak az önfenntartásban, valamelyest függetlenítve őket a piactól és az államtól is. A brit és ír szakszervezetek mindezek miatt jobban hasonlítottak a mai szolidáris gazdaság szereplőire, önsegítő egyletekre, szövetkezetekre, mint a mai szakszervezetekre (Smith 2013: 280). Mindez fordítva is igaz: a szövetkezeti mozgalom alapelveit először lefektető rochdale-i szövetkezet is szorosan összekötődött a Manchester környéki munkásmozgalommal. A nyugati világban a jóléti államok elterjedésével a szakszervezetek szövetkezeteit és szolidáris szolgáltatásait nagyrészt kiváltották az államok jóléti intézkedései, a kapitalizmus neoliberális fordulata és a jóléti állam leépítése után viszont ezeket nem szervezték újra, így a munkásosztály és a középosztály egyre inkább a piaci szolgáltatásokra és eladósodásra volt ítélve (Crouch 2012).

A szakszervezetek jóléti szolgáltatásai az élet legkülönfélébb területeit fedték le. Az önsegélyező pénztárak a váratlan kiadások miatt megszorult tagoknak nyújtottak vissza nem térítendő vagy zéró kamatú hitelt, így védve meg a dolgozókat a piaci szereplőktől, vagyis a kamatos kölcsönöket nyújtó bankoktól és az uzsorásoktól. A klímakatasztrófa árnyékában elképzelhető lenne a szakszervezeti önsegélyezés olyan átalakítása, ami a váratlan élethelyzetek mellett a dolgozók klímatudatos személyes beruházásait – például egy lakás hőszigetelését, kerékpár vásárlását – is finanszírozná. Egy másik jellemző szolidáris szolgáltatás volt a dolgozói fogyasztási szövetkezetek példája: a szakszervezetekbe tömörülő munkások nagybani áron intézték bevásárlásaikat, így olcsóbban jutottak alapvető élelmiszerekhez és fogyasztási cikkekhez. Ennek nyomai a mai napig felfedezhetők még a szakszervezeti kuponrendszer formájában: ennek keretén belül számos szakszervezet tagjai olcsóbban juthatnak szolgáltatásokhoz (üdüléshez, fogászati ellátáshoz stb.) a szakszervezetek szerződött partnereinél. A klímaváltozás ellen küzdő szakszervezetek esetében ez a rendszer olyan módon gondolható újra, hogy a szakszervezeti tagok nem pusztán egyes piaci cégektől, hanem ökológiailag fenntartható tevékenységet végző szervezetektől vásárolhatnának termékeket és szolgáltatásokat. Ennek egy példája lehet olyan szakszervezeti bevásárlóközösségek vagy akár üzemi menzák indítása, melyek kifejezetten ökológiailag fenntartható mezőgazdálkodást végző helyi kistermelőktől szerzik be az élelmiszert. Összességében elmondható, hogy a szakszervezetek által képviselt kereslet komoly segítséget nyújthatna a szolidáris gazdasági és szövetkezeti szektornak. Erre egyébként sok precedens van világszerte: az ILO 2010-es évek elején készült felmérése szerint a vizsgált 166 szakszervezet háromnegyede nyújt valamilyen szolgáltatást a tagjainak szövetkezetek vagy takarékalapok formájában (Laliberté 2013: 176).

A dolgozóknak nyújtott szolidáris szolgáltatások leglátványosabb példája a szakszervezeti segítséggel épített lakásszövetkezetek esete. Erre szintén számos példát találni a múltban és a jelenben: a 20. század első felében több tízezer olcsó lakásszövetkezetet húztak fel szakszervezetek New Yorkban (Forman 2018), a világháború után pedig egy német szakszervezetek által alapított építőszövetkezet összesen 400 ezer lakást épített fel néhány évtized alatt (O'Connell 2019). Látván, hogy a lakhatás milyen komoly problémát okoz a munkásságnak Uruguayban, a helyi szakszervezetek az 1970-es évektől számos lakásszövetkezetet hoztak létre, amelyek aztán az Önsegélyező Lakásszövetkezetek Szövetsége (FUCVAM) nevű szervezetbe tömörültek. A FUCVAM jelenleg több mint 500 lakásszövetkezetet fog össze, amelyek 22 ezer családnak nyújtanak közösségi megoldást a lakhatásra, mindezt a szakszervezetek támogatásával. Az uruguayi modellt pedig már 15 latin-amerikai országban vették át és alakították a helyi viszonyokra (a FUCVAM-ról bővebben lásd Jelinek Csaba és Pósfai Zsuzsanna tanulmányát ebben a lapszámban).

A szakszervezetiség és a szolidáris gazdaság a szervezett munkásmozgalom egyik nagy kihívására, a bizonytalan foglalkoztatási formák elterjedésére is segíthet választ találni. A centrumországokban dolgozók nagy része, akik képviseletre szorulnak, egyre inkább olyan munkakörökben dolgoznak, amelyek megnehezítik a munkások szerveződését, vagy egyenesen ellenállnak ennek. A globális Dél nagy részén pedig mindig is kisebbségben volt a jól szervezett munkásréteg, és sokkal inkább azok a kiszolgáltatott foglalkoztatási formák voltak jellemzőek, amelyeket a kortárs szociológiai irodalomban bevett kifejezéssel prekárius foglalkoztatásnak nevezhetünk. Így a fejlett és fejlődő országokban is jellemző, hogy az iparból kiszoruló vagy oda be nem kerülő munkaerő a szolgáltató szektorban kényszervállalkozóként, önfoglalkoztatóként, szabadúszóként, közvetített munkaerőként vagy más, bizonytalan formában dolgozik, olyan formákban, amelyekben komoly akadályokba ütközik az érdekvédelem megszervezése.

Ha példát keresünk arra, hogy a szakszervezetiség és a szövetkezetiség egyvelege hogyan segítheti a prekárius dolgozókat, érdemes megvizsgálni a ruandai motoros taxisok szervezetét. A Ruanda fővárosában, Kigaliban működő Assetamorwa nevű szervezet hivatalosan szakszervezetként van bejegyezve, a tagjai azonban mind egyéni vállalkozók, akiknek gyakran még a motort is bérelniük kell, amellyel dolgoznak (Smith 2013: 274). A szervezet tevékenysége inkább emlékeztet szövetkezetre, mint szakszervezetre: az Assetamorwa például egy saját takarékpénztáron keresztül hiteleket nyújt a tagjainak, akik így motort tudnak vásárolni, ezzel akár megduplázva a napi jövedelmüket; közös garázst tart fenn, ahol a tagok javíthatják a motorjaikat, és képzéseket tartanak a tagjaik részére. Viszont szakszervezetre emlékeztető feladatokat is ellát, például kollektív tárgyalásokat bonyolít, de nem a munkáltatókkal – hiszen mindenki vállalkozó –, hanem a rendőrséggel, azért, hogy a szervezet tagjai, akiket egyenruha különböztet meg a többi taxistól, olyan helyeken is fölvehessenek utasokat, ahol amúgy nem szabadna várakozni.

SZAKSZERVEZETI LEHETŐSÉGEK ITTHON

Tanulmányunknak nem célja, hogy a magyar szakszervezetek helyzetét behatóan ismertesse, így csak címszavakban vázoljuk a téma itthoni kontextusát. A mozgalmi szakszervezetiségnek Magyarországon is komoly hagyományai voltak a második világháború előtti időszakban (Szarvas 2016), ám ezt a hatalomra kerülő sztálinista rendszer módszeresen felszámolta. A szakszervezetek a Kádár-rendszerben a pártállami apparátus alárendelt részét képezték, elsősorban közvetítő és jóléti funkciókat töltöttek be. Az 1980-as évek végétől a rendszerváltó politikai elit igyekezett megtörni a Magyar Szakszervezetek Országos Szövetségének intézményes monopóliumát, így a saját politikai irányukhoz illeszkedő

új szakszervezeteket alapítottak. A kilencvenes évek elejére többosztatú szakszervezeti struktúra alakult ki, amely egyre inkább elvesztette a bázisát. A szervezettség szintje ma meglehetősen alacsony: átlagban körülbelül 10%, a versenyszférában azonban csak 5% környékén van (Girndt 2013: 3). A szakszervezetek elsősorban az olyan szektorokban vannak jelen, amelyekben alapszervezeti szinten folytonosság figyelhető meg az államszocializmus óta (Neumann 2018). Ezek elsősorban a közszféra és egyes nagyipari szektorok. A szakszervezeti működés kiterjesztésére és újragondolt politikai érdekképviseletére irányuló törekvéseknek (pl. Humán Platform, Szolidaritás) nem sikerült tömeges tagságot felépíteniük. 2010 óta mind a párbeszéd, mind a társadalmi erő eszközei jelentősen beszűkültek a szakszervezetek számára: az Országos Érdekegyeztető Tanácsot megszüntette, a sztrájk lehetőségét pedig erősen limitálta a kormány.

Ebben a kiszolgáltatott és erőforráshiányos állapotban a magyar szakszervezeteknek meglehetősen kevés ideje jut a klímaváltozás ügyére – igaz, néhány megszólalás elhangzott már a témában. Kunert Annamária, a Szakszervezeti Ifjúsági Szövetség elnöke egy interjúban érvelt az igazságos átmenet „munkahelyközpontú" megközelítése mellett (Új Egyenlőség 2019); Boros Péterné, a Magyar Köztisztviselők, Közalkalmazottak és Közszolgálati Dolgozók Szakszervezetének elnöke pedig egy nyilatkozatában vont párhuzamot a természet kizsigerelése és a munkások kizsákmányolása között (Blaskó 2019). Látható, többé-kevésbé átgondolt klímastratégiája azonban jelenleg egyik magyar szakszervezetnek sincs, mivel a szervezetek jelentős része lényegében a fennmaradásért küzd.

Úgy véljük, hogy ebben a helyzetben a mozgalmi szakszervezetiség stratégiájának felelevenítése megfontolandó irány lehet a megújulni vágyó szakszervezetek számára. A bértárgyalások menedzselése és munkahelyi konfliktusok kezelése meglehetősen limitált, bürokratikus szerepbe kényszerítik a szakszervezeteket. Ráadásul a kollektív bértárgyalások eredményei minden dolgozónak járnak, nem csak a szakszervezeti tagoknak, így sokan nem éreznek kellő motivációt arra, hogy belépjenek a szakszervezetbe. A 2010-es években a globális válság következtében kialakult reproduktív válság azonban lehetőséget jelenthet a szakszervezeteknek arra, hogy a munkások számára újra vonzóvá váljanak. A 2010 után hatalomra kerülő Orbán-rendszer ugyanis a külföldi és belföldi tőke számára úgy biztosítja a felhalmozást, hogy annak költségeit a társadalomra hárítja: a rendszer leépíti a jóléti állam maradékait, és radikálisan megnyirbálja a munkára vonatkozó szociális és jogi garanciákat. Ez nagyobb kiszolgáltatottságot jelent a dolgozók számára a munkahelyen belül és azon kívül is (Czirfusz, Ivanics, Kovai és Meszmann 2019). Az összefonódó lakhatási, gondoskodási és elvándorlási válságok egyre több embert érintenek, az így kialakuló mindennapi problémákra pedig nem kínál hozzáférhető megoldást sem az állam, sem a piac. Az önsegélyező pénztárak, lakásszövetkezetek, szakszervezeti bölcsődék és dolgozói anyakörök

intézményeinek újrafelfedezése éppen ezekre a problémákra kínálhat közösségi alapú válaszokat.

Magyarországi szakszervezeti vezetőkkel és tagokkal folytatott interjúink tapasztalatai alapján a legtöbben nyitottak lennének ilyen jellegű megoldásokra, ám komoly akadálynak látják azt, hogy a szakszervezetek sem anyagi, sem emberi erőforrással nem rendelkeznek a fentiekhez hasonló kezdeményezések elindításához és kivitelezéséhez. Ezek a problémák valóban fennállnak, ám bizonyos esetekben nagy valószínűséggel át is hidalhatók: az anyagi erőforrások tekintetében komoly egyenlőtlenségek figyelhetők meg mind a magyar szakszervezeti mozgalmon, mind egyes szakszervezeteken belül. Mivel a szakszervezetek a dolgozó tagok bérének 1%-ával gazdálkodnak havonta, értelemszerűen a jobban fizető iparágakban működő szervezetek több bevétellel kalkulálhatnak. A legtöbb magyar szakszervezetről pedig elmondható, hogy meglehetősen decentralizáltan működik: az alapszervezetekhez befolyó tagi hozzájárulások jelentős része felett az alapszervezetek rendelkeznek, nem pedig a szakszervezeti központ. Ebből az következik, hogy egy-egy lakásszövetkezeti, vagy szakszervezeti bölcsődeprojektet valószínűleg érdemes egy tőkeerősebb alapszervezetnél elkezdeni. Egy ilyen projekt részleges külső finanszírozása is elképzelhető akár a munkáltatók, akár az önkormányzatok részéről.

A szakértelem és emberi kapacitás hiányát pedzegető megjegyzések elsősorban arra vonatkoztak, hogy a legtöbb szakszervezeti alkalmazott nem rendelkezik megfelelő tudással és elég idővel ahhoz, hogy ilyen újszerű kezdeményezéseket koordináljon. Úgy véljük, hogy ez a probléma külső szereplők – elsősorban az adott témákban kompetens civil szervezetek és mozgalmak – bevonásával megoldható lenne. Ha csak a lakhatási és gondoskodási válságot vesszük példának: ezekben a témákban több hozzáértő és kézzelfogható megoldási tervekkel is rendelkező szervezet működik Magyarországon, melyekkel valószínűleg előremutató együttműködésekre lenne lehetőség. A dolgozók, illetve érdekképviseleteik, valamint a civil és aktivistaszíntér közötti együttműködések Magyarországon egyelőre nem jellemzőek, ám a kelet-európai térségben számos ilyen példa akad (bővebben lásd Fülöp Nóra cikkét ugyanebben a lapszámban).

A mozgalmi szakszervezetiség eszközeivel és a munkások mindennapi problémáira nyújtott konkrét, kézzelfogható megoldásokkal a szakszervezetek a jelenleginél jóval több dolgozót tudnának megszólítani és aktivizálni – ez pedig előfeltétele annak, hogy a magyar szakszervezeti mozgalom ismét társadalomformáló erővé váljon.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Blaskó Zsófia (2019): A szakszervezetnek tett ígéretet Karácsony: javítja a fővárosi közszolgák munkakörülményeit. In: *Mérce*. Interneten: https://merce.hu/2019/10/25/itt-az-ideje-hogy-egymas-tenyerebe-csapjunk-targyalasok-kezdodhetnek-a-fovaros-onkormanyzata-es-a-koztisztviselok-kozott/. Letöltve: 2020. február 27.

Crouch, Colin (2012): Privatizált Keynesianizmus. In: *Fordulat*, No: 20.: 142–172.

Czirfusz Márton – Ivanics Zsófia – Kovai Cecília – Meszmann Tibor (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. In: *Fordulat*, No: 26.: 142–172.

Dalsgaard, Steffen (2019): A szén-dioxid mint értékmérő. Hogyan teremt értéket és pénzt a klímaváltozás. In: *Fordulat*, No. 25.: 102–125.

Department of Business, Energy and Industrial Strategy (2019): Trade Union Membership: Statistical Bulletin. Interneten: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/805268/trade-union-membership-2018-statistical-bulletin.pdf. Letöltve: 2020. március 3.

Forman, Erik (2018): How Unions Can Solve the Housing Crisis. In: *In These Times*. Interneten: https://inthesetimes.com/features/unions-housing-crisis-labor-coop-apartments-new-york-homeless-rent-control.html. Letöltve: 2020. február 27.

Girndt, Rainer (2013): Magyarország szakszervezetei mozgásban: Kísérlet az erők koncentrálására. *Friedrich Ebert Alapítvány*. Interneten: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/10831.pdf. Letöltve: 2020. március 8.

Laliberté, Pierre (2013): Trade unions and worker cooperatives: Where are we at? In: *International Journal of Labour Research*, Vol. 5., Issue 2.: 173–179.

Moore, Jason W. (2019): Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félteni "a" természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. In: *Fordulat*, No: 25.: 17–52.

Neumann László (2018): A munka jövője – a szakszervezetek jövője? In: *Magyar Tudomány*, Vol. 179., No. 1.: 77–89. Interneten: https://mersz.hu/dokumentum/matud__101. Letöltve: 2020. március 8.

O'Connell, David (2019): When German Unions Built Housing for the People. In: *Jacobin*. Interneten: https://www.jacobinmag.com/2019/10/germany-trade-union-dgb-housing-crisis. Letöltve: 2020. február 27.

Smith, Stirling (2013): The experience of SYNDICOOP in Africa: A model for trade union action? In: *International Journal of Labour Research*, Vol. 5., No. 2.: 269–287. Interneten: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---actrav/documents/publication/wcms_240534.pdf. Letöltve: 2020. március 1.

Sweeney, Sean (2012): *Resist, Reclaim, Restructure: Unions and the Struggle for Energy Democracy*. Trade Unions for Energy Democracy. Interneten: http://unionsforenergydemocracy.org/wp-content/uploads/2013/12/Resist-Reclaim-Restructure.pdf. Letöltve: 2020. március 1.

Sweeney, Sean – Treat, John (2018): *Trade Unions and Just Transition: The Search for a Transformative Politics*. Trade Unions for Energy Democracy. Interneten: http://unionsforenergydemocracy.org/wp-content/uploads/2018/04/TUED-Working-Paper-11.pdf Letöltve: 2020. március 1.

Sweeney, Sean – Treat, John (2017): *Preparing a Public Pathway: Confronting the Investment Crisis in Renewable Energy*. Trade Unions for Energy Democracy. Interneten: http://unionsforenergydemocracy.org/wp-content/uploads/2017/10/TUED-Working-Paper-10.pdf Letöltve: 2020. március 1.

Szarvas Márton (2016): Vízizrí: Harc a szabadidőért – Munkáskultúra a Duna partján. In: *Mérce*. Interneten: https://kettosmerce.blog.hu/2016/04/29/vizizri_harc_a_szabadidoert_munkaskultura_a_duna_partjan. Letöltve: 2020. március 25.

UNFCCC (2015): Annex 1 – Paris Agreement (Párizsi Megállapodás). United Nations Framework Convention on Climate Change (ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezménye. Párizs, 2015. december 12. Interneten: https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/l09r01.pdf. Letöltve: 2020. március 8.

Új Egyenlőség (2019): Szakszervezetek és klímaváltozás: melyik érdek győz? In: Új Egyenlőség. Interneten: http://ujegyenloseg.hu/szakszervezetek-es-klimavaltozas-melyik-erdek-gyoz/. Letöltve: 2020. február 27.

Fülöp Nóra

MOZGALMI SZAKSZERVEZETISÉG ÉS SZOLIDÁRIS GAZDASÁGI GYAKORLATOK KELET-EURÓPÁBAN

A következőkben bemutatott hat szervezet a szolidáris gazdaság különböző gyakorlatait űzik a dél- és kelet-európai régióban. Szó lesz a Szerbiában működő ROZÁ-ról, amely női munkásokat és munkavállalókat támogat munkajogi kérdésekben, majd bemutatásra kerül a belgrádi Nők Alapítványa az Újjáépítésért, amely gazdasági és politikai függetlenséget biztosít progresszív csoportoknak, személyeknek, akik a nők elnyomása, az etnicizmus vagy a militarizmus ellen küzdenek. Ezt követi a horvát BRID, amely egy szakszervezeteket fejlesztő és szervezett munkásokat támogató kezdeményezés. A szöveg harmadik alfejezete egy boszniai gyárfoglalás mentén kialakuló projektet ismertet, a Munkások Egyetemét, ahol a gyár munkásai kutatókkal működtek együtt annak érdekében, hogy önigazgatásba vegyék az üzemet és újraindítsák a termelést. A szolidáris gazdaság további példája a grúziai Szolidaritás Hálózat, amely szakszervezeti hálózatként köti össze a szakszervezeti küzdelmeket, hogy így nőjön a szervezett munkások politikai hatalma a prekárius gazdasági környezetben. Az esszét a horvát Etikus Finanszírozásért Szövetkezet zárja, amely közösségek gazdasági és energiafüggetlenségét célozza egy szövetkezet és a hozzá tartozó etikus, azaz a társadalmi reprodukciót szem előtt tartó és a szövetkezeti igényeket kielégítő bank alapításán keresztül. A szöveg nem titkolt célja progresszív gondolkodású embereket és kezdeményezéseket inspirálni, illetve együttműködésre ösztönözni.

A Közép-Kelet-, Kelet- és Délkelet-Európában élők számára a rendszerváltás óta eltelt időszak traumatikus események sorozata: az ipar leépítése és a nyomában jelentkező munkanélküliség, az állam jóléti szolgáltatásainak felszámolása és a létbizonytalanság, valamint a tömeges kivándorlás mind meghatározó élmények a régióban. Az egykori Jugoszlávia területén mindehhez hozzáadódik a délszláv háború borzalma. A gazdaság neoliberális átalakítása szétzilálta a társadalom szövedékét, feldúlta az emberek közötti viszonyokat, és a globalizációval karöltve meggyengítette a társadalmi csoportok alkupozícióját. Hogy mindez a szimbolikus térben is megerősítést nyerjen, a domináns diskurzusban az emancipatorikus történelmi gyakorlatok, így például a munkásosztály küzdelmeinek elmesélése nem kap helyet, míg az osztályellentéteket elfedő etnicista és az embereket nemi szerepek mentén szétválasztó patriarchális ideológia túlharsogja még az egyéni tapasztalat konkrétságát is.

Mégis, a szélsőséges körülmények dacára, időről időre felbukkannak olyan kollektív gyakorlatok, amelyekben egy közösség progresszív gondolkodása tükröződik vissza. Ezek a közösségek világszerte dolgoznak azért, hogy a kíméletlen gazdasági folyamatok és az ezeket legitimáló ideológiák ne uralják le a társadalmi valóság minden szegletét. Az ellenállás szolidáris gazdasági gyakorlatai főképp arra irányulnak, hogy megszervezzék a közösséget, megvédjék a tagokat a kollektív érdekek felismerésén és érvényesítésén keresztül, valamint hosszú távon felépítsenek egy modellt, amely a kapitalista termeléssel

szemben a társadalmi és természeti reprodukcióra helyezi a hangsúlyt, és az alternatív termelési mód mindennapi tapasztalatán keresztül formálja a társadalmat.

A kelet- és délkelet-európai régióban kerestünk fel ilyen progresszív csoportokat. Szó lesz többek között munkajogvédő szervezetről, szövetkezetről, szakszervezeti hálózatról, munkások önigazgatásáról és egy etikus bankról. A cikk Galina Maksimović (ROZA, Rekonstrukcija Ženski fond), Miloš Vlaisavljević (BRID) és Jasmina Husanović (Radnički Univerzitet) segítsége nélkül nem készült volna el. A ROZÁ-ról, BRID-ről és a Radnički Univerzitet-ről szóló részek a velük készült interjúkban elhangzott állításokat tükrözik.

ROZA, SZERBIA

Zrenjaninban, a Žarko Zrenjanin jugoszláv antifasiszta partizánról elnevezett észak-szerbiai városban működik a nők munkajogi küzdelmeit támogató szervezet, a ROZA. Az alapítók, Vesna Djordjevic és Milica Lupshor, 2011-ben kezdtek el együtt dolgozni, mikor egy privatizált és bezárásra kárhoztatott zrenjanini gyár körül a munkások tiltakozása az üzem elfoglalásáért küzdő mozgalommá alakult. Djordjevic és Lupshor nem tartoztak a gyár munkásai közé, de saját munkatapasztalataikon keresztül ismerték a környéken alkalmazott taktikákat a munkaerő árának alacsonyan tartására. Keresve a mozgalomban rejlő politikai lehetőségeket, csatlakoztak hozzá, és létrehozták a mozgalom egy frakcióját, amely kifejezetten a női munkások érdekeire koncentrált. A munkások mozgalma a gyár bezárásával véget ért, Djordjevic és Lupshor viszont folytatták a munkát, és 2015-ben regisztrálták szervezetüket, a ROZÁ-t.

Az ehhez hasonló gyárfoglalások és a munkások önszerveződései a délszláv államokban figyelemreméltó jelenségek, azonban nem túl gyakoriak. A szerveződést, a felszólalást a viszonyok ellen mind kollektív, mind individuális szinten nehezíti, hogy egyes régiókban magas a munkanélküliség, aminek következtében a dolgozók kiszolgáltatottsága is nagy, valamint hogy a gyárak többnyire külföldi tulajdonban vannak, így a munkáltatóval szembeni érdekérvényesítés korlátozott.

A nők helyzete több tényező miatt még rosszabb. Ők tipikusan az alacsonyan bérezett textilipari, ruházatot vagy cipőket gyártó üzemekbe, valamint a szolgáltatási szektorba szorulnak, vagy idénymunkát végeznek. Ezekben az ágakban jelentős az informális vagy munkaerő-kölcsönzésen keresztül való foglalkoztatás, a hiányos vagy előnytelen foglalkoztatási feltételek következtében pedig a nők helyzete kiszolgáltatottabb, és függőségük nemcsak a piacon, hanem a családon belül is nagy. A nők és a férfiak közötti kereseti különbség 11%, ami átlagosan 40 munkanappal többet jelent évente (Kljajić 2017). Mindeközben a szerbiai politikai elit ideológiájának egyik központi eleme a patriarchátus.

A nemzeti sovinizmus és a megerősödött konzervatív–klerikális diskurzus instrumentalizálja a nőket, a népesedéspolitika egyik eszközének tekintve őket, akiknek sorsuk alakulásába minimális beleszólásuk sincsen (uo.). Mindez nemcsak a nyilvános diskurzusban és a szakpolitikákban csapódik le, hanem fasiszta csoportok jelenlétében is, amelyek gyakran megtámadják a nők, az LMBTQ közösség jogaiért vagy kilakoltatások ellen küzdő aktivistákat.

Zrenjaninban közel 50 gyár található, amelyekben ruházati és textilipari termékeket állítanak elő olyan világmárkáknak, mint a H&M, a Vero Moda, a Benetton vagy a GEOX. Az 1980-as és 1990-es évek gazdasági és politikai válságai, a dezindusztrializáció és a privatizáció következtében a korábbi termelés az egész országban összezsugorodott, az üzemek nagyrészt bezártak. A szektorban ma Zrenjaninban mintegy 100 ezer ember dolgozik, ami nem éri el az 1980-as években foglalkoztatottak számának felét sem (Ristev 2019). Az ipari termelés leépítése és az ennek következtében megnövő munkanélküliség leértékelte a munka értékét, és előnytelen munkakörülmények közé kényszeríti azon keveseket, akik egyáltalán munkához jutnak. Gyakori, hogy amennyiben van is munkaszerződés, az csak rövid távra szól, vagy munkaerő-kölcsönzésen keresztül történik a foglalkoztatás, ami meggátolja a munkavállalót az érdekérvényesítésben – nem léphet be szakszervezetbe és nem sztrájkolhat, stb. A világ- és luxusmárkák termékeit előállító gyárakban gyakori, hogy a munkások a minimálbér alatt keresnek, szerződés nélkül alkalmazzák őket, nem fizetnek utánuk járulékokat, télen fűtetlen, nyáron légkondicionálás nélküli termekben kell dolgozniuk. Mindezt úgy, hogy a vezetőség nyomás alatt tartja őket a termelés fokozása érdekében, és bármely panasz esetén elbocsátással fenyegetőzik (Tamindžija, Aleksić és Musiolek 2017). A jogsértésekre Szerbiában nemcsak a CLEAN CLOTHES[1] 2017-es kampánya hívta fel a figyelmet, hanem egy a ROZA által publikált interjúsorozat is.

A *Žene govore* (A nők beszélnek) anonim beszámolói összegzik, hogy milyen a zrenjanini iparban és a szolgáltatói szférában dolgozni nőként. A folyamatos munkahelyi jogsértések és nyomás mellett nem ritka, hogy a nők családon belüli erőszak áldozatai is. A beszámolók legdurvább történetei olyan esetekről mesélnek, hogy munkavállalókat 45 éves életkoruk után egyszerűen „leváltják" fiatalabb munkásokra, terhesség esetén kirúgják őket, vagy menstruáció esetén vörös szalagot kell viselniük, mivel a munkáltató szerint egy menstruáló nő nem olyan produktív, és ezért ezeken a napokon kevesebb bér jár neki. Ezekben az esetekben, illetve más munkahelyi balesettel és szexuális zaklatással összefüggő ügyekben segíti a ROZA a hozzá forduló munkavállalókat.

A ROZA tevékenysége a városban és környékén ismert, részben a 2017-es médiafigyelem és további kampányok hatására, amelyeket azért szerveztek, hogy bátorítsanak mindenkit a jogtalanságok elleni felszólalásra. A nyilvános elérhetőségeken keresztül kapcsolatba

1 Vö. https://cleanclothes.org/

lehet lépni a szervezettel, mielőtt azonban valaki megkapná az iroda titkos címét, a ROZA munkatársai körbekérdeznek a kisvárosi kapcsolatrendszeren keresztül az ügyfél személyazonosságát illetően. A tevékenység rejtve és anonim módon működik, ezzel védve a ROZA aktivistáit és az őket megkereső nőket. Ez fontos, hiszen olyan teret kell biztosítaniuk, amelyben a munkások képesek megnyílni és beszámolni az őket ért igazságtalanságokról. A szóban forgó ügytől függően pszichológiai segítségnyújtás és stratégiai gondolkodás következik szakemberek bevonásával. A csoport mára kiterjedt, belgrádi jogászokból és pszichológusokból álló hálózattal rendelkezik, akik pro bono vállalják az ügyeket. Bizonyos esetekben – például munkahelyi szexuális zaklatás esetén – a szerb törvényi szabályozás progresszív, azonban a ROZA tapasztalatai szerint a politikai befolyással rendelkező férfiak mindezen jog felett állnak. A ROZA tapasztalatai alapján a fő nehézséget az olyan ügyek és strukturális problémák jelentik, mint a munkahelyi balesetek esetén a munkáltató felelősségének elismertetése, a munkaerő-kölcsönzés mértéktelen engedélyezése és a korlátozott hozzáférés a szakszervezeti tagsághoz. Ezek mind olyan foltok a szabályozásban, amelyek bár erősen jogsértőek, mégsem lehet peres eljárás során sokat elérni velük kapcsolatban. Ezért a ROZA nehéz helyzetekben mozgósítja aktivistákból és más NGO szervezetekből álló hálózatát, valamint médiakapcsolatait, hogy a nyilvánosságon keresztül nyomást tudjon gyakorolni az állami szervekre. A jogvédelem terén a ROZA ellát ugyan individuális eseteket, de lehetőség szerint igyekszik a jogsértő gazdasági gyakorlatokat kollektív peres eljárással bíróság elé vinni. Emellett a szervezet kampányokat folytat a prekárius munka szigorúbb szabályozásának és szakszervezeti képviseletének megteremtéséért.

A ROZA a jogi segítségnyújtáson felül a jövőben képzéseket tervez a munkavállalás előtt álló szakiskolás nők és férfiak számára, hogy felkészülten, a jogaikat ismerve lépjenek be a munkaerőpiacra. Ezenfelül terveik között szerepel egy textilmunkásokra specializálódott szakszervezet kiépítése.

A szervezet munkatársai és aktivistái közül sokan személyesen is megtapasztalták a felsorolt jogsértések valamelyikét. Az alapítókból és a legrégibb munkatársakból álló négy fős mag mellett további hat állandó munkatárs végzi a ROZÁ-ban adódó feladatokat, többnyire főállás mellett. Sok környékbeli fiatal és középiskolás dolgozik emellett a ROZÁ-ban aktivistaként. Számukra a szervezetben való tevékenykedés egy alkalom politikai tapasztalatszerzésre is.

A jelenlegi munka, a munkásoknak nyújtott jogi és lelki segítség mellett nagy szerepe van a szervezetnek az aktivisták politizálásában. Bár a ROZÁ-ban nem végeznek elméleti kurzusokat – mivel ezt elvégzik más csoportok a városban –, tevékenységük és döntéseik tükrözik a ROZA alapítóinak és aktivistáinak strukturális összefüggésekben való gondolkodását és marxista–szocialista elveit.

Az ügyfelek között kizárólag nőket – beleértve transznemű nőket – találunk. A Zrenjaninon kívüli munkások utazásának támogatására szolidaritási alap működik, hogy a szolgáltatás számukra is elérhető legyen. Szerbiára is jellemző a vidék elszakadása a városoktól, amire a ROZA egyrészt a szolidaritási alapon keresztül, másrészt kulturális projektekkel reagál. A ROZA tevékenysége forráshiány miatt főképp Zrenjanin és vonzáskörzetére korlátozódik, egy kulturális projekt keretében azonban bemutatták a szervezetet 9 másik kisebb településen Szerbia-szerte. Annak érdekében, hogy a ROZA tevékenységének hírét terjesszék, *A nők beszélnek* interjúiból színdarab készült, amelyet hasonló körülmények között dolgozó és élő munkások előtt adtak elő országszerte a ROZA aktivistái és néhány korábbi ügyfelük. A színdarab célja a figyelemfelhívás és az emberek bátorítása volt, hogy keressék a ROZA munkatársait és beszéljenek az őket ért jogsértésekről.

A közvélemény 2017-ben lett figyelmes a ROZÁ-ra, amikor a publikált interjúsorozat legmegdöbbentőbb történeteit felkapta a hazai és nemzetközi sajtó, illetve a bulvármagazinok. A ROZA tevékenységét pozitív visszhang kíséri, az emberek fontosnak tartják működését. Az ellentétes érdekkel rendelkező politikai és gazdasági szereplők pedig jelentéktelennek tartják a szervezetet, amely meggyőződés a ROZA malmára hajtja a vizet. Mindeközben a ROZA szakmai tapasztalata és tudása felkeltette helyi politikusok érdeklődését, akik a törvénytervezetek írásakor készek figyelembe venni a szervezet javaslatait. Legutóbbi sikerük a mezőgazdasági munka nagyobb kontrollját, ellenőrzött munkafeltételeket és kiszámítható bérezést előíró törvény szakmai előkészítése volt, amelyet el is fogadott a törvényhozás.

A ROZA és több más progresszív kezdeményezés finanszírozását a Rekonstrukcija Ženski fond (RŽF, Nők Alapítványa az Újjáépítésért) látja el, amely az egyetlen helyben alapított, nyíltan baloldali alap Szerbiában. A 15 éve működő szervezet alulról szerveződő csoportokat támogat, hogy tevékenységüket fenntarthatóan és autonóm módon végezhessék. A fókuszban a militarizmus, fasizmus, nacionalizmus elleni küzdelem, valamint a nők diszkriminációja és az ellenük elkövetett erőszakkal szemben folytatott harc áll. Kiemelt fontosságú a roma nőkkel való együttműködés és a roma aktivizmus támogatása, mivel a romákat a többségi társadalom kiközösíti és megbélyegzi, a roma nők pedig különösen láthatatlanok, nem rendelkeznek semmilyen politikai reprezentációval (Pasha és Banićević 2008). Az RŽF a szervezetek támogatása mellett ösztöndíjakat ad mesterszakos és doktori hallgatóknak, valamint gyors reagálású, 72 órán belüli támogatást biztosít vészhelyzet – balesetek, egészségügyi kockázat, gyermekvédelem, családon belüli erőszak elől való menekülés, roma tanulók beiskolázása vagy éppen sztrájk – esetén.[2] Mindezt pályázati összegek elnyerésével, filantróp donorokkal való kapcsolattartással, valamint

2 Vö. https://www.rwfund.org/eng/programs/rapid-response-grants/

rendezvénysorozatok szervezésével finanszírozzák. Jelenleg több tízmillió forintot gyűjtenek[3] évente az állami intézményeket kikerülve, amelyek a külföldi támogatásokat többnyire konzervatív, klerikális–nacionalista és fasiszta köröknek utalja (Reconstruction Women's Fund 2018: 6).

Az antifasizmus és feminizmus frontjainak összefonódása a második világháborúig nyúlik vissza Jugoszláviában.[4] A nők egykor erős és elismert társadalmi pozícióját, amely nem csak a legszélesebben vett általános emberi jogokkal, hanem tulajdonnal is járt a szocializmusban, mára lerombolták – emeli ki a *Nők és aktivizmus* c. filmben Slavica Stojanović, a RŽF korábbi vezetője (Pasha és Banićević 2008). Mind az állam, mind az egyház brutális diskurzust folytat a nőkkel szemben: „Senki nem ismeri el a nők jogait és nagy a nyomás, hogy felejtsük el ezeket, mondván, nem léteznek. A válaszunk politikai aktivistaként, hogy nem fordulunk vissza. Harcolunk ezekért a jogokért, hiszen ezeken nőttünk fel, nem a mi találmányaink, örökül kaptuk őket és a jövőben is élni fogunk velük" – üzeni Stojanović (uo.).

BRID, HORVÁTORSZÁG

A zágrábi székhelyű BRID (Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju), avagy Munkások Kezdeményezéséért és Demokratizálódásáért Alap, a 2008-as horvátországi diáktüntetésekből nőtt ki, alapítói az oktatási reformok elleni mozgalom szervezői voltak. A tüntetéssorozatot, amelynek csúcspontja 2009-ben több város egyetemének egy hónapig tartó elfoglalása volt, a felsőoktatás neoliberális átalakítása – a felsőoktatás fizetőssé, valamint a tudás intézkedések hosszú távú sorozatán keresztül való áruvá tétele – ellen szervezték (Tomic 2009: 1). A gazdasági válság által sújtott, csőd szélén álló gyárak munkásai szimpatizáltak a diákokkal, a létrejövő szolidaritás kölcsönösnek, a közös munka pedig időtállónak bizonyult: a BRID 2012 óta végzi munkáját, tevékenységének középpontjában a horvát szakszervezetek támogatása, fejlesztése és átpolitizálása áll. A szervezet mára kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezik különböző szektorban működő szakszervezetekkel, amelyeknek segít az általános és szektorspecifikus problémák megoldásában.

Az együttműködés általában a BRID kezdeményezésével kezdődik, ő keresi a szakszervezeti vezetőket és kínálja fel szakmai segítségét. Bár a problémák iparáganként eltérnek, az önszerveződés és önigazgatás során mutatkozó nehézségek, illetve a szakszervezeti tagok létszámának csökkenése elterjedt jelenségek. Általánosan szüksége van

3 2018-ban 42,5 millió forint értékű szerb dinárt (Reconstruction Women's Fund 2018:4).

4 Vö. Wikipédia szócikk a jugoszláv nők antifasiszta szervezetéről: https://en.wikipedia.org/wiki/Women%27s_Antifascist_Front_of_Yugoslavia

minden szakszervezetnek a szervezett munkások létszámának növelésére, a működés – döntéshozatal és struktúra – fejlesztésére. A megerősített szakszervezeti struktúra és a munkások utánpótlása szükséges ahhoz is, hogy a szakszervezetek hosszú távon önfenntartóak legyenek vagy külső (EU-s) forrásokhoz jussanak.

A szakszervezeti vezetők – akik jellemzően az idősebb generációhoz tartoznak – jól tudják, hogy a fiatalok nélkül apránként eltűnnek a szakszervezetek.[5] A fiatalabb munkások szakszervezetbe való beléptetése azonban mind a foglalkoztatottság módja, mind a munkásmozgalmi tradícióhoz való (negatív vagy nem létező) viszony miatt nehéz. Ezenfelül létezik egyfajta szakadék a fiatalabb és idősebb generáció között, ami megnehezíti mind a szakszervezeteken belüli, mind a BRID fiatal tagjai és az idősebb szakszervezeti vezetők közötti közös munkát. A bizalmatlanság egyik oka az 1990-es évek háborús tapasztalataira vezethető vissza, amikor a szakszervezeti tevékenység vagy egy sztrájk vezetése a szakszervezetis életébe is kerülhetett. Másrészt a közelmúltban nagy port kavart a horvát kormány NGO-k elleni kampánya, amely megnehezíti a BRID törekvését a bizalmi kapcsolatok létrehozására.[6]

A BRID a szakszervezetek számára a szervezeti struktúra fejlesztését és a taglétszám növelését kínálja. Ezt egyrészt olyan stratégiákon keresztül valósítják meg, amelyek a fiatal munkásokat célozzák; másrészt a döntéshozatal demokratikusabbá tételén keresztül érik el, ami ugyancsak vonzóbbá teszi a szakszervezeteket a fiatal munkások számára. A modell alapját az ifjúsági alapszervezetek munkájának megfigyelése adja: a tapasztalatok szerint ezek akkor eredményesek, ha a szakszervezet anyagi támogatása mellett a döntések tekintetében szabad kezet kapnak. A fejlesztés és az eredményes működés lehetővé teszi a szakszervezetek számára hosszú távon, hogy több támogatáshoz jussanak, és a finanszírozás tekintetében egyre függetlenebbek legyenek, ami ugyancsak pozitívan hat a struktúrára és a szervezett munkások hatalmi potenciáljának növelésére.

A BRID szervezeti felépítése öt területet fed le. Van egy csoport, amely a BRID önfenntartását biztosítja, ők felelnek az infrastruktúráért, pénzügyekért, adminisztrációért. Emellett van egy kapcsolattartásért felelős csapat, amely a különböző partnerekkel, szakszervezetekkel, pártokkal kommunikál. Emellett a szervezet része egy kutatócsoport, amely különböző témákban vesz fel adatokat és végez kutatásokat. Feladatuk egyrészt bizonyos szektorok feltérképezése, másrészt társadalmi, társadalomtörténeti elemzések készítése (például osztályszolidaritásról az 1980-as években, illetve a nacionálsovinizmus mértékéről a mai

5 A munkások 35%-a volt 2000–2009 között szakszervezeti tag, ez az arány 2016-ra 26%-ra csökkent (Vandaele 2019: 21).

6 Amely nem összekeverendő a magyarországi kormánykommunikációval, a horvát kormány ugyanis jelenleg (2019) jobb viszonyt ápol az ún. civil társadalommal.

munkásság körében). A BRID-ben nagy szerep jut az oktatási programoknak, amelyeket külön csoport irányít, továbbá van egy média csoport, amely „Munkások Jogai" néven online lapot üzemeltet. A futó projekteket 6 állandó munkatárs más horvát és nemzetközi szervezetekkel, kutatóintézetekkel és a szakszervezetekkel együttműködésben valósítja meg: összesen 26 tag, 20 partner és 200 szimpatizáns dolgozik a BRID mögött, a BRID-del együtt. Ez a horvátországi baloldal egyik kiterjedt hálózata, benne különböző szervezetek és emberek fognak össze és dolgoznak ugyanazért a célért: a szocialista elvek mentén történő társadalmi változás elősegítéséért. A BRID jó kapcsolatot ápol más zágrábi NGO szervezetekkel, támogatja a helyi Pride-ot, a március 8-i nők menetét, valamint az antifasiszta tiltakozásokat. A BRID korábbi munkatársai a szervezetből kilépve más csoportokkal együttműködésben egy municipalista projektet hoztak létre „Zágráb a MIÉNK" (Zagreb je NAŠ) néven, hogy megakadályozzák a jobboldal erősödését, demokratizálják a helyi politikát, és elérjék, hogy jobban érvényesüljön az igazságosság a városi szolgáltatásokhoz való hozzáférésben, valamint garantálva legyen ezek minősége mindenki számára.[7]

A BRID fő tevékenysége Zágráb körzetére és az észak-horvátországi ipari régióra korlátozódik, ennek fő oka a források korlátozottságában van. Varaždinban egy, a munkások által elfoglalt gyárban (ITAS Prvomajska[8]) segítenek az önigazgatásban, a döntéshozatallal, részvétellel és a tulajdonnal kapcsolatos ügyekben. Vidéken kizárólag a BRID kutatást végző csoportja aktív, tagjai találkoznak a helyi munkásokkal, akikkel azonban a BRID-nek legfőképp a helyi szakszervezeteken keresztül van kapcsolata.

A jelenlegi projektek közé tartozik például egy, az óvodai dolgozókat tömörítő szakszervezet segítése, vagy a sokat ingázó és a munkát individuálisan végző ápolók szakszervezeti szervezése. Ezen kívül a BRID olyan szakszervezetek alapítását, illetve alapításának segítését tervezi a jövőben, amelyek a digitális és technológiai fejlődés következtében megjelenő „új" szektorokat fednék le.

További állandó program az évek óta működő „Nők szakszervezeti iskolája". Itt csoportos beszélgetéseken, előadásokon keresztül foglalkoznak szervezett női munkások, aktivistákkal és szakemberekkel együtt a kapitalizmus és patriarchátus kapcsolatával, valamint speciálisan a nőket érintő munkaerőpiaci és politikai kérdésekkel. A többnapos program célja, hogy a részt vevő munkásnők támogatást kapjanak kritikus élethelyzetekben: meglássák az őket érintő problémák összefüggésrendszerét, tudatosan kézbe tudják venni a

7 Vö. http://www.zagrebjenas.hr/zagreb-is-ours/

8 Vö. Nekić, Martina (2017): Dobra ekonomija u metalskoj industriji – egzotika sa sjevera Hrvatske [online] https://www.frontslobode.ba/vijesti/drustvo/111858/dobra-ekonomija-u-metalskoj-industriji-egzotika-sa-sjevera-hrvatske [2020.01.21]

problémák megoldását és erősebben tudják képviselni az érdekeiket mind a munkahelyi környezetben, mind a szakszervezetekben.

A BRID anyagi stabilitását több forrásnak köszönheti: legnagyobb támogatójuk hosszú évek óta a Rosa Luxemburg Alapítvány, emellett az Európai Szociális Alap és a horvát kormány 2003 óta működő alapja a civil társadalom fejlesztéséért is biztosít forrásokat. A BRID számára kedvező légkör egyrészt a kormányon nagyjából ciklusonként egymást váltó két párt – a Nyugat-orientált, liberális demokráciát képviselő kereszténydemokraták és a szociáldemokraták – mérsékelt politikájában rejlik. Másrészt a horvát gazdaság turizmusra épülő struktúrája játszik szerepet abban, hogy az állami támogatásból is részesülnek. A turizmuson keresztül érkező bevételek miatt az ország nincs kitéve annak, hogy kielégítse a külföldi befektetők munkaerő-keresletét olcsó munkásokkal és a felhalmozást segítő, azaz a munkások féktelen kizsákmányolását lehetővé tevő törvényekkel. A BRID tapasztalatai szerint az állam vagy külföldi szervezetek pályázati pénzei nem járnak a tevékenységet befolyásoló függőséggel, elég szabad tér marad a szervezet számára. Ezeket a forrásokat viszont a BRID szereti ideiglenesnek tekinteni, hiszen a cél egy fenntartható, erős és immáron az állami intézményektől függetlenül működő szakszervezeti struktúra kialakítása.

RADNIČKI UNIVERZITET TUZLA, BOSZNIA ÉS HERCEGOVINA

Tuzlában, Bosznia és Hercegovina észak-keleti régiójában fekvő jelentős iparvárosban működik a DITA, egy tisztítószereket és mosóport előállító gyár, amely a 2010-es években a munkások küzdelmeinek színhelyévé vált. A munkások által szervezett megmozdulások fő okai a korrupt privatizáció és más, ellenük elkövetett bűncselekmények – úgy mint az évekre visszamenő járulék- és bérkimaradások – voltak.

A sztrájkok és az önszerveződés ethoszát nagyban meghatározza a jugoszláv önigazgatás tradíciója, az ebből az időből fennmaradt elvek és gyakorlatok, valamint a régió meghatározó munkáskultúrája. A várost éppen ezért a vörös jelzővel együtt szokás említeni. Vörös Tuzla kultúrája megmutatkozik az elmúlt évtizedek választási eredményeiben is: nincs másik olyan város Bosznia és Hercegovinában, ahol az etnonacionalista pártok ennyire eredménytelenek lennének, míg a baloldal stabilan sikeres.[9] Ennek ellenére az ipari régió élete a kelet- és délkelet-európai reálszocialista rezsimek széthullása óta radikálisan megváltozott: a munkanélküliség 50%-os, a fiatalok körében 75%-os (Husanović 2014: 148,

9 A tuzlai kultúráról még több: Caroli: Salt and Socialism: A Deconstruction of Tuzla's Political Identity in the Context of the Bosnian Conflict. https://www.psa.ac.uk/sites/default/files/page-files/Calori_EP_No35.pdf (Letöltve: 2020. február 02.)

Caroli 2016). A háború, valamint a privatizáció kevéssé értett és még kevésbé kontrollált hullámai óriási csapást mértek a termelésre (Gilbert és Husarić 2019). A gazdaság kapitalista átalakulása megszüntette a közjavakat, elvette a munkásoktól a gazdasági döntésekbe való beleszólás jogát, a szegénység, a kiszolgáltatottság, valamint az ezeket kísérő fasiszta fantáziák a hatalom és irányítás sikeres eszközévé váltak (Arsenijević, Husanović és Vasić-Janeković 2017: 227).

A DITA történelme tükrözi az 1990-es és 2000-es évek folyamatait: a gyárat privatizálták, a tulajdonos kölcsönöket halmozott fel, majd 2012-ben csődöt jelentett. 2015-ben, mikor a csődeljárás megkezdődött, a munkások 40 havi bér- és járulékelmaradást tartottak nyilván, és több mint 2 éve, a nap 24 órájában őrizték az üzem gépállományát, hogy azt ne adhassa el a tulajdonos, illetve ne vihessék el a hatóságok (Kovačević 2015). A DITA munkásainak elszántságát a gyár elfoglalására nagyban befolyásolta a gyárban dolgozó nők elköteleződése, akik a küzdelem élcsapatává váltak. A résztvevők elmondása szerint döntő pillanat volt, amikor az egyik nő – aki később a harc központi vezetőjévé vált – a cég tulajdonát képező autóval épp távozni készülő korrupt igazgató elé vetette magát (uo. 5). Ezenfelül a munkások elmondása szerint a háborús élmények is nagyban befolyásolták a radikalitást az elköteleződés, a kockázatok vállalása és az önfeláldozásra való készség területén (Arsenijević, Husanović és Vasić-Janeković 2017: 226).

A DITÁ-ban dolgozók nem csupán a bérek kifizetéséért harcoltak, akcióik – sztrájkok, éhségsztrájkok, az utcán és a hivatalokban történő demonstrációk, blokád és gyárfoglalás – mind tiltakozások voltak a termelésért, a gyárban folyó termelés újraindításáért (Arsenijević, Husanović és Vasić-Janeković 2017: 226). A gyárnak elvégre központi jelentősége volt a megélhetés, azaz a munkások és családjuk életének, valamint a régió életszínvonalának biztosításában (Arsenijević, Husanović és Vasić-Janeković 2017: 230). A DITA küzdelmét súlyos dilemmák kísérték, hiszen nem volt egyszerű az ellenállás formáját megválasztani. A hagyományos sztrájk keveset ért, hiszen épp a gyártás beszüntetése ellen tüntettek. Emellett nehéz volt megtalálni a követelések címzettjét: mind a gyár tulajdonosa, mind a kormányzat elutasította a követeléseket és hárította a felelősséget. Továbbá központi szerepet játszott az események alakulásában a nyilvánosság: a médiában megjelenő narratíva azonban csak korlátozottan tette lehetővé a munkások valós követelésének közlését. A sajtóban megjelenő tudósítások túlnyomó része a munkások nyomoráról szólt és szenvedésüket mutatta be, elsődleges céljukat, hogy a gyár termelése újra megkezdődjön és a munkások önigazgatásában folyjon a termelés, nem volt képes közvetíteni (Gilbert és Husarić 2019).

Bosznia és Hercegovina katasztrofális gazdasági és politikai állapota több tényezőre vezethető vissza. Az ország politikai viszonyait a háború óta nem sikerült rendezni, aminek következtében a kormányzás akadályozott. Emellett a dezindusztrializáció, a féktelen

korrupt privatizáció következtében mind a munkanélküliség, mind a szegénység a társadalom óriási hányadát érinti. 2014 februárjában Tuzlában újabb négy, korábban állami, később privatizált vállalat esetében indítottak el csődeljárást, amely felrobbantotta a társadalmi feszültségeket. Február elején tömeges tüntetésekre került sor Tuzlában, Szarajevóban, Zenicában, Mostárban és Bihácsban; a demonstrálók összecsaptak a rendőrökkel és több kormányépületet felgyújtottak, azt követelve, hogy a politikai vezetés vállaljon felelősséget az országban uralkodó állapotokért (Reljić 2014, ZEIT ONLINE 2014a, ZEIT ONLINE 2014b).

A nyomás hatására a kormány 2015-ben megkezdte több csődeljárás felülvizsgálatát (Pepic 2015). Ahhoz azonban, hogy a DITA túléljen, meg kellett győzni a hatóságokat és a befektetőket, hogy az üzem működőképes, a termékek pedig piacképesek. 2015-ben alku jött létre a csődeljárást vezető menedzser és a munkások között, aminek eredményeképpen néhány gyártósort – amelyek állapota időközben nem romlott le – újra üzembe állítottak (Gilbert és Husarić 2019). Egy sikeres médiakampánynak és a helyi és tágabban vett közösség szolidaritásának köszönhetően, akik a DITÁ-t többek között a termékek vásárlásával és terjesztésével támogatták, sikerült a gyár stabilizálása és lassanként az összes gyártósor üzembe helyezése.[10]

A gyárfoglalást kísérő egyik aktivista projekt a Munkások Egyeteme (Radnički Univerzitet), amelyet formálisan 2014 őszén alapítottak. A kezdeményezés keretén belül különböző háttérből érkező emberek – munkások, diákok, aktivisták, művészek, akadémikusok és más szakemberek – dolgoznak együtt, hogy a közösen létrehozott tudáson és szolidaritáson keresztül lehetőség nyíljon beavatkozni a régióban uralkodó végzetes politikai és gazdasági folyamatokba. Az aktivisták különböző projektek keretei között 2005–2006 óta vannak jelen a közösség életében. Korábbi fő fókuszukat a kritikai emlékezetpolitika képezte, a jugoszláv háború etnonacionalista értelmezése ellen tevékenykedtek, illetve a zágrábi diáktüntetések nyomán a 2010-es évek elején elterjedő diáktüntetések során plenáris ülések szervezésével támogatták a helyi egyetemistákat. A DITÁ-val való együttműködés 2011-re nyúlik vissza. Ekkor, egy jéghideg február közepén, a munkások elbarikádozták magukat és éhségsztrájkba kezdtek. Látva, hogy a sajtóban nem talál visszhangra az embert próbáló tiltakozás – az éhségsztrájkról mindössze egy pár soros apró cikk jelent meg –, az aktivisták elkezdték helyben támogatni a munkásokat, hogy tudják, nincsenek egyedül a küzdelemben.

Az ezt követő években az aktivisták azon dolgoztak, hogy felhívják a figyelmet a DITÁ-ban folyó harcra és minél több embert mobilizáljanak a kérdés körül. Ennek keretén belül 2013-ban elkészült a *Dita hangja*[11] c. dokumentumfilm. 2014 februárjában a

10 Bővebben: Gilbert és Husarić (2019)

11 Vö. Glas Dita https://www.youtube.com/watch?v=sSKSVg2dqMY [2020.02.02]

tömegtüntetések epicentrumává vált a gyár, de nemcsak a munkások, hanem az aktivisták is központi szerepet játszottak a tiltakozások szervezésében más aktivista csoportokkal (például a Kooperativa Front Slobode-vel) együttműködésben. A demonstrációkon túl plenáris üléseket és úgynevezett nyílt tanórákat rendeztek a tuzlai aktivisták. Utóbbiak Jasmina Husanović, a Munkások Egyetemének egyik alapítója és aktivistája szerint kevéssé „új tudás vagy információ elsajátításáról" szólt, hanem az „utolsó pillanatnak a megragadásáról", mielőtt az események etnonacionalista vagy fasiszta ideológiával töltődnének fel (Husanović 2014: 146). Emellett a plenáris ülések formájában létre akarták hozni azt a helyszínt, ahol lehetséges „a társadalmi ellentétek igazságáról" való beszélgetés, ahol a közösség traumái – erőszak, kizsákmányolás, elnyomás, áruvá válás – kibeszélhetővé, és ahol a szocialista-antifasiszta örökség is tematizálhatóvá válik. Mindezt azzal a céllal, hogy lefektessék az alapjait egy szolidaritáson alapuló társadalmi, politikai és gazdasági átalakulásnak (uo.).

Ezeknek a céloknak ad konkrétabb és tartós keretet a később megalapított Munkások Egyeteme. A tevékenység fókuszában a struktúra megteremtése áll, hogy akik részt akarnak venni a politikai munkában, megtehessék nyilvános üléseken és a bázisdemokratikus struktúrán keresztül. Ezen felül a hangsúly a tudástermelésen van, amelyet sokrétű társaság hoz létre. Így az egymástól való tanulás kölcsönösen megy végbe a felsőoktatásban tanulók, dolgozók, munkások, aktivisták és minden más résztvevő között. A Munkások Egyeteme tevékenységei közé tartoznak a nyitott tanórák, képzések, valamint a munkások küzdelmeinek támogatása. A DITÁ-ban zajló munkának része volt egy a részvételi akciókutatás elvein alapuló projekt, illetve rengeteg multimédiás anyag[12] létrehozása a munkásokkal közös küzdelmük bemutatásának és népszerűsítésének érdekében. Ezen felül a Munkások Egyetemének aktivistái napi szinten jelen voltak a DITÁ-ban.

A nyílt tanórák kínálják azt a strukturális keretet, hogy a szélesebb közönség részt tudjon venni a munkások küzdelmében, hogy lehetőség adódjon arra, hogy a munkások másokat bevonjanak küzdelmükbe. Az üléseken a munkások számára fontos kérdéseket dolgoztak fel, meghatározták, mely témák köré szerveződjenek az alkalmak és a beszélgetés során is az egymástól való tanuláson volt a hangsúly, nem a szakemberek előadásán vagy a munkások frontális oktatásán. A nyílt tanórák alkalmával olyan témák kerültek sorra, mint a demokratikus önigazgatás, csődeljárások, munkajogok, osztály és nemzet problémái.[13] A tanórák megmutatták, mekkora igény mutatkozik a résztvevők részéről arra, hogy elsajátítsanak bizonyos fokú jártasságot jogi, politikai és gazdasági kérdésekben, és ismerjék

12 Részben a Radnički Univerzitet Youtube csatornáján: https://www.youtube.com/channel/UCigZSGXC_NcCMMDQJFT_ftw és a Front slobode csatornáján: https://www.youtube.com/channel/UCb9BSNXQqOYGoKrit5QURbQ [Letöltés: 2020.02.02]

13 Vö. http://radnickiuniverzitet.org/view-more/otvorene-ucionice/108

a szakszervezeti küzdelmek történelmét. Ezenfelül fontosnak bizonyultak olyan témák, amelyek az önszerveződést és a csoportmunkát segítik elő, úgymint a követelések artikulációja, illetve a konstruktív, nem konfrontatív kommunikációs stratégiák (Radnički Univerzitet 2016: 8).

A DITÁ-val közösen végzett másik projekt során a Munkások Egyeteme kutatási módszerek alkalmazásán keresztül támogatta a munkások önszerveződését és segítette elő a kollektív cselekvést. A kutatás során Paulo Freire radikális pedagógiájára, a feminista kutatási praxisra és a részvételi akciókutatás módszerére támaszkodtak (uo. 1 és 11).[14] *Mi történt …?* – hangzott a kutatás központi kérdése. Nemcsak a rendszerváltás és a privatizáció, hanem a közös munkát és az önszerveződést akadályozó traumák és veszteségek szempontjából is meg kellett válaszolniuk a kérdést: *Mi történt például a munkával és a munkásosztállyal a rendszerváltás óta? Hogyan degradálták a jugoszláv társadalom központi alakját, tevékenységének értékét, és miért akadályozza a jog, hogy részt vegyen a döntéshozatalban?* (uo. 2–4). A DITÁ-ban létrejött közös, a sikeres kollektív cselekvés eléréséért folyó munka ezen és további olyan kérdések feldolgozásán alapult, amelyek a piac és a törvényi szabályozás átalakítását és a kulturális diskurzus változását érintették. A DITA harcának, amely elsősorban a termelésért folyt, elengedhetetlen részét képezte, hogy a munkások – és tágabb értelemben minden bizonytalan körülmények között foglalkoztatott munkavállaló – tapasztalatai kifejezhetőek legyenek és a nyilvánosság részévé váljanak, valamint hogy mind tapasztalataik, mind tudásuk társadalmilag el legyen ismerve. Ez a kritikus vizsgálódás, a kialakult gazdasági–politikai helyzet megértését célul kitűző tudástermelés képes gyökeresen aláásni a domináns (neoliberális) ideológiát. A politikai cselekvés elősegítéséhez viszont elsődleges fontosságú volt annak tisztázása, hogy mely gazdasági-politikai célok megvalósíthatók, és – elérhetetlenségükből kifolyólag – melyek veszélyesek a kollektívára nézve (például mert növelnék a reménytelenséget). A közös munka közben ezen a mezsgyén kellett egyensúlyozni, megtalálni a reális követeléseket, azaz azt, hogy hol marad lehetőség a beavatkozásra (uo. 8).

A DITÁ-ban való küzdelem fontos eleme volt az aktivisták és a munkások közötti erős szolidaritás, amely 2–3 év kemény küzdelme során szilárdult meg. Ahogy Jasmina Husanović fogalmaz, nem csupán partnerség alakult ki közöttük, hanem elvtársakká váltak. Mégis, a kooperáció szükségessé tette az arról való párbeszédet, milyen különbségek állnak fenn közöttük, és ez hogyan hat a közös munkára. A Munkások Egyeteme társadalomról alkotott képében a marxista osztályelmélet érvényesül, tehát nem feltételeztek megosztottságot a DITÁ-ban együtt dolgozó emberek között. Ennek ellenére a köztük húzódó különbséget

14 Magyarul a részvételi akciókutatásról: Udvarhelyi Éva Tessza és Dósa Mariann (szerk.): A kutatás felszabadító ereje. A részvételi akciókutatás elmélete és gyakorlata. Napvilág Kiadó, 2019. illetve a Közélet Iskolája kurzusai: http://www.kozeletiskolaja.hu/

– hogy a munkások 5 éve fizetés nélkül élnek, az aktivisták viszont stabil állással és társadalmi pozícióval rendelkeznek – hiba lett volna nem tematizálni. A Munkások Egyeteme azt a nézetet vallja, hogy a társadalmi hierarchia nyomán keletkező megosztottság nemcsak a kutatás során okoz nehézségeket, hanem általánosan gátolja és elfojtja a politikai cselekvést, hiszen bizonytalanná és bátortalanná teszi az elnyomott csoportokat (uo. 4–5). Ezért is volt cél közösen, egyenlő felekként, erős szolidaritásban dolgozni a DITA munkásaival. A probléma megoldását a részvételi akciókutatás során a megértésért tett intenzív munkán túl az tette lehetővé, hogy a kutatók kialakították a szolidaritás gyakorlatainak szimbolikus és anyagi formáit. Hogy a munkások biztosak lehessenek benne, hogy az aktivisták nem busás fizetség ellenében tevékenykednek, bepillantást engedtek például életkörülményeikbe. Emellett létrehoztak egy szolidaritási alapot, amelyből olyan dolgokat finanszíroztak, mint a munkások hosszú évek utáni első csoportos kirándulása (uo. 7).

Mindemellett az összefogás legnagyobb nehézségét a bizalom fenntartása jelentette a külső nyomás és belső feszültségek mellett. Gyakori tapasztalat volt a munkások körében, hogy politikai képviselőik, szakszervezeti tagok, legközelebbi munkatársak elárulták vagy felhasználták őket. A DITA esetén is a dolgozók kis csoportja, mintegy 100 ember sztrájkolt. A Munkások Egyeteme és DITA összefogásának széthúzására a városban terjesztett pletykákkal próbálkoztak azok, akiknek politikai és gazdasági érdekeik fűződtek a gyár bezárásához. A küzdelem keménysége ezen kívül nagy terhet jelentett a munkások számára, sokan pszichés problémák tüneteit mutatták és kivetítették a belső nyomást és félelmeiket, potenciális árulókat látva másokban.

A DITÁ-ban folytatott sok éves küzdelem és közös munka sikerességét nem kérdőjelezi meg az, hogy a gyárat időközben ismét privatizálták. Az új tulajdonos eltávolította a DITA szakszervezetének kulcsfiguráit, leépítette a szakszervezetet és így megszűnt a további kooperáció lehetősége. A Munkások Egyeteme azonban tovább folytatja tevékenységét, kapcsolatban van több gyár szervezett munkásaival, képzéseket szervez társadalmi témákban, mobilizálja a közösséget Tuzlában, és hálózatain keresztül más városokban is. A fő fókuszt jelenleg az ipar és a neoliberalizmus okozta ökológiai források és közjavak kifosztásának kérdése képezi, amelyet jelenleg nagyon nagy figyelem övez az országban és sok embert politizál. A Munkások Egyetemének eddigi küzdelmekben megszerzett tudása és tapasztalata nagyban hozzájárul a jövőben létrejövő mozgalom sikerességéhez nem csak Bosznia és Hercegovinában, hanem mindenhol, ahol levonják belőle a helyes következtetéseket.

SZOLIDARITÁS HÁLÓZAT, GRÚZIA

A grúziai Szolidaritás Hálózat (**სოლიდარობის ქსელი**) független szakszervezeti hálózat és központ munkások számára, amely 2015 óta szervezi és támogatja a dolgozókat annak érdekében, hogy képesek legyenek beleszólni az őket érintő politikai és gazdasági döntésekbe. A Szolidaritás Hálózat tevékenysége marxista–feminista elveken alapszik, a munkások támogatása mellett fő fókuszuk a nők elnyomása elleni küzdelem. A Hálózat szervezeti célja továbbá egy országos összefogás létrehozása a szakszervezetek között, amely ellátja megfelelő funkcióját a jelenleg létező, ám csupán látszatintézményként működő országos szakszervezeti szövetséggel szemben. Fő partnereik a szociális munkások, a médiában dolgozók és a metrókocsi-vezetők szakszervezete, akikkel együttműködésben eddig több sikeres sztrájkot és kampányt csináltak végig (Vagner 2019).

A grúz társadalomban különféle tünetek jelzik a válságot: szegénység és munkanélküliség, félelem a tömeges elbocsátástól és olyan halálesetek, amelyek a strukturális problémákból adódnak. A társadalmi krízis következménye annak a neoliberális politikai rezsimnek, amely a mai napig korlátozza a problémák megoldására tett kísérleteket.[15]

A rendszerváltást követő időszakot Grúziában elsőként egy ultranacionalista periódus határozta meg, majd a rákövetkező kormány korrupciós botrányai, 2003-tól pedig a kormányra kerülő Mikheil Saakashvili nacionalista köntösbe bújtatott radikális piaci deregulációja. Saakashvili pártjának ideológiai monopóliuma nem tűrt meg semmilyen kritikát a piacgazdasággal szemben: a bevezetett neoliberális reformok egyszerre jártak a GDP robbanásszerű emelkedésével és a társadalmi egyenlőtlenségek radikális növekedésével; a társadalom széles rétege elszegényedett (Pertaia 2017). A 2010-ben Saakashvili nevéhez fűződő alaptörvény-módosítás („Liberty Act") a mai napig védi a piac szabadságát és megbénítja az államot az államháztartás bevételeinek és kiadásainak szigorú korlátozásával. Az alaptörvény-módosítás értelmében az államháztartási kiadások nem haladhatják meg a GDP 30%-át, az adósság a GDP 60%-át és az államháztartási hiány a GDP 3%-át. Emellett a grúz adórendszer az egyik legregresszívebb a világon: a piaci szereplők kedvező feltételek mellett tudnak felhalmozni, míg az állam a bevételeit kizárólag a főképp a fogyasztókat terhelő áfán keresztül tudja beszedni (Japaridze 2017). Saakashvili alaptörvénye az adók emelését kivonta a parlament hatásköréből – adóemelés csak úgy lehetséges, ha a kormány népszavazást ír ki, a progresszív adórendszerre való áttérésről tartandó népszavazás viszont ugyancsak alaptörvény-ellenes (uo.). Mindennek eredményeképp a legkiszolgáltatottabb szereplők – számottevő középosztály hiányában elsősorban a dolgozók – tartják el az államot (uo.). A jelenleg kormányzó – a jobbközép Grúziai Álom

15 Vö. Japaridze (2017)

Pártból és a szociáldemokrata pártból álló – szövetség mozgástere az alaptörvény miatt korlátozott, a pártok szétforgácsolódásának következtében pedig senki nem rendelkezik az alaptörvény-módosításhoz szükséges többséggel. Habár a kormány megvalósított egy átfogó egészségügyi reformot, több szektorban borzasztó körülmények uralkodnak (OC Media 2018, 2017a, 2017b). A szociális ellátórendszer alulfinanszírozott, a szociális munkások túlterheltek, a szolgáltatások minimális ellátása nem biztosított, ami kockázatot jelent mind a szociális munkásokra, mind azokra, akik az ellátást igénybe vennék (OC Media 2019a). A közszféra folyamatos leépítése következtében több ezer embert rúgtak ki az utóbbi években és sokan félnek a további elbocsátásoktól (Chubabria 2017). A krízis megmutatkozik ezenfelül a munkavédelmi előírások betartatásának hiányában, ami számos halálesethez vezetett az elmúlt években (OC Media 2019b). Mindezekre a parlamenten kívüli baloldali ellenzék tüntetésekkel, sztrájkokkal, szolidaritási akciókkal és olyan hosszú távú politikai szövetségek felépítésével reagál, mint a Szolidaritás Hálózat (Pertaia 2017).

A dolgozókat érintő problémák mára a média és a közösségi média érdeklődésének középpontjába kerültek, ami a Szolidaritás Hálózat alapítói szerint többek közt a szervezetnek is köszönhető (Vagner 2019). Politikai módszerük „holisztikus" – mondja egy interjúban Sopio Japaridze, az egyik alapító. Ez annyit tesz, hogy rendszerszintű narratívába illesztik az aktuális ügyeket: a szociális munkások sztrájkja például alkalmat adott arra, hogy összekössék az ellátórendszer krízisét az adórendszer problémájával, amely a neoliberális politika eredménye. Hangsúlyozzák egy-egy küzdelem azon oldalát, amely más társadalmi csoportokat is érint: a metrókocsi-vezetők sztrájkja során azzal értek el sikereket, hogy a hangsúly nemcsak a munkások egészségügyi állapotán, munkakörülményeiken és a biztonság hiányán volt, hanem a tömegközlekedési szolgáltatás folyamatos leépítésén is.

A Szolidaritás Hálózat önkéntesei petíciókon és aláírásgyűjtésen keresztül népszerűsítik tevékenységüket. Az általuk szervezett sztrájkok sikeressége pedig hozzájárul ahhoz, hogy megváltozzon a szakszervezetekről élő, a reálszocializmusból származó általános kép. A rendszerváltás előtt a szakszervezetek nem voltak erősek, mivel a párt konkurenciát látott bennük. Az 1990-es évektől az ipart elkezdték leépíteni, a mezőgazdaság kis termelőkre bomlott, és a szolgáltató szektor nem fejlődött olyan erőteljesen, hogy jelentős szakszervezetek jöjjenek létre. Emellett időről időre megjelentek Grúziában az úgynevezett „sárga szakszervezetek", amelyeket a munkáltatók üzemeltetnek az önszerveződés blokkolására (Chubabria 2017). A szovjet típusú rendszer örökségeként hátrahagyott szakszervezeti struktúra ezenfelül nem a munkások önszerveződésén alapul, többnyire utazási utalványokat biztosít és nem hatalmat. Ezekkel a struktúrákkal, rutinokkal és tradíciókkal szemben a Szolidaritás Hálózat célja igazi szakszervezetiséget kialakítani, amelynek a munkások önszerveződése, részvétele és elköteleződése a motorja (Vagner 2019).

Ennek kialakításában az első lépés a Szolidaritás Hálózat tevékenységét, valamint a szervezetben tevékenykedő aktivisták és munkások közötti viszonyt érinti. Egyrészt fontos, hogy a szervezet ne jogsegély vagy szolgáltatói szervezet legyen, amely individuális problémák esetén nyújt segítséget a munkásoknak. A szervezet másik alapítója, Revaz Karanadze a korábban már említett interjúban elmondja, hogy a fő hangsúly a munkások „politizálásán és az agitáción van, a munkások öntudatának kialakításán", hogy a problémák megértése politikai követelésekké és kollektív cselekvéssé válhasson. Másrészt igyekeznek elérni, hogy minél több munkás legyen aktív és töltsön be vezető pozíciót a szervezetben. A Szolidaritás Hálózat tapasztalatai szerint azok, akik a munkán keresztül lesznek a társadalmi küzdelmek részesei, elkötelezettebbek politikailag és megbízhatóbbak, mint azok az aktivisták, akik még csak diákok. A huszonéves aktivisták tartós tevékenysége legfőképp azért marad el, mert sokan külföldre költöznek és azok, akik egyáltalán visszatérnek, többnyire előlépnek a társadalmi ranglétrán és nem lesznek többé politikai aktivisták.

A munkások támogatása mellett a Szolidaritás Hálózat aktív feminista küzdelmekben is. Jelenleg kampányt folytatnak a minimálbérért, melynek alacsony értéke főképp a nőket terheli. Továbbá kampányolnak a fizetett szülési szabadságért, és ők szervezik a március 8-i, nemzetközi nőnapi tüntetést. Aktívak ezenkívül mind környezetvédelmi témákban, mind az LMBTQ kisebbség harcaiban. Ezekben a kérdésekben is mobilizálják a partner szakszervezetek szervezett munkásait, több-kevesebb sikerrel. Míg a nők jogaiért való tüntetés a szociális munkásokat és a metrókocsi-vezetőket is az utcára tudja vinni, utóbbiakat – tapasztalatuk szerint – nehéz az LMBTQ-témába bevonni.

A sikerek és tervek sorolása mellett Japaridze és Karanadze az interjúban elmondják, hogy a grúziai helyzet legnagyobb kihívása az elvándorlás és „a társadalom széleskörű átalakításáért folytatott küzdelem reménytelensége". Hogy mi készteti a Szolidaritás Hálózat aktivistáit mégis a politikai küzdelmek megvívására? Erre a kérdésre Antonio Gramsci forradalmi gondolkodásról szóló szállóigéjével válaszolnak, miszerint az ész pesszimizmusának és az akarat optimizmusának szellemében cselekednek: tudják, hogy a változás esélye kicsi, és minden ellenük dolgozik, mégis kitartanak az intervenció fontossága mellett.

ETIKUS FINANSZÍROZÁSÉRT SZÖVETKEZET, HORVÁTORSZÁG

Egy további sokoldalú horvát projekt az Etikus Finanszírozásért Szövetkezet *(ZEF, Zadruga za Etično Financiranje)*, amely 2014-ben alakult és az elmúlt évek alatt Horvátország legnagyobb szövetkezetévé vált. Tagjai a legkülönfélébb tevékenységekben vannak otthon: helyi földgazdálkodók, építőipari vállalkozók, a vendéglátásban és a szolgáltatási szektorban

tevékenykedő üzletek, zöld gazdasági megoldásokban utazó cégek, feltalálók, sportolók, tudósok, iparosok, önkormányzatok, aktivisták és szakszervezetek. A jelenlegi hálózat több mint 1300 tagból áll, akik együttvéve több tíz milliárd forint bevételt termelnek évente (Rákóczi Kollektíva 2018).[16]

Az Etikus Finanszírozásért Szövetkezet létrehozásának célja eredetileg egy pénzintézet alapítása volt, amely ellátja a bankok egyik tradicionális – és talán rég elfeledett – funkcióját, a jelenleg működő központosított és a financializáció hatására átalakuló intézményekkel szemben. Ez a funkció – Goran Jeras, a szövetkezet egyik ötletgazdája szerint – az erőforrások közösségi megosztása és a pénzügyi segítségnyújtás annak érdekében, hogy a tagok több mindent valósítsanak meg közösen, mint amire egyénileg képesek lennének (Simpson és McKinley 2016).

Az Etikus Finanszírozásért Szövetkezet által tervezett bankot az etikus jelzővel illetik. Etikusságát az adná, hogy a megtérülést nem rövid távon és kizárólag anyagi szempontok szerint számítják: a társadalom és a természet fejlesztése központi szerepet kap a kalkulációban. Emellett alapelv, hogy a bankba betett pénz feletti kontroll joga ne sérüljön, lehetőség legyen a bank befektetéseibe való beleszólásra és hogy a banki szolgáltatások elsősorban a szövetkezeti tagok gazdasági szükségleteit elégítsék ki. Goran Jeras a következő kritériumokkal írja le az etikus bankot: (1) Az ügyfelek a tulajdonosok, így nem lesz olyan részvényes, aki nem érdekelt abban, hogy milyen szolgáltatásokat kínál az intézet. (2) A bankot demokratikusan, egy tag – egy szavazat alapon kell irányítani a tag tőkebefektetésének méretétől függetlenül. (3) Egyensúlyban kell hogy legyenek a pénzügyi, társadalmi és környezeti célok. Egy beruházás mind a három szempontot ki kell hogy elégítse, illetve helyben kell történnie. (4) Meg kell őrizni a személyes kapcsolatokat az ügyfelekkel. (5) Emellett átlátható folyamatokra van szükség: az embereknek joguk van tudni, mit csinál a bank a pénzükkel (Simpson és McKinley 2016).

Az alapítók számításai szerint a bank 3 év alatt tudna nyereségessé válni, a nyereség 90%-át pedig köteles a közösségen belül újra befektetni. Így érvényesülne az az elv, hogy a bank teljes mértékben a szövetkezeti tagok érdekének van alárendelve. Az üzleti modell alapja továbbá, hogy maximum 4%-os kamatlábú hiteleket adnának, az önerő 0% és szaktudással kísérnék a mikrovállalkozások fejlődését. Fogyasztásra fordítandó kölcsönök nem lennének, hiszen új érték termelése a cél. Elsősorban mezőgazdasági és IT-vállalkozások, megújuló energiával foglalkozó projektek, valamint feldolgozóipari és szociális vállalkozások tevékenységét támogatná a bank (Jeras 2019). Ezenkívül a legújabb fintech[17]

16 Vö. https://zef.hr/en/o-nama/o-zef-u

17 Fintech-nek a pénzügyi szektorban alkalmazott új technológiai megoldásokat, a két terület kölcsönhatása közben létrejövő új szolgáltatásokat nevezik – a szerk.

módszerekkel támogatnák a bank működését. Jeras véleménye szerint a fintech trendek sokszor az intézményi struktúra hiányosságaira mutatnak rá, és konkurálnak a nagy pénzintézetek szolgáltatásaival. Ilyen például a crowdfunding is, amely a befektetések céljának meghatározása feletti kontroll visszaszerzésére irányul, és amelyet a megalapítandó etikus bank integrálni fog szolgáltatásai közé. Növekedési modelljük nem más, mint hogy a bank modelljét elterjesztik különböző közösségekben, amelyek így az infrastrukturális kiadásokat megosztják, közös érdekek és elvek mentén befektetésekről döntenek, valamint gyakorlatokat alakítanak ki az együttműködésre, miközben helyi szinten valósítják meg a független önigazgatást (Rákóczi Kollektíva 2018).

A ZEF progresszív tervének a bank létrehozásával kapcsolatos része több nehézségbe ütközött az utóbbi években. Az arra tett kísérlet, hogy egy teljesen új bankot hozzanak létre, a hatósági engedélyeztetés miatt kudarcba fulladt. Ezután egy már létező, az országban működő bank felvásárlásával próbálkoztak. Ez a terv ugyancsak meghiúsult, ezért jelenleg egy nemzetközi alternatíva, egy ún. európai szövetkezeti társaság kiépítésén és egy litvániai székhelyű etikus bank alapításán dolgoznak.

A nehézségek és kudarcok ellenére a szövetkezet sikeres társadalmi és vidékfejlesztési vállalkozássá vált Jeras szerint (Rákóczi Kollektíva 2018). Bár alapításával elsősorban a bank tulajdonosi struktúráját kívánták megoldani, a jól működő szövetkezeti hálózat önmagában az együttműködés példaértékű modellje lett. A tagok között belső piacot alakítottak ki, ahol előnyös feltételek mellett tudnak árukkal és szolgáltatásokkal kereskedni vagy beruházni, emellett pedig nagyfokú tudásátadás és szakmai segítségadás valósul meg a tagok között (uo.).[18] Az újonnan alapított Zöld Energia Szövetkezet[19] (ZEZ, *Zelena energetska zadruga*) nevű energiaszövetkezet keretei között pedig zöld energiaforrások telepítését támogatják. A ZEZ célja az energiaellátás decentralizálása, hogy a helyi közösségek fenntartható, környezetkímélő módon termeljenek energiát és energiafelhasználásuk független legyen a szolgáltatóktól.

A ZEF tapasztalatai azt mutatják, hogy a szövetkezetiség gondolatának elfogadtatása olyan tagokkal, akik a piaci szektorból érkeznek, nem egyszerű. A lehetséges partnerekkel való tárgyaláskor olyan taktikákat alkalmaztak, mint a szövetkezet szó horvát megfelelőjének (zadruga) kerülése. E szó helyett, amely erősen kötődik a jugoszláv államszocializmushoz, és ezért többek között az üzleti szektorban negatív konnotációval rendelkezik, a „kooperativa" kifejezést használták (Rákóczi Kollektíva 2018). Emellett nagy hangsúlyt fektettek a további előítéletek lerombolására és annak tisztázására, hogy a szövetkezetiség túlmutat a szovjet blokkon és az államszocializmus időszakán. Szövetkezeti bankok

18 Vö. https://zef.hr/en/o-nama/o-zef-u

19 Vö. http://www.zez.coop/index_en.html

működnek Nyugat-Európa-szerte, az etikus finanszírozás gondolatához pedig nagyban hozzájárultak világvallások – a kereszténység, judaizmus és iszlám – tradíciói és a pénzügyekkel kapcsolatos gyakorlatai – emeli ki Jeras egy vele készült interjúban (Simpson és McKinley 2016).

Az Etikus Finanszírozásért Szövetkezet és társprojektjei arra a folyamatra reflektálnak, hogy a neoliberális tőkefelhalmozás az erőforrásokhoz való hozzáférést olyan mértékben kiegyensúlyozatlanná teszi, hogy a kisebb gazdasági szereplők a társadalom széles rétegével egyidejűleg teljesen kiszorulnak a magas tőkekoncentráció keringési rendszeréből. Mindezt a struktúráknak való teljes kitettség, valamint a reprodukcióhoz szükséges erőforrások elvesztése kíséri. Ez a folyamat komoly lökést ad új társadalmi gyakorlatok, szövetkezeti struktúrák létrehozásának, azon szereplők együttműködésének, akik tudatában vannak annak, hogy a többletérték-termelés nem lehet fontosabb a termelésben résztvevők életének újratermelésénél, és a konkurencia nem észszerűbb szövetségek kialakításánál. A ZEF és a Zöld Energia Szövetkezet önszerveződésre épülő modellje inspiráló példa lehet mindenki számára, aki belevágna közösségek gazdasági és politikai ellenállóképességének megvalósításába.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Arsenijević, Damir – Husanović, Jasmina – Vasić-Janeković, Vanessa (2017): Protesting for Production: The Dita Factory Occupation and the Struggle for Justice in Bosnia and Herzegovina. In: *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia. (Post)Socialism and Its Other.* Szerk.: Jelača, Dijana - Kolanović, Maša – Lugarić, Danijela. Palgrave Macmillan. 225–242.

Caroli, Anna (2016): Celebrating labour day in the red city – Tuzla, Bosnia and Herzegovina. In: openDemocracy. Interneten: https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/celebrating-labour-day-in-red-city-tuzla-bosnia-and-herzegovina/. Letöltve: 2020.01.03.

Chubabria, Tatuli (2017): In Georgia, labour exploitation still pays. Interneten: https://www.opendemocracy.net/en/odr/in-georgia-labour-exploitation-still-pays/. Letöltve: 2020.01.05.

Gilbert, Andrew – Husarić, Haris (2019): Care, Publicity, and Worker Politics in Late Industrial Bosnia and Herzegovina. Interneten: https://saw.americananthro.org/pub/care-publicity-and-worker-politics?fbclid=IwAR0WfqfC2il3_REra994bwfOxdxp5SW-rMJvIifRuDfImyzl56uZ2oM-Zwo. Letöltve: 2020.01.03.

Husanović, Jasmina (2014): Traumatic Knowledge in Action: Scrapbooking Plenum Events, Fermenting Revolt. In: *Unbribable Bosnia and Herzegovina. The Fight for the Commons.* Szerk.: Arsenijević, Damir. Nomos. 145–153.

Japaridze, Sopiko (2017): Georgia's new constitution keeps real change in check. In: openDemocracy. Interneten: https://www.opendemocracy.net/en/odr/georgia-s-new-constitution-keeps-real-change-in-check/. Letöltve: 2020.01.05.

Jeras, Goran [Blockada] (2019.02.08.): Future of banking and fintech in the world of blockchains. Internenten: https://www.youtube.com/watch?v=mUACboHLFDk. Letöltve: 2020.01.05.

Kljajić, Sanja (2017): Trudnoća se kažnjava otkazom. In: *Deutsche Welle*. Interneten: https://www.dw.com/sr/trudno%C4%87a-se-ka%C5%BEnjava-otkazom/a-37826706. Leltöltve: 2019.12.10.

Kovačević, Seudin (2015): Bosnia: DITA workers in Tuzla have occupied their factory! In: *Marxist.com*. Interneten: https://www.marxist.com/bosnia-dita-workers-occupied-factory.htm. Letöltve: 2020.01.03.

OC Media (2017a): Biblus employees complain of exploitation. In: *OC Media*. Interneten: http://oc-media.org/biblus-employees-complain-of-exploitation/. Letöltve: 2020.01.05.

OC Media (2017b): Georgian 'universal healthcare' reforms to strip 32,000 people of coverage. In: *OC Media*. Interneten: https://oc-media.org/georgian-universal-healthcare-reforms-to-strip-32000-people-of-coverage/. Letöltve: 2020.01.05.

OC Media (2018): Tbilisi metro 'to shut' as metro drivers go on hunger strike. In: *OC Media*. Interneten: https://oc-media.org/tbilisi-metro-to-shut-as-metro-drivers-go-on-hunger-strike/. Letöltve: 2020.01.05.

OC Media (2019a): Striking Georgian social workers demand meeting with Prime Minister. In: *OC Media*. Interneten: https://oc-media.org/striking-georgian-social-workers-demand-meeting-with-prime-minister/. Letöltve: 2020.02.07.

OC Media (2019b): Hundreds protest in Tbilisi after 2 workers die on construction site. In: *OC Media*. Interneten: https://oc-media.org/hundreds-protest-in-tbilisi-after-2-workers-die-on-construction-site/. Letöltve: 2020.01.05.

Pasha, Anberin – Banićević, Anđela (2008): Žene u aktivizmu. Rekonstrukcija Ženski fond. Interneten: https://www.rwfund.org/rwfund-video/zene-u-aktivizmu/. Letöltve: 2019.12.10.

Pepic, Andjela (2015): Reclaiming the factory: a story from Bosnia. In: *openDemocracy*. Interneten: https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/reclaiming-factory-story-from-bosnia/. Letöltve: 2020.01.04.

Pertaia, Luka (2017): Are Georgia's disparate left-wing protesters consolidating into a coherent political force? In: *OC Media*. Interneten: https://oc-media.org/are-georgias-disparate-left-wing-protesters-consolidating-into-a-coherent-political-force/. Letöltve: 2020.01.05.

Radnicki Univerzitet (2016): Methodological Framework: What happened and how do work with this question? Interneten: http://radnickiuniverzitet.org/kako-radimo-skupa. Letöltve: 2019.12.28.

Rákóczi Kollektíva (2018): Összerakjuk, amink van, ebből csinálunk bankot – Interjú egy horvát szövetkezeti bank alapítójával. In: *Mérce*. Interneten: https://merce.hu/2018/03/07/osszerakjuk-amink-van-ebbol-csinalunk-bankot-interju-egy-horvat-szovetkezeti-bank-alapitojaval/. Letöltve: 2019.12.28.

Reconstruction Women's Fund (2018): Annual Report. Interneten: https://www.rwfund.org/eng/wp-content/uploads/sites/2/2019/04/god-izvestaj-za-2018-EN-WEB.pdf. Letöltve: 2019.12.10.

Reljić, Dušan (2014): Der bosnische Aufschrei. In: *ZEIT ONLINE*. Interneten: https://www.zeit.de/politik/ausland/2014-02/bosnien-herzegowina-demonstrationen. Letöltve: 2020.01.28

Ristev, Tijana Dušej (2019): Tekstilna industrija u Srbiji: Šta radnice trpe da bi zadržale posao. In: *BBC*. Interneten: https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-48186596. Letöltve: 2019.12.10.

Simpson, Adam – McKinley, Sarah (2016): Cooperative Banking in Croatia. Interneten: https://thenextsystem.org/cooperative-banking-in-croatia. Letöltve: 2020.01.04

Tamindžija, Bojana - Aleksić, Stefan – Musiolek, Bettina (2017): Clean Clothes Campaign. Country Profile Serbia. Interneten: https://cleanclothes.org/file-repository/livingwage-europe-country-profiles-serbia. Letöltve: 2019.12.10.

Tomić, Đorđe (2009): Chancen für eine neue kritische Jugendbewegung: Studentische Proteste in Serbien und Kroatien. In: *Standpunkte International*, 1–8. Interneten: https://www.researchgate.net/publication/278785185_Chancen_fur_eine_neue_kritische_Jugendbewegung_Studentische_Proteste_in_Serbien_und_Kroatien. Letöltve: 2019.12.10.

Vagner, Volodya (2019): After years of neoliberalism, Georgia's workers have forgotten what it means to win. In: *openDemocracy*. Interneten: https://www.opendemocracy.net/en/odr/after-years-of-neoliberalism-georgias-workers-have-forgotten-what-it-means-to-win/. Letöltve: 2020.01.05.

Vandaele, Kurt (2019): Bleak prospects: mapping trade union membership in Europe since 2000. Interneten: https://www.researchgate.net/

publication/332511266_Bleak_prospects_mapping_trade_union_membership_in_Europe_since_2000. Letöltve: 2019.12.10.
ZEIT ONLINE (2014a): Mehr als 130 Verletzte bei Protesten in Bosnien. Interneten: https://www.zeit.de/politik/ausland/2014-02/bosnien-protest-tuzla. Letöltve: 2020.01.28.
ZEIT ONLINE (2014b): Demonstranten setzen Präsidialamt in Sarajevo in Brand. Interneten: https://www.zeit.de/politik/ausland/2014-02/bosnien-herzegowina-proteste-tuzla. Letöltve: 2020.01.28.

Sidó Zoltán

AZ ÁLLAM MI VAGYUNK

Az állam lehetőségei a gazdaság zöld és demokratikus átalakítására

Az alábbi tanulmány amellett érvel, hogy a szolidáris gazdaság modelljeinek gyors és hatékony terjesztéséhez bizonyos állami eszközökre is szükség van. A cikk az állami segítségnyújtás három formáját elemzi: előbb a szolidáris gazdasági és szövetkezeti kezdeményezések számára előnyös szabályozási környezet kialakításáról lesz szó; ezt követően azt vesszük számba, hogy az önkormányzatoknak milyen lehetőségei vannak a helyi gazdaság demokratizálására és zöldítésére; végül pedig a nemzeti infrastruktúra zöld és demokratikus átalakulásának lehetőségeit elemezzük. Mindhárom témát már megvalósult mozgalmi kezdeményezések leírásával illusztráljuk.

A klímaváltozás hatásainak elkerüléséhez vagy legalábbis jelentős mérsékléséhez a jelenlegi gazdasági-társadalmi rendszer radikális átalakítására van szükség. A kapitalizmusban ugyanis a világgazdasági folyamatok az állandó növekedést és tőkefelhalmozást szolgálják, ennek pedig alárendelődnek a természeti környezet és az emberi közösségek túlélésének szempontjai is (Moore 2019). Éppen ezért minden jel arra mutat, hogy kisebb reformtörekvések helyett a rendszer alapjait érintő átalakulásokra van szükség. Azok a törekvések, amelyek a profit helyett a közösségek és a természeti erőforrások újratermelődését szolgáló gazdasági együttműködések kialakításával próbálkoznak, egy ilyen átalakulás modelljeit kísérletezik ki. Nyilvánvalónak tűnik azonban, hogy a kisközösségi és mozgalmi építkezés nem képes olyan szintű és olyan gyors változásokat elérni, mint amire a klímakatasztrófa árnyékában szükség van. Ezért tűnik központi jelentőségűnek az a kérdés, hogy milyen szerepe lehet az államoknak a szolidáris gazdasági mozgalom eredményeinek megerősítésében és terjesztésében.

Ez egy meglehetősen kényes kérdés, ugyanis az államhatalomhoz való viszony a rendszerkritikus mozgalmak egyik kulcsproblémája volt mindig is. A dilemmát nagyon leegyszerűsítve a következőképpen lehet megfogalmazni: úgy tekintsünk-e az államhatalomra – illetve az azt megragadni képes pártpolitikára –, mint puszta eszközre, amely jó kezekben akár rendszerkritikus politikák megvalósítására is alkalmas lehet, vagy valójában az állam – és a pártpolitika – a fennálló rendszer szerves része, és ezért jellegéből fakadóan nem használható ténylegesen rendszerellenes célokra? A két álláspontból természetesen kétféle politikai stratégia következik: az egyik szerint kiemelt cél az állam mielőbbi elfoglalása és átalakítása, a másik értelmében azonban a mozgalmaknak el kell zárkózniuk ettől és kizárólag önerőből szabad építkezniük.

Az alábbiakban a rendszerkritikus gondolkodásnak azon hagyományára építünk, amely igyekszik feloldani ezt a dilemmát. Az állam ugyanis sem egy neutrális eszköz, amit szabadon lehet használni bármire, sem pedig a kizsákmányolás és a tőkefelhalmozás okvetlen kiszolgálója: valójában egy olyan komplex intézményrendszerről van szó, amelyben mind a felhalmozás, mind a természet és a közösségek újratermelésének érdekei intézményesítve vannak (Poulantzas 1978). Az államok ennek megfelelően kettős feladatot

látnak el: egyrészt biztosítják a tőkefelhalmozás zavartalan működését (például a magántulajdon védelmével vagy különböző vállalati kedvezményekkel stb.), másrészt azonban a természeti és társadalmi élet reprodukcióját is elősegítik (a természetet környezetvédelmi szabályozással, a társadalom tagjait pedig különféle jóléti és szociális intézményekkel védik a piacnak való kitettségtől). Hogy egy-egy adott államban melyik funkció milyen jelentőséggel bír, az egyrészt a világgazdasági és geopolitikai környezettől, másrészt pedig az adott államon belüli politikai-mozgalmi küzdelmektől függ. Ebből a szempontból tehát nem az a fő kérdés, hogy az államot megkerülő mozgalmi építkezés vagy az állam mielőbbi elfoglalása-e a jó politikai stratégia – a fentiek alapján önmagában mindkettő elhibázott ötletnek tűnik. Ehelyett a fentiekből inkább egy olyan politikai stratégia következik, amely elsősorban egy autonóm, szolidáris gazdasági társadalmi erő felépítését tűzi ki célul, ám ehhez időnként az állam erőforrásait és eszközeit is aktívan igénybe veszi (Wright 2017).

A továbbiakban ennek a stratégiának csupán egy szeletéről lesz szó: arról, hogy az államok pontosan milyen eszközökkel képesek növelni egy olyan szolidáris gazdasági rendszer kiépülésének és fennmaradásának esélyeit, amely a profittermelés helyett a természeti környezet és az emberi közösségek jóllétét, folyamatos megújulását és újratermelését tekinti fő céljának. A tanulmányban az állami szerepvállalás három szintjét elemezzük bővebben: először azt, hogy az állami szereplők miként tudnak közvetett eszközökkel – a szabályozási és adózási környezet átalakításával és pénzügyi, valamint szakértői segítségnyújtással – hozzájárulni a szolidáris gazdasági szektor megerősödéséhez. A második részben arról lesz szó, hogy milyen lehetőségek vannak önkormányzati szinten a gazdaság demokratizálására és zöldítésére. A harmadik rész pedig arra keresi a választ, hogy nemzetállami szinten milyen stratégiák és eszközök állnak rendelkezésre egy ökológiai szempontból fenntartható, inkluzív és szolidáris gazdasági átalakuláshoz. A cikk végén pedig kitérünk arra is, hogy hogy lehet a változás különböző szintjeit elérni – azaz hogy milyen mozgalmi stratégia mentén képzelhető el az állam befolyásolása.

A SZOLIDÁRIS GAZDASÁGI SZEKTOR FEJLESZTÉSE

Ebben a lapszámban amellett érvelünk, hogy a klímaváltozás elleni harchoz alapjaiban kell újraszerveznünk a legfontosabb emberi szükségletek (lakhatás, élelmezés, energiatermelés stb.) kielégítését: véleményünk szerint a folyamatos profittermelésre törekvő árutermelő gazdaság helyett olyan szolidáris gazdaság kiépítésére van szükség, amely úgy biztosít jóllétet és beleszólást a közösségek számára, hogy annak költségeit nem terheli rá a természeti környezetre, illetve más társadalmi csoportokra. Ebben a fejezetben arról lesz szó, hogy

milyen állami eszközökkel lehet támogatni olyan független gazdasági szervezetek és civil kezdeményezések megerősödését, növekedését és terjeszkedését, amelyek ezen értékek mentén tevékenykednek.

Az effajta nonprofit, közösségelvű gazdálkodás egyik legrégebbi formája a szövetkezet. A szövetkezetek olyan vállalkozások, amelyek elsődleges célja nem a profittermelés, hanem a tagok gazdasági, társadalmi és kulturális igényeinek kielégítése – ezt pedig úgy biztosítják, hogy minden tag egyben a vállalkozás tulajdonosa is, így a lényeges kérdésekben (például hogy mire fordítsák a szövetkezet által megtermelt éves többletet) a tagság közösen dönt. A szövetkezetek alapelvei tehát – az 1844-es ún. rochdale-i alapelvek alapján – az önsegítés, az önkormányzás és demokratikus működés, az egyenlőség, valamint a gazdasági részvétel és a szolidaritás. Ez a modell alapjaiban különbözik a piaci vállalkozások működésétől, ahol mind a tulajdon, mind az ezzel járó döntési jogkör kevesek kezében összpontosul, a dolgozóknak pedig így semmilyen beleszólása nincs a céget érintő stratégiai döntésekbe – azaz a profitfelhalmozás logikájának semmilyen ellensúlya nincs.

Fontos hangsúlyozni persze, hogy a szövetkezet nem varázsszer. Számtalan olyan szövetkezeti kezdeményezés ismert, amelynek elsődleges célja nem az önfenntartás, hanem a globális tőkefelhalmozásba való előnyös betagozódás volt. Ezek ráadásul gyakran jelentős állami segítséggel jöttek létre: lásd például ugyanebben a cikkben lejjebb az észak-olaszországi szövetkezetek és a baszk Mondragon esetét vagy a Hangya szövetkezet történetét a második világháború előtti évtizedek Magyarországáról (Sidó és Szarvas 2020). Ezzel együtt is úgy véljük azonban, hogy a közösségi tulajdonra és az adott közösségek jóllétének biztosítására alapuló szövetkezeti forma fontos eszköz lehet a fenntartható gazdasági átalakulást sürgető mozgalmak kezében (Gagyi 2020).

Ez már csak azért is igaz, mert a feljebb kifejtett alapvető különbségek ellenére a szövetkezetek a gazdasági teljesítmény szempontból nem feltétlenül maradnak el a piaci vállalatoktól[1], sőt válsághelyzetekben gyakran ellenállóbbnak is bizonyulnak[2]. Mindezek alapján azt gondolhatnánk, hogy a szövetkezetek már most komoly ellenerőt képeznek a piacgazdasággal szemben, ez azonban sajnos nem igaz: Nagy Britanniában és

1 Néhány idevágó adat: Craig és Pencavel 1995-ös tanulmányukban az amerikai furnérlemezipart elemezték és arra jutottak, hogy az iparágban működő szövetkezetek termelékenységi szempontból jobban teljesítettek, mint a piaci szereplők (Craig és Pencavel 1995). Derek C. Jones 2015-ös cikkében az olasz építőiparon belül vizsgálta 26 szövetkezet és 51 piaci alapon működő cég 1981 és 1989 közötti teljesítményét, és nem talált szignifikáns különbséget a két csoport között termelékenységi szempontból (Jones 2015).

2 Egy 2006-os tanulmány szerint a szövetkezetekre jóval kevésbé jellemző a foglalkoztatásban megfigyelhető ingadozás: jóval ritkábbak és kisebb léptékűek a leépítések, mint a piaci cégeknél (Pencavel, Pistaferri és Schivardi 2006).

Franciaországban például csupán az összes foglalkoztatott 0,2-0,3%-a dolgozik szövetkezetekben, és a bizonyos régiók szintjén kifejezetten fejlett szövetkezeti infrastruktúrával rendelkező Olaszországban és Spanyolországban sem sokkal magasabb ez az arány (Alternative Models of Ownership 2017). Ennek elsősorban az az oka, hogy a szövetkezetek a piaci cégekkel ellentétben komoly külső akadályokba ütköznek a következő területeken:

Finanszírozás: A legtöbb bank és befektető bizalmatlanul tekint az olyan szervezetekre, melyek nem kizárólag a profittermelést tartják szem előtt; de fontos tényező az is, hogy a szövetkezetek nem kínálnak tulajdonjogot vagy részvényeket befektetésért cserébe: egy szövetkezetben minden tagnak egy szavazata van, függetlenül attól, hogy mekkora tulajdonrésze van a cégben, ez pedig a piaci befektetők számára nem túl kecsegtető opció. Mindezek következtében a dolgozói tulajdonban lévő, önigazgató cégek szinte minden esetben súlyos alulfinanszírozottsággal küzdenek.

A munkaerő ára: Mivel a piaci vállalatoknál egy szűk tulajdonosi kör dönt mindenről, ezért jóval könnyebb megoldani a bérek alacsonyan tartását akár belső megszorításokon, akár a vállalat tevékenységének külföldre szervezésén keresztül – ez egy olyan cégben, ahol minden dolgozó tulajdonos is egyben, és így beleszólása van ilyen jellegű stratégiai döntésekbe is, nyilvánvalóan nem kivitelezhető.

Adózás: Szövetkezetet nem csak egy-egy vállalat szintjén lehet csinálni. Arra is van mód, hogy kiterjedt szövetkezeti hálózatok épüljenek ki, melyeknek sok kisebb szövetkezet vagy vállalat része, melyek együtt intézik a munkájukhoz szükséges inputok beszerzését, sőt kereskednek is egymással. Néhány ország (például Olaszország, Spanyolország vagy Horvátország) jogszabályai adókedvezményeket biztosítanak a szövetkezeti rendszereken belüli tranzakcióknak, így segítve az önellátó gazdasági ökoszisztémák megerősödését. A legtöbb országban azonban az efféle belső tranzakciók adókedvezményeit csupán bizonyos árbevétel felett vehetik igénybe cégek, ami a piaci nagyvállalatoknak kedvez.

Know-how: a piaci vállalatok vezetéséhez szükséges tudás és gyakorlat viszonylag könnyen hozzáférhető az erre szakosodott szakirodalom és képzési rendszer segítségével. Ezzel szemben a valóban demokratikus – de emellett hatékony – munkaszervezéshez szükséges tudás és tapasztalat viszonylag nehezen hozzáférhető releváns tanácsadás és megfelelő képzések híján.

Ezen strukturális problémák és külső akadályok miatt a szövetkezeti és szolidáris gazdasági ökoszisztéma nem igazán képes organikusan növekedni – ehhez a fejlődést elősegítő speciális intézményekre és állami segítségre van szükség (Vanek 1975, Bateman 2018). Hogy pontosan milyen intézmények és intézkedések kellenek, ahhoz érdemes áttekinteni néhányat azok közül a létező példák közül, melyek más-más céllal ugyan, de többé-kevésbé sikeresen oldották meg a fenti problémákat. Az alábbiakban a kapitalista betagozódást célzó szövetkezeti hálózatokat (mint amilyen Észak-Olaszország és a baszk

Mondragon esete), valamint a társadalmi és környezeti reprodukciót célzó szövetkezeteket (az indiai Kerala esete) vegyesen elemezzük: célkitűzéseik és konkrét tevékenységük között ugyanis jelentős különbségek vannak, a sikereikhez vezető út azonban sok ponton hasonló volt, így fontos tanulságokkal szolgálnak elemzésünk szempontjából.

Az észak-olaszországi Emilia Romagna régióban körülbelül 800 000 ember, azaz a foglalkoztatottak 10%-a dolgozik szövetkezetekben, és körülbelül 6%-a tagja valamilyen szövetkezetnek – ez kifejezetten magas arány az európai átlaghoz képest (Corcoran és Wilson 2010). A térség szövetkezeti rendszerének gyökerei a 19. századra nyúlnak vissza, a szektor sikerének egyik titka pedig az, hogy a kezdetektől tudatosan lobbiztak a helyi politikai szereplőknél annak érdekében, hogy előnyöket harcoljanak ki a szövetkezetek számára. A lobbitevékenység egyik fő motorja a Legacoop, a régió legrégebbi szövetkezeti szövetsége: az egyes szövetkezetek ernyőszervezeteként működő Legacoop képes volt többek közt adókedvezményeket és munkahelyteremtési támogatásokat kiharcolni a szektornak, valamint elérte azt is, hogy az önkormányzatok előnyben részesítsék a szövetkezeteket beszállítóként a beszerzések és beruházások során. A második világháború utáni évtizedekben a baloldali pártok és önkormányzati szereplők, valamint a szövetkezetek közötti együttműködés olyan gyümölcsöző volt, hogy az 1980-as évekre a Legacoop 3,4 millió tagot számlált, az Emilia Romagna régió GDP-jének 12,75%-áért felelt és Olaszország negyedik legnagyobb exportőrévé vált (Dow 2003).

A fent taglalt finanszírozási problémákat leginkább két eszközzel sikerült áthidalni: egyrészt a Legacoop 1904-ben létrehozta a saját pénzügyi intézményét, amely kedvezményes hiteleket és pénzügyi tanácsokat nyújtott szövetkezeteknek, így a szektor kevésbé függött a piaci finanszírozástól. Másrészt az állami szabályozás kötelezte a szövetkezeteket arra, hogy az éves profitjuk egy részét (jelenleg a 30%-át) egy közös alapba különítsék el: ez egyfelől biztonsági tartalékot képez az adott szervezetnek, másfelől pedig ha esetleg eladják a szervezetet, akkor ezt a pénzt kötelező egy szövetkezeti szövetségnek vagy egy másik szövetkezetnek átadni. Hasonló szabályozás van érvényben Franciaországban is.

Összegezve: az észak-olaszországi szövetkezeti szektor sikerének egyik titka, hogy a szövetkezeteket összefogó ernyőszervezetek – gyakran a szakszervezetekkel és baloldali pártokkal szövetségben – sikeresen lobbiztak azért, hogy a helyi és a nemzeti kormányzatok különböző technikai, pénzügyi és szakértői támogatással lássák el őket, valamint kedvező adózási és jogi környezetet alakítsanak ki számukra (Alternative Models of Ownership 2017, Bateman 2018).

Ez a stratégia sok hasonlóságot mutat Európa másik szövetkezeti sikerrégiója, Baszkföld történetével. Itt alapította meg 1954-ben egy baszk pap, José María Arizmendiarrieta a Mondragont, ami 2008-ra 100 000 ezer embert alkalmazott és 250 szövetkezetet fogott össze, ezzel pedig a világ talán leghíresebb szövetkezeti hálózatává vált. Akárcsak a Legacoop

esetében, a Mondragon sikeréhez is nélkülözhetetlen volt egy saját pénzügyi intézmény felállítása – ez az 1959-ben alapított Caja Laboral Popular (Dolgozó Emberek Bankja), amely a maga 1800 alkalmazottjával és 300 millió eurós éves bevételével máig a Mondragon központi intézményeként funkcionál (Arando, Freundlich, Gagó, Jones és Kato 2010). A Mondragon sikeréből tanulva a baszk régiós kormányzat, valamint Spanyolország más régióinak kormányai maguk is létrehoztak néhány intézményt, amelyek fő célja a szövetkezetek finanszírozása és fejlesztése volt, ez pedig nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a szövetkezeti filozófia és gyakorlat a Mondragonon túl is meghatározó szerepet töltsön be a baszk és a spanyol gazdaságban: Valencia tartományban például az 1970-es évektől indítanak szövetkezetfejlesztési programokat a Mondragon mintájára, ennek eredményeként pedig a kétezres évek elejére körülbelül 1500 szövetkezetet hoztak létre állami segítséggel a régióban (Bateman 2013).

A szövetkezeti szektor és a politikában befolyáshoz jutó baloldali politikai erők együttműködése természetesen Európán kívül is több figyelemreméltó fejleménnyel járt. Milford Bateman több dél-amerikai példát is említ, amikor amellett érvel, hogy nagy szükség van a helyi politika és az önkormányzatok segítségére a szövetkezeti és szolidáris gazdasági szektor felvirágoztatásához (Bateman 2018: 12–13). Brazíliában például a mezőgazdasági szövetkezetek a Lula elnök által 2003-ban elindított Fome Zero (Zéró Éhség) program keretén belül jutottak jelentős támogatáshoz, amikor a helyi és nemzeti kormányzatok úgy alakították át a közintézmények beszerzési rendszerét, hogy azok tudatosan szövetkezetektől kezdtek élelmiszert vásárolni (Da Silva, Del Grossi és De Franca 2011). Kolumbiában a takarékszövetkezeti rendszer erősödött meg hasonló együttműködéseknek köszönhetően: az 1960-as években Santander államban létrejött szövetkezeti bankrendszer hatékony alternatíváját nyújtotta az elsősorban külföldi kézben lévő és piaci alapon működő nagybankoknak. A modell kormányzati segítséggel terjedt el országszerte, és a takarékszövetkezeti rendszer a kétezres évekre a lakossági megtakarítások 21%-át kezelte az országban (Bateman 2018: 12–13, Solo és Manroth 2006). Az erős baloldali és munkásmozgalmi hagyományokkal rendelkező dél-nyugat-indiai Kerala államban az 1950-es évek baloldali kormányai kiemelt figyelmet szenteltek a tartomány szövetkezeti ökoszisztémájának, és a rendszeresen kormányra kerülő baloldali erők azóta is kedvező szabályozással, kedvezményes kölcsönökkel és vissza nem térítendő támogatásokkal, valamint komoly állami megrendelésekkel segítik a szektort (Kuruvilla 2019). Sőt Keralában külön minisztérium foglalkozik a helyi szolidáris gazdaság fejlesztésével, Brazíliában pedig hasonló államtitkárságot hoztak létre.

A keralai és a dél-amerikai példák mindemellett azért is különösen inspirálók és előremutatóak, mert ahogy azt már említettük, az észak-olaszországi, a baszkföldi és sok más államilag támogatott szövetkezeti rendszerrel ellentétben ezek elsősorban nem ún. developmentalista kezdeményezések: azaz nem az a fő céljuk, hogy egyfajta alternatív, szövetkezeti iparpolitikával előnyösen kössék be a maguk régióját a kapitalista világgazdaságba. A keralai és sok

dél-amerikai szolidáris gazdasági rendszer valami mást próbál megvalósítani: nem a növekedést és a kapitalista világrendszerbe való előnyös betagozódást, hanem a társadalmi reprodukciót, az élet újratermelését tűzte ki fő céljául. Ebből kifolyólag legtöbb programjuk nem exportorientált ipari termelés, hanem az önfenntartást célzó tevékenység: energiatermelés, mezőgazdálkodás, kiskereskedelem stb. Az ún. extraktív (azaz a profit kinyerését célzó) gazdaság és a reproduktív (azaz a társadalom és a természeti környezet folyamatos regenerációját célzó) gazdaság szembeállítása kulcsfontosságú mind a cikkben szereplő esetek, mind a szolidáris gazdasági paradigma szempontjából. Az extraktív gazdaság ugyanis elősegítheti az önfenntartást és a társadalmi reprodukciót helyi szinten, ám ezt csak azon az áron képes megtenni, hogy valahol olcsó munkát és erőforrásokat zsákmányol ki: a Mondragont is érik kritikák, melyek szerint a szövetkezet hiába biztosít demokratikus beleszólást és jólétet a baszk tagok számára, eközben külföldi beszállítóit ugyanúgy kizsákmányolja, mint egy piaci cég, és a termeléshez szükséges alapanyagokhoz is környezetkárosító módon jut hozzá (Bamburg 2017). A reproduktív gazdaság ezzel szemben az alapvető erőforrások olcsóvá tétele és elsajátítása nélkül szervezi meg az önfenntartást (Moore 2019).

Figyelemreméltó pozitív példaként említhető a keralai Kudumbashree program, amelyet helyi családok önfenntartó élelmezésére hoztak létre 1998-ban. A program minden felnőtt nő számára nyitott, ám minden háztartásból csak egy nő lehet tag. A gazdálkodás egyénileg vagy közösségben zajlik, ökológiailag fenntartható módon, egy-két hektáros földeken. A cél a tagok családjainak élelmezése, és csak az ezen felül megtermelt többletet adják el a piacon. A rendszer sikeresen működik, aminek köszönhetően mára a keralai háztartások körülbelül 60 százaléka képviselteti magát a projektben, melynek összesen 4,5 millió tagja van – ezzel pedig az egyik legnagyobb elérésű nemek közötti egyenlőséget elősegítő projektté nőtte ki magát (George 2017, Sainath 2018).

A fentieket összegezve: ökológiailag és társadalmilag is fenntartható, szolidáris gazdasági ötletekből és kezdeményezésekből sehol nincs hiány, azonban ezek az ötletek és szervezetek ritkán tudnak megerősödni és organikusan növekedni, ugyanis hamar külső akadályokba ütköznek. Éppen ezért annak érdekében, hogy a szolidáris gazdasági szektor képes legyen növekedni és terjeszkedni, jelentős segítségre van szüksége – többek közt baloldali pártok, önkormányzatok és kormányok részéről. Konkrétan a szövetkezetek és a szolidáris gazdasági szektor számára kedvező adózási és jogi környezet kialakítására, kedvezményes finanszírozás és szakértői tanácsadás biztosítására, valamint az állami beszerzési és beruházási politikák átalakítására lenne szükség.[3] Ez utóbbiról lesz szó bővebben a következő fejezetben.

3 A magyar kontextusról: a szociális szövetkezetek támogatása hasonló elgondolások mentén indult el az Európai Unió tagországaiban – így köztük Magyarországon is –, ám a megvalósítás rengeteg

AZ ÖNKORMÁNYZATOK LEHETŐSÉGEI

A szabályozási környezet megváltoztatása és a pénzügyi, technikai és szakmai segítségnyújtás fontos előfeltétele annak, hogy minél több szövetkezet és szolidáris gazdasági kezdeményezés jöjjön létre és erősödjön meg. Ha azonban a piacgazdaság ökológiailag és társadalmilag fenntartható alternatíváját kívánjuk felépíteni, ahhoz nem elég egyszerűen sok, többé-kevésbé elszigetelt szövetkezetet létrehozni. Valódi alternatíva csak úgy jöhet létre, ha az önfenntartást szolgáló közösségi kezdeményezéseket egy ökoszisztémába kapcsoljuk össze – azaz ha egy olyan gazdasági körforgást hozunk létre, amely nem csak egy-egy tevékenységre szakosodik, hanem funkciók sokaságát tölti be, és így kielégíti az adott közösség alapvető igényeit.

A brit New Economic Foundation nevű szervezet példáját kölcsönözve a koncepciót a következőképpen lehet egyszerűen szemléltetni: a helyi gazdaság általában úgy működik, mint egy lyukas vödör, amit hiába töltenek meg vízzel, az a lyukakon keresztül mindig kifolyik (Ward és Lewis 2002). Egy helyi közösség, mondjuk egy kisváros esetében ez annyit jelent, hogy a helyi gazdaságba áramló erőforrásokat (leginkább az ott lakók, az önkormányzat és a helyi állami intézmények bevételeit) jellemzően nem helyi gazdasági szereplőknél, hanem jórészt nagyvállalatoknál és multinacionális cégeknél költik el, ami sok esetben azt eredményezi, hogy egy-egy régióból több erőforrás megy ki, mint amennyi bejön. Ez a hiány jellemzően munkanélküliséget, a helyi kis- és középvállalkozások pangását, ingatlanok kihasználatlanságát eredményezi. A cél az lenne, hogy a „lyukakat", melyeken keresztül az erőforrások kiáramlanak, az önkormányzatok és a helyi állami szervek betömjék: azaz helyi vállalkozásokat hozzanak létre a fontosabb igények kielégítésére, például helyben termeljék meg az elfogyasztott élelmiszert, ahelyett, hogy a világ másik felén megtermelt alapanyagokat fogyasztanának. A „lyukak" betömésével csökkenteni lehet a hiány miatt kialakult negatív társadalmi következményeket (pl. a munkanélküliséget), illetve a gazdasági folyamatok helyben tartása nagyobb társadalmi kontrollt tesz lehetővé a gazdaság felett.

Fontos hangsúlyozni azonban, hogy a gazdaság effajta relokalizációja megintcsak nem varázsszer: nem jelent automatikusan megoldást a globális piacgazdaság által okozott ökológiai és társadalmi válság helyi megnyilvánulásaira. Ehhez olyan helyi gazdaságélénkítő programra van szükség, amely nem egyszerűen csak relokalizálja a gazdaságot (azaz multinacionális piaci cégek helyett helyi piaci cégeket hoz létre), hanem egyben környezeti és közösségi szempontok mentén, a társadalmi és ökológiai reprodukciót célul kitűzve teszi mindezt (vagyis multinacionális piaci cégek helyett közösségi tulajdonban lévő és

kívánnivalót hagyott maga után. A szociális szövetkezeti rendszer kritikájáért lásd ebben a lapszámban Kiss Júlia és Mihály Melinda tanulmányát.

ökológiailag tudatos szervezeteket hoz létre). Ez utóbbit célozza az amerikai Democracy Collaborative nevű szervezet 2005-ben kidolgozott *community wealth building* (magyarul: közösségi vagyongyarapítás) néven futó koncepciója (The Democracy Collaborative 2005). Az elképzelés arra tesz javaslatot, hogy az ipari termelés külföldre szervezése után lecsúszó, magas munkanélküliséggel és rengeteg szociális problémával küzdő amerikai városok revitalizációját a helyben működő nagy állami intézmények (kórházak, egyetemek stb.) köré szervezett szövetkezeti rendszerekkel lehetne elérni. Ezek az intézmények ugyanis nagyon komoly gazdasági erőt képviselnek: az amerikai kórházak és állami egészségügyi intézmények összesen 900 milliárd dollárt költenek évente és körülbelül 400 milliárd dollárnyi befektetésük van. Ha ehhez az egyetemeket is hozzáadjuk, akkor évi 1,5 ezer milliárd dolláros költésről és 1 trillió dollárnyi befektetésről beszélünk összesen (Hanna 2019: 97). Ha az intézmények ennek a pénznek csak egy kis részét elkezdik ökológiailag fenntartható szövetkezeti beszállítókra költeni, már az is hatalmas lökést adhat a helyi szolidáris gazdasági szektornak.

A Democracy Collaborative az alábbi nyolc pontban foglalta össze a módszertan alapelveit (Hanna 2019: 94–96):

1) a munka elsőbbsége a tőkével szemben – mivel egy olyan gazdaság építése a cél, melyben az emberek jólléte fontosabb a tőkefelhalmozásnál,
2) széles tulajdonosi réteg kialakítása – mivel egyenlőségről csak akkor beszélhetünk, ha a vagyon és a beleszólás joga is egyenlően van elosztva,
3) aktív, demokratikus részvétel a munkahelyeken is,
4) multiplikátor hatás – a helyi vállalkozásoknál elköltött pénz nagyobb részét költik el helyben, ez pedig szintén hozzájárul a közösség gyarapodásához,
5) helyi befektetések – a horgonyintézmények rendelkezésére álló tőkefelesleg fenntartható lakhatásba, zöldenergiába és közösségi tulajdonban lévő vállalkozásokba irányítása,
6) együttműködés – tartós gazdasági és politikai erő építése együttműködéseken keresztül,
7) helybeliség – helyi emberek alkalmazása,
8) rendszerszintű változás – a *community wealth building* nem kis, elszigetelt projekteket épít, hanem egy átfogó, rendszerintű változás első lépéseit készíti elő és kísérletezi ki.

A *community wealth building* ötletének első gyakorlati megvalósítása az Ohio állambeli Clevelandben indult el a kétezres évek közepén. A város a neoliberalizmus alatt zajló dezindusztrializáció egyik nagy vesztese: a fokozatosan eltűnő munkahelyek miatt Cleveland lakossága 58%-kal csökkent 1950 óta, a megmaradt lakosság 27%-a pedig a szegénységi

küszöb alatt él, ami kimagaslóan rossz eredménynek számít még Amerikán belül is (Sheffield 2017). Ugyanakkor több nagy nonprofit, részben állami intézmény működik továbbra is a városban: ilyen a Cleveland Klinika, a Case Western Reserve Egyetem és az Egyetemi Kórházak, melyek együtt 3 milliárd dollárt költenek el évente összesen. Ezeket a Democracy Collaborative horgonyintézményeknek hívja (*anchor institutions*), mivel le vannak horgonyozva a helyi közösségben, az ipari üzemekkel szemben nem tudnak könnyen továbbállni, és így meglehetős biztonsággal lehet rájuk építeni egy szolidáris gazdasági városrehabilitációs projektet.

A koncepciót kidolgozó Democracy Collaborative nevű szervezet 2008-ban kezdett el dolgozni a clevelandi önkormányzattal és a Cleveland Alapítvánnyal. A cél az volt, hogy egyfajta mintaprojektet hozzanak létre a városban, amely aztán máshol is alkalmazható lesz. Az együttműködés keretén belül – az önkormányzat és az alapítvány jelentős anyagi támogatásával – létrehozták az Evergreen Cooperatives nevű ernyőszervezetet, amely mára három szövetkezetet és egy tanácsadó intézményt fog össze. Az első az Evergreen Cooperative Laundry nevű mosoda, amely fenntartható technológiákat alkalmazva kezeli helyi hotelek, kórházak és ápolóotthonok mosnivalóját.[4] A második az Evergreen Energy Solutions, egy zöldenergiával foglalkozó szövetkezet, amely lakossági ügyfeleknél, vállalkozásoknál és állami intézményeknél végez hőszigetelést és telepít napelemeket.[5] Az Evergreen által alapított harmadik szövetkezet a Green City Growers, egy 3,2 hektáros, hidropóniás üvegház, ahol salátát és zöldségeket termesztenek a város menzái számára.[6] A negyedik és egyben legújabb szervezet a 2018-ban alapított Fund for Employee Ownership – egy tőkebefektető és tanácsadó intézet, amely segít hagyományos piaci cégeket munkástulajdonban lévő szövetkezetekké átalakítani.[7] Az Evergreen szövetkezetek helyi embereket foglalkoztatnak, előnyben részesítve azokat, akik büntetett előéletük vagy alacsony iskolázottságuk miatt máshol nehezen találnak munkát. A dolgozók 6–12 hónapos betanulási és próbaidőszak után válnak szövetkezeti taggá, azaz a vállalkozás résztulajdonosává és döntéshozójává.

A clevelandi modellre komoly figyelem irányult az elmúlt évtizedben és több amerikai város is elkezdte alkalmazni az itt kikísérletezett módszertant: a New York állambeli Rochester szintén a Democracy Collaborative-vel kezdett együttműködésbe, a Colorado

4 Bovebben lásd: http://www.evgoh.com/ecl/

5 Bővebben lásd: http://www.evgoh.com/e2s/

6 Bővebben lásd: http://www.evgoh.com/gcg/

7 Ebben külön figyelmet szentelnek azoknak a családi kisvállalkozásoknak, ahol a tulajdonos nyugdíjazás előtt áll, és hajlandó a dolgozókra bízni az üzlet igazgatását nyugdíjba vonulása után. Bővebben lásd: http://www.evgoh.com/tfeo/

állambeli Denver pedig a clevelandi modell mintájára létrehozott egy nonprofit tőkebefektető intézményt, amely háborús veteránoknak és alacsony bevételű családoknak segít szövetkezeteket létrehozni. A clevelandi modell legsikeresebb és egyben továbbfejlesztett változata azonban mégsem Amerikában, hanem az óceán túloldalán, Nagy-Britanniában alakult ki: egész pontosan az észak-angliai Preston városában.

Preston szintén nagy múltú iparvárosként sínylette meg a neoliberalizmus évtizedeit. Az önkormányzat a kétezres években egy nagyberuházással – egy 700 millió fontból épülő bevásárlóközpont felépítésével – szeretett volna új életet lehelni a városba, ám a projekt a 2008-as gazdasági válság következtében nem tudott megvalósulni. Matthew Brown munkáspárti képviselő és az önkormányzat szociális bizottságának tagja ekkor vetette fel, hogy Cleveland mintájára Prestonban is kipróbálhatnák a *community wealth building* módszerét. Brown 2012-re elérte, hogy a város a brit Centre for Local Economic Strategies nevű szakértői szervezettel közösen belevágjon a kísérletbe. Ők is azzal kezdték a munkát, hogy azonosították a városban működő potenciális horgonyintézményeket. Ezekről a kutatás során kiderült, hogy bár többezer embernek adnak munkát helyben és több százmillió fontot költenek el évente, a pénz nagy része mégis elhagyja a közösséget – 20 elköltött fontból csupán egy font maradt prestoni székhelyű cégeknél (Hanna, Guinan és Bilsborough 2018). Brown és csapata hat horgonyintézményt győzött meg arról, hogy kezdjenek el tudatosan helyi vállalkozásoknál költeni. Ehhez sokszor alapjaiban kellett átalakítani az adott intézmények beszállítói rendszerét: 2015-ben például felszabdalták a Lancashire megyei iskolák közétkeztetési közbeszerzését, ugyanis a helyi gazdálkodók egyike sem lett volna képes minden terményt és alapanyagot a kívánt mennyiségben megtermelni. Ehelyett a helyi gazdákat előnyben részesítendő külön közbeszerzést írtak ki a tej, a tojás, a joghurt stb. beszállítására (Chakrabortty 2018). A munka látványos eredményekkel járt: 2013-ban még a hat darab helyi horgonyintézmény csupán 38 millió fontot költött el Prestonban és 292 milliót Lancashire megyében – 2017-re viszont már 111 milliót költöttek Prestonban és 486 milliót a megyében, mindezt úgy, hogy a költségvetésük az állami megszorítások miatt évi 750 millióról 616 millióra csökkent (Chakrabortty 2018). Emellett a megye nyugdíjalapja megfizethető lakhatásba és diákszállók építésébe fekteti a pénzét, rendszeresen új szövetkezetek születnek, és tervbe van véve egy helyi bank és egy helyi energiaszolgáltató alapítása is. Az érdemi változáshoz természetesen sokéves, sőt évtizedes megfeszített munkára van még szükség, ám a siker első jelei már most is látszanak, Preston pedig a Jeremy Corbyn által vezetett Munkáspárt gazdaságpolitikájának mintaprojektjévé vált.[8]

8 Erről bővebben lásd: https://www.lep.co.uk/news/latest/jeremy-corbyn-praises-preston-1-8804140. Letöltve: 2019. december 1.

A fenti példák mellett a világ sok más városa kezdett bele az önkormányzati politikát alapjaiban újragondoló kísérletekbe. Ezt a mozgalmi hullámot, amely nagy hangsúlyt fektet az állampolgárok döntéshozatalba való bevonására, a városi közjavak (közterek, közszolgáltatások) kiterjesztésére és ténylegesen közösségivé tételére, valamint a várostervezés ökológiai szempontok mentén történő újragondolására, átfogóan municipalizmusnak szokták nevezni. A municipalizmus legismertebb példája Barcelona, ahol 2015 óta a helyi mozgalmakból kinőtt politikai kezdeményezés, a Barcelona en Comú adja a polgármestert és vezeti az önkormányzatot. A Barcelona en Comú a hátországát jelentő állampolgári mozgalmakkal szoros szövetségben számos progresszív rendeletet hozott és előremutató gyakorlatot honosított meg: a lakhatási válság mérséklése érdekében adót vetett ki az üresen álló ingatlanok tulajdonosaira (O'Sullivan 2019) és szociális bérlakásokat épít, rendszeres szomszédsági gyűléseket és fórumokat szervez, melyeken a lakosság megvitatja az őket érintő ügyeket (Rushton 2019). A témánk szempontjából azonban még egy fokkal érdekesebbek a Barcelona en Comú gazdasági önrendelkezésre, valamint a városi *commons* és a helyi szolidáris gazdaság fejlesztésére irányuló erőfeszítései. Ehhez a már létező szövetkezetek tagjaival és képviselőivel közösen kidolgozták a 31 pontból álló ún. Impetus tervet (The Impetus Plan 2016), melyben összefoglalták a legfontosabb teendőket: ide tartozik a már működő szervezetek, illetve a születőben lévő projektek segítése kedvezményes hitelekkel, vissza nem térítendő anyagi támogatással, szakértelemmel és technikai támogatással, de emellett a terv része a szolidáris gazdaság elveinek és módszereinek népszerűsítése is a város lakosságának körében. A munkát a Szociális Gazdaságért és Helyi Fejlesztésért Felelős Bizottság, illetve az önkormányzat által kijelölt Szolidáris Gazdasági Biztos koordinálja, a már megvalósult eredmények között pedig ott van például egy frissen alapított önkormányzati hitelintézet, illetve a 35 ezer négyzetméteres szövetkezeti központ, a Coopolis.[9]

Jóval kisebb léptékben ugyan, de a gazdaság relokalizációjára és közösségivé tételére irányuló hasonló kezdeményezések Magyarországon is felütötték a fejüket. Az alulról szerveződő kezdeményezések közül a bevásárlóközösségeket érdemes megemlíteni, illetve ezek közül is kiemelkedik a 2012-ben alapított Nyíregyházi Kosár. A kezdeményezés egyik szervezője, Zalatnay László nyilatkozataiban rendszeresen kitér a nyíregyházi és észak-alföldi régió élelmiszerpiacával kapcsolatban arra, hogy a helyiek által élelmiszerre elköltött pénz jórésze elhagyja a térséget és nemzetközi kiskereskedelmi és agráripari vállalatoknál köt ki (Horváth 2019). A Nyíregyházi Kosár fejlesztése mellett a szervezet – a Baptista Szeretetszolgálat pályázati forrásait felhasználva – országos képzéseket indított és egy

9 Bővebben lásd: https://bcn.coop/

bevásárlóközösségek indításához és működtetéséhez szükséges szoftvert is kidolgozott a modell terjesztésének reményében.

Az állami beavatkozások szempontjából egy fokkal relevánsabb magyar példa egy kis baranyai település, Alsómocsolád esete. A 300 fős faluban ugyanis az elmúlt egy-két évtizedben rendkívül tudatos és átgondolt munka kezdődött, amely a helyi gazdaság felélénkítését tűzte ki célul. A helyi önkormányzatnál dolgozó közösségszervező, Balogh Anikó elmondása szerint a 2008-as gazdasági válság idején erősödött meg az a felismerés a település vezetésében, hogy egy esetleges következő válság, illetve a klímaválság hatásait csak akkor lesznek képesek helyi szinten mérsékelni, ha a lakosság alapvető szükségletei közül minél többet képesek lesznek helyben kielégíteni (Kovács és Panyik 2015). Ezért egy önfenntartó település vízióját tűzték ki célul, melynek megvalósításához szakértői segítséget vettek igénybe (például a reformszocialista Liska-modellből is merítettek inspirációt). Balogh az önfenntartás két legfontosabb pilléreként az energiabiztonságot és az élelmiszer-biztonságot emelte ki. Az előbbi érdekében több zöldenergia-beruházást is megvalósítottak a faluban, az utóbbi céljából pedig egy sajátos szövetkezeti rendszert alakítottak ki. A cél az volt, hogy újra meghonosítsák a háztáji élelmiszertermelést, méghozzá a következő módon: az önkormányzat által támogatott szövetkezet kikölcsönöz haszonállatokat a programban résztvevő lakosoknak, majd miután a helyiek felnevelték az állatokat, ezeket a szövetkezet fix áron visszavásárolja, végül pedig a piacon eladja. Emellett az önkormányzat 17 hektár termőföldön gazdálkodik és három telken közösségi kertet is üzemeltet, valamint folyamatos képzéseket biztosít a lakosoknak, így segítve őket abban, hogy elsajátítsák a gazdálkodás és az önfenntartás alapjait. Kiemelt cél a hagyományos helyi tudások újrafelfedezése és elterjesztése, mind a gazdálkodás, mind az építkezés, mind a környezetgazdálkodás terén. A helyi gazdaság élénkítésére egyébként helyi pénzt is bevezettek, ezt rigacnak hívják. Az önkormányzat által nyújtott 400 ezer forintos házfelújítási támogatásból például százezer forintot rigacban folyósítanak vissza nem térítendő támogatásként a programban résztvevőknek. A rigacot pedig helyi termények megvásárlására, illetve helyi szakemberek és segédmunkások alkalmazására fordíthatják az emberek, ezzel is élénkítve a helyi gazdaságban zajló értékáramlást. Fontos kiemelni, hogy mind a szövetkezeti, mind a helyipénz-rendszert közösségi tervezéssel, Alsómocsolád lakosait aktívan bevonva alakították ki. Említést érdemel még, hogy Alsómocsoládon kívül több magyarországi településen zajlanak erőfeszítések a gazdaság relokalizációjára – lásd például az élelmiszer- és energia-önrendelkezésre törekvő Rozsály[10] vagy az ökológiai gazdálkodással és helyi pénzzel kísérletező Hajdúnánás esetét (Farkas 2019) –, ám ezek részletes elemzésére most nincs mód.

10 Bővebben lásd: http://storeinsider.hu/gazdasag/cikk/peldaerteku_a_magyar__onfenntarto_falu. Letöltve: 2019. november 26.

A magyar kontextusban két komolyabb korlát merül fel a gazdaság relokalizációjával kapcsolatban: az egyik az önkormányzatok hatásköre, a másik pedig az Európai Unió szabályozói szerepe. A 2010 utáni centralizációs törekvéseknek köszönhetően több közintézmény, köztük az iskolák és kórházak fenntartása az önkormányzatoktól állami szervekhez került, ez pedig megnehezíti nagyobb horgonyintézmények kialakítását. Kisebb léptékben azonban az önkormányzatoknak továbbra is van mozgástere: a bölcsődék, óvodák és idősgondozási intézmények még mindig az önkormányzatok fennhatósága alá tartoznak, így akár kísérleti terepként is szolgálhatnak a közétkeztetés zöld átalakításához. A másik korlátot az EU jelenti: az Európai Unió a szabad piac elveinek megfelelően szigorúan tiltja bizonyos piaci szereplők előnyben részesítését mások kárára. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a helyi termelők helyzetbe hozása multinacionális cégekkel szemben beleütközhet az EU versenyjogi szabályozásába. Az alábbiakban sajnos nincs tér arra, hogy ennek részleteit kifejtsük, így csak annyit jegyeznénk meg, hogy a nemzetközi versenyjogi szabályozás tanulmányozása, illetve a felmerülő veszélyek és lehetőségek feltérképezése fontos feladat lesz a téma iránt akár elméleti, akár gyakorlati szinten érdeklődők számára.

Cleveland, Preston és Alsómocsolád példái mindenesetre azt mutatják, hogy az önkormányzatoknak komoly szerepük lehet a helyi gazdaság ökológiai és közösségi elvek mentén történő átalakításában, függetlenül attól, hogy amerikai nagyvárosról vagy magyarországi kistelepülésről van szó.

AZ ÁLLAMI TULAJDON KITERJESZTÉSE ÉS DEMOKRATIZÁLÁSA

A klímaválság fenyegető közelsége miatt a fenti intézkedések mellett még ezeknél is nagyobb léptékű átalakulásokra van szükség, ráadásul a lehető legrövidebb idő alatt. Az üvegházhatású gázok kibocsátásának drasztikus csökkentése érdekében minél előbb el kellene érni az energiaszektor, a mezőgazdaság és az ipar lehető legnagyobb fokú zöldítését. Minden jel arra mutat azonban, hogy a leginkább szennyező iparágak a jelenlegi gazdasági logika és tulajdonviszonyok mellett nem képesek ezt az átalakulást véghezvinni, így komoly állami beavatkozásra lesz szükség. Az alábbiakban az energiaszektor példáján keresztül szemléltetjük, hogy mik a gátjai jelenleg egy zöld és demokratikus átalakulásnak, és hogy milyen eszközökkel lehetne azt elérni.

Az energiaszektor helyzete azért kiemelten fontos téma, mert a fosszilis energiaforrások – azaz a szén, a kőolaj és a földgáz – nagymértékű használata miatt ez az iparág felelős a globális üvegházhatású gázok kibocsátásának negyedéért (IPCC 2014). Ahhoz, hogy a szektor károsanyag-kibocsátása radikálisan csökkenjen, arra lenne szükség, hogy több

energiát állítsunk elő megújuló forrásokból és csökkentsük a fosszilis források központi szerepét az energiatermelésben. Az elmúlt évek néhány fejleménye (mint például a globális szénfogyasztás csökkenése vagy a megújuló energiaszektorba áramló befektetések mértékének növekedése) optimizmusra adhatott okot, sőt néhányan már a fosszilisenergia-korszak végéről kezdtek el beszélni[11] – az adatokat elnézve azonban ez az optimizmus sajnos teljesen megalapozatlannak tűnik (Sweeney és Treat 2017). Hiába nőtt ugyanis a zöldenergia iránti kereslet és a megújuló energiatermelésbe fektetett tőke mennyisége, eközben a világ növekvő energiaéhsége miatt a kőolajból és földgázból előállított energiafogyasztás is jelentősen nőtt, így minden pozitív részeredmény ellenére a globális szén-dioxid-kibocsátás 2018-ban 1,7%-kal emelkedett (REN21 2019). Ez a trend pedig többek közt új olajmezők feltárásának[12], valamint a klímapolitika lassítását és a közvélemény befolyásolását célzó energiaipari lobbitevékenységnek köszönhetően minden bizonnyal a jövőben is folytatódni fog.

Jól látszik tehát, hogy a jelenlegi módon, piaci körülmények között a zöldenergiára való gyors átállás nem tud megtörténni, ugyanis a világ folyamatosan növekvő energiaszükségleteit még mindig olcsóbb és könnyebb fosszilis energiával kielégíteni. Ahhoz, hogy ez változzon, komoly társadalmi nyomásgyakorlásra és állami beavatkozásra lenne szükség. A Trade Unions for Energy Democracy (Szakszervezetek az Energiademokráciáért) nevű nemzetközi szervezet a *Resist, Reclaim, Restructure* – vagyis ellenállás, visszakövetelés és újraszervezés – hármas jelszava mentén foglalta össze a legfontosabb teendőket (Sweeney 2013).

1) Először is a fosszilisenergia-iparág további növekedését kell megakadályozni. Ez elengedhetetlenül fontos a CO_2-kibocsátás megfékezése érdekében, így a fosszilis energiában utazó cégekkel szembeni ellenállásra van szükség mind a mozgalmak, mind az államok oldaláról: ide tartozik például a fosszilisenergia-iparnak juttatott befektetések, támogatások és kedvezmények azonnali eltörlése[13], az új fosszilisenergia-beruházások megakadályozása,

11 Lásd például a Greenpeace következő közleményét: *COP21 Deal Shows the End of Fossil Fuel is Near, Now We Must Speed Its Coming.* Interneten: https://www.greenpeace.org/usa/cop21-deal-shows-the-end-of-fossil-fuels-is-near-now-we-must-speed-its-coming/. Letöltve: 2019. november 17.

12 A 2019 végén Brazíliában, Kanadában, Norvégiában és Guyanában feltárt olajmezőkön az előrejelzések szerint napi egymillió hordó olajat termelnek majd ki 2020-ban és napi kétmilliót 2021-ben. Erről bővebben lásd (Krauss 2019).

13 Ezzel kapcsolatban kisebb sikerekként említhetők például a Norvég Állami Befektetési Alap, valamint az Európai Befektetési Bank azon döntései, miszerint leállítják minden szén-, földgáz- és kőolaj-kitermelésre irányuló projekt finanszírozását. Ezzel az előbbi összesen 13 milliárd dollárt, az utóbbi pedig évi kétmilliárd eurót von ki a szektorból. Bővebben lásd (Ambrose 2019) és https://www.bbc.com/news/business-50427873. Letöltve: 2019. december 1.

a meglévők megadóztatása, valamint a lakosság felvilágosítása. Mindebben fontos szerepet játszhatnak az energiaipar dolgozóit megszervező szakszervezetek, melyek akár sztrájkokkal vagy direkt akciókkal tarthatnak ellent a privatizációs törekvéseknek és az új beruházásoknak – az erre irányuló szakszervezeti mozgósítás részleteiről lásd Csurgó Dénes és Fabók Márton cikkét ebben a lapszámban.

2) Második lépésként ki kell vonni a piaci cégek fennhatósága alól az energiatermelést és energiaszolgáltatást: az 1970-es években elkezdődött, majd az 1980-as és 1990-es években csúcsra járó privatizációs hullám során rengeteg állami szolgáltatás, köztük az energiaszolgáltatás is magánkézbe vagy ún. *public-private partnership*ek, PPP-k (a köz- és magánszféra közti együttműködések[14]) fennhatósága alá került a világ számos országában. Mivel azonban ezek a magán közműcégek elsősorban a profitmaximalizálásra optimalizálnak, ezért lényegében képtelenek arra, hogy véghezvigyék a rengeteg tőkét igénylő – és így rövid és középtávon gyakorlatilag biztosan veszteséget jelentő – infrastruktúra-zöldítést.

3) Harmadik, ám legalább ugyanilyen fontos lépésként pedig az ekképpen kialakult állami tulajdon tényleges közösségi tulajdonná alakítására lenne szükség: azaz arra, hogy az állam jelentős erőforrások megmozgatásával úgy alakítsa át az infrastruktúrát, hogy az egyrészt néhány évtized leforgása alatt megújuló forrásokból termelje az energia jelentős részét, másrészt pedig a hagyományos állami óriásvállalatokkal szemben teret adjon az energia-önrendelkezésnek és a közösségi energiatermelésnek, valamint hogy a stratégiai kérdésekben beleszólást adjon a dolgozók és a fogyasztók érdekképviseleteinek (Cumbers 2012, Sweeney 2013: 31–48). Napjaink szolidáris gazdasági mozgalmai tehát világossá teszik, hogy a piaci logika által okozott problémákra nem a központosítás és az állami bürokrácia jelentenek valódi megoldást, hanem a tulajdon, a hatalom és a döntési jogkörök radikális decentralizációja.

Ez a nagyívű vízió ma még a világ egyik országában sem valósult meg a gyakorlatban, ám egyre több társadalmi mozgalom követeli az energiaszektor piaci szereplőktől való visszaszerzését és az ökológiai fenntarthatóság, illetve a gazdasági demokrácia szempontjainak megfelelő újraszervezését. Berlinben például 40 civil szervezet koalíciójából 2011-ben létrejött a Berlini Energia-kerekasztal, amely a város energiaellátásának önkormányzati kézbe vételét és átalakítását követelte három fő szempont mentén:

- ökológiai szempont: itt a szén- és atomenergia betiltása, a megújuló energiaforrások gyors kiépítése, valamint a vállalatok és a háztartások energiahatékonyságának javítása szerepeltek fő célként;

14 A *public-private partnership* programok kudarcáról bővebben lásd (Hall 2015).

- demokratikus szempont: az elképzelések szerint az önkormányzati energiaszolgáltatót irányító bizottságban a város által kinevezett szakértők mellett a dolgozók és az állampolgárok szabadon választott képviselői is helyet kell kapjanak, a lakosság pedig az évente megrendezett szomszédsági gyűléseken kap tájékoztatást és beleszólást az energiaszolgáltató mindenkit érintő ügyeibe;
- szociális szempont: az energiaipar zöld átalakításának együtt kell járnia a gazdasági (és egyben energia) egyenlőtlenségek elleni küzdelemmel. Mind a már említett Trade Unions for Energy Democracy (Matthews, Barria és Roy 2016), mind a berlini energiakampány határozottan kiállt az energiaszegénység csökkentése mellett. Ez többek közt a rászoruló háztartások energiahatékonyságának növelését és modern, energiatermelő berendezésekkel való felszerelését jelenti (Wenderlich 2013).

A berlini kezdeményezés végül egy helyi népszavazáson elbukott, de Hamburgban egy hasonló célokat kitűző társadalmi mozgalom végül győzni tudott, így ott megindult a város energiahálózatának önkormányzati átvétele (Becker 2017). Emellett Barcelona vagy a Colorado állambeli Boulder is elindította a helyi energia-önrendelkezést előkészítő folyamatot, 2019 őszén pedig a legnagyobb brit szakszervezeti szövetség, a Trades Union Congress bejelentette, hogy támogatja a Munkáspárt javaslatát a teljes nagy-britanniai energiahálózat államosítására.[15]

Az energiaszektor példája megmutatja, hogy a klímaválság megfékezéséhez szükséges átalakulásokhoz a piaci szereplők visszaszorítására és a kulcsfontosságú infrastruktúra (energia, víz- és közúthálózat stb.), valamint a fontosabb iparágak (mezőgazdaság, pénzügy stb.), állami tulajdonba vételére, ezzel párhuzamosan pedig gyors zöldítésére és demokratizálására van szükség. A neoliberális dogmákkal ellentétben ez nem járna feltétlenül hatékonyságromlással: számtalan összehasonlító elemzés mutatott rá arra, hogy a piaci alapon működtetett közszolgáltatások jelentősen pazarlóbb módon és rosszabb minőségben működnek, mint állami kézben maradt társaik (Hall 2016, Hanna 2018a: 36–51). Ráadásul a piaci cégek sokszor kifejezetten ellenérdekeltek az ökológiai fenntarthatóság előmozdításában: egy piaci alapon működő szemétszállító cég vagy egy energiaszolgáltató vállalat például nem érdekelt abban, hogy különböző intézkedéseken és felvilágosító kampányokon keresztül rávegye a fogyasztókat az általuk megtermelt szemét vagy elfogyasztott energia mennyiségének csökkentésére. Ugyanígy sokkal nehezebb az előző fejezetben tárgyalt gazdasági relokalizációt is megvalósítani, ha például a kórházi vagy iskolai étkeztetés magánkézben van, ezek a cégek ugyanis elsősorban abban érdekeltek,

15 Bővebben lásd: http://unionsforenergydemocracy.org/tued-bulletin-91/. Letöltve: 2019. december 8.

hogy minél olcsóbban jussanak élelmiszerhez, nem pedig abban, hogy helyben megtermelt és ökológiailag fenntartható módon előállított élelmiszert szerezzenek be.

Valószínűleg mindenkiben fölmerül a kérdés, hogy az államok miből finanszíroznák teljes iparágak átvételét. Erre többek közt Thomas M. Hanna, a clevelandi modellt is jegyző Democracy Collaborative kutatási igazgatója dolgozott ki néhány modellt, igaz elsősorban az amerikai kontextusra alkalmazva (Hanna 2018a: 89–93). Hanna abból indul ki, hogy a neoliberális időszak financializációs folyamatai miatt rengeteg szabadon mozgó tőke van a gazdaságban, ám ez a tőke a lehető legnagyobb megtérülést keresi, így a zöld átalakulást elősegítő projektek helyett a legkülönfélébb szektorokba ömlik a pénz az ingatlanpiactól az IT-szektorig. Az így kialakult pénzügyi buborékok azonban időről időre megroppantják a bankokat és a nagy pénzügyi intézményeket, melyeket aztán az amerikai állam ment ki – ennek leghíresebb példája a 2008-as válságot követő, végül több ezer milliárd dollárra rúgó pénzügyi mentőcsomag volt.

Hanna amellett érvel, hogy a legközelebbi bankmentés során az állam ne ingyen adja oda a bankoknak ezt a rengeteg pénzt, hanem cserébe kérjen szavazati jogot a bankokat irányító testületekben, vagy – a pénzügyi mentőcsomag méretétől függően – egyenesen vegye át a kimentett bankokat az adófizetői pénzért cserébe. Ennek az elsődleges hozadéka az lenne, hogy így az állam képes lenne jelentős mennyiségű kedvezményes hitelt bocsátani a zöld átalakulás fedezésére. Másrészt pedig az államosítás után lehetőség nyílna a nagy pénzügyi intézmények demokratizálására és a tényleges társadalmi kontroll biztosítására. Példának Costa Rica harmadik legnagyobb bankját, a Banco Populart hozza (Hanna 2018a: 93): ezt a pénzintézetet a costa ricai állam hozta létre 40 évvel ezelőtt a gazdaságfejlesztés támogatására és azóta is egyfajta állami-szövetkezeti hibridként működik. Minden betéttulajdonos automatikusan szövetkezeti taggá válik egy év után. A tagok közül kiválasztott 290 emberből áll össze a bank demokratikus közgyűlése, amely egyfajta tanácsadó testületként működik stratégiai kérdésekkel kapcsolatban, valamint négy embert delegál a bank héttagú vezetőségébe (aminek a fele kötelezően nőkből kell álljon). A bank deklarált célja, hogy befektetései ne csak gazdaságilag, hanem szociálisan és ökológiailag is megtérüljenek, így mára a Banco Popular Costa Rica ökológiailag fenntartható projektjeinek fő finanszírozójává vált, emellett pedig bevételeinek egy részét társadalmi célokra költi a Szociális Bank leányintézményén keresztül. Hanna ehhez hasonló működésmódot képzel el a következő válság során állami kézbe kerülő bankoknak is, melyek így a zöldberuházások motorjává és a pénzügyi szektor demokratizálásának fő intézményeivé válhatnak (Hanna 2018b).

Egy alternatív javaslat a szintén a 2008-as válság utáni helyzet kezelésére alkalmazott ún. *quantitative easing* (mennyiségi enyhítés) zöld célokra használása. A *quantitative easing* a jegybankok eszköze volt arra, hogy a válság hatását csillapítsák, mégpedig oly módon, hogy

lényegében a semmiből létrehoztak rengeteg pénzt, és ezt rázúdították a pénzpiacokra (leginkább úgy, hogy állampapírokat és vállalati kötvényeket vásároltak nagy mennyiségben bankoktól). Carla Skandier, a Next System Project nevű szakértői szervezet egyik kutatója amellett érvel, hogy a bankok feltőkésítése helyett ezt a rengeteg állami pénzt a fosszilis ipar kivásárlására lehetne fordítani, így elérve azt, hogy az állami kézbe kerülő olaj- és gázmezőket ne kezdjék el kitermelni (Skandier 2018).

A fentieket összegezve tehát: a piaci vállalatok környezeti és társadalmi szempontból káros tevékenységeinek mozgalmi és állami eszközökkel való visszaszorítása, a kulcsfontosságú gazdasági szektorok állami kézbe vétele, valamint az így kialakított állami tulajdon zöld és demokratikus átszervezése kiemelt feladatnak tűnik, ha el akarjuk kerülni a klímakatasztrófát. A harmadik lépést egyébként érdemes külön is hangsúlyozni, mert természetesen az államosítás önmagában még nem jelent automatikusan zöld és demokratikus működést: hogy mást ne mondjunk, 2010 után Magyarországon is állami kézbe került az energiaszektor, a közmű-infrastruktúra és a bankrendszer jelentős része, ám ennek egyfelől a Fidesz által támogatott belső felhalmozás (Éber, Gagyi, Gerőcs és Jelinek 2019) biztosítása volt a célja (lásd például a Mátrai Erőmű és az E-On tiszántúli áramhálózatának átvételét a Mészáros Lőrinchez tartozó Opus vállalatcsoport által vagy a 2014-ben az állam által felvásárolt MKB Bank átjátszását szintén Mészáros Lőrincnek), másfelől az állami kézbe kerülő infrastruktúra működtetése sokszor a politikai szempontoknak rendelődik alá (mint ahogy az a rezsicsökkentés miatt jelentős forrásoktól eleső és emiatt alapvető víztakarékossági beruházásokra is képtelen víziközmű-vállalatok esetében látható [Előd 2019]). Az állami tulajdonba vett gazdasági szektoroktól tehát csak abban az esetben várható, hogy hosszú távon is az állampolgárok és a környezet érdekeit figyelembe véve működjenek, ha sikerül elérni az ún. *multi-stakeholder governance* rendszerének kialakítását, melynek keretén belül minden érintett társadalmi csoport érdemi beleszólással bír az adott cég stratégiai döntéseibe. Erre a berlini energiakampány vagy a brit Munkáspárt 2017-es, alternatív tulajdonformákról szóló munkaanyaga (Alternative Models of Ownership 2017) is konkrét javaslatokat tett: az elképzelés az, hogy egy-egy állami vállalatban a politikai kinevezettek és szakértők mellett mind az érintett polgárok, mind a vállalatnál dolgozók szakszervezeti képviselői helyet kapnak a vezetőségben.

HOGY LEHET MINDEZT ELÉRNI?

A fentiekben arról volt szó, hogy mit tehet az intézményes politika – akár önkormányzati, akár állami szinten – a tőkefelhalmozás helyett a társadalmi újratermelést középpontba állító, zöld és demokratikus gazdaság megerősítéséért. Nem magától értetődő azonban,

hogy miképpen lehet ilyen és ehhez hasonló politikákat sikerre vinni. Ez a kérdés önálló tanulmányt érdemelne, így nem vállalkozunk a téma részletes kibontására, de az alábbiakban megpróbálunk röviden felvázolni néhány lényeges szempontot.

Először is a fent taglalt példák tanulságaiból az következik, hogy el kell utasítani az államhatalom mielőbbi megszerzésére, valamint az intézményes politikától elzárkózó mozgalomépítésre fókuszáló politikai stratégiák közti hamis ellentmondást. A megvizsgált esettanulmányok alapján egyértelműnek tűnik, hogy ez nem vagy-vagy választás, hanem egy kölcsönösen visszaható, potenciálisan egymást erősítő folyamat. Az észak-olaszországi Emilia Romagna régió, az indiai Kerala állam, valamint Dél-Amerika baloldali mozgalmainak példája azt mutatja meg, hogy egy szolidáris gazdasági ökoszisztéma csak olyan helyeken képes jelentős sikereket elérni és fenntartható módon növekedni akár önkormányzati, akár nemzetállami szinten, ahol időről-időre segítséget kap a helyi kormányzattól, cserébe pedig a szolidáris gazdasági mozgalmak olyan társadalmi erőt képesek felépíteni, amely támogatni és kontrollálni képes a baloldali politikát. Mindhárom fent megnevezett régió komoly baloldali mozgalmi hagyományokkal és szövetkezeti infrastruktúrával rendelkezett már azelőtt, hogy egy-egy helyi baloldali erő kormányra került volna – ezt követően azonban az adott baloldali kormány kedvező adó- és szabályozási rendszer kialakításával, olcsó hitelekkel és vissza nem térítendő támogatásokkal, szakértői tanácsadással és hasonló intézkedésekkel képes volt jelentősen hozzájárulni a helyi szolidáris gazdasági ökoszisztéma megszilárdulásához.

Fontos hangsúlyozni azonban, hogy a mozgalmi erő és a politikai szint közötti viszony korántsem nevezhető harmonikusnak a legtöbb esetben. Mivel még a leginkább rendszerkritikus kormányzatok is beágyazódnak a kapitalista világrendszerbe, nem tudják függetleníteni magukat annak kényszereitől: ez perifériás és félperifériás baloldali rezsimek esetében a legtöbb esetben abban nyilvánul meg, hogy az országba irányuló tőke- és technológiaimportot az adott ország nyersanyagainak kitermeléséből befolyó tőkével fizetik ki, tekintet nélkül arra, hogy ez a kitermelés milyen környezeti és társadalmi károkkal jár. Ezek a folyamatok, illetve a központi kormányzat külső makrogazdasági kényszereiből adódó egyéb tendenciák sokszor szembeállítják a félperifériás baloldali rendszereket saját hátországukkal, a helyi önigazgató közösségekkel és őslakos mozgalmakkal – erre a kétezres évek dél-amerikai baloldali hulláma során számtalan példát láthattunk (Azzellini 2016, Gagyi 2018). Éppen ezért csak azok a szolidáris gazdasági mozgalmak képesek hosszú távon is fenntarthatóan működni, amelyek pragmatikus módon használják ugyan az olykor megnyíló pártpolitikai-állami lehetőségeket, ám alapvetően azoktól független módon is képesek működni. Erre talán a legjobb példa az első fejezetben már említett dél-indiai Kerala állam esete, ahol az 1950-es években a helyi baloldali kormány adott komoly lökést a szövetkezeti építkezésnek, a párt hatalomból való leváltása után azonban nem roppant meg a szolidáris gazdasági építkezés, hanem a saját erejéből volt képes fennmaradni – hogy évekkel később a baloldali

erők újbóli hatalomra jutása idején ismét képes legyen növekedni az állami többlet-erőforrások segítségével (Kuruvilla 2019).

A szolidáris gazdasági mozgalmak és az állam közötti viszony második fontos aspektusa a már kormányra került rendszerellenes erők stabilitásának biztosítása. Ahogy azt az imént jeleztük, hatalomra jutásuk után még a legharciasabb, következetesen antikapitalista baloldali pártok is kénytelenek szembenézni a világgazdaság kényszereivel, és a multinacionális vállalatok, valamint a helyi felső osztályok érdekeivel – ez a sok oldalról érkező nyomás pedig kellő társadalmi támogatás híján könnyen felpuhíthatja az adott kormányok programját, és letérítheti azokat az eredetileg kijelölt útról. Ennek a mintapéldája volt a görög Sziriza esete, amely megszorításellenes és antikapitalista jelszavakkal került kormányra, nem sokkal később viszont behódolt az Európai Unió további megszorításokat sürgető intézményeinek.

Andreas Karitzis, aki 2004 és 2015 között tagja volt a Sziriza Központi Bizottságának, elsősorban abban látta a párt meghátrálásának okát, hogy az nem ismerte fel egy újfajta politika szükségességét: a baloldali politikusok többsége úgy vélte, hogy a választási győzelem a pártot támogató utcai demonstrációkkal karöltve elég lesz az Európai Unió tőkeérdekeinek visszaveréséhez (Karitzis 2017). Karitzis ehelyett amellett érvel, hogy a kormányra kerülés előtti időszakot a pártszervezet felduzzasztása helyett azzal kellett volna tölteni, hogy megszervezik a politikájuk materiális alapjait: intézményes kapcsolatot építenek ki a 2008-as válság után megszaporodott, alapvető szociális funkciókat ellátó szolidáris gazdasági mozgalmakkal, és aprólékosan kidolgozzák, hogy hatalomra kerülésük után pontosan milyen politikákkal erősítik meg ezt a szektort. Karitzis szerint ugyanis képtelenség hatékony módon rendszerellenes politikát folytatni anélkül, hogy az adott politikai erő ne érne el legalább bizonyos fokú autonómiát az alapvető társadalmi funkciók (az élelmezés, lakhatás, alapvető javak adásvétele stb.) megszervezésében – a fennálló rendszernek ugyanis komoly túlhatalma van az élet újratermelése felett is, ezzel pedig könnyen visszaélhet egy kiélezett politikai helyzet esetén. Ennek lehettünk tanúi például akkor, amikor az Európai Bizottság, az Európai Központi Bank és az IMF (azaz az ún. trojka) nyomására befagyasztották a görög bankszámlákat 2015-ben. A Sziriza ekkor csak úgy lett volna képes kitartani a további megszorításokat elutasító népszavazási eredmény mellett, ha a szolidáris gazdasági struktúrákra és az állami infrastruktúrára támaszkodva képes lett volna elérni a társadalom túlélését – azaz biztosítani az élelmezést, betegellátást stb. Mivel azonban a párt Karitzis szerint kevés figyelmet fordított a politika és a kormányzás ezen materiális aspektusaira, kénytelen volt behódolni a trojka akaratának.

A tanulság tehát az, hogy ahogy a szolidáris gazdasági szférának is szüksége van a politikai szféra támogatására, úgy a politikai pártok is csak egy autonóm, a mindennapi élet újratermelésébe beágyazott mozgalmi erő támogatásával tudnak érdemben szembeszállni

a tőkeérdekekkel mind önkormányzati, mind nemzetállami szinten. Ez a kettős logika érvényes azokra a kiterjedt infrastrukturális átalakulásokra is, amelyek az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentéséhez kellenek. Ahhoz, hogy az átalakulások a szükséges léptékben és gyorsasággal végbe tudjanak menni az energiaiparban, a mezőgazdaságban vagy a bankrendszerben, a helyi szintű kisközösségi megoldások nem elegendőek: nagyfokú szervezettségre és koordinációra van szükség, leginkább államok között. A fenntarthatósági célok és a társadalmi szempontok biztosítását ugyanakkor csak kiterjedt közösségi kontroll tudja garantálni: vagyis a piactól az állam fennhatósága alá vont intézmények, infrastruktúrák és szolgáltatások demokratikus újraszervezése mind helyi-önkormányzati, mind nemzetállami, mind nemzetközi szinten.

Ez utóbbiról nem ejtettünk még szót, holott fontossága egyértelműnek tűnik: a tőke határokon átívelő hatalmával szemben csak egy határokon átívelő mozgalom lehet képes felvenni a harcot. Bármennyire is magától értetődő ez a gondolat, megvalósítása számtalan nehézségbe ütközik – ez azonban nem jelenti azt, hogy ne látszana legalább néhány ígéretes kezdeményezés ezügyben. Az egyik ilyen a már többször idézett Trade Unions for Energy Democracy, amely a „zöld növekedés" paradigmájával kapcsolatban szkeptikus szakszervezetek nemzetközi együttműködése. A szervezet hatvanhat szakszervezetet tömörít húsz országból[16], és egyrészt koordinálja a tagok közös cselekvését, másrészt a globális szintre vonatkozó programot és szakértelmet állít elő és tesz közé azzal kapcsolatban, hogy mi a teendő – ráadásul mindezt a globális Észak és Dél szakszervezeteit bevonva és összekapcsolva teszi (bővebben lásd Csurgó Dénes és Fabók Márton témába vágó cikkét ugyanebben a számban). A felhalmozási logikával szembeni nemzetközi ellenállás másik inspiráló példája a Vía Campesina: az ipari mezőgazdasággal szembeszálló, és ahelyett organikus, őshonos és a helyi közösségek érdekeit szem előtt tartó gazdálkodást folytató csoportok mozgalma. Az 1993-ban alapított és nyolcvanegy ország közel kétszáz szervezetét tömörítő Vía Campesina az élelmiszer-önrendelkezés biztosításáért, az agroökológiai módszerek elterjesztéséért és a paraszti jogok megerősítéséért küzd világszerte, különös hangsúlyt fektetve a periférián élők és a női gazdálkodók érdekeire (magyarul erről bővebben lásd a Fordulat 25. számában Philip McMichael tanulmányát [McMichael 2019]). A hasonló nemzetközi ernyőszervezetek közül még a RIPESS-t érdemes megemlíteni, amely a világszerte létező szolidáris gazdasági hálózatokat összefogó és közös, globálisan értelmezhető politikai agendát kidolgozó kezdeményezés.[17]

16 A tagszervezetek listáját lásd itt: http://unionsforenergydemocracy.org/about/partners/. Letöltve: 2019. november 29.

17 Bővebben lásd: http://www.ripess.org/who-are-we/about-ripess/?lang=en. Letöltve: 2019. november 29.

A mozgalmi építkezés és az állami eszközök egymásra visszaható és egymást erősítő jellegére, valamint az így kidolgozott modellek nemzetközi terjesztésére a korábban már részletesen taglalt gazdasági relokalizáció mutat jó példát. A több évtizedes mozgalmi hagyományból kinőtt Democracy Collaborative nevű szervezet egy önkormányzati együttműködés segítségével kezdte el nagyobb léptékben is megvalósítani ötleteit – a clevelandi modell pedig néhány éves működés után egyrészt nemzetközi szinten is terjedni kezdett (ennek leglátványosabb példája a prestoni kísérlet), másrészt pedig a jelentős részben különféle rendszerkritikus mozgalmak támogatására épülő demokrata és munkáspárti baloldali kampányprogramokba is bekerült.

Ezzel egy időben volt megfigyelhető a baloldali, feminista, szakszervezeti, szolidáris gazdasági és zöld mozgalmak szervezeti és ideológiai közeledése világszerte: egyre több kezdeményezés ismerte fel, hogy a 2010-es évekre kikerülhetetlenné váló klímaváltozásnak és társadalmi-gazdasági válságnak közösek a gyökerei, és hogy a probléma csak a gazdasági és társadalmi működés radikális, a tőkefelhalmozás logikáját kiiktató átalakításával oldható meg. Ennek megfelelően egyre több konkrét ügyben sodródnak egymás mellé a korábban egymással párhuzamosan működő mozgalmak képviselői: ennek szép szimbolikus megnyilvánulásai voltak például 2016-ban a Dakota Access Pipeline elleni tiltakozó akciók, melyek során észak-amerikai őslakos csoportok, zöld aktivisták, baloldali mozgalmak és számos más társadalmi csoport igyekezett megakadályozni a beruházást. A klímaválság és a társadalmi válság hatásait csak akkor lehet minimalizálni, ha a közeljövőben sok ehhez hasonló, de még ennél is kiterjedtebb mozgósításra kerül sor.

A siker természetesen nem garantált – de legalább a célt és az eszközöket kicsit tisztábban látjuk már.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Alternative Models of Ownership (2017). Labour Party Report. Interneten: https://labour.org.uk/wp-content/uploads/2017/10/Alternative-Models-of-Ownership.pdf. Letöltve: 2019. november 9.

Ambrose, Jillian (2019): World's Biggest Sovereign Wealth Fund to Ditch Fossil Fuels. In: *The Guardian*. Interneten: https://www.theguardian.com/business/2019/jun/12/worlds-biggest-sovereign-wealth-fund-to-ditch-fossil-fuels. Letöltve: 2019. december 8.

Arando, Saioa – Freundlich, Fred – Gago, Monica – Jones, Derek C. – Kato, Takao (2010): *Assessing Mondragon: Stability & Managed Change in the Face of Globalization*. William Davidson Institute Working Paper.

Azzellini, Dario (2016): The Communal State: Communal Councils, Communes and Workplace Democracy. In: *NACLA Report on the Americas*, Vol. 46., No. 2.: 25–30.
Bamburg, Jill (2017): Mondragon Through Critical Lens. Interneten: https://medium.com/fifty-by-fifty/mondragon-through-a-critical-lens-b29de8c6049. Letöltve: 2019. december 8.
Bateman, Milford – McIntyre, Robert (2013): Promising Practices: An Integrated Cooperative Approach for Sustainable Local Economic and Social Development in the Basque region of Spain. In: *SSRN Electronic Journal*. Interneten: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2237939. Letöltve: 2019. november 9.
Bateman, Milford (2018): Supporting Co-operative Development in Cuba: Getting the Local Institutions Right. In: *Co-operativism and Local Development in Cuba: An Agenda for Democratic Social Change*. Szerk.: Novkovic, Sonja – Veltmeyer, Henry. Brill.
Bauwens, Michel – Kostakis, Vasilis – Pazaitis, Alex (2019): *Peer to Peer: The Commons Manifesto*. University of Westminster Press.
Becker, Ören (2017): Our City, Our Grid: The Energy Remunicipalisation Trend in Germany. In: *Reclaiming Public Services*. Szerk.: Kishimoto, Satoko – Petitjean, Olivier. TNI.
Corcoran, Hazel – Wilson, David (2010): *The Worker Co- operative Movements in Italy, Mondragon and France: Context, Success Factors and Lessons*. Canadian Social Economy Research Partnership Working Paper.
Craig, Ben – Pencavel, John (1995): Participation and productivity: A comparison of worker cooperatives and conventional firms in the plywood industry. In: *Brooking Papers on Economic Activity: Microeconomics*. Szerk.: Baily et al. Brookings Institution Press.
Cumbers, Andrew (2012): *Reclaiming Public Ownership: Making Space for Economic Democracy*. Zed Books.
Da Silva, José Graziano – Del Grossi, Mauro Eduardo – de França, Caio Galvao (2011): *The Fome Zero (Zero Hunger) Program: The Brazilian experience*. Ministry of Agrarian Development in Brazilia.
The Democracy Collaborative of Maryland University (2005): *Building Wealth: The New Asset-Based Approach to Solving Social and Economic Problems*. Aspen Institute.
Dow, Gregory (2003): *Governing the Firm: Worker's Control in Theory and Practice*. Cambridge University Press.
Éber Márk – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemónia Magyarországon. In: *Fordulat*, No. 26.: 28–75.
Előd Fruzsina (2019): Belerokkannak a rezsicsökkentésbe a kivéreztetett víziközmű-vállalatok. In: *Index*. Interneten: https://index.hu/gazdasag/2019/10/06/vizikozmu_vizellatas_viz_vizszolgaltatas_gondok_rezsicsokkentes/. Letöltve: 2019. december 8.

Farkas Zsuzsanna (2019): Aki gazdálkodik, megtapasztalja a kegyelmet. In: *reformatus.hu*. Interneten: http://www.reformatus.hu/mutat/16673/. Letöltve: 2019. december 8.

Gagyi Ágnes (2018): Informális gazdaság, népi önszerveződés és „posztneoliberális" baloldali rezsimek Latin-Amerikában. In: *Fordulat*, No. 24.: 242–256.

Gagyi Ágnes (2020): Szolidáris gazdaság és kapitalizmus. In: *Fordulat*, No.: 27.: 5–35.

George, Vishaka (2017): Kudumbashree: How Re-Thinking Poverty & Gender Changed 5 Million Lives in Kerala. In: *The Better India*, 2017. október 30. Interneten: https://www.thebetterindia.com/119677/kudumbashree-poverty-gender-5-million-kerala/. Letöltve: 2020. január 29.

Hall, David (2015): *Why Public-Private Partnerships Don't Work: The Many Advantages of the Public Alternatives*. PSI. Interneten: http://www.world-psi.org/sites/default/files/rapport_eng_56pages_a4_lr.pdf. Letöltve: 2019. november 17.

Hall, David (2016): Public Ownership of the UK Energy System – Benefits, Costs and Processes. University of Greenwich. Interneten: https://www.psiru.org/sites/default/files/2016-04-E-UK-public.pdf. Letöltve: 2019. november 26.

Hanna, Thomas M. – Guinan, Joe – Bilsboorough, Joe (2018): The "Preston Model" and the Modern Politics of Municipal Socialism. In: Open Democracy, 2018. június 12. Interneten: https://neweconomics.opendemocracy.net/preston-model-modern-politics-municipal-socialism/. Letöltve: 2019. november 10.

Hanna, Thomas M. (2018a): *Our Common Wealth: The Return of Public Ownership in the United States*. Manchester University Press.

Hanna, Thomas M. (2018b): The Crisis Next Time. Democracy Collaborative. Interneten: https://thenextsystem.org/sites/default/files/2018-06/TheCrisisNextTime.pdf. Letöltve: 2019. november 17.

Hanna, Thomas M. (2019): Community Wealth Building and Resilient Local Economies: The Role of Anchor Institutions. In: *Public Finance for the Future We Want*. Szerk.: Steinfort, Lavinia – Kishimoto, Satoko. TNI. Interneten: https://www.tni.org/files/publication-downloads/highres_public_finance_for_the_future_we_want_book_online_version_0307.pdf. Letöltve: 2019. november. 9.

Horváth Bence (2019): Bevásárló közösségként indultak, de az egész gazdaságot megváltoztatnák. In: 444.hu. Interneten: https://444.hu/2019/10/26/bevasarlo-kozossegkent-indultak-de-az-egesz-gazdasagot-megvaltoztatnak. Letöltve: 2019. december 8.

IPCC (2014): *AR5 Climate Change: Mitigation of Climate Change*. Interneten: https://www.ipcc.ch/report/ar5/wg3/. Letöltve: 2019. november 17.

Krauss, Clifford (2019): Flood of Oil is Coming, Complicating Efforts to Fight Global Warming. In: *The New York Times*. Interneten: https://www.nytimes.com/2019/11/03/business/energy-environment/oil-supply.html. Letöltve: 2019. december 8.

Jones, Derek C. (2015): The Productive Efficiency of Italian Producer Cooperatives: Evidence from Conventional and Cooperative Firms. In: *Advances in the Economic Analysis of Participatory and Labor-Managed Firms*. Emerald Group Publishing.

Karitzis, Andreas (2017): The European Left in Times of Crises: Lessons from Greece. TNI. Interneten: https://www.tni.org/files/publication-downloads/karitzis-english.pdf. Letöltve: 2019. november 20.

Kiss Soma Ábrahám (2018): A szövetkezetek szövetkezete: Cooperativa Integral Catalana. In: Mérce, 2018. február 4. Interneten: https://merce.hu/2018/02/14/a-szovetkezetek-szovetkezete-cooperativa-integral-catalana/. Letöltve: 2019. november 12.

Kovács Gábor – Panyik István (2015): A helyi gazdaság fejlesztése Alsómocsoládon. In: *Közösségi módszertár*. Interneten: http://kozossegimodszertar.nmi.hu/hirek/a-helyi-gazdasag-fejlesztese-alsomocsoladon. Letöltve: 2019. december 8.

Kuruvilla, Benny (2019): Kerala's Web of Cooperatives. Advancing the Solidarity Economy. In: *Public Finance for the Future We Want*. Szerk.: Steinfort, Lavinia – Kishimoto, Satoko. TNI. Interneten: https://www.tni.org/files/publication-downloads/highres_public_finance_for_the_future_we_want_book_online_version_0307.pdf. Letöltve: 2019. november. 9.

Matthews, Rohan Dominic – Barria, Susana – Roy, Ashim (2016): Up from Development: A Framework for Energy Transition in India. TUED. Interneten: http://unionsforenergydemocracy.org/wp-content/uploads/2016/12/tuedworkingpaper8.pdf. Letöltve: 2019. november 17.

McMichael, Philip (2019): A parasztok maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon. In: *Fordulat,* No: 25.: 163–196.

Moore, Jason W. (2019): Az olcsó természet vége, azaz rájöttem, hogy nem kell félni „a" természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. In: *Fordulat*, No. 25.: 17–54.

O'Sullivan, Feargus (2019): In Need of Housing, Barcelona Fines Landlords for Long-Vacant Buildings. In: *Citylab*. Interneten: https://www.citylab.com/equity/2019/03/barcelona-affordable-housing-spain-apartment-rental-fines/584902/. Letöltve: 2019. december 8.

Pencavel, John – Pistaferri, Luigi – Schivardi, Fabiano (2006): Wages, employment, and capital in capitalist and worker-owned firms. In: *Industrial and Labour Relations Review*, Vol. 60., No. 1.: 23.

Poulantzas, Nicos (1978): *State, Power, Socialism*. New Left Books.

REN21 (2019): Renewables 2019: Global Status Report. Interneten: https://www.ren21.net/gsr-2019/. Letöltve: 2019. november 17.
Rushton, Steve (2019): Rebel Cities 25: Barcelona en Comú Reclaims the City and Reimagines the World. In: *Occupy.com*. Interneten: https://www.occupy.com/article/rebel-cities-25-barcelona-en-com-reclaims-city-and-reimagines-world#sthash.x8uLs484.dpbs. Letöltve: 2019. december 8.
Sainath, Palagumni (2017): Kerala's Women Farmers Rise Above the Flood. In: *People's Archive of Rural India*. Interneten: https://ruralindiaonline.org/articles/keralas-women-farmers-rise-above-the-flood/. Letöltve: 2019. december 8.
Sheffield, Hazel (2017): The Preston Model: UK Takes Lessons in Recovery from Rust-Belt Cleveland. In: *The Guardian*, 2017. április 11. Interneten: https://www.theguardian.com/cities/2017/apr/11/preston-cleveland-model-lessons-recovery-rust-belt. Letöltve: 2019. november 10.
Sidó Zoltán – Szarvas Márton (2020): Hangya a világrendszerben. In: *Fordulat*, No.: 27: 249–264.
Skandier, Carla (2018): Quantitative Easing for the Planet. In: The Next System, 2018. augusztus 30. Interneten: https://thenextsystem.org/learn/stories/quantitative-easing-planet. Letöltve: 2019. november 17.
Solo, Tova Maria – Manroth, Astrid (2006): *Access to Financial Services in Colombia: The "Unbanked" in Bogota*. World Bank Policy Research Paper.
Sweeney, Todd (2013): *Resist, Reclaim, Restructure: Unions and the Struggle for Energy Democracy*. TUED. Interneten: http://www.rosalux-nyc.org/wp-content/files_mf/resistreclaimrestructurefinalengversionfinal201330.pdf. Letöltve: 2019. november 17.
Sweeney, Todd – Treat, John (2017): *Energy Transition: Are We Winning?* Trade Unions for Energy Democracy. Interneten: http://unionsforenergydemocracy.org/wp-content/uploads/2017/01/TUED-Working-Paper-9_Web-1.pdf. Letöltve: 2019. november 17.
The Impetus Plan (2019). Interneten: http://base.socioeco.org/docs/impetusplan-sse-eng_web.pdf. Letöltve: 2019. november 12.
Vanek, Jaroslav (1975): *Self-Management: Economic Liberation of Man*. Penguin Education.
Ward, Bern – Lewis, Julie (2002): *Plugging the Leaks: Making the Most of Every Pound that Enters Your Local Economy*. New Economics Foundation.
Wenderlich, Michelle (2013): Gaining Public Ownership of Electricity in Berlin. In: *Municipal Service Project*, 2013. április 16. Interneten: https://www.municipalservicesproject.org/blog/gaining-public-ownership-electricity-berlin. Letöltve: 2019. november 17.
Wright, Erik Olin (2017): Miért fontos az osztály? In: *Eszmélet*. Vol. 29., No. 114.: 9–32.

Sidó Zoltán és Szarvas Márton

HANGYA A VILÁGRENDSZERBEN

A huszadik század eleji magyar szövetkezeti rendszer kritikai elemzése

A huszadik század első felében működő Hangya a magyar szövetkezetiség történetének egyik legfigyelemreméltóbb vállalkozása volt: egyfelől azért, mert néhány évtized alatt volt képes országos hálózatot építeni; másfelől pedig azért, mert mindez a vidéki kisparaszti rétegek és a korabeli politikai és gazdasági elitek közös erőfeszítéseként valósult meg. Az alábbi cikkben azt elemezzük, hogy pontosan miért és milyen érdekek mentén alakult ki ez a különös osztálykoalíció. A tanulmányban amellett érvelünk, hogy a Hangya működése a nagybirtokosság és a nagytőke érdekeit képviselő dualista, majd horthysta állam válságkezelő intézkedéseinek és modernizációs törekvéseinek részét képezte.

Az 1898 és 1945 között működő Hangya Országos Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet – valamint a hozzá szorosan kötődő Országos Hitelszövetkezet és egyéb szövetkezeti rendszerek – a magyar szövetkezetiség történetének egyik legfigyelemreméltóbb vállalkozása volt. Az 1873-as gazdasági válság utáni időszakban indult Hangya a vidéki kis- és középbirtokos parasztságot megszervezve hozott létre országos kiterjedésű gazdasági hálózatot, amely a szervezet működésének csúcsán a mezőgazdasági tevékenység mellett komoly logisztikai, hitelezői és feldolgozóipari infrastruktúrával rendelkezett. Mindezt meglehetősen gyorsan, mindössze néhány évtized leforgása alatt sikerült elérni: a Hangyát 50 ezer korona alaptőkével alapították, tíz évvel később pedig már 14 millió koronás áruforgalmat bonyolított (Hangya 1923), az I. világháború kitörésekor, azaz körülbelül 15 évvel az alapítás után hálózata 200 ezer tagot és 1276 tagszövetkezetet tömörített (Hunyadi 2013: 226).

A Hangya történetét tüzetesebben vizsgálva különös, ellentmondásosnak tűnő kép rajzolódik ki előttünk. Egyfelől ugyanis adott egy erős vidéki bázissal rendelkező szövetkezeti rendszer, amely magyar parasztok tömegeit fogja össze, és amely többé-kevésbé a szövetkezeti működés és a gazdasági demokrácia elveinek megfelelően működik. Másrészről azonban az is világosan látszik, hogy a Hangya történetében a kisparaszti tagság mellett legalább ilyen fontos szerepet játszott a nagytőke és a politika: a szervezet rengeteg támogatást és hitelt kapott bankoktól, befektetőktől és az államtól, vezetői pedig – beleértve az alapító Károlyi Sándor grófot – rendre a magyarországi uralkodó elit tagjai közül kerültek ki (Hangya 1923, Simon 2006). Mi a magyarázat erre a paradoxnak tűnő helyzetre?

Az alábbi tanulmányban erre a kérdésre igyekszünk válaszokat találni, és azt vizsgáljuk meg, hogy hogyan és miért jött létre ez a különös osztálykoalíció. Ehhez először megvizsgáljuk a kor pénzügyi és mezőgazdasági válságát, ami a magyar szövetkezeti fellendülés hátterét jelentette. Ezt követően három téma – a hitelezés, a kisbirtokos termelés modernizációja és a nemzetépítő ideológia – elemzésén keresztül világítjuk meg, hogy pontosan miért és hogyan kapcsolódtak össze a kisparaszti rétegek és az uralkodó elitek érdekei a Hangya és az Országos Hitelszövetkezet projektjén belül. Az elemzés rávilágít, hogy a Hangya működése a nagybirtokosság és a nagytőke érdekeit képviselő dualista, majd

horthysta állam válságkezelő intézkedéseinek és modernizációs törekvéseinek részét képezte. Ebből kifolyólag a Hangya funkciója elsősorban nem a vidéki kisparasztság társadalmi újratermelésének biztosítása és reproduktív függetlenségének megteremtése volt, hanem az erősebb piaci integráció.

A MAGYAR VIDÉK VÁLSÁGA

A Hangya és a magyar szövetkezeti rendszer gyökereinek megértéséhez előbb meg kell értenünk azt a tágabb kontextust, amiben a szövetkezetiség gondolata egyáltalán létrejött. A Hangya – illetve az azzal szorosan összefüggő Országos Hitelszövetkezet – tulajdonképpen a magyar vidék 19. század során végbement átalakulásából és válságából fakadó problémákra adott egyfajta választ. Az alábbi fejezetben ezeket az átalakulásokat és válságtüneteket tekintjük át röviden.

Az 1848-ban kivívott, majd 1853-ban véglegessé vált jobbágyfelszabadítással létrejött az ország lakosságának háromnegyedét kitevő, kisméretű birtokokkal rendelkező vidéki paraszti réteg (Bak 2014). Ez azonban nem járt együtt radikális földreformmal és a nagybirtokrendszer megbontásával, így rendkívül egyenlőtlen birtokstruktúra jött létre az országban: az erősen koncentrált óriásbirtokok mellett rengeteg törpebirtok létezett, ráadásul a parasztok 60%-a lényegében birtok nélkül maradt.

Ezzel az átalakulással párhuzamosan a világgazdasági folyamatok egyre nagyobb nyomást helyeztek a mezőgazdaságból élő magyar vidékre. A magyar gazdaság ugyanis élelmiszer-exportőrként kapcsolódott be az Osztrák-Magyar Monarchia gazdaságába, ám az ekkoriban megjelenő olcsó amerikai gabona rendkívüli mértékben fokozta a versenyt. Az olcsó élelmiszer kérdése azért volt kulcsjelentőségű a korban, mert a nyugat-európai iparosodási hullám rengeteg munkaerőt igényelt, a munkásokat pedig értelemszerűen etetni kellett, lehetőleg minél olcsóbban, hogy az élelmiszerre elköltött pénz ne nyomja fel a munkabéreket. A kelet-európai rendszerek jelentős része éppen ilyen olcsó kalóriabeszállítóként – konkrétan: olcsó gabona- és élelmiszer-exportőrként – tudott betagozódni a kor világgazdasági körforgásába. Az amerikai őslakos törzsektől elorzott, rendkívül jó minőségű talajon létrejött, gépesített családi gazdaságoknak köszönhetően azonban az Egyesült Államok a 19. század közepétől nagy mennyiségű olcsó gabonával és kukoricával árasztotta el a világpiacot[1] (ezt a folyamatot hívja Jason W. Moore az „Olcsó Élelmiszer" új ciklusának, erről lásd: Moore 2010, Moore 2019). Ezt nem nehezítette meg az akkoriban az

1 Mindezt jól szemlélteti Magyarország egyik fő exportcikke, a búzaliszt sorsa: 1880-ban még az exportált magyar liszt 34%-a ment a nyugat-európai piacokra, 1910-re viszont már csak a 9%-a, ugyanis „a nyugat-európai piacot lényegében elhódította az amerikai búzaliszt" (Berend 2003: 147).

Osztrák-Magyar Monarchiára is jellemző szabadkereskedelmi politika sem, amely nem avatkozott közbe a hazai kistermelők megsegítése érdekében (Berend et al. 1964) – mindennek hatására pedig a gabonaexportra épülő kelet-európai betagozódási modellek sorra összeomlottak. Ez természetesen jelentős következményekkel járt mind a magyarországi nagybirtokosokra, mind a parasztságra nézve.

Ebben a helyzetben a kisbirtokos parasztok a túlélés érdekében gyakran voltak kénytelenek hitelhez folyamodni, ami csak fokozta a nehézségeiket. A kistermelők ugyanis formális pénzügyi intézményektől vagy egyáltalán nem jutottak hitelhez – a Magyar Földhitelintézet például csak a 100 hold feletti birtokoknak nyújtott kölcsönöket –, vagy csak nagyon drágán kaptak hitelt (Gaucsík 2014: 2). A tőkehiányt helyben informális megoldások, elsősorban az árukereskedelemben meggazdagodott zsidó kereskedők által nyújtott rövid lejáratú kölcsönök orvosolták (Simon 1985). Mindezek következtében elharapódzott a pénz- és áruuzsora, mindennapossá váltak a kényszerárverések, a tönkrement középbirtokosok a városokba, a törpebirtokosok pedig külföldre – elsősorban Amerikába – vándoroltak (Hangya 1923: 11; Pétervári 2016: 27). A zsidó származású kereskedők, akik a törvényi szabályozás miatt nem tudtak földhöz jutni, kereskedői-közvetítői szerepben ágyazódtak be a helyi társadalmi viszonyokba, a birtokviszonyok és a pénzügyi eszközök hozzáférhetetlensége miatt pedig hitelezői pozícióba kerültek. A válság alatt a Hangya saját diagnózisa szerint ezek a zsidó hitelezők a vidéki elszegényedés okaként lettek beállítva (Hangya 1923).

Az éleződő világpiaci versenyből fakadó nyomást a nagybirtokosok többek közt úgy igyekeztek orvosolni, hogy olcsón felvásárolták az eladósodás és elvándorlás miatt felszabaduló kisbirtokokat. Ennek következtében a földtulajdon egyre kevesebb kézben koncentrálódott. 1914-re az összes földállomány 20%-a tartozott 10 000 hold fölötti latifundiumokhoz, miközben ez a szám 1870-ben mindössze 8,5% volt (Stokes 1989: 225).[2] A földkoncentráció mellett más eszközök is rendelkezésre álltak a nagybirtokosok megsegítésére. Mivel a nagybirtokrendszer képviselői fontos pozíciókat töltöttek be az államigazgatásban[3], az állami politikák a kisbirtokosok támogatása helyett elsősorban a nagybirtok helyzetét próbálták stabilizálni: 1882-ben például a gabonavám felemelésével igyekeztek belső piacot teremteni a nagybirtok által megtermelt áruknak (Klement 2014). Emellett – szintén a nagybirtokos

2 A nagybirtok koncentrációja egyébként nemcsak a kisparasztokat, de a középbirtokos kisnemeseket, a dzsentriket is sújtotta. Ők az államigazgatásba menekültek, ám ott idővel az oktatás modernizációja miatt a verseny egyre élesebbé vált, így a korabeli zsidó polgárság lett a legnagyobb vetélytársuk, aminek következtében a dzsentrik az antiszemita politika felé fordultak (Stokes 1989).

3 A kiegyezés és az első világháború között Magyarországon a miniszterelnökök fele és a miniszterek több mint harmada főnemesi családból származott. A képviselőknek 58%-a származott nemesi családból, ezen belül pedig 16% az arisztokráciából (Berend 2003: 162).

munkáltatók érdekeit szem előtt tartva – az állam erős büntetőpolitikákat vezetett be: az 1898-as „rabszolgatörvény" korlátozta a mezőgazdasági cselédek szabad mozgását, az 1907-es „derestörvény" pedig tovább szigorította a mezőgazdasági dolgozók kitettségét a munkáltatónak, sőt a fiatalkorú cselédek testi fenyítését is lehetővé tette. Habár ebben a törvényben már szociális elemek is voltak – például a munkáltatókat kötelezték a cselédek gyermekeinek iskoláztatására, cselédházak építésére, illetve a beteg dolgozók gyógykezelésének fedezésére[4] (Gyáni 2006: 323) –, a helyzet érdemi kezelését jelentő földosztás egészen az első világháború utánig elmaradt. Az államot irányító nagybirtokos arisztokrácia ehelyett a mezőgazdaságban dolgozó népesség erőszakos kontrolljával és szelektív jóléti intézkedésekkel próbálta fenntartani a nagybirtokok termelékenységét.

A válságból kinövő politikai mozgalmak, például a bérmunkások és a summások[5] agrárszocialista törekvései erős állami elnyomással szembesültek. A telekhelyes parasztokat tömörítő kisgazda kezdeményezések, mint a Somogy Megyei Kisgazda Egyesület vagy az Országos 48-as Függetlenségi Gazdapárt Nagyatádi Szabó Istvánon keresztül országgyűlési képviseletet is szereztek ugyan, de a nagybirtoknak kedvező politikákat nem sikerült kikezdeniük. Az agráripari népesség a mezőgazdasági idénymunkák és az ezzel járó pszichikai, fizikai teher vállalására kényszerült, ami az otthon maradottakra terhelődő reproduktív munka mértékét is növelte (Györffy 1929). Az 1921-es Nagyatádi-féle földreform az 1000 kataszteri hold feletti birtokokat arra kötelezte, hogy a birtok egy részét földreform céljára biztosítsák. A reform során a teljes birtokállomány 8,5%-át osztották újra a parasztság egynegyede között. Ennek eredményeképpen félmillió törpebirtok jött létre, amelyek nem voltak versenyképesek a nagybirtokkal szemben, sőt sokszor még az önfenntartó gazdálkodást sem tették lehetővé (Gyáni 2006: 311–312).

4 A szociális intézkedések elsősorban a birtokokon állandó jelleggel élő és dolgozó cselédeknek jelentettek könnyebbséget. A törvények büntetőpolitikai elemei inkább a nagy állami infrastrukturális beruházásokon (például építkezéseken, vízszabályozásokon) dolgozó, birtokvesztés miatt folyamatosan mozgó agrárproletárokat érintette.

5 Mezőgazdasági idénymunkások, akik bérért és ellátásért cserébe, csoportosan foglalkoztattak a nagybirtokokon. Általában munkaképes gyerekek, fiatal férfiak, hajadon lányok és családapák álltak summásnak, miközben az asszonyok otthon maradtak és helyi munkákat végeztek, és a háztáji birtokot művelték (Sárközi 1965).

A VIDÉKI HITELEZÉS ÚJRASZERVEZÉSE

Ez volt az a kontextus, amelyben a magyar szövetkezeti mozgalom, illetve azon belül a Hangya megszületett. Viszonylag közismert tény, hogy a Hangya nem a kiszolgáltatott kisparaszti rétegek önszerveződésének eredményeként jött létre, hanem felülről szerveződött meg, jelentős részben Károlyi Sándor gróf szervezői munkája és anyagi támogatása eredményeként. Károlyi indítványozta az Országos Gazdasági Egyesület 1879-es közgyűlésén, hogy vizsgálják meg a mezőgazdaság válságát kiváltó okokat, és avatkozzanak be a helyzet javítása érdekében. Mivel korán nyilvánvalóvá vált, hogy a kisparasztság tőkehiánya és szűkös hitelellátottsága (vagyis a „hiteluzsora") a probléma egyik gyökere, Károlyiék előbb a kormánynál lobbiztak egy kis- és középbirtokosokra szabott hitelintézmény megalapítása érdekében, majd 1896-ban Pest megyében – a vármegye jelentős anyagi támogatásával – megalakították az első agrár-hitelszövetkezetet (Vári 2008). Ez az intézmény olcsó és könnyen hozzáférhető kölcsönöket, valamint takarék- és folyószámlákat kínált a hiteluzsora által leginkább sújtott csoportoknak, vagyis a kisiparosoknak, ipari munkásoknak és falusi parasztoknak. Ezt követően Károlyi gróf és társai a szövetkezeti modell népszerűsítésébe kezdtek, melynek keretén belül országjárást szerveztek és folyóiratot alapítottak Szövetkezés címmel. Többek közt ennek a munkának köszönhetően a századfordulón már 60 szövetkezet működött az országban (Hangya 1923: 11).

A magyar szövetkezetiség történetének egyik fontos mérföldköveként a már létező szövetkezetek részvételével 1898-ban megalakult az Országos Központi Hitelszövetkezet. Károlyi és köre politikai befolyásának köszönhetően ugyanebben az évben elfogadta „A gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről" szóló törvényt, amely kiszámítható kereteket szabott a hitelszövetkezetek működésének (Bak 2014: 12). A politikai és pénzügyi elitek aktív támogatása egyébként ezt követően is jellemző a magyar hitelszövetkezeti rendszerre, többek közt ennek a hátszélnek köszönhetően pedig több száz hitelszövetkezet jött létre az országban a századforduló utáni években.

A magyarországi hitelszövetkezeti rendszer kiépítésében a pénzügyi elitek azért voltak ennyire érdekeltek, mert a 19. század végi gazdasági és pénzügyi válság következtében rengeteg szabadon mozgó tőke volt a rendszerben, amely a megtérülés új módjait kereste. Ezt az időszakot a világrendszer-irodalom a brit hegemónia alatti financializáció időszakának nevezi (Arrighi 1994). A kapitalista centrumországokban az ebben az időszakban bekövetkező túltermelési válság miatt a profitabilitás csökkent, és ezért nem fektettek többet a reálgazdaságba (Éber et. al. 2014: 20). Az így felszabaduló tőke hitel vagy más pénzügyi eszközök formájában a globális kapitalizmus perifériáira – többek közt Kelet-Európába – lett kihelyezve. Ez az 1860-as években kezdődő tőkekihelyezés felpörgette az ingatlanberuházásokat (például ebben az időszakban épült fel a Budapest arculatát máig meghatározó

bérházak, körutak és közterek jelentős része), az ipari és agráripari befektetéseket és az állami infrastruktúra-fejlesztéseket.

A tőkeáramlás mértékét szemléltetendő: a kiegyezést követő 5-6 év során több mint 170 részvénytársaság jött létre, amelyek hitelállománya ez alatt a pár év alatt megnyolcszorozódott (Berend és Ránki 1972: 30). Az európai ipar túltermelési válsága, a rossz termés és a kolerajárvány okozta szállítási nehézségek miatt azonban a kihelyezett hitelek jelentős része bedőlt, ami rövid távon a bécsi tőzsdekrachhoz – azaz a értékpapír-forgalom befagyásához és a részvények elértéktelenedéséhez – vezetett. A pénzügyi válság mérséklésének egyik eszköze a válság hatására megszűnő bankok állami támogatása vagy átvétele volt. A másik eszköz új piacok megnyitása és olyan pénzügyi eszközök kidolgozása volt, amelyek lehetővé tették a hitelpiac mélyebb penetrációját, tehát minél szélesebb társadalmi rétegek bekapcsolását a tőkefelhalmozásba.

Hasonlóan a globális Délen a második világháború utáni időszakban szövetkezeteken keresztül megvalósított fejlesztő projektekhez, az Országos Központi Hitelszövetkezet is abból a felismerésből jött létre, hogy jelentős rétegeket nem ér el a pénzügyi piac, miközben a válság a bankszektort innovációra kényszerítette. A szövetkezeti bankalapítás tehát nem csupán jóléti eszköz volt, hanem a pénzügyi tőke addiginál mélyebb elterjedését tette lehetővé, miközben integrálta a paraszti háztartást a kapitalista termelésbe. Mindezt azért fontos szem előtt tartani, mert a szövetkezeti kezdeményezések lehetnek a gazdasági önvédelemre, valamint a társadalmi önfenntartás és újratermelés autonómiájára irányuló társadalmi formációk – de felülről létrehozva ugyanígy lehetnek a tőke biztosabb megtérülésének biztosítékai is.

Ugyanakkor a hitelezés intézményesülése szükségképpen a helyi hitelezési stratégiák, informálisan beágyazott rendszerek (az általunk tárgyalt esetben ez az ún. „hiteluzsora") kiszorítását és átvételét is jelenti. Ez a korabeli Magyarországon a tőkehiányos törpebirtokokat informálisan hitelező zsidóságot jelentette, mely akadályozta a pénzügyi tőke terjedését. Ezt a jelenséget a Hangyát támogató nagybirtokosok, az adminisztrációt végző dzsentrik és sváb származású polgárok a vidéki elszegényedés egyik fő okaként és a modernizáció egyik akadályaként keretezték. Az uzsora körüli diskurzusok antiszemita jellege tehát elsősorban a zsidó kereskedők által a törpebirtoknak nyújtott hitelek kiszorítását legitimálta, és a fent leírt osztályérdek elfedésében játszott szerepet.

A KISBIRTOKOS TERMELÉS MODERNIZÁCIÓJA

A parasztság olcsó kölcsönökhöz való hozzáférésének biztosításával párhuzamosan a szövetkezeti projekt kezdeményezői úgy döntöttek, hogy az ún. áruuzsora elleni fellépés is szükségessé vált. Ennek fő eszközeként az alapvető javak és fogyasztási cikkek beszerzését végző fogyasztói szövetkezetek jöttek létre, melyeket a nagybirtokosok segítségével a helyi adminisztrációban dolgozó dzsentrik vagy középbirtokosok alapítottak a falvakban. Az első fogyasztási szövetkezetet 1898-ban hozták létre, a cél pedig az olcsó és minőségi áruellátás biztosítása, valamint a faluközösségekben megtermelt többlet közös értékesítése volt. A nagybani beszerzés és értékesítés értelemszerűen stabilabb piaci pozíciót jelentett a parasztok korábbi egyéni, elszigetelt működéséhez képest, így a szövetkezetekbe tömörülő gazdák olcsóbban szereztek be és drágábban adtak el árukat, mint korábban. A falusi szövetkezetek koordinálására hozták létre a Hangya Szövetkezeti Központot, mely szabályozta és összefogta a tagszervezetek működését és kereskedelmi láncokba kapcsolta őket össze.

A Hangya alapszabálya szerint minden csatlakozó tagnak legalább 100 koronás üzletrészt kellett váltania az adott szövetkezetben, az alaptőkének pedig el kellett érnie az 50 000 koronát az induláshoz (Bak 2014: 16). A szövetkezetek nyereségéről a tagság közösen döntött: az alapszabály szerint a profit 25%-át egy tartalékalapba kellett helyezni, a fennmaradó összeget pedig vagy szétosztották a tagság között az üzletrészek arányában, vagy valamilyen társadalmi célra fordították (Bak 2014: 18). Ezekben a kérdésekben minden tagnak egy szavazata volt, függetlenül attól, hogy mekkora tőkét jegyzett a szervezetben.

A hitelezést, fogyasztást, termelést és értékesítést megszervező komplex rendszer a 20. század elején gyors növekedésnek indult. Falusi bolthálózatot, logisztikai- és raktárkapacitást, különféle kisiparos funkciókat (asztalos- és lakatosműhelyt, ládagyárat, kávépörkölő és cukorőrlő telepet) építettek ki, emellett pedig munkáslakásokról és étkezdékről is gondoskodtak (Hangya 1923: 28). A trianoni szerződés természetesen a Hangyát is érzékenyen érintette[6], ám a jelentős állami támogatásoknak köszönhetően a szervezet képes volt fennmaradni, sőt tovább növekedni. Az I. világháború után például megalapították a Magyar Szövetkezeti Központok Áruforgalmi Részvénytársaságát, a Futurát, amely központi értékesítő és gyűjtő szervként működött és többek közt a magyar szövetkezetek nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolásáért is felelt (Viszket 2013). 1943-ban még egy szövetkezeti mintafalu kialakítását is elkezdték a Fejér megyei Tordason (Hajdú 2016) – a projekt

6 A Csehszlovákiához csatolt országrészeken működő Hangya szövetkezetek két világháború közötti történetével kapcsolatban lásd Gaucsík István tanulmányait (Gaucsík 2015, 2017).

egy „szövetkezeti mintajárás" előfutára lett volna, a kezdeményezést azonban meghiúsította a Hangya 1947-es államosítása és felszámolása.

Ahogy korábban már jeleztük, a hitelszövetkezeti rendszer mellett a fogyasztási és értékesítési szövetkezet is jelentős támogatásokat kapott az államtól és a magyarországi elitek egyes tagjaitól. A Hangya történetének elején a szervezet 600 ezer koronás alaptőkéjéből 470 ezret jegyzett gróf Károlyi Sándor, míg a hitelek jelentős részét az arisztokratákból álló igazgatóság egyéni jótállással szerezte meg (Hangya 1923: 26). Csak 1921-ben az állam 100 millió korona üzletrészt vásárolt a Hangyában, majd 250 millió korona garanciát vállalt a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület által nyújtandó hitelben, amit soron kívül folyósított az Állami Jegyintézet. 1922-ben Kállay Tibor pénzügyminiszter tette lehetővé a Hangya számára, hogy áruelőleget gyűjtsön, és annak eredményességéig 300 millió koronát folyósított a hálózatnak, ezenfelül még 95 millió koronát kaptak a Pénzintézeti Központon keresztül, amit további hitel formájában osztottak újra a tagszervezetek felé (Hangya 1923: 39). Mindeközben Erdélyben a Földművelésügyi Minisztérium a gépvásárlásban a befektetés 30%-ának visszatérítésével vagy az állatállomány biztosításával támogatta a gazdákat (Hunyadi 2013: 230). Ezek a fejlesztések viszonylag kis költségbefektetés mellett segítették a válságok sújtotta évtizedek során meglehetősen törékeny társadalmi béke fenntartását. A törpebirtok és a nagybirtok így egymást segítve, komplementer módon integrálta a termelőket a gazdaságba.

Amikor az állami szerepvállalás mellett az arisztokrata, polgári vagy állami donorok szerepét vizsgáljuk a Hangya történetében, szembeötlő, hogy a kisbirtok modernizációjában számos olyan szereplő vett részt, akik nagy ipari részvénytársaságok tagjai voltak. Pallavicini Ede őrgróf például Károlyi Sándor gróf után lett a hitelszövetkezet igazgatója, miközben a Ganz vasöntöde és gépgyár vezérigazgatója is volt. A Pallavicini család – ahogy azt Kovács Imre a *Néma forradalom* című sövényházi Pallavicini birtokon játszódó szociográfiájában leírja (1989) – maga is része volt annak a nagybirtokos osztálynak, amely a kisbirtok számára előnytelen birtokpolitikát fenntartotta. A Hangyát támogató személyek listájából azt figyelhetjük meg, hogy a Pallaviciniek vagy Károlyiak aktív részvétele nem csak egy arisztokrata hóbort romantikus története. Jellemzően a mezőgazdasági modernizációban érdekelt, arisztokrata háttérrel rendelkező, de az ipari termelésbe bekapcsolódó vagy bekapcsolódni törekvő tőkések váltak a Hangya védnökeivé.

Abból az elemzési keretből, amely a különböző osztályfrakciók[7] pozícióit és azok érdekeit vizsgálja válságperiódusban, úgy tűnik, hogy a fenntartható, belső piacra termelő modern kisbirtok az exportra berendezkedett, tőkeerős, modern, de a nemzetközi

7 Más osztályalapú elemzések eltérő módon látják a Hangyában megjelenő érdekeket. Erdei Ferenc korabeli írásai a Károlyi-utódok, a német polgárok és a kisparasztok törékeny osztálykoalíciójaként írja le (Erdei 1979: 29). Ezzel szemben Berend T. Iván a Hangya állami dotációkkal való ellátottságát a

munkamegosztásba alacsony szinten bekapcsolódó nagybirtok kiegészítéseként jelent meg. A szövetkezeti gondolat különböző osztályfrakciókban való megjelenése különböző érdekekkel magyarázható:

1. Az ipari tőke részéről becsatlakozó szereplők az ipari termelés stabilitását biztosító modern mezőgazdaság alapjait próbálták lerakni, a számukra előnytelen nagybirtokrendszerrel szemben. Egy olyan mezőgazdasági termelési struktúrát igyekeztek támogatni, ami a nagybirtokkal szemben export helyett a helyi piacra termel – így szolgáltatva kalóriákat a hazai ipari termelésben résztvevő munkásoknak.
2. Ugyanakkor a nagybirtok számára azért lehetett vonzó a modern kisbirtok megerősödése, mert egyrészt a belföldi piacra termeléssel kiegészítette az exportorientált nagybirtok szerepét a helyi gazdaságban; másrészt a kisbirtokos parasztság helyzetének stabilizálása révén csökkentette a latifundiumok által okozott társadalmi károkat; ráadásul a szövetkezeti projekt mindezt úgy érte el, hogy ideológiailag és gazdaságilag is a két világháború közötti konzervatív hegemónia fenntartásához járult hozzá; a középszintű vezetők közötti magas korrupcióval a Hangya nagybirtok politikáját támogató blokk számára a tőkefelhalmozás egy forrásaként is szolgált (Erdei 1979; Gaucsík 2014).

Habár a Hangya első ránézésre elsősorban a parasztság társadalmi emancipációját szolgáló törekvésnek látszik, a résztvevők érdekeinek vizsgálatán keresztül úgy tűnik, hogy létrehozása és működtetése a korban domináns felső osztályok és velük szövetséges középrétegek törekvéseit is szolgálta.

NEMZETÉPÍTÉS

A Hangyát a mecénásai a korban uralkodó konzervatív, keresztény nagybirtokos osztály ideológiái mentén szervezték meg. A szövetkezeti mozgalom a magyar nemzetállam kiépítésének részeként jött létre. A két világháború közötti államépítés során a konzervatív, keresztény nagybirtokos uralkodó osztály a saját kulturális legitimációját a nem német, nem zsidó etnonacionalista keretben fogalmazta meg. A magyarság esszenciájává és autentikus életének képviselőjévé a magyar államformálódás folyamatában a késő-dualista és Horthy-korszakbeli kultúrpolitikák a parasztot tették, akinek az életmódját, kulturális formakincsét a nemzet fennmaradása érdekében állami szinten – a civil társadalom

fajvédő blokknak, azaz az államigazgatásban dolgozó dzsentriknek tett engedményként elemzi (Berend et. al. 1964: 553).

segítségével – óvni igyekeztek. Ezzel a céllal hoztak létre különböző egyesületeket, vagy például a Gyöngyösbokréta mozgalom (Taylor 2008: 15) esetében a turizmusba bekapcsolódó népi vállalkozásokat. Habár a paraszti élet értelmezése a domináns ideológiák mentén folyamatosan változott mind a dualizmus, mind a Horthy-korszak alatt, a parasztság mint az „ezeréves néplélek őrzője" végig központi helyet foglalt el (Hofer 1995).

Az állam modernizációjának folyamata – amely során a helyi közösségi szolidaritást felváltja egy elképzelt közösséghez való tartozás gondolata (Anderson 1991) – a centrumországoktól eltérően a magyar esetben a vidéki tömegek fragmentált kultúráját tette a nemzeti összetartozás szimbolikus elemévé. Mindeközben az államot működtető nagybirtokos osztály materiális és jogi értelemben ezt a népességet kiszolgáltatottá tette és alárendelte annak a kapitalista betagozódási folyamatnak, amiből a nagybirtokos osztály profitált, és amit az menedzselt. Hasonlóan más kelet-európai államformálódási gyakorlatokhoz és a gyarmati alávetés eszközeihez (Musat 2013), a klebelsbergi és hómani kultúrpolitika iskolázáson és a bürokratikus intézményeken keresztül egy kulturálisan és etnikailag homogén népesség képét igyekezett megteremteni. Tehát egy olyan intézményrendszer épül ki, ami erőszakos és szimbolikus eszközökkel közösen hozza létre a nemzet képét. A korábban szétszórt, rendi, területi és osztályalapú szolidáris gyakorlatokat összeolvasztva az uralkodó osztályok egy egységes kultúra képét hozták létre, amit a felépített intézményrendszeren keresztül újratermeltek. Az államformálódásnak ez a folyamata az infrastruktúrán (utak, iskolák, kultúrházak stb.) és adminisztráción (anyakönyvezés, polgári házasság stb.) keresztül teremtette meg a valós állami erőszak lehetőségét és az állami intézmények, így az uralom természetességét.

A Hangya a termelők összefogásával létrehozta az anyagi feltételeket, amelyek valamennyire lehetővé tették a kisbirtokos parasztság boldogulását, és ezt a tevékenységét szimbolikusan a nemzet alapjainak megerősítéseként keretezte. Tevékenysége a vidéki könyvtárak és művelődési házak létrehozásával bekapcsolódott a kulturális modernizációt célzó népi felvilágosító kampányokba. A szövetkezeti mozgalom a liberális kapitalizmus alternatívájaként próbált működni, ezt az ideológiai álláspontot pedig elsősorban nemzetféltő perspektívából fogalmazta meg. Azaz állításuk szerint a szabadpiac és az agrártőke szétfeszítette a nemzeti egységet, és olyan társadalmi egyenlőtlenségeket hozott létre, amelyekből a nemzetellenes erők profitáltak. Az 1923-as Hangya-évkönyvben a galíciai bevándorló (zsidó) uzsorásoktól való védelmet, a kivándorlás és lakosságcsere megállítását a szövetkezet történetének kiemelt részeként hangsúlyozták (Hangya 1923: 17–20).

A Tordason létrehozott szövetkezeti mintafalu története is jó illusztrációja annak, ahogy a Hangya modernizációs törekvései a nagyobb állami infrastruktúrafejlesztési törekvésekbe integrálódtak. A tájra jellemző esztétikai jegyeket viselő sztenderdizált házak építése során törekedtek a helyi életmód fenntartására. Hasonlóan a Horthy-korszak egyik legnagyobb népjóléti intézkedéséhez, a dunai árvizet követő Országos Nép- és

Családvédelmi Alap által támogatott falusi házépítésekhez, a népi esztétika és a funkcionális, sztenderizált házépítési gyakorlat egyszerre jelent meg. A tordasi faluépítés másik jellemző eleme a roma lakosság kitelepítése volt, akiket a tervezés során a szövetkezeti tagok nem tekintettek „hangyaszorgalmúnak" (Hajdú 2016: 126). A szó által jelölt habitus az etnikai alapon létrehozott osztálykoalíció fenntartása céljából körülírta az etnonacionalista nemzetépítő ideológia által ideálisnak tekintett résztvevőt.

A szolidáris gazdasági gyakorlatok jobboldali politikákban való felhasználása során a kint levők és a bent maradók közötti megkülönböztetések gyakran etnikai alapon jönnek létre. A Hangya is olyan fejlesztő szövetkezet volt, amely tagjai számára az előnyösebb rendszerintegrációt próbálta kiküzdeni, a tagok körét pedig osztálypolitikák mentén az adott korban domináns társadalmi csoportok határozták meg (ld. Gagyi Ágnes cikke ebben a lapszámban). Habár elvben bárki beléphetett, a magyarság körüli etnikai diskurzusok szimbolikusan meghatározták a lehetséges belépők körét.

Az olasz fasiszta társadalompolitikában is központi szerepet kaptak a szövetkezetek. Míg a korábbiak működését ellehetetlenítette a korporatista olasz állam, új, nemzeti alapon szerveződő szövetkezetek létrehozását segítette (Mignemi 2013). Épüljön a szövetkezet közös érdek felismerésére vagy egy adott társadalmi csoport állam által támogatott és arisztokraták által koordinált megerősítésére, a folyamat minden esetben létrehozza azoknak a körét, akik között az erőforrások szabad és egyenlő megosztása zajlik. A potenciális szövetkezeti tagok, a keresztény, konzervatív hegemóniaépítés részeként egy társadalmi csoport, a kis- és törpebirtokos parasztság közül kerültek ki, helyben pedig az államigazgatásba szorult dzsentrik segítették és igazgatták a szövetkezetek működését. Tevékenységüket ezen helyi koalíciók mentén vidék- és nemzetmentő narratívába foglalták, amely a tagság etnikai alapú, antiszemitizmussal párosuló megfogalmazását is jelentette.

A második világháború alatt az ország élelmiszer-ellátásában a Hangya kiemelt szerepet kapott. 1944-ben a nyilas hatalomátvétel után a szövetkezet hadiüzemként működött Wünschler Frigyes vezetésével. A Hangyát 1947-ben beolvasztották a Magyar Országos Szövetkezeti Központba, majd 1949-ben nevében is felszámolták; 1998-ban pedig a Dán Szövetkezeti Szövetség facilitálásával, tizennégy szövetkezet részvételével újraalapították. Leírásában továbbra is a nemzet egységének megteremtésében, a magyar föld védelmében látják egy szövetkezeti mozgalom szerepét[8], ugyanakkor a rendszerváltás szellemiségének jegyében a demokráciára nevelés is megjelent a kortárs Hangya céljai között.

8 http://hangyaszov.hu/ (utolsó megtekintés 2020.02.27.)

ÖSSZEGZÉS

A Hangya léptékét tekintve egyedülálló vállalkozás volt a magyar szövetkezetiség történetében. A mezőgazdasági termelés és értékesítés mellett a feldolgozás minden elemét szövetkezeti kontroll alatt próbálta tartani, eközben pedig számos településen nyújtott a kisbirtokosok számára lehetőséget a fennmaradásra. Ezzel együtt azonban a Hangya történetét érdemes kritikusan szemlélni, mert működése a nagybirtokosság és a nagytőke érdekeit képviselő dualista, majd a horthysta állam válságkezelő intézkedéseinek és modernizációs törekvéseinek részét képezte. Ebből kifolyólag a Hangya funkciója elsősorban nem a vidéki kisparasztság társadalmi újratermelésének biztosítása és reproduktív függetlenségének megteremtése volt, hanem az erősebb piaci integráció.

Ahogy azt már fentebb is hangsúlyoztuk, a Hangya nem a kisbirtokosok közös érdekeinek érvényesítése mentén, hanem elsősorban arisztokrata segítséggel létrejött és működtetett szervezet volt. A mozgalom és egyes tagszövetkezetek is központosítottan működtek, miközben a hálózat erősen függött a különböző donorok – mint az állam, vagy gróf Károlyi Sándorhoz hasonló, a polgárosodást gyorsítani kívánó arisztokraták – tőkéjétől (Pétervári 2016). Jellemzőek voltak a szövetkezeti elvekkel való visszaélések, illetve egy-egy helyben befolyásos gazda hatalmának kiterjesztése a szövetkezeten keresztül a gazdálkodók egészének körére (Gaucsík 2014: 7). Ezeket a működési nehézségeket mi nem a szövetkezeti elvektől való gyakorlati eltérésnek vagy egyszerű anomáliának tekintjük. A magyar történetben a nagybirtok és a kis- és törpebirtokos parasztság érdekei közötti ellentétet a nagybirtokos arisztokraták egy etnikai osztálykoalícióval tompították. A nagybirtokos-dzsentri-törpebirtokos szövetség elsősorban nem a helyi közösség élete újratermelésének céljából hozta létre a Hangyát. A hálózat a magyar államalakítás egy elemeként egyrészről a kisbirtok piaci integrációját, másrészről – az antiszemita és nemzetmentő diskurzusokkal – az ideológiai kontrollt szolgálta.

A Hangya története a szolidáris gazdasági törekvések építése szempontjából fontos tanulságként szolgál. Egyrészt megmutatja, hogy egy szövetkezeti hálózat nem szabadít fel automatikusan a kapitalista viszonyok alól – a szövetkezetiség, a szolidaritás és a társadalmi újratermelésben nyújtott segítség bizonyos körülmények között a tőkefelhalmozásba való betagozódás eszközei is lehetnek. Felülről megszervezve a szövetkezet a domináns társadalmi csoportok törekvéseit is szolgálhatja – ez volt a helyzet a Hangya esetében is. Különösen a klímaválság következtében egyre szűkösebbé váló erőforrások miatt jelen helyzetben is számíthatunk arra, hogy az etnikai alapon meghatározott szövetkezetiség a jobboldali társadalompolitikák részévé válhat. A szövetkezeti mozgalom ugyanis olcsóbban biztosítja a társadalmi újratermelést, hiszen annak költségeit a közösségeken szétteríti, ezenfelül pedig állami kontrollal és tőkeinjekcióval a tagok feletti kontrollt is lehetővé teszi. A megszorítások és a liberalizáció következtében leépített állami jóléti intézményeket egy

szövetkezeti hálózat képes olcsóbban helyettesíteni, miközben különféle fejlesztési kezdeményezéseken keresztül a vidéki háztartások jelentős részét képes integrálni az értékelszívás folyamatába.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Anderson, Benedict (1991): *Elképzelt közösségek*. L'Harmattan.

Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century*. Verso.

Bak Klára (2014): *A Hangya szövetkezeti rendszer fejlődéstörténetéről*. ELTE Jogi Tanulmányok. Interneten: https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/35663. Letöltve: 2020. január 4.

Berend T. Iván – Ránki György – Hanák, Péter – Lackó Miklós (1964): *Magyarország története*. Gondolat Kiadó.

Berend T. Iván – Ránki György (1972): *A magyar gazdaság száz éve*. Kossuth Kiadó.

Berend T. Iván (2003): *Kisiklott történelem: Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században*. MTA Történettudományi Intézete.

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989 – Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, No. 21.: 11–63.

Erdei Ferenc (1979): *Szövetkezeti írások I*. Akadémiai Kiadó.

Féja Géza (1980): *Viharsarok*. Szépirodalmi Könyvkiadó.

Gaucsík István (2014): „Áldemokrácia" vagy „fenti és lenti" találkozása? A magyarországi szövetkezeti rendszer, 1886–1918. In: *Eruditio - Educatio*, Vol. 9., No. 4.: 99–110. Interneten: http://real.mtak.hu/15498/2/Gaucs%25C3%25ADk-Eruditio-szovetkezet.pdf. Letöltve: 2020. január 4.

Gaucsík István (2015): A szövetkezeti autonómia jegyében – A Hangya érdekérvényesítési stratégiái Csehszlovákiában, 1919–1923. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, Vol. 17., No. 2.: 3–27.

Gaucsík István (2017): A Hangya a malomkövek között. In: *Századok*, Vol. 151., No. 4.: 905–918.

Gyáni Gábor (2006): *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Corvina.

Györffy István (1929): *A matyókról*. Szegedi városi nyomda és kiadó.

Hajdú Tibor (2016): Településfejlesztési minta, avagy „koraszülött, megtagadott siker"? In: *Tájak, régiók, települések térben és időben*. Szerk.: Sikos T. Tamás és Tiner Tibor. Dialóg Campus Kiadó.

Hangya (1923): *A „Hangya" első 25 éve*. Hangya saját kiadás.

Hofer Tamás (1995): The "Hungarian Soul" and the "Historic Layers of National Heritage": Conceptualizations of Hungarian Folk Culture. In: *National Character and National*

Ideology in Interwar Eastern Europe. Szerk.: Banac, Ivo – Verdery, Katherine. Yale Center for International and Area Studies.
Hunyadi Attila Gábor (2013): Az agrártermelés értékesítési láncai Magyarországon és Erdélyben 1945 előtt. In: *Gazdálkodás*, Vol. 57., No. 3.: 224–238.
Klement Judit (2014): Az őrlési forgalom jelentősége a fővárosi malom vállalatok nézőpontjából. In: *Piacok a társadalomban és a történelemben*. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület.
Kovács Imre (1989): *Néma forradalom*. Cserépvalvi-Gondolat-Tevan.
Laville, Jean-Louis (2010): The Solidarity Economy: An International Movement. In: *RCCS Annual Review*, No. 2. Interneten: https://journals.openedition.org/rccsar/202. Letöltve: 2020. január 14.
Mignemi, Niccolo (2013): Cooperatives, peasants, and agriculture in fascist Italy: from self-organisation to social control. Co-Operatives under Authoritarian (Socialist and Capitalist) Regimes in Europe in the 20th Century, 2013 (August), 70–73.
Moore, Jason W. (2010): The End of the Road? Agricultural Revolutions in the Capitalist World-Ecology, 1450–2010. In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 10., No. 3.: 389–413.
Moore, Jason W. (2019): Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félteni „a" természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. In: *Fordulat*, No. 25.: 17–52.
Musat, Raluca (2013): *Cultural Politics in the Heart of the Village: The Institutionalisation of the Camin Cultural in Interwar Romania*. New Europe College Ştefan Odobleja Program Yearbook 2012–2013.
Pétervári Zsolt (2016): *Korszerű szövetkezeti ismeretek*. Jövőegyetem könyvek.
Simon István (2006): Egy keresztény-nemzeti „csúcsmenedzser", Wünscher Frigyes. In: *Múltunk*, 2006/2.: 31–53.
Stokes, Gale (1991): The Social Origins of East European Politics. In: *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. Szerk.: Chirot, Daniel. University of California Press.
Sárközi Zoltán (1965): A summások. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914 II*. Akadémiai Kiadó.
Simon Róbert (1985). A zsidókérdés mint az egyenlőtlen fejlődés paradigmája. In: *Fejlődéstanulmányok 2*, ELTE ÁJTK, 1–37.
Szabó Zoltán (1986): *Czifra nyomorúság*. Magvető.
Taylor, Mary N. (2008): Does Folk Dancing Make Hungarians? Táncház, Folk Dance as Mother Tongue, and Folk National Cultivation. Hungarian Studies. In: *Hungarian Studies,* Vol. 22., No. 1.: 9–28.
Vári András (2008): A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1864–1894. In: *Századok*, Vol. 142., No. 3.: 629–671.

Viszket Zoltán (2013): *A magyar szövetkezeti mozgalom múltja – Források a Futura történetéből.* Interneten: http://www.archivnet.hu/gazdasag/a_magyar_szovetkezeti_mozgalom_multja__forrasok_a_futura_tortenetebol.html. Letöltve: 2020. január 4.

Kiss Soma Ábrahám
és Szarvas Márton

„HA FRANKÓ, AKKOR ÚGY MEGY, MINT A ZSEBÓRA”

Szövetkezetiség, csettegők és technológiai önrendelkezés

A cikk bemutatja a technológiai autónomia jelentőségét a szociális és szolidáris gazdasági hálózatok kiépítésében. Nemzetközi példák alapján ismertetjük azokat a politikai kezdeményezéseket, amelyek arra törekednek, hogy a technológiát a reproduktív logika alapján működő mozgalmak szolgálatába állítsák. A csettegő nevű házi készítésű agráripari járművek példáján demonstráljuk, ahogy az emberek az élet mindennapi újratermelése során előállítják a megélhetéshez szükséges eszközöket. Az Aranyháromszögnek nevezett területen a helyi gyümölcstermesztés munka- és technológiaigénye miatt úgynevezett szakszövetkezetek jöttek létre. Ez a szövetkezeti struktúra az egyes háztartásoknak az 1960-as évektől kezdve nagyobb autonómiát adott a termelés megszervezésében. Mindezzel párhuzamosan helyi lakatosok fordulékony és hatékony agráripari járművek gyártásába kezdtek, amelyeket a rendelkezésekre álló alkatrészekből raktak össze, ezt az eszközt csettegőnek nevezzük. A csettegő példája azt demonstrálja, hogy ha tér nyílik rá, az emberek képesek megszervezni a technológiai szükségleteik kielégítését az élet újratermelésének logikája szerint. Ugyanakkor azt is megmutatja, hogy a felhalmozás logikája alapján működő rendszerek képesek ezeket a gyakorlatokat magukba olvasztani és társadalmi erejüket saját hosszú távú újratermelésükre használni.

A vidéki utakon járva gyakran elcsetteg mellettünk egy mezőgazdasági haszonjármű, ami mintha a Mad Max filmekről gördült volne le a magyarországi utakra. A lassú járású, lendkerekes motor jellemző kattogó hangja után ezt a több különböző járműből összeállított eszközt csettegőnek nevezik. Ezeket a járműveket a hatvanas évek végétől háztáji termelésre használtak országszerte és egész Kelet-Európában. A kisgépeket többnyire arra szakosodott lakatosműhelyekben gyártották, ám esetlegesen maguk a gazdák is építettek pár darabot. Habár az ország egész területén találkozhatunk csettegőkkel, Kiskörös, Kecel és Soltvadkert környéke a gyümölcstermelés technológia- és gépigénye, és a helyi agráripari termelés intézményes felépítése miatt a csettegők gyártásának és használatának központjává vált. A helyi emlékezet szerint Kecelen és Soltvadkerten építettek először csettegőket, illetve az állami szabályozás kialakítása, a KRESZ-be bevezetett lassú járműforgalom is helyi parlamenti képviselők lobbitevékenységének eredménye. Ez a jármű ezeken a környékeken a népi kreativitás, az önállóság és ügyesség szimbóluma. A mai napig megrendezett csettegőversenyen[1] résztvevő egyik pilóta szerint a csettegő egy F1-es autónál jóval értékesebb,

1 Koronczi Endre képzőművész 2003-ban rendezett Nagybörzsönyben csettegő-szépségversenyt. A verseny egyszerre mutatta meg a művészet és a népi kreativitás határterületeit, és adott lehetőséget a nyugat-nógrádi gazdáknak a saját barkácsoló hagyományukhoz való kapcsolódásra (Interneten: http://www.koronczi.hu/csettego/index.html. Letöltve: 2020.02.27.). De hasonló, a helyi gépeket a helyi identitás elemeként bemutató fesztivált találunk Mezőkövesden, ahol a mezőgazdaság iparosítását bemutató Mezőgazdasági Gépmúzeum újra üzembe állított 100 éves gépeivel vonulnak

mivel a versenypilóta nem ismeri, csak vezeti az autóját, de a csettegő tulajdonosa átlátja a jármű működését és bármikor meg tudja azt szerelni.

Most, az egyre intenzívebb gazdasági, társadalmi és ökológiai válság közepette érdemes visszatekinteni ilyen példákra, amelyek a reproduktív logika szerint hozták létre a termeléshez és a mindennapi élethez szükséges technológiákat és eszközöket. Ebben a cikkben először olyan kísérleteken tekintünk végig, amelyek ma szolidáris gazdasági hálózatok számára nyújtanak eszközöket a technológiai függetlenség megteremtésére és fenntartására. Mivel a kapitalista termelési viszonyok újratermelésében a technológia és az új, hatékonyabb eszközök kitalálása központi szerepet játszik, a rendszerszintű változások kivívása során is szükséges, hogy a termeléshez szükséges eszközök gyártását közösségi kontroll alatt tudjuk tartani. Miközben különböző politikailag motivált csoportosulások létrehoznak megosztható tudásokat gépek, építmények gyártásával kapcsolatban, a hiányokat az emberek a mindennapi életük során képesek a rendelkezésükre álló anyagokból pótolni. Ám ezek a megoldások – hasonlóan más közösségileg létrehozott, reproduktív logikára épülő társadalmi gyakorlatokhoz – könnyen az adott közösség relatív előnyhöz való juttatásához, vagy a termelési viszonyok újratermelődéséhez járulnak hozzá. A csettegőnek nevezett házi készítésű agráripari kisgép ez utóbbira példa, ám megmutatja azt is, hogy ha tér nyílik rá, akkor a közösség képes a rendelkezésre álló erőforrásokból a szükségletek kielégítésére alkalmas innovációkat létrehozni. Így a cikk második felében, a Kecelen és környékén készített interjúink alapján ismertetjük a csettegők létrejöttének körülményeit, és azt, hogy gyártásuk legalizálása hogyan volt a létező szocializmus 1970-es évekbeli válságkezelési stratégiájának szerves része.

A csettegő nem specifikusan magyar jelenség, Kelet-Európában és Európán kívül is építettek, és a mai napig használnak ilyen gépeket kistermelők vagy azért, mert a környezet miatt, egy speciális igényre válaszul kellett új járműveket építeni, vagy mert a termelőeszközök beszerzése valamilyen akadályba ütközött (Skąpski 2009; Makovicky 2018). Habár más helyeken, mint az Alföld vagy Nyugat-Nógrád megye használnak ilyen járműveket termelésre, a csettegők Magyarországon az Aranyháromszögnek nevezett területen váltak jelentőssé, a termelés feltételévé.

A csettegőhöz hasonló közösségi innovációk ma is léteznek, hiszen a termelőeszközök javításának joga és lehetősége egyre intenzívebben monopolizálódik, így a termelők újabb és újabb gyakorlatokat kénytelenek kitalálni, hogy a márkaszervizeket kikerülve olcsóbban és saját kezűleg szerelhessék meg a munkájukhoz elengedhetetlen gépeket. Ez az eszköz, habár a szükség hozta létre, mégis valós megoldást nyújtott a termelőeszközök

---

fel a gazdák, vagy Kiskunmajsán és Soltvadkerten, ahol a keceli találkozóhoz hasonlóan a csettegők ügyességi és szépségversenyét évente megrendezik.

hiányára. Segítségével pedig a háztartások a termelékenység fenntartásához szükséges technológiai innovációt saját erőből tudták megoldani.

MEZŐGAZDASÁG ÉS TECHNOLÓGIAI AUTONÓMIA MA

A kapitalista termelési viszonyok között a termelés célja, hogy minél kisebb erőforrás befektetésével minél több árut vagy minél nagyobb értéket lehessen előállítani, ezzel pedig végső soron a tőkés profitját növelni. A tőke termelékenysége növelhető egyrészt a munkaerő minél nagyobb mértékű kizsákmányolásával, azaz azzal, hogy a munkás munkaerejének újratermeléséhez szükséges költségeket a tőkés csak részben fizeti meg, miközben egységnyi idő alatt minél több áru megtermelésére kényszeríti. Ezáltal a munkás, aki nem rendelkezik termelőeszközökkel, ezért megélhetése – étkezése, lakhatása stb. – biztosítása érdekében a munkáját kénytelen áruba bocsátani, munkájának gyümölcséből mind kevésbé részesül.

Ugyanakkor a termelékenység növelésének egy másik módja, hogy a termelés feltételein változtat a tőkés, ezzel növelve a munkaerő által megtermelt érték mértékét vagy az áru mennyiségét. Tehát az innováció és a technológiai fejlődés a kapitalista rendszerben alapvetően a munka termelékenységének növelését szolgálja, mivel lehetővé teszi, hogy egységnyi munkaerővel több árut lehessen előállítani (Marx 1973: 565). Vagyis minél kifinomultabb eszközöket állít elő a tőkés gazdaságot kiszolgáló ipar, annál több profitot tud termelni egy munkás egységnyi idő alatt. Például ha a traktorok vezeték nélküli kapcsolatban állnak egymással, és elég, ha csak az egyikben ül sofőr, a többi pedig követi, az a tőkés szempontjából hatékonyabb, mintha kis teljesítményű, régebbi típusú traktorokat használna, melyeket külön-külön traktorosok hajtanak. Az eredmény: kevesebb munkás, több termény, magasabb profit.

A kapitalizmus mindeközben rendszerszinten csak úgy tudja magát újratermelni, ha folyamatosan olyan külső területeket keres, amelyekbe a felhalmozott tőkét be tudja fektetni. Gyakran ezeket a külső területeket a technológiai fejlesztés útján hozza létre, például olyan módszerek kifejlesztésével, melyek segítségével korábban kiaknázhatatlannak hitt nyersanyagokat lehet iparilag felhasználhatóvá tenni. Ilyen napjainkban a repesztéses olajbányászat (angolul: *fracking*), de gondolhatunk a múlt század martinkohóira is, melyekkel a fémhulladék újrahasznosítását reformálták meg. Tehát a technológiai fejlődés a tőkés felhalmozási rendszer növekedési kényszerének az eredménye.

A technológiai autonómiára törekvő mozgalmak ezzel szemben olyan eszközöket próbálnak előállítani, amelyek a tőkés rendszer újratermelése helyett a közösség és az élet

újratermeléséhez járulnak hozzá. Emellett olyan rendszereket hoznak létre, ahol a szolidáris gazdasági szervezetek számára ingyenesen biztosítanak technológiákat, miközben a szolidáris gazdasági hálózaton kívüli szereplőknek – azaz a felhalmozás logikája alapján működő cégeknek – emelt áron adják tovább azokat. Ezt a stratégiát nevezzük fordított kooptációnak (*reverse cooptation*), amely során nem a kapitalizmus használja ki a népi újításokat, hanem a népi kreativitás szívja el az értéket a kapitalista termelés szférájából.

A kortárs tőkés berendezkedésben a különböző ipari termékeket forgalmazó cégek alapvető érdeke, hogy más az adott terméket ne tudja előállítani, szervizelni, és lehetőleg ne is tudja, hogyan működik, ezért ennek érdekében igyekszik bevetni minden lehetséges fizikai akadályt és jogi eszközt. Tehát a licencek olyan jogi eszközök, amelyek azt biztosítják, hogy a gyártó az adott eszközből folyamatosan profitáljon. Egy modern traktor esetében a szervizköltségek magasak, egy-egy szerelés kiszállással elérheti a több százezer forintos költséget, és a tulajdonosnak nincs se jogi, se technológiai lehetősége a gépet megszerelni, vagy független szervizbe vinni. Az ilyen jogi korlátozásokat leginkább a centrumban – kiváltképp az USA-ban – tudják a cégek érvényesíteni, a technológiai korlátozások azonban világszerte megnehezítik a gazdák életét. A modern traktorokat ugyanis olyan számítógépes vezérlőrendszerekkel gyártják, melyek a gép valamennyi alkatrészével elektronikus kapcsolatban állnak, ezek pedig úgy vannak programozva – akárcsak az új iPhone-ok akkumulátorai –, hogy össze legyenek párosítva az adott járművel. Ha pedig egy alkatrész tönkremegy és cserére szorul, vagy valamilyen javítást el kell végezni a gépen, azt csak a gyártóval szerződött, az ehhez szükséges jogosultságot megvásárló hivatalos szerviz tudja megcsinálni, miután a gyártó rendelkezésére bocsátja az ehhez szükséges szoftvereket, szerszámokat, dokumentációt és alkatrészeket. A háztáji barkácsolás a gépek összetettsége mellett már csak ezért is nehézkes. Még ha sikerül is beszerezni bontott alkatrészt egy adott modellhez, azt a gazda otthon nem tudja beszerelni a gépbe, mivel szoftveres támogatásra lenne szüksége hozzá. Ezt a problémát több helyen illegális megoldásokkal hidalták át a gazdák és a gyártókkal nem szerződött szervizek, akik hekkelt programok segítségével, jóval olcsóbban tudják javítani a modern traktorokat, mint a szerződött szervizek. Ez a rendszer viszont sem Magyarországon, sem a centrumországokban nem legális, mivel a szoftvereket, amelyek a kompatibilitást lehetővé teszik, nem a traktor gyártója fejlesztette, vagy azokat különböző beszerzett licenckulcsokkal törték fel (Chamberlain 2018).

A nagy gépek szerelhetőségének nehézségei az ipari mezőgazdaságnak nem jelentenek problémát, mivel a nagy egybefüggő birtokok a méretük, valamint az Európai Unió agrártámogatási rendszere miatt nyereségesek tudnak maradni (Chemnitz 2019). Emiatt a kiterjedt birtokokkal rendelkező gazdaságok néhány évente lecserélhetik géppark-jukat, mielőtt még a gépeken az elhasználódás miatt költséges hibák jelentkeznének – melyek a használtan értékesített gépek későbbi használóinak okoznak majd problémákat.

A kisebb gazdálkodóknak pedig sokszor azért éri meg ilyen gépeket vásárolni, mert az uniós, gépvásárlást támogató programok új traktorokra adnak ártámogatást.

Az európai agrártámogatási rendszer egyrészt azt a nagyipari mezőgazdaságot támogatja, amely működéséből fakadóan tönkreteszi a természeti környezetet, és a terméshozamokat csak egyre intenzívebb műtrágyázással tudja fenntartani, másrészt néhány hatalmasra nőtt óriásvállalat érdekeit szolgálja (Donald et. al. 2006). Ezek a cégek – mint a Monsanto-Bayer – olyan tőkeerős vállalkozások, melyek az elmúlt években sorra vásárolták fel saját konkurenciájukat vagy olvadtak össze, és olyan komplex rendszereket árulnak, melyek tartalmazzák a gazdák számára a vetőmagot, a növényvédő szereket, a műtrágyákat – melyeket úgy terveztek, hogy egymással a lehető leghatékonyabb módon működjenek együtt. A gépgyártó John Deere az Egyesült Államok trösztellenes törvényei miatt nem része ennek az egyesülésnek, azonban az elektronikus formában gyűjtött adatok megosztása révén a cégek szorosan együttműködnek egymással. Ezek ismeretében a műtrágyák, növényvédő szerek és vetőmagok gyártói optimalizálni tudják termékeiket a gépekkel és a felhasználási környezettel a minél hatékonyabb együttműködés érdekében. Mindeközben a felhasználás módjáról és a felhasználókról is értékes adatokat gyűjthetnek be, így látják, hogy milyen termékeket használ az adott gazdaság.

A szolidáris gazdaságnak mind a termelt növények, mind a mezőgazdasági gépek tekintetében függetlenednie kell a nagy cégektől, kiváltképp azon technológiai megoldásoktól, melyek arra hivatottak, hogy a felhasználók tőkéjét a nagy cégekhez irányítsák. Magyarán nem valamiféle morális megfontolás, hanem materiális szükségszerűség miatt kell a cégektől való technológiai függetlenségre törekedni. Mivel a felsorolt termelési eszközöket a mostani birtok- és termelési viszonyokra fejlesztették ki, és a hatalmas méretű traktorok a mostani nagybirtokos monokulturális termelésre optimalizáltak, a nagyipari mezőgazdasággal szembehelyezkedő, szolidáris gazdasági rendszerben termelő közösségeknek is olyan technológiára van szükségük, melyek reflektálnak az igényeikre és a lehetőségeikre.

A jelenlegi, nagybirtokokra épülő nagyipari mezőgazdaság, és az ezzel szimbiózisban működő mezőgazdasági gépipar, valamint a vetőmag-, műtrágya- és permetszergyártók a tőkés gazdasági rendbe beágyazva elsősorban a profittermelés céljával működnek. Ezzel szemben a szolidáris gazdaságban a mezőgazdasági tevékenység elsődleges célja a társadalmi szükségletek kielégítése, ehhez pedig más léptékű és más funkciójú technológia szükséges. Ahogy a létezett szocializmusban a KGST-t is terhelő gazdasági válságra válaszként létrejöttek az ún. második gazdaság igényei, valamint a mezőgazdasági gépek tulajdonviszonyait korlátozó szabályozások létrehozták a csettegőket, úgy a szolidáris gazdaság termelési szükségleteinek kielégítésére is kézenfekvő válasz lehet az eszközök „háztáji" előállítása. Ezzel párhuzamosan a szolidáris, a tőke logikájától eltérően működő

gazdaságnak el kell szakadnia a nagyipari mezőgazdaság további eszközeitől: a természeti környezetet hosszú távon tönkretevő vegyszerektől és a genetikai úton hozzájuk idomított, továbbszaporításra alkalmatlan vetőmagoktól is.

A szolidáris gazdasági kezdeményezések egyrészről megpróbálják megtanulni használni a rendelkezésre álló termékeket, és mindenki számára hozzáférhető, „nyílt forráskódúvá" tenni azokat – minél inkább függetlenedve a profitorientált cégektől. Másrészről a nyílt forráskódú ipari termelés célja, hogy hozzáférhető legyen, és a rendelkezésre álló eszközökkel biztosítsa, hogy a nem profitorientált gazdaságból minél kevesebb érték folyjon ki a tőkés rendszerbe. Tehát ahelyett, hogy a termelők a profitorientált gyártóktól vásárolnák be a termelőeszközöket, a szolidáris gazdasági hálózaton belül teszik ezt. Az alábbiakban olyan, a szolidáris gazdasági mozgalomhoz kötődő külföldi példákat ismertetünk, melyek a technológiai függetlenségre és a nyílt forráskódú technológiákra koncentrálnak.

A Katalóniában található Calafou projekt önmeghatározása szerint egy ökoindusztriális posztkapitalista kolónia, tulajdonképpen a Katalán Integrált Szövetkezet (Cooperativa Integral Catalana, bővebben lásd: Kiss 2018) nevű szolidáris gazdasági hálózat mintaprojektje. A kolónia tagjai ipari termelést és kutatás-fejlesztést folytatnak, melynek célja, hogy a tőkés rendszer fennhatóságán kívül eső megoldásokat kísérletezzenek ki a társadalmi-gazdasági szükségletek kielégítésére. Ennek érdekében rendszeresen nemzetközi találkozókat rendeznek, ahol a résztvevők olyan technológiai megoldásokat mutatnak be, melyek alternatívákat kínálhatnak a felhalmozás logikája alapján működő cégektől beszerzett eszközökre.

Az Egyesült Államokban található Open Source Ecology (OSE) egy kísérleti telep, ami egyszerre lakhatási, termelő és kutató-fejlesztő kezdeményezés. Itt a mérnök-aktivisták együtt laknak, és különböző mezőgazdasági és ipari eszközöket állítanak elő. Fő céljuk, hogy a „civilizációhoz szükséges terveket alkossanak"[2], vagyis olyan nyílt forráskódú, szabadon használható útmutatókat hozzanak létre, melyek alapján különböző szabványos eszközöket, gépeket lehet építeni. Ezek a közösség tagjai szerint önfenntartó közösségek létrehozásához is hozzájárulhatnak, biztosítva a mindennapi élet feltételeit.

A két példa között fontos különbség, hogy míg Calafou sokkal inkább fókuszál a szolidáris gazdaságban gyakorlati funkciót betöltő eszközök, ipari termékek kikísérletezésére és fejlesztésére, addig az OSE egy olyan építőkészlet kidolgozásán dolgozik, melynek segítségével az élet újratermelésének feltételeit lehet létrehozni a semmiből. És miközben az előbbi hosszabb távú tervezést tesz lehetővé egy folyamatosan épülő globális hálózat keretei között, utóbbi inkább a szolidáris gazdasági hálózatról leválasztva működik és

2 Interneten: https://www.opensourceecology.org/about-overview/ (Letöltve 2020.03.02.).

kísérletezik. A technológiáért folytatott küzdelem egy másik frontja a létező technológiák reproduktív felhasználására való törekvés. Magyarán olyan eszközök keresése és a környékbeli anyagokból való újra összerakása, amelyek egy közösség aktuális igényeit elégítik ki (Kuczi 2011). A mindennapi szolidáris gyakorlatokra az jellemző, hogy nem hoznak létre teljesen új eszközöket, ha rendelkezésre áll olyan alapanyag, amit nagymértékű tőkekiáramlás nélkül üzemben lehet tartani (karbantartani, szerelni), miközben ellátja a szükséges feladatokat. Tehát a mindennapi társadalmi folyamatokban az új eszközök gyártása és kitalálása helyett az emberek inkább a környezetükben található létező eszközök kreatív újragondolásával elégítik ki a mindennapi igényeiket (de Certeau 2010: 14).

SZAKSZÖVETKEZETEK AZ ARANYHÁROMSZÖGBEN

A bevezetőben említett csettegők a Duna-Tisza közi Homokhátság területén alakultak ki. A helyi homokos talaj csak kis területen és jelentős munkával volt megművelhető, így a 17. századtól kezdve viszonylag könnyen lehetett földhöz jutni földfoglalással, illetve olyan vevőtársaságok létrehozásával, amelyeknek akár a zsellérek is tagjai lehettek (Simó 1986). Ez a kisbirtokos struktúra a szocializmus előtti időszak egésze alatt megmaradt (Erdei 1957; Schwarz 2003). A szocializmus alatt itt nem állami termelőszövetkezetek, hanem ún. szakszövetkezetek jöttek létre (Hann & Sárkány 2003).

A szakszövetkezeti formát 1959–1960 között hozták létre az ország legnagyobb szőlőtermelő vidékein (Badacsony, Tokaj, Kecskemét környéke) (Varga 2014). A termelőszövetkezetektől ez az árutermelésre szakosodott szövetkezési mód sokban különbözött. Habár a területek a szövetkezet birtokába kerültek, azokat nem vonták közös művelés alá: a tagok a korábban birtokolt területeiket maguk művelhették, a termelőeszközök tagi tulajdonban és használatban maradhattak, és csak az árbevétel 10%-át kellett a szakszövetkezet számára befizetni, amiből aztán az maga gazdálkodott. Ebből a szövetkezet számos szolgáltatást nyújtott a tagoknak, így a szaporítóanyagokat közösen és olcsóbban tudták beszerezni, a szakszövetkezet által alkalmazott szakértők (pl. agronómus, gépész) tudását a tagok szabadon használhatták. Mindemellett a szakszövetkezet az árut feldolgozta és értékesítette, illetve mellékiparágakat is létrehozhatott, így Kecelen a szakszövetkezetnek lakatosműhelye és asztalosműhelye is volt, ahol színpadi díszleteket gyártottak. A szakszövetkezet tehát két szövetkezeti modell keveréke volt: tulajdonviszonyokban inkább az állami termelőszövetkezet felépítését követte, hiszen a termelők nem voltak tulajdonosai a korábban birtokolt földjeiknek, még ha továbbra is azon gazdálkodtak, és az ott termelt profitot is megtarthatták. Ugyanakkor az adott területen folytatott termeléshez a szakszövetkezet szolgáltatásokat

nyújtott (beszerzés, értékesítés, feldolgozás, szaktudás). Ez az autonóm szolgáltató szövetkezeti logika a skandináv szövetkezeti központ elveit követte (Erdei és Simó 1964).

A szakszövetkezeti rendszer azért volt szükséges, mert a helyi gyümölcstermesztést annak munkaintenzív jellege és a talaj alacsony minősége miatt az adott technológiai fokon nem lehetett sztenderdizálni és iparosítani. A szakszövetkezet a nehezen megművelhető területek termőn tartását ráterhelte a háztartásokra, és szakértelem biztosításával, a termelés ellenőrzésével egyfajta pufferként működött a központi tervezés és a kvázi-autonóm termelők között. A szomszédos Tázláron megmaradt az agrárproletár háztartások dominanciája, a jakabszállási Népfront Szakszövetkezetre pedig végig erősen tekintélyelvű viszonyok és a szakszövetkezettől függő tagi gazdaságok voltak jellemzőek (Hann 1982). A keceli és soltvadkerti családi gazdaságok ezzel szemben nagyobb függetlenséggel termeltek, az 1980-as években pedig az ún. rekonstrukciós szőlőtermesztés bevezetésével jelentős mellékkeresethez jutottak. A rekonstrukciós szőlőtermesztés elsősorban a homokos talaj megkötését szolgálta. Az ilyen jellegű szőlőtelepítés a környéken a 19. századtól kezdve bevett gyakorlat volt, de a nyolcvanas években újraindították. 1983 után nagy szőlőtelepítési hullám kezdődött, amely során a gazdák 1,5 hektár méretű szőlőterületeket művelhettek. Interjúalanyaink visszaemlékezései alapján mindenki – tanárok, mérnökök, termelők egyaránt – éltek a lehetőséggel, mert a havi keresetet a megtermelt szőlő értékesítésével meg lehetett duplázni.

A csettegőkkel a betakarítást, permetezést sokkal hatékonyabban lehetett elvégezni, mint kézzel vagy állati erővel. A szakszövetkezet gépparkja már nem tudott elég járművet biztosítani a megszaporodó kisgazdaságok számára, miközben a termelők számára egy-egy traktor bérlése sokkal költségesebb lett volna, arról nem is beszélve, hogy egy hagyományos szovjet MTZ traktornál a csettegő sokkal fordulékonyabb volt, így jobban elfért a sorok között.

CSETTEGŐK A TERMELÉSBEN

Habár arról megoszlanak a vélemények az interjúalanyaink között, hogy melyik városban épült először csettegő, az biztos, hogy az első gépeket a hatvanas évek végén építették Kecelen és Soltvadkerten. A korai időszakban egy-egy tehetségesebb lakatos a rendelkezésére álló alkatrészekből rakott össze egy kisebb terület megművelésére és áruszállításra alkalmas járművet. Később magát a járművet és annak termelését is formalizálták, a jogi szabályozással pedig lehetővé tették, hogy a lakatosok kisebb maszek műhelyekben gyártsák a csettegőket.

A csettegők építésének és használatának elterjedését a helyi termelési viszonyok által létrehozott igény mellett a törvényi szabályozásból fakadó hatóerő ösztönözte: a szocialista

Magyarországon mezőgazdasági gépeket tilos volt privatizálni. Így amikor új traktorok érkeztek egy-egy állami gazdaságba vagy szövetkezetbe, és a termelés szempontjából már nem volt szükség a korábban használt gépre, akkor adott esetben akár üzemképes vagy javítható állapotú gépek selejtezésre kerültek, esetleg részeit helyben újrahasznosították. A fő elemeket ugyanakkor működőképes állapotban nem értékesíthették. Ily módon nem lehetett összevásárolni alkatrészenként egy-egy traktort, miután a fődarabokat – mint a motor vagy az alváz – használhatatlanná tették, beléjük vágtak, épp az illegális traktorépítés megakadályozása céljából.

A járművek és mezőgazdasági gépek háztáji építése azonban nem volt ilyen szinten szabályozva. Így adta magát, hogy a szakszövetkezetben tevékenykedő gazdák gépigényét speciálisan az ő igényeiket kiszolgáló, ugyanakkor strapabíró, minél kevesebb törődést igénylő mezőgazdasági járművekkel elégítsék ki. Ennek formája végül a sajátos szocialista jogszabályok, a termelésből fakadó igények és a rendelkezésre álló alkatrészek miatt lett a csettegő. Noha egyedi építésűek voltak, és megrendelésre készültek lakatos- és gépműhelyekben, mégis kialakultak különféle típusok, melyek egy-egy műhelyre voltak jellemzők. Emellett a különböző tájegységeken a környékre jellemző igényeknek megfelelően alakult a kialakításuk. Mi az Aranyháromszögre jellemző típusokkal találkoztunk, és ezek használóival, építőivel beszélgettünk. A gépek közös jellemzője, hogy egyedi (gumikerekű) szekérszerű vázon, rendszerint lehajtható oldalú platóval rendelkeznek. Futóművük egyszerű, merev tengelyes rendszerű, és jellemzően kiszuperált katonai terepjárók – a Magyar Néphadseregnél használt GAZ 69-es típus – alkatrészeinek felhasználásával készült. Ez lehetővé tette a magas felépítést és a négykerékmeghajtást, ami az ócska, bakhátas dűlőutakon vagy a gyümölcsösben a fasorok között is megfelelő menettulajdonságokat biztosított. Az ugyancsak a GAZ terepjárókból kibontott, felezőfokozatos terepváltók használatával nagy terhelhetőséget értek el. Vagyis az építők rendelkezésére álltak szabványos, strapabíró, bontókból beszerezhető alkatrészek, melyek katonai eszközök lévén jelentősen túl voltak tervezve ahhoz az igénybevételhez képest, amit el kellett viselniük.

A motorok terén több megoldás is létezett. Ezek között volt a Trabant kétütemű motorja. Kései példányokat építettek a keletnémet Multicar targonca dízelmotorjával. Elvileg elképzelhető bármilyen kis teljesítményű, egyszerű erőforrás, de keceli interjúalanyaink szerint a klasszikus csettegőt a magyar gyártmányú MIB stabilmotor hajtja. Innen származik a jármű elnevezése is, mert a lassú járású motornak jellegzetes hangja van, „csetteg" vagy „csattog", így messziről lehet hallani, ha egy ilyen gép közeledik. A MIB motor egyhengeres és nagyon alacsony (percenként legfeljebb néhány százas) fordulaton üzemel. Egyenletes járását nehéz lendkerékkel biztosították, ami jól jön a homokos talajon, ahol a haladáshoz fontos a nyomaték és a folyamatos teljesítményleadás. Emellett ez egy nagyon

egyszerű motor, és ha az esetleges helytelen használat miatt mégis valami baja esik, nagyon egyszerű megjavítani.

Az alkatrészek beszerzése interjúalanyaink elmondása szerint nem volt mindig egyszerű feladat. Miután egyikük műhelye csettegők építésére szakosodott, rengeteget kellett járnia az országot, hogy alkatrészekhez jusson. Ezt a bontósokkal kötött ismeretségei segítették, akik jelezték neki, ha olyan alkatrészhez jutottak, amire szüksége volt. Ekkor pedig autóba kellett ülnie, és – mivel a traktorokhoz hasonlóan kisteherautók sem lehettek magánkézben – maszek műhely lévén utánfutón kellett elhordania az ország különböző pontjairól az Aranyháromszögbe a felfüggesztéseket, sebességváltókat, egyéb elemeket. Beszélgetőtársaink elmondása szerint kilométerek tízezreit vezették le egy évben alkatrészbeszerzés céljából. A csettegőket készítő gépészek motorok után is bejárták az országot, ezeket a gépeket sok helyütt használták szivattyúk, generátorok, mielőtt a járművekre szerelték őket.

A megkérdezett gazdák látható büszkeséggel beszéltek arról, hogy helyben készítették a mezőgazdasági gépeket. A csettegő – mint az a Keceli Meggyfesztiválon visszatérő csettegőversenyből is kiderül – a helyi identitás fontos eleme, kifejezi a közösség önállóságát és függetlenségét, és azt, hogy képesek létrehozni a termelőeszközöket, melyek alkalmasak a munkafolyamatok megkönnyítésére. Ugyanakkor az is látszik, hogy a rendszerváltás után, mikor már lehetett mezőgazdasági gépeket és kisteherautókat vásárolni, a csettegők építése abbamaradt, a meglévő példányok pedig lassan kikoptak a mindennapi használatból. A munkagépekből kevés kivétellel félreállított lom, alkatrészbánya vagy hobbijármű lett.

VÁLSÁG ÉS A CSETTEGŐK

A csettegők tömeges építése Magyarországon egybeesik más olyan társadalmi gyakorlatok tömeges megjelenésével, amelyek a népi kreativitás eszközeivel próbálták az erőforráshiányt orvosolni. Ebben az időszakban nyernek teret az olyan, közösségen és kölcsönösségen alapuló házépítési gyakorlatok, mint a kalákázás, illetve a nagy termelőszövetkezeteken kívüli, a kiskertekben zajló háztáji termelés. De mi az, ami összeköti ezeket a közösség megtartó erejére alapuló jelenségeket? A kalákázás a lassuló állami lakásépítéseket felváltó hitelezési gyakorlatra adott közösségi válasz volt. A lakótelep-építések leállásával párhuzamosan az állam elkezdett hiteleket biztosítani a háztartások számára. Ezek a hitelek ugyanakkor nem fedezték a teljes építkezés költségét, így a munkaerő árát a kölcsönös segítségek rendszerében pótolták ki. Azaz a résztvevők munkatársaik és családtagjaik házán dolgoztak annak reményében, hogy az ingyen munkát majd mások saját ingyen munkájukkal fizetik vissza (Danyi és Vígvári 2019). Emellett az állam engedte kisebb, egyhektáros kertek művelését a szövetkezeti rendszeren

kívül. Ez a háztájizásnak nevezett gyakorlat pedig lehetővé tette, hogy a termelőszövetkezeteken kívül is lehessen dolgozni. A termékeket többnyire a szövetkezeti rendszeren belül értékesítették. Így az állami gazdaságokban dolgozó termelők vagy az ipari munkások háztartásaiban otthon maradt családtagok legálisan folytathattak keresetkiegészítő tevékenységet.

Kettős függősége miatt az ország államszocialista működése ellenére a kapitalista világrendszernek is része volt, így annak hatásai begyűrűztek a szocialista gazdaságba (Éber et. al. 2014). A világgazdasági válság miatt az iparban jelentős elbocsátásokra volt szükség. Mindeközben a központi tervezés törekedett arra, hogy fenntartsa az iparosítás mértékét, annak ellenére, hogy a válság hatására ez egyre nehezebbnek bizonyult. A hetvenes évek válsága túlfelhalmozási válság volt. Ennek eredményeképp munkaerő- és tőkefelesleg képződött. A munkaerő-felesleg munkanélküliséget hoz, míg a tőkefelesleg azt jelenti, hogy olyan áru vagy pénz formájában felesleg képződik, amit az adott időben nem lehet profitábilisan vagy értékvesztés nélkül értékesíteni (Harvey 2009: 80). Az ilyen válságokat a kapitalista rendszer térbeli és időbeli kiigazításokkal mérsékli, aminek keretén belül vagy új tereket nyit meg a tőkebefektetés előtt, vagy eltolja a tőke megtérülésének időpontját.

Ennek a folyamatnak a részeként – hasonlóan ahhoz, ahogy a nagy globális cégek ugyanebben az időben a perifériákra helyezték ki az alacsonyabb technológiai szinten folyó termelést – a szocialista gazdaság a könnyűipart vidéki településekre helyezte át. A Keceli Szőlőfürt szakszövetkezetben például ebben az időszakban nyílt lakatos- és asztalosműhely. Tehát olyan terekbe kerültek a kevésbé technológiaigényes gyártókapacitások, ahol a munkaerő ára alacsonyabb volt. Ugyanakkor a helyi népességet, amely a nagy városokba ingázott a jobban fizető nagyipari munka reményében, különböző intézkedésekkel helyben kellett tartani (Herod 1997; Czirfusz 2018). A háztáji termelés ennek a folyamatnak a része volt. Azzal, hogy a háztartások számára megengedetté vált ez a fajta keresetkiegészítő tevékenység, a teljes háztartás mindennapi túléléséhez, vagyis újratermeléséhez szükséges költség már nem a központi tervezésre volt terhelve. Tehát a rosszabbul fizető helyi könnyűipar számára úgy biztosított olcsó munkaerőt, hogy annak árát szétterítette egy háztartáson vagy háztartások szövetségén, megkötve a potenciális munkaerőt. A válság hatására az állami lakásépítések száma is csökkent, ezt a hiányt pótolta a lakáshitel összekötése a kalákázás lehetőségével. Kecelen is az ipar odatelepülésével párhuzamosan épült ki az új városrésznek nevezett településrész, aminek szinte minden háza kalákában épült.[3]

Miközben a háztájizás a nagy állami gazdaságok környékén újfajta jelenség volt, a szakszövetkezeti rendszerben nem hozott jelentős újítást, hiszen a gazdák korábban is függetlenül termeltek, a szakszövetkezet pedig inkább mint szolgáltató és érdekvédelmi szervezet volt jelen. A csettegő a termelékenység fenntartásához szükséges technológiai

3 Szóbeli közlés

innováció és gépesítés hiányát pótolta. A szakszövetkezet és később a helyi önkormányzati képviselők lobbitevékenységének köszönhetően az állami szabályozás az önfenntartó gazdaságnak tett engedményekkel biztosította a munkaerő termelékenységének növeléséhez szükséges technológiai újítást, így megőrizve az állami intézményrendszer termelékenységét.

A csettegők gyártása az Aranyháromszögben olyan jelenség volt, ami teret adott a szolidáris alapon működő innovációnak és annak, hogy a helyi szükségleteket a gazdák a rendelkezésükre álló eszközökkel elégítsék ki. Ugyanakkor ennek a térnek a megnyitása a nagyobb, felhalmozáson alapuló rendszerlogika újratermelését szolgálta. A csettegő esetében a termelőeszközök előállításának költségét terhelték informális gazdasági gyakorlatokra. Tehát a csettegő megjelenése a technológiába való befektetés nélkül biztosította a termelés mértékének folytonosságát, mert a befektetést a háztartásokra terhelte, miközben a termelőeszköz előállítását a technológiát ismerő lakatosmesterekre bízta.

ÖSSZEGZÉS

A csettegőhöz hasonló kézileg gyártott, helyi tudásokra épülő és helyi igényeket kiszolgáló haszongépek gyártása nemcsak magyar jelenség, hanem az egész világon megjelenő társadalmi gyakorlat. A kisbirtokos termelés számára fontos, hogy olyan gépek álljanak rendelkezésre, amelyek mozgékonyak, javíthatók és hozzáférhetők. Mivel a technológiai fejlesztések az ipari mezőgazdaság igényeinek kielégítésére vannak szabva, illetve a mezőgazdasági gépekben megjelenő digitális technológiák a szerelhetőséggel járó rugalmasságot lehetetlenítik el (és az értékkisajátítás egy újabb csatornáját nyitják meg), a reprodukció logikájára épülő mezőgazdaságnak szüksége van saját, autonóm technológiára. A technológiai függetlenség ugyanakkor nemcsak a mezőgazdasági haszongépjárművek gyártásának területén fontos eleme egy működő és fenntartható szolidáris gazdasági hálózatnak, hiszen a tőkés rendszer újratermelésében a technológia a mindennapi kizsákmányolásban és a termelékenység szinten tartásában is központi szerepet játszik. A kortárs példák nagy része a technológiáról való tudás közösségivé tételéért és megoszthatóságáért, illetve a reproduktív logikát szolgáló technológiák kifejlesztésért küzd.

A csettegő olyan eszköz volt, ami a gazdák számára biztosította a relatív függetlenséget a szakszövetkezettől. Ugyanakkor a technológiai függetlenség és a termelőeszközök gyártásának informális megoldásai egyrészt a helyi társadalom történeti jellegzetességeiből eredtek, és hosszú távon hozzájárultak a termelési viszonyok alkalmazkodásának biztosításához. Míg a csettegők gyártása a történetük elején illegálisan zajlott, az állam hamar felismerte jelentőségüket és legalizálta a gyakorlatot. A csettegő gyártásával a helyi és globális viszonyokra válaszul a keceli és soltvadkerti gazdák önvédelemből megszervezték a

maguk szolidáris gazdasági gyakorlatait, amit a helyi hatalom engedett, hogy annak erejét inkorporálva, a saját profitlogikájának alárendelve hasznosítsa.

A létezett szocializmusban a technológia *open source* volt, vagyis több-kevesebb utánajárással hozzáférhetők voltak a civil műszaki eszközök működésének és karbantartásának, javításának elvi és típusspecifikus gyakorlati leírásai. Míg az Aranyháromszög gazdáinak az eszközökhöz való hozzáférést korlátozó törvények, helyi termelési feltételek miatt kellett függetlenedniük, addig napjainkban a műszaki eszközök hozzáférhetők ugyan (a megfelelő gazdasági tőkével rendelkezők számára), ám felépítésük, működésük, javíttatásuk technikai és jogi nehézségekbe ütközik. A calafou-i kolónia, illetve az OSE mérnök-aktivistái olyan technológiák kikísérletezésén dolgoznak, amelyek már formájukban új, nem a felhalmozás logikája mentén működő társadalmi gyakorlatokat támogatnak – tehát nem a létező termelési viszonyokhoz próbálnak eszközöket fejleszteni. Ugyanakkor azon keresztül, hogy ezeknek az eszközöknek a terveit mindenki számára elérhetővé teszik, azt segítik, hogy az innovációnak ne a profitlogika mentén működő cégek legyenek a kedvezményezettjei, hanem az egész társadalom.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A cikkhez szükséges alapkutatásban Juhos Csaba, a keceli Fresh Fruit TÉSZ szövetkezet elnökségi tagja segített minket.

HIVATKOZÁSOK:

De Certeau, Michel (2010): *A cselekvés művészete*. Kijárat kiadó.

Chamberlain, Elizabeth (2018): John Deere Just Swindled Farmers out of Their Right to Repair. In. *Wired*. Interneten: https://www.wired.com/story/john-deere-farmers-right-to-repair/ (Letöltve: 2020.03.02.).

Czirfusz Márton (2018): *Conceptualising Labour's Spatial Fix: Socialist Hungary in 1980*. Előadva a következő konferencián: Workers beyond Socialist Glorification and Post-Socialist Disavowal: New Perspectives on Eastern European Labour History.

Danyi Gábor – Vígvári András (2019): Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban. In: *Replika*, No. 110.: 11–31.

Donald, Paul F. – Sanderson, Fiona J. – Burfield, Ian J. – Bommel, Frans P. J. Van (2006): Further evidence of continent-wide impacts of agricultural intensification on European

farmland birds 1990 – 2000. In: *Agriculture, Ecosystem and Environment*, Vol. 116.: 189–196.
Éber Márk – Gagyi Ágnes – Jelinek Csaba – Pinkasz András – Gerőcs Tamás (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, Vol. 21.: 11–63.
Erdei Ferenc (1957): *Futóhomok*. Gondolat.
Erdei Ferenc – Simó Tibor (1964): *Szőlő-gyümölcstermelő Szakszövetkezetek a Kiskőrösi Járásban*. Szövetkezeti Kutató és Üzemszervezési Iroda.
Marx, Karl (1973): *A tőke: A politikai gazdaságtan bírálata I*. Kossuth.
Hann, Chris. M. – Sárkány Mihály (2003): The Great Transformation in Rural Hungary: Property Life Strategies and Living Standards. In: *The Postsocialist Agrarian Question: Property Relations and the Rural Condition*, Szerk.: Hann, Chris M. Lit Verlag.
Hann, Chris. M. (1982): Kisüzemi gazdálkodás Tázláron a hetvenes években. In: *Ethnographia*, Vol. 93., No. 1.: 33–72.
Harvey, David (2009): Az „új" imperializmus: felhalmozás kisemmizés által. In: *Fordulat*, Vol. 7.: 78–106.
Herod, Andrew (1997): From Geography of Labor to a Labor Geography: Labor's Spatial Fix and the Geography of Capitalism. In: *Antipode*, Vol. 29., No. 1.: 1–31.
Kiss Soma Ábrahám (2018): A szövetkezetek szövetkezete: Cooperativa Integral Catalana. In: *Mérce*. Interneten: https://merce.hu/2018/02/14/a-szovetkezetek-szovetkezete-cooperativa-integral-catalana/ (Letöltve: 2020.03.02.)
Kuczi Tibor (2011): *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Jelenkutató Intézet.
Makovicky, Nicolette (2018): Kombinowanie: agency, informality, and the poetics of self in Highland Poland. In: *Journal of Royal Anthropological Institute,* Vol. 24., No. 3.: 1–19.
Schwarz Gyöngyi (2003): Mit ér a siker, ha soltvadkerti? In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 13., No. 1.: 118–136.
Simó Tibor (1971): *Szőlő-, gyümölcstermelő szakszövetkezeteink*. Szövetkezeti Kutató Intézet.
Simó Tibor (1986): A szakszövetkezetek és a települések gazdasági-társadalmi struktúrája. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, No. 1.: 90–101.
Skąpski, Łukasz (2009): *Machines*. Foundation for Visual Arts.
Varga Zsuzsanna (2014): *Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. MTA doktori disszertáció.

MUNKÁS-ÖNIGAZGATÁSI KÍSÉRLETEK MAGYARORSZÁGON

(beszélgetés Bartha Eszterrel, Krausz Tamással és Szalai Erzsébettel)

A munkás-önigazgatás 20. századi történelmének legnagyobb hatású kísérlete az orosz munkástanács-mozgalom volt. Mi volt a munkástanácsok szerepe az orosz forradalomban?

Krausz Tamás: Minden forradalmi mozgalom alapja a munkás-önigazgatás. 1905-ben jelentek meg az első munkástanácsok – orosz nevükön szovjetek –, amikor az akkori válságos szituációban a munkások átvették az üzemek feletti ellenőrzést. Ez megismétlődött aztán 1917-ben is: munkás-, paraszt- és katonatanácsok jöttek létre, összesen 10 millió ember szerveződött szovjetekbe. Ezek a szervezetek spontán módon alakultak meg: a munkások egyszerűen rájöttek arra, hogy a rendszer, amiben élnek, elviselhetetlen és fenntarthatatlan, ezért keresték az ellenállás formáit. A tanácsokat nem felülről szervezték, ekkoriban ugyanis még nem voltak olyan politikai pártok, amelyeknek akkora befolyásuk lett volna a munkások körében, hogy maguk szervezzék meg az üzemek elfoglalását. Az oroszországi szociáldemokraták – ide értve a bolsevikokat is – tulajdonképpen eltanulták ezeket a mozgalmi formákat, miután rájöttek, hogy a forradalomnak nem lehet más felhajtóereje, mint a szovjetek. 1917 abban különbözött 1905-től, hogy akkor a forradalmat vezető politikai erők tudatosították, hogy a munkástanácsokat uralmi pozícióba kell hozni össznemzeti szinten. Ennek a filozófiája benne van Lenin Állam és forradalom című munkájában ([1917] 1973). A forradalom korai időszaka után azonban megkezdődött ezeknek a forradalmi struktúráknak a hatalmi központosítása. A nagy fordulat akkor játszódott le, amikor kitört az orosz polgárháború, és a bolsevikok a munkástanácsok teljes erejét befogták a katonai győzelem érdekében. Később a bolsevikok egyebek mellett azért érveltek még az államosítás mellett, mert úgy látták, hogy az önigazgatáshoz, az üzemek vezetéséhez magasrendű kultúra és szaktudás kell, az analfabéta tömegek pedig nem állnak készen a feladatra.

Szalai Erzsébet: Szerintem a munkások tudatának viszonylag kevés köze volt a centralizációhoz. A spontán módon létrejött tanácsok központosításának kulcspillanata a polgárháború következményeként létrejött hadikommunizmus volt: az irányítás központosításával elkezdődött az önigazgatói kezdeményezések letörése és egy elnyomó rendszer kiépítése.

Krausz Tamás: Ezt annyiban pontosítanám, hogy a centralizáció folyamata valóban ekkor indult el, ám csak később teljesedett ki. Ennek következtében – Lenin megfogalmazásában – egy olyan munkásállam jött létre, amelyet a kezdetektől bürokratikus torzulások jellemeztek. A bürokratikus párthatalom megszilárdulásával párhuzamosan az 1920-as években olyan többszektorú gazdaság alakult ki, amit a piac jellemzett. Részben megmaradtak a közösségi és szövetkezeti csírák, néhány helyen a munkásönigazgatás üzemi formái is fennmaradtak, ám valójában két szektor küzdött egymással: a piaci szektor és az állami szektor. A sztálini fordulatnak az volt a lényege, hogy mind a megmaradt önigazgatói struktúrákat eltiporja, mind a magántulajdonon alapuló kapitalista piaci struktúrákat

felszámolja – így jött létre az a centralizált rendszer, amit államszocializmusnak szoktunk nevezni. Az érdekesség kedvéért egyébként megjegyzem, hogy Sztálin halála után elvi szinten senki nem kérdőjelezte meg azt, hogy a kommunizmus az egyenlő a társadalmi önigazgatással. 1961-ben a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusán elfogadott elméleti program – amit egyébként maga Polányi Károly is üdvözölt – a kommunizmust a társadalmi önigazgatás rendszerének nevezte. De persze mindez csak elméleti síkon maradt, az önigazgatói forma ténylegesen nem jelent meg a Szovjetunióban sem ebben az időszakban, sem később, kivéve egy rövid időszakot a rendszerváltás környékén.

Magyarországon mikor és milyen körülmények között jelentek meg a munkás-önigazgatás gyakorlatai?

Krausz Tamás: A munkástanácsok általában válságidőszakokban jelennek meg, ez pedig a magyarországi munkás-önigazgatási kísérletek történetében is így volt. Közvetlenül az első és a második világháború után, az 1956-os felkelés során és a rendszerváltáskor alakultak ki komolyabb dolgozói önigazgató mozgalmak. 1918-1919-ben a munkás-katona tanácsok az önigazgatás klasszikus esetei voltak, nem rendeletre jöttek létre, hosszú hónapokkal előzték meg a Tanácsköztársaság kikiáltását. Ez a periódus szerte a világon a munkás-önszerveződés kora, akárcsak 1945–1948.

Szalai Erzsébet: 1945-ben üzemi bizottságok jöttek létre Lengyelországban, Magyarországon és több más kelet-európai országban. A dolgozók azért hozták őket létre, hogy megakadályozzák, hogy a tőkés tulajdonosok kimenekítsék a vagyonukat és munkahelyeket szüntessenek meg. Ám amikor 1948-ban a kommunista párt átvette a hatalmat, ezeket elsöpörték. Magyarországon beolvasztották őket a szakszervezetekbe, amelyek teljes egészében a Rákosi-féle kommunista párt uralma alatt álltak: így pacifikálták a spontán létrejött üzemi bizottságokat.

Mi volt a munkástanácsok szerepe 1956-ban?

Szalai Erzsébet: Az első munkástanács 1956. október 22-én – tehát még a forradalom kitörése előtt – alakult a diósgyőri MÁVAG-ban, ezt követően pedig nagyon hamar elterjedt ez az önigazgatói forma az országban. A szervezetek közül többen jobboldali ideológiával léptek fel, de valóságos törekvéseiket tekintve baloldaliak voltak. Az elképzelésük az volt, hogy ők igazgatják majd a gyárakat, ők választják ki a saját vezetőiket és a menedzsereket stb. Érdekes mozzanat volt az egyes tanácsok induló előnyeinek mérséklésére tett erőfeszítésük: általánosan megfigyelhető, hogy amikor több üzem dolgozói tulajdonba kerül, akkor értelemszerűen a profitábilisabb vállalatok helyzeti előnyhöz jutnak a kevésbé gazdaságos szervezetekhez képest. Ezek az ellentmondások és az ebből fakadó

konfliktusok a jugoszláv önigazgatói szocializmusban is kiütköztek. Az 1956-os munkástanácsok ezt úgy oldották meg, hogy a vállalati eredménnyel arányos adót fizettek a központi büdzsébe, tehát gyorsan feltalálták magukat a belső egyenlőtlenségek orvoslásával kapcsolatban. A termelésben sajnos nem tudták kipróbálni magukat a szovjet csapatok bevonulása miatt. Igazi szerepük a forradalom leverése utáni ellenállás megszervezése volt: november 14-én megalakult a Nagy-Budapesti Munkástanács, amely megszervezte, hogy a bejövő szovjet csapatok ellen a munkások fegyverrel védekezzenek.

Nagyon fontos kiemelni még, hogy a munkástanácsok nem a többpártrendszer ellen jöttek létre: a szervezetek vezetői szerint a többpártrendszer és a munkástanácsok egymást kiegészítve működtek volna. Általában egyébként megfigyelhető, hogy a pártok nem nagyon szeretik az önigazgatást, az önigazgatók pedig nem nagyon szeretik a pártokat. Ez mindig konfliktusforrás volt. A pártok ugyanis abban érdekeltek, hogy megragadják az államhatalmat és minél több hatalmat összpontosítsanak a saját kezükben, ebből következően pedig ösztönösen ellene vannak mindenféle alulról induló kezdeményezésnek.

Krausz Tamás: Történészek rámutattak arra, hogy 1956-ban azok a fiatal, tanulatlan munkások kezdték el a felkelést, akik elviselhetetlennek érezték a hierarchizált állami munkaszervezést és kizsákmányolást. Kemény István és Bill Lomax az 1970-es években összegyűjtötték a forradalom idején létrejött munkástanácsok összes dokumentumát (Kemény és Lomax 1986), ezekből pedig világosan kiderül, hogy a munkások a kapitalistáknak és a régi uralkodó osztálynak semmilyen engedményt nem akartak tenni. Erre vonatkozott a „Gyárat, földet vissza nem adunk!" jelszó. Emiatt Bill Lomax szocialista forradalomnak tekintette 1956-ot.

Bartha Eszter: Röviden szólnék a forradalom egyszerre antisztálinista és szocialista jellegéről. A sztálini modernizációs kísérlet a kelet-európai, agráripari félperifériás társadalmakból igyekezett ipari társadalmakat csinálni a lehető legrövidebb idő alatt. A munkás-önigazgatói kísérletek beolvasztása és a kollektivizálás szenvedései nagyrészt ezt a célt szolgálták Magyarországon és máshol is. Ennek a modernizációs kísérletnek lett sajátos, felemás terméke az 1956-os forradalom: akkoriban ugyanis a munkások azt látták, hogy egyfelől az új rendszerben a munkás- és parasztcsaládból származó fiatalok akár már egyetemen is tanulhattak, hogy munkásokból gyárigazgatók lettek, stb.; másfelől viszont látták a padlássöpréseket és a hatalmi túlkapásokat is. Ez a rendszerhez fűződő ellentmondásos viszony nagyon szépen megjelenik Sánta Ferenc *Húsz óra* című művében (1964), és ezt a viszonyt fontos látni ahhoz, hogy 1956-ot pontosabban megértsük.

Krausz Tamás: A korabeli dokumentumokból az is kiderül egyébként, hogy a munkások érezték, hogy kettős nyomás nehezedik rájuk: egyfelől a szovjet központosítás, másfelől pedig a kapitalizmus és a régi uralkodó osztályok térnyerése fenyegette őket. A szovjet hadsereg bevonulása leszámolt az utóbbival, ekkor pedig rövid időre kettős hatalom jött

létre Magyarországon: a szovjetek által támogatott Párt és a munkástanácsok álltak szemben egymással, utóbbiak pedig nem voltak hajlandóak kompromisszumot kötni a Kádár által megszervezett új hatalmi centrummal. Az, hogy Kádár János nem beépítette a munkástanácsokat a rendszerébe – úgy, ahogy Rákosi az üzemi bizottságokat olvasztotta be 1948-ban –, az ennek a hatalmi harcnak az eredménye volt. Ez a kettős nyomás, amit korábban említettem, a piaci erők és a baloldali állami centralizáció kettős nyomása végigvonul a munkás-önigazgatás történetén.

Mik a strukturális okai ennek a kettős nyomásnak?

Szalai Erzsébet: Én úgy látom, hogy a félperiférián nem lehet önigazgatói társadalmat csinálni, ennek oka pedig leginkább a kapitalista világrendszer logikájában és erőviszonyaiban keresendő: a fennálló rendszerben érdekelt globális szereplők nem tűrik el azt, hogy ilyen önigazgatói csírák jöjjenek létre és erősödjenek meg, ezért a forradalmakat különböző eszközökkel – fegyveres erővel, gazdasági kényszerrel, vagy belső szövetségeseik megerősítésével – elfojtják.

Krausz Tamás: Pontosan, ez így van a mai napig, elég csak megnézni, hogy mi lett az elmúlt években a dél-amerikai baloldali kormányok sorsa. Ha pedig valamilyen módon mégiscsak hatalmon képes maradni egy baloldali mozgalom, az azonnal államosítani próbálja a forradalmi, önigazgatói struktúrákat. Ez a diktatórikus hatalmi koncentráció leginkább azért jön létre, hogy az állami tulajdont megvédjék a piaci támadásokkal szemben – de ez persze nem menti fel azokat a politikusokat, akik ezt a centralizációs folyamatot lemenedzselik, általában a maguk érdekében.

Szalai Erzsébet: Az államhoz fűződő problémás viszony a szervezetszociológia felől is megközelíthető. A szervezetszociológia kimondja, hogy minden szervezet saját hatalmának kiterjesztésében érdekelt – ez alól az állam sem kivétel, még akkor sem, ha valamiféle „forradalmi államról" beszélünk. A szervezeteket ugyanis hiába alapítják sokszor idealisták, bizonyos idő után szükségképpen a realisták kerülnek vezető pozíciókba, akik megintcsak a kontroll és a hatalom kiterjesztésében lesznek érdekeltek. Az önigazgatás megteremtését és fenntartását tehát általában az államhatalommal szemben kell kiharcolni.

Hogy jelenik meg a munkástanácsok szerepe az 1956-ról szóló emlékezetpolitikában?

Krausz Tamás: Sehogy. Minden komoly forradalmi átalakulás alapja a termelési folyamatokat megragadó tömegmozgalom. Ez az, amitől a fennálló rendszer képviselői igazán félnek: ha az emberek tüntetnek, utcákat és tereket foglalnak el, azzal a tőke meg tud birkózni; ha munkahelyeket foglalnak el, az jóval veszélyesebb. 1956 antikapitalista munkás-önigazgatói hagyománya éppen emiatt kényelmetlen történelmi precedens

napjaink politikai és gazdasági elitje számára, ezért igyekeznek mindezt elhallgatni, és egy hamis, kilúgozott narratívát kreálni az 1956-os események köré.

Szalai Erzsébet: Ez egyébként nem új jelenség. 1989. június 16-án, Nagy Imre és társai újratemetésén sok beszéd elhangzott, és egyedül Méray Tibor tett említést az 1956-os munkástanácsokról. Az összes többi beszéd arról szólt, hogy ez egy polgári forradalom volt, amelynek középpontjában a szabadság és a Szovjetuniótól való elszakadás volt. Egyszóval a munkástanácsok emlékezetének kiradírozása nem ma kezdődött.

A rendszerváltás idején újra megjelentek a munkástanácsok és a munkás-önigazgatás mint lehetséges alternatíva. Milyen helyzetre reagáltak ezek a kezdeményezések?

Szalai Erzsébet: Az 1970-es évektől a magyar gazdaság – a világgazdasággal együtt – különböző okok miatt lejtmenetbe került, amelynek eredményeként az 1980-as évek elejétől az életszínvonal emelkedése is megállt, majd csökkenni kezdett. A válságot enyhítendő Magyarország belépett az IMF-be, illetve a Párt legalizálta a második gazdaságot, ám egyik intézkedés sem volt képes érdemben kezelni a helyzetet. Ezen a ponton merült fel a tulajdonviszonyok újragondolása; több versengő koncepció született szakértői szinten és értelmiségi körökben: Tardos Márton a nagyvállalatok irányítását vagyonkezelő holdingok irányítása alá helyezte volna, a reformközgazdászok – például Soós Károly Attila, Bauer Tamás és Lengyel László – pedig az önigazgatói tulajdon ötletét vetették fel. Hogy ők tényleg hittek-e az önigazgatói tulajdonban, vagy ezt csak egyfajta taktikai eszközként fogták fel a centralizált állami tulajdon elleni harcban, az nem teljesen világos – bár én úgy vélem, hogy az utóbbiról lehetett szó. A politikai vezetés a holdingok ötletét hamar elvetette, mert túlzottan radikális tulajdoni átrendeződést okozott volna, az önrendelkezéssel kapcsolatban viszont abban bízott a hatalom, hogy az ténylegesen úgysem valósul meg, hanem csak formálisan működne. Ennek megfelelően 1985-ben kötelező jelleggel létrehozták a vállalati tanácsokat. Abban az időben interjúkat készítettem a Ganz Villamossági Művekben (Szalai 1986), ahol számomra az derült ki, hogy a munkások addigra már annyira elcsigázottak és kiábrándultak voltak, hogy a vállalati tanácsok lehetősége semmiféle mozgósító erővel nem bírt számukra. A legtöbben azt mondták, hogy „úgysem lesz ebből semmi", „a menedzserek úgyis elveszik tőlünk azokat a jogosítványokat, amiket kapunk" és így tovább. Számomra ez azt bizonyította, hogy az önrendelkezést nem lehet felülről bevezetni, az csak akkor jöhet létre ha a dolgozók maguk vívják azt ki a politikai és gazdasági hatalommal szemben.

Krausz Tamás: Voltak is kísérletek erre akkoriban. Tömegmozgalom nem alakult ki, de létrejöttek spontán munkástanácsok, csak ezeknek a helyzetét a hatalom módszeresen ellehetetlenítette. Az MSZMP 1989-ben például módosította az alkotmányt és a Baloldali

Alternatíva Egyesülés, valamint a párt balszárnya közbenjárására beleírták, hogy lehetőség van önigazgatói tulajdonra és önigazgatói gazdálkodásra (Tütő 2019). Az első megválasztott parlamentnek azonban az első dolga az volt, hogy ezt a kitételt az alkotmányból kiiktassák – ezt sok MSZP-s is megszavazta, teszem hozzá. Ez hasonlóképpen zajlott Oroszországban és más kelet-európai országban is: a lengyel Szolidaritás mozgalomnak az 1980-as évek elején nagyon erős volt a munkásönigazgatásért küzdő szárnya, ezt azonban politikai nyomással és egyéb eszközökkel módszeresen likvidálták.

Mit lehet tudni a rendszerváltás idején alakult magyarországi munkástanácsokról?

Szalai Erzsébet: Az első tanácsok a Herendi Porcelángyárban és a Péti Nitrogénműveken jöttek létre 1989-ben, teljesen spontán módon, bármiféle értelmiségi, vagy politikai behatás nélkül. Herenden jól képzett, művészi adottságokkal rendelkező munkások dolgoztak, tehát alkalmasnak tűnt a közeg, hogy a dolgozók a kezükbe vegyék a gyár irányítását. Először azonban nem a tulajdonviszonyokat akarták átszervezni, hanem megfelelő bérezési viszonyokat akartak kialakítani. A Péti Nitrogénműveknél kicsit más volt a helyzet: ott a vállalatot fel akarták számolni, a munkások pedig ezt megpróbálták megakadályozni.

Krausz Tamás: Egy kicsit később már több olyan munkástanács alakult, amely a kezdetektől a vállalataik tulajdonviszonyainak átalakításában gondolkodott. Ezeket az Eszmélet köre és a Baloldali Alternatíva Egyesülés megpróbálta támogatni, bár illúzióink azért nem voltak azzal kapcsolatban, hogy mennyi esélyünk van a győzelemre. Ezzel kapcsolatban elmondok egy történetet, amely nyomán Mocsáry József megírta az Eszméletben és a Népszavában a *Hogyan lopjunk gyárat?* című cikkét (1990): meghívtak minket Záhonyba, ahol egy textilüzem privatizációja zajlott, a munkások pedig segítséget kértek tőlünk ennek megakadályozására. Ketten mentünk Mocsáryval, a menedzsment nagyon ellenségesen fogadott minket, de azt nem tudták megakadályozni, hogy az üzem dolgozóival találkozzunk. Józsi elmondta nekik, hogy eszükbe ne jusson átadni a vezetőségnek a tulajdont, mert ugyanúgy fognak járni, mint azok a munkások, akik a város másik végében lévő üzemben dolgoztak, amit addigra privatizáltak. Biztattuk őket, hogy tartsanak ki, egy hét múlva újra jövünk és addigra részletesen kiderítjük, hogy milyen jogi lehetőségeik vannak arra, hogy megszerezzék a gyárat. Egy hét múlva azonban már el sem kellett indulnunk Záhonyba, mert addigra a menedzsment meggyőzte a dolgozókat arról, hogy milyen jó lesz nekik, ha menedzsertulajdon jön létre, inkább ne kísérletezzenek és ne hallgassanak az utópisztikus budapesti értelmiségre. Azt tudni kell azért, hogy ekkoriban a piacgazdaságot a megváltás egyetlen útjaként hirdették mindenhol, a tévébemondók elhomályosult szemmel ejtették ki még a szót is minden alkalommal. Ez az ideológiai

nyomulás pedig megtette hatását: a legtöbb dolgozó nem volt a politikai tudatosságnak azon a szintjén, hogy ellent tudjon tartani ennek, így viszonylag könnyen leszerelték őket a nyugathoz való felzárkózásról és a fogyasztói társadalom által biztosított boldogságról szóló különféle ígéretekkel.

Bartha Eszter: Az 1960-as, 1970-es évek államszocialista jóléti rendszerében a magyarországi munkásság elkezdett kispolgárosodni: hétvégi ház, családi autó és hasonló dolgok váltak elérendő céllá. Ebben a fogyasztásorientált megközelítésben a nyugati kapitalizmus fogyasztói társadalma egyre inkább kívánatos és utolérendő dologgá vált. Azt gondolom, hogy ez magyarázza, hogy 1989-ben a dolgozók közül is olyan sokan bedőltek a piacpárti ideológiának. Ennek a másik oka természetesen az volt, hogy a Kádár-rendszer következetesen üldözött minden olyan baloldali irányvonalat – köztük az önigazgatói szocializmus megközelítését is –, amely eltért a fennálló rendszer ideológiájától és gyakorlatától. Ennek következtében az ilyen alternatív megközelítések nem tudtak eljutni a dolgozókhoz: a legtöbb ember fejében a szocializmus egyenlő volt a fennálló rendszerrel, a kapitalizmus pedig egyenlő volt az áruktól roskadozó polcokkal.

Szalai Erzsébet: Azért ezzel együtt is elég sok munkástanács jött létre: 1989 végére 30 és 50 közé teszik a megalakult munkástanácsok számát, az elkövetkező egy-két évben pedig összesen 238 munkástanács létezett, melyeknek összesen 24 ezer tagja volt. Az állami tulajdonnak tehát körülbelül a 3%-a került a dolgozók kezébe. Akkori terepkutatásaim és interjúim szerint két dolognak volt nagy szerepe a munkástanácsok megalakulásában: az egyik a munkanélküliségtől való félelem, a másik pedig az 1956-os hagyományok emlékezete. A munkástanácsok vezetői leginkább 40-50 év körüli elitmunkások voltak, akik jól látták, hogy a rendszerváltás tulajdonátalakulásai komoly veszélyt jelentenek a dolgozókra. A gyárak közösségi tulajdonba vétele azonban lényegében sehol nem történt meg ekkoriban – csak az előkészületek történtek meg. A munkástanácsok vezetői a legtöbb időt az 1990-ben alakult Munkástanácsok Országos Szövetségének tárgyalásain töltötték, ahol különböző ügyeket vitattak meg, főleg azzal kapcsolatban, hogy milyen lehetőségek vannak az üzemek önigazgatói tulajdonba vételére. Leginkább kétfajta nézet ütközött egymással ezzel kapcsolatban: az egyik szerint a teljes állami tulajdont önigazgatói tulajdonba kell venni – ezt képviselte például a Baloldali Alternatíva Egyesülés, illetve Rácz Sándor, az 1956-os Nagy-Budapesti Munkástanács egykori elnöke is. A másik megközelítés amerikai mintára az egyéni munkavállalói résztulajdon intézménye mellett érvelt – ennek az irányvonalnak többek közt Lukács János volt a szószólója. A politikai helyezkedés és harcok következtében azonban a teljes önigazgatói tulajdont követelő csoportokat fokozatosan a partvonalra szorították, és a dolgozói tulajdon egyre szelídebb formái maradtak csak napirendben. Azt persze egyik párt sem merte kimondani, hogy semmilyen formában nem támogatja a dolgozói tulajdont, de igyekeztek a lehető

legjobban felpuhítani az ezzel kapcsolatos ígéreteket. Ebben a puhítási folyamatban pedig sajnos a Munkástanácsok Országos Szövetsége is partner volt: ahogy a szervezeten belül egyre nagyobb befolyásra tett szert az MDF-hez köthető jobboldali irányvonal, úgy adta fel a munkástanács mozgalom a követeléseinek jó részét. A Munkástanácsok Országos Szövetségének 1993-as kongresszusán a Szövetség elnöke – az egyébként MDF-es parlamenti képviselő Palkovics Imre – kijelentette, hogy „mi már nem úgy határozzuk meg magunkat, hogy mi munkástulajdont akarunk, hanem úgy, hogy mi egy keresztény szakszervezet vagyunk". Itt tehát annak lehettünk tanúi, hogy egy alapvetően baloldali civil mozgalom megpróbált betagozódni a politikai társadalomba, eközben pedig elvesztette az eredeti identitását és egy jobboldali szerveződéssé vált (minderről bővebben lásd: Szalai 1994).

Krausz Tamás: Egy mondat erejéig érdemes még kitérni a szakszervezetek szerepére a korszakban. A rendszerváltás idején a szakszervezetek rendkívül népszerűtlen intézmények voltak, és erre rá is szolgáltak ebben a kérdésben is: lényegében ugyanazon az álláspontonvoltak mint az MSZP, miszerint a privatizáció meggátolhatatlan, az önigazgatói követelések utópisztikusak, és így inkább rávették a munkásokat arra, hogy fogadják el a teljes privatizációt.

Szalai Erzsébet: Egy anekdota ehhez: nekem egyszer valaki azt mondta a Liga szakszervezet[1] alapítói közül, hogy "mi azért alapítottuk meg a szakszervezetet, hogy lebeszéljük a munkásokat arról, hogy radikális követeléseik legyenek, mert mi nem láttuk ennek a realitását a piacgazdaság feltételei között." Tehát a Liga célja a munkásság demobilizálása volt, ami már csak azért is szomorú, mert abban az időszakban a munkástanács mozgalom és a Liga koalícióban voltak egymással. Ezt a szövetséget azért tartották fontosnak, hogy az egész politikai palettát lefedjék, mivel a munkástanácsok az MDF-fel voltak jóban, a Liga meg az SZDSZ-szel. Az elgondolás az volt, hogy ha több párthoz vannak bekötve, akkor a követeléseiket könnyebben ki tudják majd harcolni a politikai térben – de ezzel nagyon elszámították magukat.

Mik voltak a strukturális feltételei annak, hogy az MDF-fel való szövetség nyomán a mozgalom előbb jobboldali ideológiai fordulatot vett, majd folyamatosan demobilizálódott?

Krausz Tamás: Először is az MSZP-nek fel kellett adnia a demokratikus szocializmus programját és el kellett fogadnia a privatizációt 1990-ben. Ennek megfelelően ki kellett húzni az alkotmányból a munkásönigazgatás és társadalmi önigazgatás lehetőségét. Másfelől

1 Az 1980-as évek végén előbb lehetett új szakszervezetet alapítani, mint pártot, így a legtöbb politikai kezdeményezés, amelyből később párt lett, előbb alapított saját szakszervezetet. A Liga az SZDSZ szakszervezete volt – *a szerk.*

amikor Magyarországon – és egész Kelet-Európában – felmerült a NATO-ba és az Európai Unióba való betagozódás kérdése, onnantól a régióban soha nem volt kérdés az, hogy a történelmi folyamat milyen irányba fog menni. De a munkástanács-mozgalom fontos tapasztalata a jövőre nézve, hogy az önigazgatás és a piac nem keverhető össze. Egy forradalmi átalakulás során a szocializmus irányába vezető átmenet egy többszektorú vegyes gazdaságra épülhet, amely az állami és magánszektor mellett tartalmaz egy önigazgatói-önkormányó szektort, amelynek az új, már nem kapitalista „félállam" védelmét-támogatását kell élveznie. Ez a szektor lehet az új közösségi társadalomszerveződés alapja.

Szalai Erzsébet: Az államszocializmus egy sikertelen modernizációs kísérlet volt a félperiférián, aminek persze sok vívmánya volt a munkások szempontjából, de a világgazdaság erőviszonyaiból kifolyólag mégis bukásra volt ítélve. Az 1970-es és 1980-as évek nyugati túltermelési válsága miatt a centrumországoknak egyre inkább érdekükben állt a szocialista blokk megbontása: egyrészt mert szükségük volt erre a viszonylag nagy felvevőpiacra, másrészt mert szükségük volt az olcsó, ám jól képzett munkaerőre, harmadrészt pedig mert ide tudták kitelepíteni a nyugati termelés által már meghaladott technológiákat és termelési kapacitásokat. Azt persze tudjuk, hogy a szocialista rendszer megdöntése nem fegyverrel, vagy katonai beavatkozással történt, hanem a rendszer átalakulásában érdekelt nagyvállalati vezetők és a késő-kádári technokrácia hathatós belső támogatásával ment végbe. Ez az újonnan kialakult egypólusú, neoliberális világrend pedig elsöpört minden alternatív gazdasági kezdeményezést, ideértve a munkás-önigazgatási mozgalmat is.

Ez belülről, politikailag úgy nézett ki, hogy a rendszerváltás idején a leköszönő hatalom utat engedett a pártcsíráknak és alternatív kezdeményezéseknek felfelé, a politika szférája felé, hogy azok ne lefelé, a társadalom felé mozogjanak. Ezért volt vértelen és olyan könnyű a rendszerváltás, mert lényegében megnyitották előtte a kaput. Én a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon[2] tagja voltam a tulajdonreform bizottságnak, ott képviseltem a dolgozói tulajdon gondolatát. A bizottságban azt vettem észre, hogy az SZDSZ és az akkor még liberális Fidesz álláspontja nagyon közel volt az akkor már a késő-kádári technokraták által dominált MSZMP álláspontjához: mindhárom szereplő szerint magántulajdonra volt szükség. A leköszönő állampárt, látens szövetségben az új pártokkal tehát létrehozott egy hatalmi vákuumot, aminek segítségével felszippantották és a maguk képére formálta a legtöbb ellenzéki kezdeményezést, már ami a gazdasági kérdéseket illeti. A szervezetek pedig engedtek ennek a szívó hatásnak, a Munkástanácsok Országos Szövetsége is engedett neki. Palkovics Imrét azért választották meg a Szövetség elnökévé, mert MDF-es képviselő volt, és azt remélték tőle, hogy ő majd sok mindent ki fog tudni járni. Az egyik

2 Az 1989-es Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain az Ellenzéki Kerekasztal kilenc szervezete, az MSZMP és az úgynevezett harmadik oldal (mint például a Hazafias Népfront és a Szakszervezetek Országos Tanácsa) vett részt – a szerk.

munkástanács vezetője, Kántor Csaba Áron azt mondta nekem egy interjúban a munkástanácsok bukásával kapcsolatban, hogy „a magyar munkások nagy tapasztalattal lettek gazdagabbak: az, hogy nekik mi a jó, az ebben az országban senkit nem érdekel. Ezért a magyar munkások rájöttek arra, hogy az érdekeiket úgy tudják érvényesíteni, ha alkut kötnek a vállalati tulajdonossal és menedzsmenttel, és/vagy pedig elmennek a második gazdaságba, ahogy eddig is tették." Erről az attitűdről Eszter is írt egy könyvet (Bartha 2011). A lényeg mindenesetre az, hogy ezeket az alulról induló kezdeményezéseket felszippantotta a politikai társadalom, és ezzel megfojtotta a kibontakozófélben lévő civil mozgalmakat.

Mi a magyarázat a munkás-önszerveződés gyengeségére a rendszerváltást követő évtizedekben?

Bartha Eszter: A rendszerváltás gazdasági és társadalmi sokkját – másfélmillió megszűnt munkahely, folyamatosan leépülő állami jóléti rendszer stb. – a munkásság gyors jobbratolódása követte (erről bővebben lásd: Bartha 2013). Ez egybecseng azzal, amit Polányi Károly is írt, miszerint a piac térnyerése és a kommodifikáció hullámai után mindig jön valamiféle ellenmozgás, ami lehet baloldali töltetű, de lehet jobboldali, sőt szélsőjobboldali, etnonacionalista töltetű is. Mi az elmúlt évtizedekben Kelet-Európában ez utóbbinak lehettünk tanúi. De ha kitekintünk a régióból, akkor sok más helyen is ezt látjuk, elvégre az 1989-1991-es időszak a globális baloldal nagy veresége volt, amiből azóta sem igazán sikerült kilábalni. Talán napjainkban a klímaváltozás kérdése új lökést adhat a baloldal és az önigazgatás ügyének: a klímaváltozás elemzésénél nyilvánvalónak látszik, hogy a probléma gyökere a piaci tulajdon- és termelési viszonyokban keresendő, ez a belátás pedig sokakat arra biztathat, hogy újra elővegyék az önigazgató gazdaság gondolatait és gyakorlatait.

Az interjút készítette: Sidó Zoltán

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bartha Eszter (2011): *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. L'Harmattan.

Bartha Eszter (2013): *Alienating Labour: Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary*. Berghahn.

Kemény István – Lomax, Bill (1986): *Magyar munkástanácsok 1956-ban (Dokumentumok)*. Párizsi Magyar Füzetek.

Krausz Tamás (2006): Az 1956-os munkástanácsokról. In: *Eszmélet*, No.: 72.: 32–38.

Lenin, Vlagyimir Iljics ([1917] 1973): *Állam és forradalom*. Kossuth.

Mocsáry József (1989): Hogyan lopjunk gyárat? In: *Eszmélet*, No.: 3.: 43–55.
Nagy Éva Katalin (2011): Munkástanácsok 1989-ben: A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában. In: *Eszmélet*, No.: 91.: 111–129.
Sánta Ferenc (1964): *Húsz óra*. Magvető.
Szalai Erzsébet (1986): *Beszélgetések a gazdasági reformról*. Pénzügykutató Intézet.
Szalai Erzsébet (1994): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989–1993*. T-Twins.
Tütő László (2019): Társadalomfilozófiai alternatívák a magyarországi rendszerátalakításban II. In: *Eszmélet*, No.: 123.: 66–100.

Gagyi Ágnes, Kiss Julianna és Mihály Melinda

SZÓSZEDET A MAGYARORSZÁGON HASZNÁLATOS, A SZOCIÁLIS ÉS SZOLIDÁRIS GAZDASÁGGAL KAPCSOLATOS FOGALMAKHOZ

Civil társadalom és civil szervezet: A civil társadalom fogalmát – melynek jelentősége az 1980-as évektől erősödött – különböző definíciók eltérő módokon értelmezték. Ebben az időszakban a nyugati értelmezésekben a képviseleti demokrácia hiányosságainak felismerésére adott egyfajta válaszként relevánsabb az autonóm állampolgári cselekvés, a pluralizmus és a társadalmi sokszínűség védelmezése, az állam által nem biztosított szolgáltatások nyújtása, a kormány és a piac ellenőrzése (Jenei és Kuti 2007; Enroljas 2015), míg a kelet-európai értelmezések gyakran a diktatúrákkal szembeni erősödő kritikákban, ellenzéki mozgalmakban betöltött szerepe miatt „az államtól független, nem ritkán azzal szemben álló egyének közösségi kötődésére, cselekvésére" utaltak (Bocz 2009: 39), Ugyanakkor a rendszerváltást követően a volt államszocialista országokban is a nyugati értelmezések és az azok alapján létrehozott intézményes formák váltak jelentősebbé, így ma a civil társadalom elsősorban egy olyan teret jelöl, amelynek fő jellemzői az állampolgári aktivitás, az önkéntesség, az államtól való függetlenség és a demokráciában játszott szerep. Eszerint a civil társadalom nem csupán formalizált civil szervezetekből áll, „a bejegyzett nonprofit szervezetek mellett jelentős súllyal bíró szereplői még a spontán, be nem jegyzett szerveződések, tiltakozó mozgalmak is" (Tóth 2012: 19). Magyarországon a fogalom az 1990-es évektől intézményesült, a hazai definíciók a nemzetközi definíciókhoz képest nagy különbségeket nem tartalmaznak (Kiss 2018). (KJ)

Bocz János (2009): *A nonprofit szektor strukturális átalakulása Magyarországon. A magyar nonprofit szektor az 1990-es évek elejétől a 2000-es évek közepéig.* PhD-értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológiai Doktori Iskola.

Enjolras, Bernard (2015): Measuring the Impact of the Third Sector: From Concept to Metrics. *TSI Working Paper No. 5*, Seventh Framework Programme (grant agreement 613034), European Union. Third Sector Impact.

Jenei György – Kuti Éva (2007): A civil szféra szerepe a magán- és a közszféra működésének összehangolásában – tanulságok és javaslatok. In: *A közszféra és a gazdaság versenyképessége- empirikus eredmények és tanulságok*. Szerk.: Báger Gusztáv – Czakó Erzsébet. Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézet.

Kiss Julianna (2018): *A társadalmi vállalkozások megjelenése, intézményesülése és kapcsolódása a nonprofit szektorhoz Magyarországon.* Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, Szociálpolitika program.

Tóth Laura – Varga Éva – Varga Péter (2011): *A társadalmi vállalkozások helyzete Magyarországon*. NESsT.

Nonprofit szektor és nonprofit szervezet: a fogalmak az Egyesült Államokból indultak ki az 1990-es évek elején egy nemzetközi kutatáshoz kapcsolódva. A nonprofit szektor definíciójának meghatározó eleme a profitszétosztás tilalma (melyet maga az elnevezés is mutat), ennek révén jelentkezik az elkülönülés a forprofit szervezetektől. A meghatározás része továbbá az intézményesültség, kormánytól való függetlenség, önkormányzatiság, és önkéntesség, öntevékenység, mely jellemzők az állami és informális szektortól való különbözőséget mutatják (lásd "Comparative Nonprofit Sector Project" kutatás, pl. Salamon és Anheier 1999). Magyarország is e kutatás fogalomhasználatát vette át az 1990-es évek elején (Kuti 1998). A hazai statisztikai adatgyűjtés a nonprofit szektor részeként jogi formával rendelkező szervezeteket vizsgál (lásd KSH 2019), azonban az alulról, állampolgári alapon szerveződő egyesületek, alapítványok, munkáltatói vagy munkavállalói érdekképviseletek mellett állami, önkormányzati vagy forprofit cégek által alapított nonprofit gazdasági társaságok, illetve kifejezetten állami alapítású közalapítványok is beleszámítanak. A definíció eszerint nem illeszkedik teljes mértékben a magyarországi kontextushoz, hiszen a kormánytól való függetlenség és az önkormányzatiság nem minden magyarországon működő nonprofit szervezetnél valósul meg (lásd Bocz 2009). (KJ)

Bocz János (2009): *A nonprofit szektor strukturális átalakulása Magyarországon. A magyar nonprofit szektor az 1990-es évek elejétől a 2000-es évek közepéig.* PhD-értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológiai Doktori Iskola.

Központi Statisztikai Hivatal (KSH) (2019): *A nonprofit szektor legfontosabb jellemzői, 2017*. Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/nonprofit17.pdf

Kuti Éva (1998): *Hívjuk talán nonprofitnak... A jótékonyság, a civil kezdeményezések és az állami keretből kiszoruló jóléti szolgáltatások szektorrá szerveződése*. Nonprofit Kutatócsoport.

Salamon, Lester M. – Anheier, Helmut K. (1999): *Szektor Születik II. Összefoglaló egy nemzetközi nonprofit kutatás második szakaszáról.* The Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project. Acta Civitalis, Civitalis Egyesület.

Szociális gazdaság: a kifejezés a XIX. században Franciaországban keletkezett, innen vették át más – elsősorban európai – országok, valamint az Európai Unió is, mely a területet elsősorban a foglalkoztatás- és szociálpolitikai szempontból vizsgálja (OECD 2003; Európai Bizottság 2013). Jelenleg talán a legismertebb, az uniós szakpolitikában elfogadott definíció a következő: *„Azon magán jellegű, formális keretek között szervezett vállalkozások csoportja, amelyek döntéshozatali szabadsággal és önkéntes tagsággal rendelkeznek, és amelyeket tagjaik szükségleteinek piacon keresztül, áruk előállítása, szolgáltatásnyújtás, illetve biztosítás és finanszírozás révén történő kielégítése érdekében hoztak létre, továbbá amelyek esetében a döntéshozatal, valamint bárminemű nyereség és többlet tagok közötti elosztása nem kapcsolódik közvetlenül a tagok által befektetett tőkéhez, illetve befizetett díjhoz, hanem minden esetben demokratikus, részvételen alapuló döntéshozatali eljárások révén történik, és minden tag egy szavazati joggal rendelkezik. A szociális gazdaság magában foglal olyan magán jellegű, formális keretek között szervezett, döntéshozatali szabadsággal és önkéntes tagsággal rendelkező szervezeteket, amelyek nem piaci jellegű szolgáltatásokat nyújtanak háztartások részére, és amelyeknek az esetleges nyereségtöbbletét nem sajátíthatják ki az őket létrehozó, ellenőrző vagy finanszírozó pénzügyi szereplők."* (CIRIEC 2012: 15) Magyarországon a fogalom elterjedése az uniós csatlakozáshoz köthető, szintén jellemző a nemzetközi definíciók átvétele, melyek hangsúlyozzák a társadalmi, közösségi és gazdasági célok és funkciók együttes jelenlétét a szektorban, valamint a foglalkoztatásban betöltött szerepét – elsősorban az uniós megközelítéseknek megfelelően (Kiss 2018). Ugyanakkor fontos jellemző, hogy Magyarországon a definíciókban gyakran a nonprofit szektor szinonimájának tekintik (elsősorban a gazdálkodó nonprofit szervezeteket veszik ide, a nyugati definíciókban erős szövetkezeti vonal a szociális szövetkezetek szerepében jelenik meg) (pl. Futó et al. 2005; Frey 2007), illetve fontos különbség, hogy az állami önkormányzati tulajdonú szervezetek nem kerülnek kizárásra (Horváth 2010). Ezt az elsősorban a foglalkoztatásra fókuszáló megközelítést több szerző problémásnak, túlságosan szűknek tekinti (Németh 2011), ahogy azt is, hogy az angol „social" economy kifejezést nem a tágabb értelmezést adó „társadalmi/közösségi" szóra, hanem az alapvetően jóléti kérdésekhez kötődő szociális szóra fordították. (KJ)

CIRIEC (2012): *A szociális gazdaság az Európai Unióban* - CIRIEC (A Köztulajdonú, Szociális és Szövetkezeti Gazdaság Nemzetközi Kutató- és Tájékoztatóközpontja) által az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság részére készített jelentés összefoglalása. Elérhető: http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/a_ces11042-2012_00_00_tra_etu_hu.pdf (Letöltve: 2018. október 24.)

Európai Bizottság (2013): Social economy and social entrepreneurship. In: *Social Europe guide*, Volume 4. Publications Office of the European Union.

Frey Mária (2007): 2–5., 7–9., 19. fejezetek. In: *Szociális gazdaság kézikönyv*. Szerk.: Csoba Judit – Frey Mária – G. Fekete Éva – Lévai Márta – Soltész Anikó. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány.

Futó Péter – Hanthy Kinga – Lányi Pál – Mihály András – Soltész Anikó (2005): *A szociális gazdaság jelene és jövője Magyarországon*. Nemzeti Felnőttképzési Intézet.

Horváth Olga (2010): *Szociális gazdaság Magyarországon – nemzeti helyzetjelentés 2010*. Savaria Rehab-Team Nonprofit Ltd.

Kiss Julianna (2018): *A társadalmi vállalkozások megjelenése, intézményesülése és kapcsolódása a nonprofit szektorhoz Magyarországon*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, Szociálpolitika program.

Németh Nándor (2011): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata – Esettanulmányok*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

OECD (2003): Synthesis. In: *The Non-profit Sector in a Changing Economy*. Szer.: Noya, Antonella – Nativel, Corinne. OECD Publications.

Szolidáris gazdaság: A szolidáris gazdaság kifejezés az 1980-as években terjedt el Latin-Amerikában (Razeto 1991) és Európában (Laville 2010), az 1970-es évek válságából kifejlődő informális gazdaságról való gondolkodásban, majd az 1990-es és 2000-es években a globalizációkritikus mozgalom és a szolidáris gazdasággal foglalkozó új nemzetközi hálózatok (RIPESS, EMES, CIRIEC) munkássága nyomán vált nemzetközileg elismertté. Lényegét tekintve a szolidáris gazdaság a végtelen felhalmozás kényszerének ellenálló, a gazdasági demokrácia és ökológiai fenntarthatóság elvei szerint működő gazdasági együttműködésekre vonatkozik. Ezek különböző formái a szolidáris gazdaság fogalmától függetlenül is léteztek és léteznek világszerte – a fenntartható gazdálkodást folytató közösség gazdálkodási formáktól a különböző szövetkezeti, nonprofit vagy társadalmi célú vállalkozásokig, alapítványokig vagy köztulajdonban levő nonprofit cégekig. Ezekhez képest a szolidáris gazdaság kifejezés megalkotóinak szándéka szerint nem valamiféle új iskolát, idealizált modellt vagy zsinórmértéket jelent. Sokkal inkább egy olyan összefoglaló megnevezést és keretrendszert, amin keresztül az ilyen kezdeményezések kapcsolatba léphetnek és

együttműködhetnek egymással. Innen nézve a szolidáris gazdaság gondolatának alkalmazása ma a gazdaságszervezés demokratikus és fenntartható módjairól szóló gyakorlati tapasztalatszerzés, közös tanulás, stratégiai tervezés és innováció folyamatát jelenti. A gyakorlatok sokféleségének szentelt figyelem mellett a szolidáris gazdaság gondolatának van még két sajátossága, amit érdemes hangsúlyozni. Az egyik, hogy a szolidáris gazdaság nem csak demokratikusan és környezettudatosan működő gazdasági egységek sokaságára vonatkozik, hanem arra a tágabb gazdasági körforgásra is, amely összekapcsolja a gazdaság különböző területén működő szolidáris vállalkozásokat. Ezért a szolidáris gazdaság kérdésköre nem csak egy-egy demokratikus és fenntartható vállalkozás működtetésének a problémáit öleli fel, hanem a szolidáris gazdasági ökoszisztémák fejlesztésének a kérdéseit is. A koncepció másik sajátossága, hogy nem csak egy, a piac és állam funkcióit kiegészítő harmadik, etikusabb gazdasági szektor fejlesztésére vonatkozik, hanem egy olyan átfogó programra, ami a teljes gazdaság átalakítását tűzi ki célul. Mára a demokratikus és fenntartható gazdasági formákkal foglalkozó nemzetközi kutatóhálózatok a „szociális és szolidáris gazdaság" (social solidarity economy, SSE) átfogó megnevezést használják, ezen belül különbséget téve az adott konkrét gazdasági formákra utaló „társadalmi vállalkozás", „szövetkezeti" vagy „szociális gazdaság" kifejezések és a rendszerszintű átalakítás programját is magába foglaló „szolidáris gazdaság" kifejezés között (pl. RIPESS 2015). (GÁ)

Razeto, Luis (1991): *Empresas de trabajadores y economia de mercado*. Santiago de Chile: Ediciones PET.

Laville, Jean Luc (2010). *The solidarity economy: an international movement.* RCCS Annual Review, No. 2.: 3–41.

Közösségi gazdaság és közösségi vállalkozás: a politikai gazdaságtan feminista kritikájára építve Julie Graham és Katherine Gibson (J.K. Gibson-Graham) ausztrál szerzőpáros „a gazdaság kizárólag mint formális, GDP-ben mérhető, a kapitalista logika szerint működő társadalmi rendszerként való megjelenítésének korlátaira hívják fel a figyelmet" (Mihály 2017: 109). A szolidáris gazdasághoz hasonlóan a közösségi gazdaság, mint társadalmi mozgalom párhuzamosan fejlődött az alternatív gazdaság kutatásával. Két nemzetközi, kollaboratív kutatói hálózat nőtt ki a feminista szerzőpáros munkásságára építve, a Közösségi Gazdaság Kollektíva (Community Economies Collective, CEC) és a Közösségi Gazdaság Kutatói Hálózat (Community Economies Research Network, CERN). Az akadémián kívül pedig „A gazdaság visszaszerzése" (Taking back the economy, Gibson-Graham et al. 2013) című könyvükkel iránymutatást kívánnak nyújtani a mindennapi ember számára a tekintetben, hogy hogyan járulhat ő hozzá egy igazságosabb, fenntarthatóbb világ felé történő átmenethez. A szerzőpáros abból az állításból indul ki, hogy „a terek soha nem kizárólag kapitalisták" – szerintük

ebben rejlik a lehetőségük arra, hogy „valami mássá váljanak" (Gibson-Graham 2008: 663). A közösségi gazdaság vagy szolidáris gazdaság kutatói a társadalmi-gazdasági és politikai átalakulás kérdését a központba állító közvita szükségességére hívják fel a figyelmet azáltal, hogy egy „alternatív" vagy "emberközpontúbb" gazdaság képét vázolják fel létező társadalmi mozgalmak vizsgálatára, vagy a velük való együttműködésre alapozva. Magyarországon a közösségi vállalkozás fogalmat elsősorban közösségfejlesztéssel foglalkozó szakemberek használják, hangsúlyozva a szervezet demokratikus, alulról szerveződő működését, valamint a környezeti és társadalmi fenntarthatóság elsődlegességét (lásd G. Fekete et al. 2017a: 7). (MM)

G. Fekete Éva – Hubai László – Kiss Julianna – Mihály Melinda (2017a): *Social Enterprise in Hungary*. ICSEM Working Papers, No. 47. The International Comparative Social Enterprise Models (ICSEM) Project.

Gibson-Graham, J. K. (2008): Remarx. In: *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society*, Vol. 20., No. 4.: 659–664.

Gibson-Graham, J-K – Cameron, Jenny – Healy, Stephen (2013): *Take Back the Economy an ethical Guide for Transforming our communities*. University of Minnesota Press.

Mihály Melinda (2017): Mit értünk társadalmi vállalkozás alatt és miért kutatjuk? – Narratívák a nemzetközi szakirodalomból. In: *Észak-Magyarországi Regionális Stratégiai Füzetek*, Vol. 14., No 1.: 40–57.

Társadalmi vállalkozás és társadalmi vállalkozó: az Egyesült Államokban és Európában egyaránt az 1980-as és 1990-es években elterjedt fogalom számos definícióval rendelkezik, ezek két központi jellemzője minden esetben a társadalmi célok és a gazdasági tevékenységek együttes jelenléte (Defourny és Nyssens 2009). A fogalmat leíró első amerikai iskola a társadalmi vállalkozás alapvető jellemzőjének a piaci jövedelemszerzést tekinti (piaci jövedelem iskola). Ezen az iskolán belül először a kereskedelmi nonprofit megközelítés alakult ki, amely a nonprofit szervezetek piaci alapú bevételeit, üzleti tevékenységeit vizsgálta. Később a piaci jövedelem iskola második irányzata, a társadalmi célú vagy misszióvezérelt üzleti irányzat esetében a társadalmi vállalkozások már forprofit vállalatok is lehettek, a szervezeti formák már nem voltak meghatározóak. Emellett a másik jelentős amerikai iskola a társadalmi innovációs megközelítés, mely a változást hozó, újító vállalkozó személyét hangsúlyozza. Végül az európai EMES hálózat elsősorban a társadalmi vállalkozások közösségi jellegét, a demokratikus, részvételt erősítő működésmódot, valamint a profitszétosztás korlátozását hangsúlyozza (Kiss 2018, Mihály 2017). Magyarországon a fogalmak az 1990-es évek végén jelentek meg nemzetközi fejlesztő szervezetek révén, elsőként a társadalmi innovációs iskolához kapcsolódó Ashoka, majd a piaci jövedelem iskolához tartozó NESsT révén (lásd a definíciókat lejjebb). Jelenleg a szakpolitikában – elsősorban az elérhető uniós

források hatására – a legjelentősebb megközelítés az EU definíciója (a 2011-es Social Business Initiative definíció), amely leginkább az EMES kutatóhálózatban is jelen lévő „európai irányzathoz" kapcsolható. (MM, KJ)

Defourny, Jacques – Nyssens, Marthe (2009): Conceptions of Social Enterprise and Social Entrepreneurship in Europe and the United States: Convergences and Divergences. In: *Journal of Social Entrepreneurship*, Vol. 1., No. 1.: 32–53.

Kiss Julianna (2018): *A társadalmi vállalkozások megjelenése, intézményesülése és kapcsolódása a non-profit szektorhoz Magyarországon.* Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Science University Faculty of Social SciencesTudományegyetem , Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, Szociálpolitika program.

Mihály Melinda (2017): Mit értünk társadalmi vállalkozás alatt és miért kutatjuk? – Narratívák a nemzetközi szakirodalomból. In: *Észak-Magyarországi Regionális Stratégiai Füzetek*, Vol. 14., No. 1.: 40–57.

Kiss Julianna és Mihály Melinda

A SZOCIÁLIS ÉS SZOLIDÁRIS GAZDASÁG INTÉZMÉNYI FEJLŐDÉSE ÉS JELENLEGI HELYZETE MAGYARORSZÁGON

Az állami és piaci logika alternatíváját nyújtó, társadalmi és gazdasági célokkal is rendelkező kezdeményezések számos fogalma ismert nemzetközi szinten és Magyarországon is. Ilyen kifejezések a civil társadalom, a nonprofit szektor, a szociális gazdaság, a szolidáris gazdaság, a közösségi vállalkozások vagy a társadalmi vállalkozások. Jelen tanulmányban a társadalmi vállalkozásra fókuszálunk, a fogalom alatt a szociális és szolidáris gazdaság formális és informális szervezeteit értjük. Tanulmányunkban egyrészt felvázoljuk a társadalmi vállalkozásokhoz kapcsolódó intézményi környezet fejlődésének főbb fordulópontjait. Másrészt pedig feltárjuk, hogy hogyan alakították a meghatározó szereplők (az állam, a nemzetközi fejlesztő szervezetek, az EU, a hálózatok és kutatók) Magyarországon a szociális és szolidáris gazdaság formális szervezeteit, illetve hogy a szociális és szolidáris gazdaság érintettjei (társadalmi vállalkozók, kutatók, társadalmi vállalkozás fejlesztők, támogatók) hogyan látják a szektor alakulását.

BEVEZETÉS

Az állami és piaci logika alternatíváját nyújtó, társadalmi és gazdasági célokkal is rendelkező kezdeményezések számos fogalma ismert nemzetközi szinten és Magyarországon is. Ilyen kifejezések a civil társadalom, a nonprofit szektor, a szociális gazdaság, a szolidáris gazdaság, a közösségi vállalkozások vagy a társadalmi vállalkozások is (lásd a szószedetet). E fogalmak sokszor hasonló szervezeti kört takarnak, azonban az elnevezések nem egymás szinonimái, a gazdaság és az állam működéséről alkotott víziójuk különböző, a kapitalizmushoz való viszonyulásukban eltérnek (Kiss 2018, Mihály 2017). A civil társadalom fogalma az állampolgári aktivitást és az államtól való függetlenséget, a nonprofit szektor a profitszétosztás tilalmát és a piaci szektortól való különbözőséget, a szociális vagy társadalmi gazdaság a társadalmi és gazdasági célok kettős jelenlétét, a közösségi gazdaság és szolidáris gazdaság az alternatív gazdasági berendezkedést hangsúlyozza (Kiss 2018). A civil, nonprofit szektor, szociális gazdaság, társadalmi vállalkozás (piaci jövedelem szerinti narratíva) és társadalmi vállalkozó kifejezések domináns narratívái a kapitalizmus keretei között vizionálnak egy emberközpontúbb gazdaságot és társadalmat. Ezzel szemben a közösségi gazdaság és szolidáris gazdaság domináns narratívái a kapitalizmust magát nevezik meg a társadalmi egyenlőtlenségek és környezeti problémák okozójának, és a radikális cselekvést (a kapitalizmus alternatívájának kidolgozását) sürgetik. Az EMES kutatóhálózat – reflektálva az ismeretelméleti különbségekre – egy összevont (integratív) kifejezést alkalmaz. A szociális és szolidáris gazdaság kifejezéssel igyekszik integrálni azokat a kutatókat és kezdeményezéseket, amelyek a kapitalizmus alternatíváját keresik, és azokat a kutatókat és kezdeményezéseket is,

akik és amelyek a kapitalizmus megreformálásában látják az utat egy igazságosabb (a profit helyett emberközpontúbb) gazdasági berendezkedéshez.

Tekintve, hogy a profitközpontúság alternatíváját kereső kezdeményezések köre Magyarországon is diverz, és nincs egységesen elfogadott ismeretelméleti alap a szociális és szolidáris gazdaság kezdeményezései között sem a kezdeményezések, sem a kutatók, sem a szakpolitikai döntéshozók szempontjából, mi is a szociális és szolidáris gazdaság fogalmával dolgozunk, hogy a kezdeményezések legszélesebb körére tudjuk felvázolni az intézményi keretet. Ami a saját pozicionalizáltságunkat illeti, a szolidáris gazdaság/közösségi gazdaság megközelítés áll hozzánk legközelebb. Mi is hisszük, hogy a jelenlegi társadalmi és gazdasági rendszer fenntarthatatlan, és szükségesnek tartjuk a mielőbbi társadalmi-gazdasági átmenet kialakítását. A szolidáris gazdaság és közösségi gazdaság kutatók víziójához illeszkedve fontosnak tartjuk, hogy a szociális és szolidáris gazdaság ne csak egy, a piac és állam funkcióit kiegészítő harmadik, etikusabb gazdasági szektor legyen, hanem egy olyan átfogó program, ami a teljes gazdaság átalakítását teheti lehetővé (Gagyi 2020).

Tanulmányunkban egyrészről felvázoljuk a társadalmi vállalkozásokhoz kapcsolódó intézményi környezet fejlődésének főbb fordulópontjait. Másrészt pedig feltárjuk, hogy hogyan alakították a meghatározó szereplők (az állam, az EU, a nemzetközi fejlesztő szervezetek, a hálózatok és kutatók) Magyarországon a szociális és szolidáris gazdaság formális szervezeteit, illetve hogy a szociális és szolidáris gazdaság érintettjei (társadalmi vállalkozók, kutatók, társadalmi vállalkozás fejlesztők, támogatók) hogyan látják a szektor alakulását. A tanulmány az általunk írt, 2019-ben megjelent, a társadalmi vállalkozásokat és ökoszisztémáikat vizsgáló, az Európai Bizottság megbízásából végzett európai kutatás magyar országjelentésének eredményei alapján készült, annak fő megállapításait foglalja össze, majd elemzi kritikusan (lásd Európai Bizottság 2019).[1] A magyar országjelentésben (Európai Bizottság 2019) a társadalmi vállalkozás fogalmát az uniós definíciónak megfelelően (formális szervezetek, gazdasági, társadalmi és irányítási dimenzió) használtuk, viszont jelen tanulmányban a társadalmi vállalkozást tágan, mint a szociális és szolidáris gazdaság formális és informális szervezeteit értelmezzük. A társadalmi vállalkozás kifejezés használata

1 A kutatást az Európai Bizottság megbízásából az European Research Institute on Cooperative and Social Enterprises (Euricse) és az EMES International Research Network (EMES) koordinálták.
Eredeti – angol nyelvű – verzió: European Commission (2019): *Social enterprises and their ecosystems in Europe. Updated country report: Hungary.* Szerzők: Juliana Kiss and Melinda Mihály. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Available at: https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=21131&langId=en (Letöltve: 2020. február 2.)
Fordítás – magyar nyelvű verzió: Európai Bizottság (2019): *Társadalmi vállalkozások és ökoszisztémáik Európában. Magyar országjelentés.* Szerzők: Kiss Julianna és Mihály Melinda. Fordította: Kiss Julianna. Elérhető: http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4246/

tudatos részünkről annyiban, hogy jelenleg vita folyik a gazdaság átalakulása kapcsán radikális és reformista álláspontot képviselő kutatók között a fogalom definícióját illetően (lásd Coraggio et al. 2015, Defourny és Nyssens 2014), és ebben a vitában mi is hallatni szeretnénk a hangunkat. A szociális és szolidáris gazdaság intézményi kereteinek feltárása során hasonlóan más szolidáris gazdaság kutatókhoz mi is fontosnak tartjuk, hogy túl a demokratikusan és környezettudatosan működő gazdasági egységek sokaságán, a tágabb gazdasági körforgást is megértsük, amely összekapcsolja a gazdaság különböző területén működő szolidáris vállalkozásokat (Gagyi 2020). A szociális és szolidáris gazdaság e tágabb definíciójából kiindulva igyekszünk megérteni a társadalmi vállalkozások mozgásterét alakító intézményi környezetet.

INTÉZMÉNYI FEJLŐDÉS

A szociális és szolidáris gazdaság történetét mind nemzetközi, mind magyarországi szinten több releváns szereplő alakította az évek során. Elsődleges szerepet játszik az állam és az Európai Unió a jogalkotás, szakpolitika, támogatások és szolgáltatások kiszervezése révén. Fontos továbbá a fejlesztő és támogató szervezetek szerepe a szakmai fejlesztés, pénzügyi támogatás és kapcsolatok alakítása révén. A hálózatok és érdekvédelmi szervezetek szerepe, hogy segítsék a társadalmi vállalkozások érdekképviseletét és hálózatosodását. Továbbá az akadémia a kutatási és oktatási tevékenységek révén járulhat hozzá a szektor alakulásához (lásd Kiss – megjelenés alatt). A következőkben a szektor intézményi fejlődésének történetét foglaljuk össze a fenti szereplők által alakított környezet történeti áttekintése által (részletesebb áttekintésért lásd Európai Bizottság 2019).

A szociális és szolidáris gazdaság területén bizonyos jogi formák azonosíthatóak (pl. alapítvány, egyesület, nonprofit gazdasági társaság, szövetkezet, szociális szövetkezet, kft., bt.), a továbbiakban ezeket a formákat vizsgáljuk elsősorban. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy az intézményesült szervezeti forma nem feltétlen szükséges, egyes informális csoportosulások is végezhetnek a szociális és szolidáris gazdasághoz kapcsolódó tevékenységeket. Emellett jelen tanulmányban szakpolitikai és finanszírozási szempontból kifejezetten a támogatási programokban elterjedtebb „társadalmi vállalkozások" kifejezésre koncentrálunk, amelyet mi tágabb értelmében a szociális és szolidáris gazdaság formális és informális gazdaság szervezeteiként értelmezünk és használunk a tanulmány során.

Bár jelen írásban a kiválasztott jogi formák rendszerváltás utáni fejlődését elemezzük, fontos megjegyezni, hogy rendelkeznek előzményekkel, melyek jelentős mértékben befolyásolták a modernkori történetüket is. Az egyesületek és alapítványok évszázadok óta ciklikus fejlődést mutattak (Bartal 2005), helyzetüket az államszocializmus ideje alatt

(1949–1989) korlátozott autonómia és erős állami kontroll jellemezte (Harsányi és Szémán 1999), például 1959-ben teljesen eltörölték az alapítványok jogi formáját. A 19. század második felében megerősödő szövetkezetek (először az 1875. évi XXXVII. kereskedelmi törvényben nevezték meg őket) ebben az időszakban az erőltetett szövetkezetesítés révén szintén állami ellenőrzés alá kerültek, ahogy a közkereseti társaságok, betéti társaságok és részvénytársaságok jogi formáiban működő hagyományos vállalkozások is – amelyek szintén megjelentek az 1875. évi XXXVII. kereskedelmi törvényben. Az államszocialista rendszerben tehát működtek egyes nonprofit és forprofit szervezetek, azonban erőteljes állami kontroll mellett, mely azonban elsősorban a fennálló gazdasági és jóléti rendszer problémái miatt az 1970-es és főként az 1980-as években enyhült (lásd pl. Horváth 2010; Soós 2015).

Az 1989-es rendszerváltás utáni években az egyes jogi formákat szabályozó új jogi keretek jöttek létre. Az alapítványok jogi formáját az 1987. évi 11. törvényerejű rendelet már a rendszerváltás előtt visszaállította, az egyesületeket pedig az 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról szabályozta. Emellett egyéb jogszabályok segítették a nonprofit szektor kialakulását és megerősödését, például kedvező adózási környezetet biztosítva. Megélénkült továbbá az állampolgárok aktivitása, önkéntessége is ilyen téren, sokan vettek részt szervezetek alapításában, működtetésében. Az egyesületek és alapítványok megerősödését nemzetközi támogatók (államok és magán szervezetek) is segítették (Nagy és Nizák 2009), akik alapvetően a demokráciában betöltött szerepüket tekintették elsődlegesnek, gazdasági potenciáljukat kevésbé. Főként e trendek hatására néhány év alatt az egyesületek és alapítványok száma két-háromszorosára nőtt, ami 1994-re 40 000 szervezetet jelentett (Bényei et al. 2007) – ma ez a szám 54 000 körüli (KSH 2019).

Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy nem csupán alulról szerveződő csoportok és közösségek, hanem – elsősorban a kedvező adózási feltételek miatt – állami intézmények és önkormányzatok is elkezdtek létrehozni nonprofit szervezeteket (főként alapítványokat), majd 1993-ban három új, elsősorban állami alapítású, így alacsony autonómiájú nonprofit jogi forma – közhasznú társaság, köztestület és közalapítvány – is megjelent. Az új jogi formák bevezetése elsősorban a közfeladatok nem állami szereplők általi ellátásának elősegítését célozta, e szervezetek az állami és önkormányzati támogatások és szerződések többségét megszerezték. E jelenségek révén indult a szektor polarizációja ebben az időszakban, amely a mai napig jellemző (Bocz 2009).

AZ EGYESÜLETEK ÉS ALAPÍTVÁNYOK JELLEMZŐI

Alapítvány	Eredetileg közérdekű céllal létrehozható jogi személy, azonban ezt a 2013-as jogszabályi változások tágították, ma már egyéb célokra is alapítható. Alapítója magánszemély vagy jogi személy (egy vagy több) lehet. Gazdasági-vállalkozási tevékenységet elsődlegesen nem, csak a teljes bevétel 60%-áig végezhet. Nyereségét nem oszthatja fel, alapcéljainak megfelelően kell azt visszaforgatnia a szervezet működésébe. Fő döntéshozatali szerve a kurátor (egy személy) vagy kuratórium (több személy).
Egyesület	Tagjai közös, tartós céljainak megvalósítására, tehát nem feltétlen közérdek szolgálatára létrehozható jogi személy. Alapításához legalább 10 tag szükséges (magán vagy jogi személy). Tagjai tagdíj fizetésére kötelezettek. Gazdasági-vállalkozási tevékenységet elsődlegesen nem, csak a teljes bevétel 60%-áig végezhet. Nyereségét nem oszthatja fel, alapcéljainak megfelelően kell visszaforgatnia a szervezet működésébe. Fő döntéshozó szerve a tagokból álló közgyűlés, ahol az „egy ember, egy szavazat" elve érvényesül.

Forrás: Európai Bizottság 2019 alapján saját szerkesztés

A szövetkezetek jogi formája szintén megújult a rendszerváltás után (a 1992. évi, szövetkezetekről szóló I. törvény alapján), ahogy a hagyományos vállalkozások jogi formája is (az 1988. évi VI. törvény „a gazdasági társaságokról" és a 1989. évi XIII. törvény „a gazdálkodó szervezetek és a gazdasági társaságok átalakulásáról" alapján). A forprofit szervezetek száma gyorsan növekedett, viszont közöttük a kényszervállalkozások aránya magas volt. A kényszervállalkozások létrejötte a rendszerváltás után kialakuló gazdasági válságidőszakhoz (a tsz-ek összeomlása és a nehézipar leépülése) köthető, amelyet az időszakra jellemző neoliberális gazdaságpolitika (ezen belül a privatizáció és az állami jóléti szolgáltatások leépítése) tovább mélyített. Sok, a munkáját elveszített ember számára nem maradt más kiút az elszegényedésből, mint egy (kényszer)vállalkozás elindítása. A szövetkezetek száma csökkent, melynek oka elsősorban a mezőgazdasági szektor szerkezetének átrendeződésében, az államszocializmusban betöltött szerepükben, és az állampolgárok és döntéshozók ehhez kapcsolódó negatív attitűdjeiben keresendő (G. Fekete et al. 2017a), valamint abban, hogy a szervezeteket az időszak állami gazdaságpolitikája nem támogatta. A szövetkezetek nagy számban szüntették be tevékenységüket vagy váltottak jogi formát – többnyire valamilyen forprofit vállalkozásként működtek tovább.

SZÖVETKEZETEK, FORPROFIT SZERVEZETEK JELLEMZŐI

Szövetkezet	A tagjai gazdasági és társadalmi – pl. kulturális, szociális, oktatási, egészségügyi – szükségleteinek kielégítésére irányuló tevékenységet végző, nem feltétlen közérdekű céllal alapított jogi személy. Alapításához legalább 7 tag szükséges (magán vagy jogi személy, a jogi személyek aránya nem haladhatja meg a 20%-ot). Gazdasági-vállalkozási tevékenységet elsődlegesen végezhet. Nyereségét feloszthatja, azonban legalább felét a tagok személyes közreműködésének arányában, valamint közösségi alapot is létrehozhat. Fő döntéshozó szerve a tagokból álló közgyűlés, ahol az „egy ember, egy szavazat" elve érvényesül.
Hagyományos vállalkozás (pl. kft.)	Elsődlegesen gazdasági-vállalkozási tevékenység végzése céljából létrehozható, közérdekű célokkal többnyire nem rendelkező jogi személy. Nyereségét szabadon feloszthatja. Fő döntéshozó szervét tekintve a részvételi döntéshozatal nem kötelező.

Forrás: Európai Bizottság 2019 alapján saját szerkesztés

Miután 1993-ra a nonprofit és forprofit szektorok jogi alapjai megszülettek, az intézményi struktúra kialakult, a következő időszakra az egyes szektorok intézményesülése, a szervezetek méretének növekedése volt jellemző (G. Fekete et al. 2017a). Ezt új jogszabályok és támogatási konstrukciók, finanszírozási lehetőségek segítették elő. Jelentősebb jogszabály volt a nonprofit szektor szempontjából a 1997. évi CLVI. törvény a közhasznú szervezetekről (közhasznúsági törvény), amely lehetővé tette a közhasznú és a kiemelkedően közhasznú státusz megszerzését bizonyos jogi formájú szervezetek számára (pl. egyesületek, alapítványok, közalapítványok, közhasznú társaságok), melyek a társadalom és az egyén közös érdekeinek kielégítésére irányuló tevékenységeket végeztek – ily módon a szervezet tevékenysége, nem pedig önmagában a jogi formája vált meghatározóvá, például egyes adókedvezmények, támogatások odaítélésekor vagy közfeladatok szerződéses kiszervezése esetén. Továbbá ekkor vezették be az 1%-os törvényt (A személyi jövedelemadó meghatározott részének az adózó rendelkezése szerinti felhasználásáról szóló 1996. évi CXXVI. törvény), mely lehetővé tette, hogy az állampolgárok maguk döntsenek civil szervezetek támogatásáról. Ekkor alakult meg a civil szervezetek működési és projekt támogatásaival foglalkozó Nemzeti Civil Alap is, és ide kapcsolódik többek között a 2000. évi CXLI. törvény az új

szövetkezetekről, amely ismét átalakította a jogi formát, alapvetően üzleti és nem társadalmi szervezetekként kezelve őket (Petheő et al. 2010).

Ez az időszak az Európai Unióhoz való csatlakozást készítette elő, így az állam és a civil szektor közötti partnerséget és együttműködést hangsúlyozó EU-s irányelvek irányába mutató jogszabályok és finanszírozási konstrukciók születtek (G. Fekete et al. 2017a). Ezek az egyben nagyobb összegű, bürokratikusabb pályázati programok, mint a PHARE előcsatlakozási alapok, a korábbi, az országból kivonuló donorszervezetek támogatásai helyébe léptek (Nagy és Nizák 2009). Továbbá ebben az időszakban jelentek meg az első fejlesztő szervezetek, amelyek kifejezetten társadalmi vállalkozásokkal foglalkoztak. Az Ashoka 1995 óta működik Magyarországon, megközelítésében a társadalmi vállalkozók „a társadalom legsürgetőbb társadalmi, kulturális és környezeti kihívásaira adott innovatív megoldásokkal rendelkező személyek. Ambiciózusak és kitartóak – fontos ügyeket oldanak meg, és új ötleteket adnak rendszerszintű változásokra" (Social entrepreneurship, n.d., saját fordítás) – itt tehát az újítás és a rendszerszintű változás az elsődleges, viszont az nincs definiálva, hogy a „rendszer" milyen irányú változtatása lenne a kívánatos. A NESsT 2001-ben jelent meg, a társadalmi vállalkozás értelmezésében „tudatosan tervezett és működtetett vállalkozói tevékenység, ami társadalmi problémák innovatív megoldására jött létre" (Tóth et al. 2011: 6) – itt tehát a jelentős társadalmi hatás és a pénzügyi – piaci alapú – fenntarthatóság válik elsődlegessé (a társadalmi vállalkozások definícióinak irányzatairól lásd a szószedetet).

A 2004-es EU-csatlakozás utáni évek szintén új korszaknak tekinthetőek. Jogi szempontból ekkor vált relevánssá a szociális gazdaság fogalma Magyarországon, elsősorban a szövetkezetekről szóló 2006. évi X. törvény valamint a szociális szövetkezetekről szóló 141/2006. (VI. 29.) kormányrendelet által, amely bevezette a szociális szövetkezetek jogi formáját, továbbá közösségi, társadalmi elemeket erősített az egyéb „hagyományos" szövetkezetekben is (Petheő et al. 2010). A szociális szövetkezeteket a jogalkotó – az uniós fogalomrendszert átvéve – a szociális gazdaság fő építőkövének tekintette, e minőségükben részesültek később pályázati támogatásban is. Továbbá ebben az évben jelent meg a nonprofit gazdasági társaság jogi formája is (a 2006. évi IV. törvény a gazdasági társaságokról), ezzel célozva a többnyire állami alapítású közhasznú társaságok működésének hatékonyabbá tételét azzal, hogy átalakulhattak nonprofit gazdasági társasággá. A nonprofit gazdasági társaságok száma az évek során 1690 szervezetről (2006) 3600-ra nőtt (2018) (lásd: www.ksh.hu).

SZOCIÁLIS SZÖVETKEZETEK, NONPROFIT GAZDASÁGI TÁRSASÁGOK JELLEMZŐI

Nonprofit gazdasági társaság	Nem feltétlen közérdekű céllal létrehozott jogi személy, azonban a közhasznú társaságok utódaiként gyakran rendelkezik társadalmi célokkal. Alapítója magánszemély vagy jogi személy (egy vagy több) lehet. Üzletszerű gazdasági tevékenységet csak kiegészítő jelleggel folytathat. Nyereségét nem oszthatja fel, vissza kell forgatnia a szervezet működésébe. Fő döntéshozatali szerve a taggyűlés, ahol a szavazati jog a tagok vagyoni hozzájárulása szerint oszlik meg.
Szociális szövetkezet	Munkanélküli, hátrányos helyzetű tagjai számára munkahelyteremtés, illetve szociális helyzetük egyéb módon történő javítása céljából létrehozott jogi személy. Alapításához legalább 7 tag szükséges (magán vagy jogi személy, a jogi személyek aránya nem haladhatja meg a 25%-ot, azonban 2016-os törvényi változások óta kötelező intézményi taggal rendelkezniük – ez lehet önkormányzat, nemzetiségi önkormányzat vagy karitatív tevékenységet ellátó közhasznú jogállású szervezet). Gazdasági-vállalkozási tevékenységet elsődlegesen végezhet. Nyereségét feloszthatja, azonban legalább felét a tagok személyes közreműködésének arányában, valamint közösségi alapot is létrehozhat. Fő döntéshozó szerve a tagokból álló közgyűlés, ahol az „egy ember, egy szavazat" elve érvényesül.

Forrás: Európai Bizottság 2019 alapján saját szerkesztés

A szociális gazdaság fogalmát több támogatási konstrukció használta, kiemelendő a Regionális Fejlesztési Operatív Program (ROP), amely a fogalmat elsősorban a munkaerőpiacon hátrányos helyzetű emberek foglalkoztathatóságának javítása szempontjából alkalmazta (Tóth et al. 2011). A ROP 3.2.2 konstrukció nonprofit foglalkoztatási projektek megvalósítását finanszírozta a szociális gazdaságban. Az Equal program a munkaerőpiaci esélyegyenlőség megteremtésére irányuló innovatív kezdeményezéseket támogatott. A szociális szövetkezet, mint új jogi forma elterjedését több állami program igyekezett elősegíteni, ugyanis e szervezeti formát tekintette a szociális gazdaság alapvető szereplőjének. Ilyen volt a Szövetkezz 2007 és 2009 program (központi költségvetésből), mely a szervezetek számának növekedését tűzte ki célul, majd a TÁMOP 2.4.3 program (B és D konstrukciója, EU-s támogatással), mely az alacsonyabb gazdasági teljesítményű régiókban élő, hátrányos helyzetű, munkanélküli csoportok foglalkoztatását célozta (NGM 2013). A szociális szövetkezetek száma a

programok hatására gyorsan megnőtt, 2011-re kb. 250 szociális szövetkezet működött, ma pedig ez a szám 3000 szervezet körüli (Európai Bizottság 2019).

A kutatói érdeklődés szintén ekkor vált jelentősebbé a szociális gazdaság és a társadalmi vállalkozások iránt (lásd pl. Csoba et al. 2007, Petheő 2009) – korábban elsősorban a nonprofit szektort kutatták (lásd pl. Nonprofit Kutatócsoport kutatásai), illetve az etikus, érték-alapú, felelős vállalkozások területe volt még kutatott (lásd pl. Pataki és Radácsi 2000). A kutatás mellett a terület oktatásával is ekkor kezdtek el foglalkozni: 2006-ban a Budapesti Corvinus Egyetemen (BCE) indult el az első egyetemi kurzus a társadalmi vállalkozásokról és szociális gazdaságról.

2010 fontos fordulópont a szociális és szolidáris gazdaság intézményi alakulása szempontjából. A civil szervezetek környezetének jelentős és folyamatos romlása figyelhető meg az elmúlt évtizedben (USAID 2018), jellemző a paternalista és központosító állami hozzáállás, a kritikus vagy érzékeny témákkal foglalkozó szervezetek támogatásokból való kizárása, esetenként támadása és megbélyegzése, a támogatások átláthatóságának hiánya (Nagy 2016; Edmiston et al. 2016; Szabó és Márkus 2015).

E tendenciák több jogszabályban is megjelennek. Az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról szóló 2011. évi CLXXV. törvény (melyet civil törvénynek is neveznek) megváltoztatta a közhasznúság fogalmát olyan módon, hogy annak csupán egy fokozata maradt, amely közfeladat ellátásához kapcsolódik (ez korábban a kiemelkedően közhasznú szervezetek esetében volt elvárás), így a közhasznúság fogalma egyre inkább az állami feladatok átvállalásának szinonimája lett a társadalom és az egyén közös érdekeit ellátó tevékenységek helyett (Sebestény 2016). E törvény hatására csökkent a közhasznú minősítéssel rendelkező szervezetek aránya: míg 2013-ban a szervezetek 55%-a volt közhasznú, addig ez az arány 2016 végére 19%-ra esett (KSH 2018). A 2017. évi LXXVI. törvény a külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról az évente több mint 22 200 euró nemzetközi támogatást (ide nem értve az uniós támogatásokat) kapott egyesületek és alapítványok működését korlátozza, a jogszabály alapján kötelező külföldről támogatott szervezetként regisztrálniuk, és ezt kommunikálniuk kell a honlapjukon, az általuk kiadott sajtótermékekben és egyéb kiadványokban. A szociális szövetkezetek autonómiája is csökkent. E szervezetek legújabb szabályozása kötelezővé tette számukra, hogy intézményi tagok (önkormányzatok, nemzetiségi önkormányzatok vagy jogszabályban meghatározott karitatív tevékenységet ellátó közhasznú jogállású szervezetek) is részt vegyenek a működésükben (2016. évi CXLV. törvény egyes foglalkoztatási tárgyú törvények módosításáról). E törvényeket hazai és nemzetközi körökben, szakmai szervezetekben is tiltakozás fogadta, azonban e tiltakozások ellenére érvénybe léptek.

Mindeközben a társadalmi vállalkozás fogalmának ismertsége az elmúlt években egyre növekszik. Az Ashoka és NESsT mellett új fejlesztő szervezetek és programok jelentek

meg a szociális gazdaság és kifejezetten a társadalmi vállalkozások területén, gyakran üzleti logikára építve, elsősorban a piaci bevételek növelését, a piaci alapú fenntarthatóságot, a társadalmi hatás mérhetőségét hangsúlyozva (pl. Civil Support, Kreáter). Megjelentek a téma iránt érdeklődő bankok (pl. Erste, MagNet, UniCredit), és piaci tanácsadó cégek (pl. PwC, McKinsey). Elindult az első olyan program, amely társadalmi hasznosságú befektetést kínált társadalmi vállalkozásoknak (Impact Accelerator). Változott továbbá az Ashoka és a NESsT megközelítése is: míg az 1990-es években inkább a civil társadalom szereplőit, nonprofit szervezeteket fejlesztettek, ma már a piaci alapú fenntarthatóság hangsúlyosabb és a támogatottak között forprofit szervezetek is megjelentek, pl. 2009 óta a NESsT hagyományos vállalkozásokat is szerepeltet a portfóliójában (Kiss 2018). A társadalmi vállalkozás domináns magyarországi értelmezéseiben eszerint a társadalmi célok piaci, üzleti eszközökkel történő megoldása vált hangsúlyossá. A társadalmi vállalkozás Magyarországon jellemző értelmezése eszerint nem illeszkedik a szolidáris gazdaság víziójához, hiszen a kapitalizmust inkább megreformálni, mint lebontani igyekszik.

Az utóbbi években megjelentek a szociális gazdasággal, társadalmi vállalkozásokkal kapcsolatos szövetségek is, elindult egyfajta hálózatosodás (ez korábban a civil szervezetekre, egyes célcsoportokkal, pl. fogyatékkal élők egyes csoportjaival foglalkozó szervezetekre volt inkább jellemző). Ilyen hálózatok a 2010-ben alapított Szociális Szövetkezetek Országos Szövetsége (SzoSzöv), a 2014-ben alapított Adományboltok Országos Szövetsége (ADSZ), a 2016-ban alapított Magyar Szociális Farm Szövetség, és a 2015-ben alapított Társadalmi Vállalkozások Országos Szövetsége (TAVOSZ). E szövetségek hatása a szakpolitikára azonban igen limitált.

Az utóbbi időben a tudományos érdeklődés, a kutatások és akadémiai programok száma is egyre növekszik. A Debreceni Egyetem (DE) 2014-ben indította el a szociális munka és szociális gazdaság mesterszakot (SOWOSEC), az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) közösségi és civil tanulmányok mesterképzési szakán fontos téma a közösségi gazdaság. A Miskolci Egyetem (ME) helyi foglalkoztatás fejlesztés témájában kínál képzést. A Pannon Egyetem (PE) az I-SICS Nemzetközi Társadalmi Innovációs versenyt rendezte meg (International Social Innovation Competition), a Pécsi Tudományegyetem (PTE) Simonyi Üzlet és Gazdaságfejlesztési Központja és a Central European University (CEU) is foglalkozott nyári egyetemén a témával (SENSES 2017).

Talán a legújabb és legmeghatározóbb fejlemény, hogy elsősorban a 2011-es EU-s Social Business Initiative (Kezdeményezés a társadalmi vállalkozásért) hatására jelenleg a társadalmi vállalkozások elsősorban a foglalkoztatáspolitika fókuszában vannak, és főként munkaerőpiaci integrációhoz kapcsolódó támogatásokban részesülnek. 2016-ban a Gazdasági Fejlesztési és Innovációs Operatív Program (GINOP) keretében elindult egy kiemelt projekt („Társadalmi vállalkozások ösztönzése – GINOP-5.1.2 kiemelt projekt"), amely

kifejezetten társadalmi vállalkozásokat támogat, melyeket a következőképpen definiál: „társadalmi vállalkozásnak tekinthetőek azon nonprofit és civil szervezetek, amelyek társadalmi célkitűzéseik mellett üzleti területen megvalósítható célkitűzésekkel is rendelkeznek, gazdálkodásuk eredményét a társadalmi cél érdekében visszaforgatják, költségvetésükben és szervezeti működésükben érvényesítik a részvételen alapuló döntéshozatal elvét" (Nemzetgazdasági Minisztérium – NGM 2015: 6). A kiemelt projekthez kapcsolódva már működő vagy újonnan alakított társadalmi vállalkozások számára pályázati felhívások (GINOP 5.1.3-16, GINOP-5.1.7-17) is megjelentek az elmúlt években (NGM 2016, NGM 2017). E felhívások az uniós SBI definíciót hivatkozzák (a programokat az ESZA társfinanszírozza), ahol a társadalmi és üzleti szempontok mellett a részvételi döntéshozatal, az érintettek bevonása is fontos szempontként fogalmazódik meg. A hátrányos helyzetű régiókban megvalósuló projekteket támogató program alapvető célja a tartós foglalkoztatási lehetőségek létrehozása. Ennek megfelelően a pályázatban kötelező a célcsoportból (álláskeresők vagy közfoglalkoztatottak, akik 50%-ának hátrányos helyzetűnek vagy megváltozott munkaképességűnek kell lennie) új munkavállalókat alkalmazni (NGM 2016). A pályázati források mellett társadalmi vállalkozások számára elérhető kamatmentes hitel is, a Foglalkoztatás ösztönzése célú Hitelprogramban (GINOP 8.8.1.-17), ha a foglalkoztatást ösztönző beruházásokat valósítanak meg. E konstrukciók mellett a társadalmi innováció és szolidáris gazdaság fogalmai is megjelennek egyes programokban. A közfoglalkoztatás alapjain szerveződő szociális szövetkezeteket célzottan támogatja a központi költségvetésből a „Fókuszban az önkormányzati tagsággal rendelkező közfoglalkoztatás alapjain szerveződő szociális szövetkezetek" program, amely a foglalkoztatás előmozdítása érdekében összekapcsolja a szociális szövetkezeteket a közfoglalkoztatással (a fő szereplők és elérhető támogatások összefoglalását lásd: Európai Bizottság 2019 4. fejezet). A közfoglalkoztatás alapjain szerveződő szociális szövetkezetek támogatására (pénzügyileg önfenntartóvá tételének erősítésére) vonatkozó támogatási programot a Belügyminisztérium írta ki, eddig 199 önkormányzati kötődésű szociális szövetkezetet támogatott (Mihály 2019a).

A SZOCIÁLIS ÉS SZOLIDÁRIS GAZDASÁG AZ ÉRINTETTEK PERSPEKTÍVÁJÁBÓL

A szociális és szolidáris gazdaság szereplői, bár forprofit formában is működhetnek, jellemzően a szövetkezeti vagy a civil szférából kerülnek ki (lásd G. Fekete et al. 2017b). A magyar országtanulmányhoz kapcsolódó kutatás keretében 2018 tavaszán 35 kérdőívet dolgoztunk fel, amelyeket a közszféra képviselői, kutatók, fejlesztő szakemberek és támogatók töltöttek

ki, és egy szakértői találkozót szerveztünk (2018 szeptemberében), amelyen 12 eltérő hátterű szakértő (közszféra képviselői, kutatók, fejlesztő szakemberek és támogatók) vett részt.

A magyar országtanulmány (Európai Bizottság 2019) készítése során végzett kutatásunk megkérdezettjei kiemelték az államszocializmus szerepét, mind a szövetkezetek, mind a civil szektor fejlődése szempontjából. A kérdőív több válaszadója hangsúlyozta, hogy az államszocializmus alatt a szövetkezetekkel kapcsolatban negatív emlékek alakultak ki, amelyek az államszocializmus összeomlása után akadályozták az új szövetkezetek megjelenését (Európai Bizottság 2019). Mindazonáltal az uniós csatlakozást követően, a kiskereskedelmi szektorban egyre egyenlőtlenebbé váló hatalmi viszonyok (kiskereskedelmi lánc és termelő) következtében illetve az Európai Unió hatására megnövekedett az érdeklődés a Termelési és Értékesítési Szövetkezetek alapítására is. A Termelési és Értékesítési Szövetkezetek (TÉSZ) azonban a piaci integrációt célozzák, azaz a TÉSZ-ek szószólói a globális világgazdaságba történő integrációban látják a szövetkezetek szerepét (lásd Kovács et al. 2019). Ez a fajta megközelítés mérsékli ugyan, de megszüntetni nem tudja a termelők kiszolgáltatottságát a kiskereskedelmi láncokkal szemben, illetve szembe megy a szolidáris gazdaság és a szövetkezeti mozgalom víziójával (ibid.). Másrészről a szociális szövetkezetek elterjedése – melynek oka alapvetően az elérhető uniós és állami támogatás volt, nem pedig alulról szerveződő közösségi folyamatok – mutatja a társadalmi problémák üzleti megoldásai felé irányuló érdeklődés erősödését. Ez a növekedés ugyanakkor elsősorban az EU és az állami szakpolitika hatásának, nem pedig alulról felfelé irányuló folyamatoknak köszönhető (Európai Bizottság 2019).

Több kérdőíves válaszadó jelezte, hogy a civil és nonprofit szektor rendkívül gyors fejlődésen ment keresztül az rendszerváltás után. Ez a növekedés statisztikailag is kimutatható a szektor fő mutatói – a szervezetek száma, bevételek reálértéke és a foglalkoztatottak száma alapján is. Ugyanakkor az állampolgári aktivitás és önkéntesség mértéke nem erősödött hasonló mértékben (Lásd CIRIEC 2012, Perpék 2017 in Európai Bizottság 2019).

A rendszerváltás után a szociális és szolidáris gazdaság szereplőinek mozgásterét jelentősen alakították nemzetközi fejlesztő szervezetek, az Európai Unió és az állam.
A nemzetközi fejlesztő szervezetek szerepe a rendszerváltás után jelentős volt. Hasonlóan Kelet-Közép-Európa más országaihoz (Baturina et al., megjelenés alatt) Magyarországon is megjelentek a civil szektort stabilizálni kívánó nemzetközi fejlesztő szervezetek és ezek között a társadalmi vállalkozók megerősítését célzó Ashoka és a társadalmi vállalkozásokat segítő NESsT, aminek célja eredetileg az volt, hogy a civil szervezetek pénzügyi fenntarthatóságát a piaci jövedelemszerzési képességükön keresztül növeljék. A közösségi gazdaság, szolidáris gazdaság vagy szociális gazdaság a rendszerváltás első évtizedében nem volt meghatározó Magyarországon. Nem tudunk akkoriban Magyarországon aktív olyan fejlesztő szervezetről, ami ezeket a koncepciókat használta volna.

A társadalmi vállalkozásokat fejlesztő nemzetközi szervezetek[2] szerepe elsődleges fontosságú a fogalom bevezetésében, nagymértékben népszerűsítették a „társadalmi vállalkozás" és „társadalmi vállalkozó" kifejezést, és megközelítéseik jelentősen formálták a fogalom magyarországi értelmezését. A „társadalmi vállalkozó" és a „társadalmi vállalkozás" (azaz a civil szervezetek piacról szerzett jövedelmének erősítése) olyan fogalmak, amelyeket nemzetközi fejlesztő szervezetek úgy vezettek be, hogy kevéssé reflektáltak a magyar kontextusra. Magyarország a globális gazdaságban betöltött félperifériás helyzete, a magas adóterhek, a jóléti szolgáltatások leépítése vagy a szövetkezetekkel szembeni ellenérzések, mind olyan jellemzői a magyar kontextusnak, amelyeket fontos lenne figyelembe venni a társadalmi vállalkozások fejlesztése során. Ezenfelül maguk a „társadalmi vállalkozás" és „társadalmi vállalkozó" fogalmak is olyan narratívákba illeszkednek, amelyek kritizálhatóak.
A társadalmi vállalkozó narratívája például a „hős vállalkozók" sikertörténetein alapul (Drayton 2006, Ashoka 2012). Ennek a narratívának azonban veszélye, hogy „politikátlanítja" a társadalmi változást (Dey és Steyaert 2010, Cho 2006, bővebben lásd: Mihály 2017), azaz olyan „optimista képet ad a társadalmi változásról", amelyet a racionalitás, hasznosság, haladás és individualizmus jellemez, és ezáltal „politikátlanít", azaz túlságosan leegyszerűsít természeténél fogva komplex kérdéseket a társadalmi változással kapcsolatban (Dey és Steyaert 2010: 86). Amikor a „társadalmi vállalkozók olyan értékek mentén cselekszenek, amelyeket ők társadalmilag hasznosnak nyilvánítottak, akkor máris azzal az ismeretelméleti és politikai feltevéssel élnek, hogy képesek közvetíteni, hogy mi számít közérdeknek. A társadalmi érték, vagyis annak meghatározása, hogy mi rejlik a társadalom/közösség tagjainak közös érdekében tipikusan deliberatív folyamat, azaz a társadalom/közösség fontos, hogy részt vegyen azokban a döntésekben, amik őket közvetlenül érintik. A társadalmi célok meghatározásában és elérésében a társadalmi vállalkozó narratíva ezzel szemben egy olyan egyénközpontú („subject-centred"), piacorientált megközelítést támogat amely teljességgel mellőzi a deliberatív/politikai folyamatokat" (Cho 2006: 49), ezáltal megkérdőjelezhetővé téve a társadalmi vállalkozó által szervezett társadalmi vállalkozás legitimitását.

A Magyarországon jelentős szerepet betöltő NESsT a társadalmi vállalkozás piaci jövedelem szerinti narratívájára épített, azaz a civil szervezetek pénzügyi fenntarthatóságát a

2 A nemzetközi fejlesztő szervezeteken túl a 2000-es években hazai fejlesztő szervezetek is elkezdtek foglalkozni a társadalmi vállalkozások területével (pl. Civil Support Közhasznú Nonprofit Kft. – civilsupport.hu, Kreater Társadalmi Innovációs Ügynökség - igenschool.info, lásd Európai Bizottság 2019). E szervezetek megközelítései többnyire illeszkednek a NESsT által is képviselt, a társadalmi vállalkozások piacról szerzett jövedelem narratívájába, mely a kapitalizmus keretei között képzeli el a társadalmi vállalkozásokat, és a magyar kontextusra kevéssé reflektál.

piaci jövedelemszerzési képességükön keresztül kívánta megerősíteni.[3] A társadalmi vállalkozás piaci jövedelem szerinti narratívája azért vitatható, mert olyan belső logikát támogat, amely beleilleszkedik a neoliberális diskurzusba, és legitimálja a jóléti állam leépítését (Davies 2014: 72). Amin (2009) emiatt fontosnak tartja, hogy a szakpolitika felismerje a piaci és a jóléti célok közötti feszültséget és óvatosságra int a jóléti állam privatizáción keresztüli erodálódását illetően. Mivel minőségi különbség van az állam és a társadalmi vállalkozások által nyújtott jóléti szolgáltatásokban, „nem engedhetjük, hogy a szociális gazdaság jóléti funkciója az állam szerepének lemásolása vagy helyettesítése legyen" (Amin 2009: 8).

A szociális és szolidáris gazdaság alakításában jelentős szerepe van az Európai Uniónak mind Kelet-, mind Nyugat-Európában. A globális gazdaság centrumországainak számító nyugat-európai országokban azonban kiépültebb a jóléti állam (diverzebb a támogatási struktúra és több normatív alapú támogatás érhető el), illetve a jóléti állam kiépültségéből adódóan is jelentősebb az EU-s fejlesztési források nemzetállami vagy regionális társfinanszírozásának mértéke, illetve a szociális és szolidáris gazdaság szervezetei (civil szektor, szövetkezetek, stb.) számára is jelentősebb mozgástér marad az érdekérvényesítésre. A globális gazdaság félperifériáján lévő Kelet-Európában ezzel szemben kevésbé kiépült a jóléti állam és kevesebb normatív támogatás érhető el, az európai uniós források és az azokhoz kapcsolódó szabályozások (pl. szociális szövetkezetek) jelentősen befolyásolják a szociális és szolidáris gazdaság alakulásának irányát (Baturina et al., megjelenés alatt), illetve a szociális és szolidáris gazdasághoz kapcsolódó érdekérvényesítő szervezetek kevésbé kiépültek, és a mozgástér is szűk számukra az érdekeik érvényesítésére.

Az Európai Unió szakpolitikáiban az 1990-es évek vége óta a „társadalmi vállalkozás" és „társadalmi innováció" egyre inkább meghatározó (Fougère, Segercrantz, Seeck 2017). Illeszkedve az inkluzív növekedés, teljes foglalkoztatás és a „versenyképes társadalmi piacgazdaság" eszményébe, az Európai Bizottság stratégiai jelentőségűnek nyilvánította a társadalmi vállalkozást és szociális gazdaságot a területi kohézió és a társadalmi integráció elérése érdekében (Európai Bizottság 2011). Új gazdasági növekedési stratégiájának integráns részeként az Európai Unió kiemelten támogatja a foglalkoztatási szerepet betöltő társadalmi vállalkozásokat (lásd: Európai Parlament és Európai Bizottság 2013). A társadalmi vállalkozást az európai uniós szakmai anyagokban (lásd pl. Európai Bizottság 2011) azonban mind a gazdasági növekedés motorjának, mind a társadalmi problémák megoldásának tekintik (Fougère, Segercrantz, Seeck 2017), elfedve ezzel a gazdasági növekedés társadalmi egyenlőtlenségeket és környezeti terheket generáló hatását. Ezen felül a társadalmi

3 A 2000-es évektől pedig a civil szervezetek vállalkozói lábának erősítésén túl a vállalkozói jogi formákban (kft., bt.) működő szervezetek számára igyekeztek segíteni a társadalmi cél erősítését.

vállalkozás/szociális gazdaság diskurzus alapjaiban „pozitív": Az Európai Bizottság értelmezésében a társadalmi vállalkozás olyan vállalkozás, amely egy társadalmi cél (közjó) elérése érdekében gazdasági tevékenységet folytat, gyakran társadalmi innováció formájában. A társadalmi innováció mögötti érvelési logika körkörös: a társadalomban olyan problémák vannak, amik megoldásához új megközelítésekre van szükség – a társadalmi innovációt sikeresebbnek tekinti a szakpolitika mint más alternatívákat – így társadalmi innovációra jobban van szükségünk, mint más alternatívákra (Fougère, Segercrantz és Seeck 2017).

A magyar állam többnyire az európai uniós forrásokhoz kapcsolódva támogatta a szociális és szolidáris gazdaság szervezeteit. A támogatás szakpolitikai érvelésében, illeszkedve az EU-s irányelvekhez, a magyar állami támogatás főként a szociális és szolidáris gazdaság szervezeteinek munkaerőpiaci-integrációs szerepének erősítését célozta. A szociális és szolidáris gazdaság jogi formái közül sokáig kiemelt figyelmet kaptak a szociális szövetkezetek. A szociális szövetkezetek alapítására elérhető támogatási programok egyaránt illeszkedtek az Európai Unió kohéziós és társadalmi integrációs politikájához, tehát hátrányos helyzetű régiókban élő, hátrányos helyzetű, munkanélküli csoportok foglalkoztatását és taggá válását kívánták elérni olyan szociális szövetkezetekben vagy más nonprofit szervezetekben, amelyek az induló pályázati támogatás lejárta után a piacról származó jövedelmükkel képesek fenntartani a működésüket (lásd a tanulmány előző részében). A szociális szövetkezetek jelentős része EU-s támogatásoknak köszönhetően jöttek létre, azonban a támogatások lejárta után inaktívvá, ún. „alvó" szervezettétekké váltak (Hamza et al. 2018).

Jelentősebb adókedvezmények, tudatosabb közbeszerzés és fizetőképes kereslet hiányában nem tudtak a támogatási időn belül piacilag fenntarthatóvá válni a többnyire a társadalmilag és területileg is marginalizált területeken létrejövő szervezetek. A szociális és szolidáris gazdaság szervezetei között földrajzi elhelyezkedésük szerint jelentős egyenlőtlenségek tapasztalhatóak, legyen szó a szakmai támogatási programokhoz, információhoz, hálózatokhoz, piacokhoz vagy képzett munkaerőhöz való hozzáférésről. E tényezők mind nagyobb mértékben érhetőek el a fővárosban, azonban pont a marginalizált vidéki területeken lenne a jelenlétükre leginkább szükség (Európai Bizottság 2019). A munkát terhelő magas járulékok következtében a támogatási idő lejárta után az EU-s pályázatok hatására létrejövő szociális szövetkezetek sokszor a munkavállalóik foglalkoztatásához szükséges bevételeket sem tudják kitermelni. A Magyarországon elérhető támogatási programokban a szociális és szolidáris gazdaság diskurzusa (illeszkedve az európai uniós szociális és szolidáris gazdaság szakpolitikai diskurzusához) is alapjaiban „pozitív" és kevéssé reflektál a munkanélküliség strukturális okaira.

A magyar országtanulmány során megkérdezett érintettek elismerték és többen nagyra értékelték, hogy a társadalmi vállalkozások számára jelentős európai uniós

finanszírozási források állnak rendelkezésre, azonban a finanszírozással kapcsolatban számos problémát kiemeltek. Ilyen problémák voltak például, hogy a szektor fejlődése jelentősen függ az EU által társfinanszírozott állami támogatásoktól, kevéssé jellemzőek az alternatív finanszírozási források. Az uniós támogatások felhasználásában azonban hiányzik a hosszú távú finanszírozási stratégia; a felelős döntéshozók között alacsony szintű az együttműködés; a jelenlegi finanszírozási programok kiszámíthatatlanok és bürokratikusak, és a pénzügyi fenntarthatósággal kapcsolatban gyakran irreális elvárásokat támasztanak. Néhány válaszadó kitért arra a problémára, hogy bár elérhetőek jelenleg bizonyos innovatív eszközök, pl. hitelek társadalmi vállalkozások számára, azok főként a nagyobb szervezetek számára hozzáférhetőek. A korrupció jelenségét szintén több válaszadó említette, akik problémának érzékelték az átláthatóság hiányát, valamint „járulékvadász" viselkedést erősítő, nem megfelelően menedzselt támogatási konstrukciókat. Szakpolitika szintjén pozitívumként jelent meg a szociális szövetkezetektől eltérő formában működő társadalmi vállalkozások felé történő nyitás, valamint a létrehozott előminősítési rendszer, amely a társadalmi és gazdasági tényezőkre egyaránt összpontosít, illetve az elérhető szakmai mentorálás. Előrelépésnek tekintette néhány szakértő, hogy a támogatáspolitika a hátrányos helyzetű csoportokra és régiókra fókuszál, azonban problémaként merült fel az átfogó szakpolitikai stratégia hiánya. Továbbá kritika érte a szakpolitika túlzott fókuszát a munkaerőpiaci integrációra és a piaci alapú fenntarthatóságra a hátrányos helyzetű célcsoportok megerősítése, képessé tétele helyett, amely azonban szükséges lenne a hátrányos helyzetű régiókban élők, a mélyszegénységben szocializálódó és a generációs munkanélküliségben érintettek számára (lásd részletesebben Európai Bizottság 2019).

Az Európai Uniótól független állami források, a szociális és szolidáris gazdaság egy szűk köre, a szociális szövetkezetek számára érhetőek el. Szemben a manchesteri irányelvekkel, 2016 óta nem alakulhatnak Magyarországon alulról szerveződve szociális szövetkezetek. 2014 óta lehetséges (G. Fekete et al. 2014), 2016 óta pedig kötelező a szociális szövetkezetekben az intézményi tagság (önkormányzatok, nemzetiségi önkormányzatok vagy jogszabályban meghatározott karitatív tevékenységet ellátó közhasznú jogállású szervezetek). A törvény hatására több alulról szerveződő szociális szövetkezet is úgy döntött, hogy lemond a szociális szövetkezetben elérhető kedvezményekről és szövetkezetté vagy más, nonprofit szervezetté alakul át (lásd SzoSzöv 2016). A magyar országtanulmány (Európai Bizottság 2019) keretein belül végzett érintetti (stakeholder) kutatásunk válaszadói közül néhányan aggodalmukat fejezték ki a szociális szövetkezetekre vonatkozó jelenlegi jogszabályi változások miatt, amelyek következtében jelentősen csökken e szervezetek autonómiája (államtól való függetlensége), illetve amiatt is hogy a szociális szövetkezetek összekapcsolódnak az állami közmunka programokkal.

A közfoglalkoztatás és a szociális szövetkezetek összefonódása több szempontból is problematikus. Az önkormányzatokhoz kötődő szociális szövetkezetek kiemelt támogatásával az állam a szociális és szolidáris gazdaság egyetlen szereplőjét támogatja, továbbra is megvonva a támogatást az alulról szerveződő kezdeményezésektől, ezzel akadályozva azok fejlődését. Az önkormányzati tagsággal rendelkező szociális szövetkezeteknél az is probléma, hogy a közfoglalkoztatás logikájába kell beleilleszteniük a tevékenységüket, ha szeretnének állami támogatáshoz jutni. A közfoglalkoztatás a 2000-es évek elején egyre erősödő társadalmi feszültségek eredményeként kialakuló szociálpolitikai fordulat része (Mihály 2019b, 2020). Az 1989-et követő politikai átmenet után kialakuló „jóléti függőség" szociálpolitikájának véget vetve az állam az állampolgárok munkaerőpiaci aktiválásában látta új szerepét (Vidra 2018).

> „A 2000-es évek elejétől Magyarország mind jobb-, mind baloldali kormányai a jóléti („welfare") állam színlelése helyett a „munkaalapúnak", illetve „munkaközpontúnak" nevezett – valójában inkább munkakényszeren („workfare") alapuló – modellt építik (Csoba 2010; Éber 2018; Vidra 2018), a „képessé tételt" munkára való szocializálásként értelmezik. Hangsúlyozzák az egyén felelősségét a munkanélküliség felszámolásában („responsibilization"), figyelmen kívül hagyják a munkanélküliség strukturális okait és támogatják az államot a jóléti szolgáltatások leépítésében (van Baar 2012; Keller et al. 2016). A társadalmilag és térben is marginalizált romák felülreprezentáltak a közfoglalkoztatási programokban (van Baar 2012). A közfoglalkoztatási programokhoz kapcsolódóan gyakran jelenik meg a „segély helyett közmunka" narratíva. Ez a narratíva azért vitatható, mert azáltal, hogy a szegényeket „érdemes" és „érdemtelen" szegényekre osztja, rasszizálja a szegénységet. „Érdemtelen" szegények ebben a narratívában azok, akik „önhibájukból élnek szegénységben" („a romák, akik nem szeretnek dolgozni"), és az „érdemes" szegények azok, akiknek „jár segítség", hiszen „önhibájukon kívül" élnek szegénységben („a nem romák, akik a gazdasági szerkezetváltás vagy a pénzügyi válság áldozataivá váltak") (Vincze 2014b)." (Mihály 2019b: 143)

A szakértői kérdőívek és az érintettekkel szervezett találkozó során a szociális és szolidáris gazdaság érintettjei kiemelték a jogi és fiskális keretek fontosságát is. Több válaszadó szerint a szociális és szolidáris gazdaság kezdeményezések számára a jogi és fiskális környezet kiszámíthatatlan, gyorsan változó. A megkérdezett szakértők kiemelték a közelmúltban elfogadott szabályozást a szociális szövetkezetekről, a magas foglalkoztatási járulékok és ÁFA hatását, a társadalmi vállalkozásoknak nyújtott adókedvezmények hiányát, valamint az adminisztratív terheket.

A megkérdezett szakértők szerint az EU-tól független állami források (pl. normatív támogatás, hitelek vagy társadalmilag felelős közbeszerzés) is hiányosak. Azon túl, hogy az Európai Uniótól független állami támogatás alacsony szintű, eloszlását tekintve is aránytalan. Az EU-tól független állami támogatás polarizálta a non-profit szektort már 2010 előtt is. Bocz (2009) kutatása rávilágít arra, hogy az államközeli szervezetek (pl. volt kht.-k) jóval nagyobb mértékben részesültek állami támogatásban, mint az alulról szerveződő civil szervezetek. 2010 után a civil szervezetek helyzete tovább romlott az állami és az uniós támogatások csökkenése; a helyi önkormányzati támogatások, vállalati és egyéni magánadományozók adományainak alacsony mértéke; és a kevés egyéb elérhető forrás miatt (USAID 2015). Több kérdőívben felmerült a szektor fejlődését korlátozó területként az állam jelenlegi hozzáállása a civil társadalomhoz, valamint a központosító tendenciák. Az alulról szerveződő, stabil pénzügyi támogatásokhoz nem jutó társadalmi vállalkozások esetenként nemzetközi támogatók által nyújtott finanszírozásra támaszkodnak, ami miatt megbélyegezhetik őket (Európai Bizottság 2019).

A társadalmi vállalkozásokhoz kapcsolódó oktatás és tudástermelés is erősödött az elmúlt 8-10 évben, és ebben az Európai Unió szerepe meghatározó. A szociális és szolidáris gazdasághoz kapcsolódó tudástermelésben kiemelt szerep jut a társadalmi vállalkozás fejlesztő szervezeteknek. E szervezetek azonban saját társadalmi vállalkozás definíciójukhoz illeszkedve végzik el a kutatásokat. A Kezdeményezés a Társadalmi Vállalkozásért (Social Business Initiative - SBI) és az ahhoz kapcsolódó nyomonkövetési intézkedések prioritásként határozták meg a társadalmi vállalkozások láthatóságának növelését. Így az utóbbi években számos uniós finanszírozású kutatás valósult meg, több új tanulmány (így a magyar országjelentés is) (Európai Bizottság 2019) megjelent. A megjelenő tanulmányok azonban sokszor mérsékelten kérdőjelezik meg a szociális és szolidáris gazdasághoz kapcsolódó nyugati elméleteket és kevéssé reflektálnak a magyarországi intézményi kontextusra (Mihály 2017). A társadalmi vállalkozások kutatásai nem támaszkodnak szisztematikus adatgyűjtésekre, reprezentatív adatbázisokra. Az ilyen típusú adatgyűjtés azonban nem is lehetséges a társadalmi vállalkozás fogalmának egységes definíciója nélkül.

Abból adódóan, hogy a társadalmi vállalkozások egymással való együttműködése alacsony, a hálózatosodásuk és az érdekképviseletük szintje is alacsony, ami érthető, figyelembe véve azt, hogy a társadalmi vállalkozások jellemzően támogatási programokhoz kapcsolódva jöttek létre. Mindemellett azt is fontos kiemelni, hogy az állam a társadalmi vállalkozásokat érintő döntésekben sem kezeli a társadalmi vállalkozások érdekeit képviselő szervezeteket egyenlő partnerként. A szociális szövetkezetek autonómiájának csökkenését eredményező szabályozás ellen (2016. évi CXLV. törvény egyes foglalkoztatási tárgyú törvények módosításáról) például több társadalmi vállalkozást is tömörítő szervezet is felemelte a hangját. A szociális szövetkezeteket 2010 óta tömörítő SzoSzöv nyilvánosan és

több csatornán is tiltakozott (lásd: szoszov.hu), míg a 2015-ben létrejövő a társadalmi vállalkozásokat tömörítő TAVOSZ a döntéshozókkal történő nyilvános konfrontációt kerülve képviselte tagjainak érdekeit (lásd: tavosz.hu)

KONKLÚZIÓ

A szociális és szolidáris gazdaság formális szervezeteit a magyar állam, az EU és a nemzetközi fejlesztő szervezetek a jelenlegi gazdasági berendezkedés megreformálásának irányába tolják. A nemzetközi (és hazai) fejlesztő szervezetek a szociális és szolidáris gazdasági kezdeményezések piaci fenntarthatóságát igyekeznek erősíteni, azonban a magyar kontextus sajátosságaira többnyire kevéssé reflektálnak.

A jellemzően az Európai Unió szociális (ESZA) és kohéziós (ERFA) alapjaiból finanszírozott programok és a központi költségvetésből finanszírozott közfoglalkozatás is elérhető a szociális és szolidáris gazdaság szervezeteinek egy bizonyos köre számára. Ezek a források azonban narratíváikban a területileg és társadalmilag is marginalizált lakosságot teszik felelőssé a strukturális munkanélküliség felszámolásában. Az állam finanszírozási stratégiájában a szociális és szolidáris gazdaság szervezeteinek egy szűk körét az önkormányzati vagy más intézményi tagsággal rendelkező, közfoglalkoztatásban is érintett szociális szövetkezeteket támogatja, kizárva így a támogatásból a részvételi demokráciára nagyobb lehetőséget biztosító, alulról szerveződő kezdeményezéseket. Az Európai Unió finanszírozási stratégiájával pedig az a probléma, hogy a projektidő lejárta után megszűnik a finanszírozás, így hagyva magára a társadalmilag és területileg marginalizált csoportokat a strukturális egyenlőtlenségek megoldásában.

A szövetkezetek a szociális és szolidáris gazdaság fontos szereplőivé válhatnának, azonban az államszocializmus idejében jellemző kényszerített szövetkezetesítés következtében a mindennapi emberek ellenérzése magas a szövetkezetekkel szemben. A 2006-os szabályozás után lehetővé vált, majd az uniós finanszírozásnak köszönhetően megugrott a szociális szövetkezetek száma Magyarországon. A szociális szövetkezeteket azonban jellemzően uniós projektekhez kapcsolódva alapították, majd „alvó" állapotba kerültek a finanszírozási idő lejárta után. A szövetkezeti szakirodalomban és szövetkezeti mozgalomban a rendszerváltás és az uniós csatlakozás után felerősödött a piaci integráció narratívája, ami a globális világgazdaságba történő integrációban látja a szövetkezetek szerepét. Ez a fajta megközelítés szembe megy a szolidáris gazdaság és a szövetkezeti mozgalom víziójával.

A civil szektor intézményesülése során – a nyugat-európai trendekhez igazodva – a civil szféra szolgáltató jellege kapott hangsúlyt. Ennek eredményeképpen a civil szférában a mozgalmi, érdekérvényesítő jelleg mérsékelten alakult csak ki. Az állami támogatások kiszámíthatatlansága, egyenlőtlen eloszlása és az európai uniós vagy más nemzetközi donor szervezeteken keresztül elérhető finanszírozás projektalapú, ami a szolgáltatások biztosítását is nehézkessé teszi. A jelenlegi kormányzat pedig központosítja a szolgáltatásokat, nem partnerként, hanem inkább alárendelt félként tekint a civil szervezetekre, és az autonóm kezdeményezések támogatását mellőzi. A jelenlegi politikai hatalom kimondottan ellenséges az érdekérvényesítés alapjain szerveződő, valamint a kritikusabb, nem a kormányzati kommunikációba illeszkedő témákkal foglalkozó civil szervezetekkel kapcsolatban.

A szociális és szolidáris gazdasághoz kapcsolódó tudástermelésben kiemelt szerep jut a társadalmi vállalkozás fejlesztő szervezeteknek, amelyek saját társadalmi vállalkozás definíciójukhoz illeszkedve végzik el a kutatásokat. A fejlesztő szervezeteken túl a kutatási források növekedésének is köszönhetően egyre nagyobb érdeklődés övezi a társadalmi vállalkozás, szociális gazdaság és társadalmi innováció témákat. A kutatások azonban sokszor mérsékelten kérdőjelezik meg a szociális és szolidáris gazdasághoz kapcsolódó nyugati elméleteket és kevéssé reflektálnak a magyarországi intézményi kontextusra.

Vannak olyan szervezetek, amelyek a társadalmi vállalkozások érdekeinek képviseletére jöttek létre, azonban többnyire kevés tagszervezettel és kis befolyással rendelkeznek. Az érdekérvényesítéssel kapcsolatos tevékenységüket nehezíti, hogy az állam nem kezeli őket egyenrangú partnerként az őket érintő döntések meghozatalában.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Amin, Ash (2009): Locating the social economy. In: *The social economy. International perspectives on economic solidarity*. Szerk.: Ash Amin. Zed Books.

Ashoka (2012): *Jahresbericht 2012*. Interneten: https://www.ashoka.org/media/24024/download (Letöltve: 2016.10.25.)

Bartal Anna Mária (2005): *Nonprofit elméletek, modellek, trendek*. Századvég Kiadó.

Baturina, Danijel – Mihály, Melinda – Haska, Erila – Agolli, Ariola – Ciepielewska-Kowalik, Anna – Kiss, Julianna – Bashevska, Marija – Srbijanko, Korunovska Jana – Rakin, Dina – Radojicic,Vladimir (megjelenés alatt): The role of external funding in the development of social entrepreneurship in CEE. In: *Routledge Studies on Social Enterprise and Social Innovation Vol. 1: Social Enterprise in Eastern Europe*. Szerk.: Jacques Defourny, Marthe Nyssens and Melinda Mihály. Routledge.

Bényei Andrásné – Bíró Endre – Kinyik Margit – Nagy Ádám – Nizák Péter – Péterfi Ferenc (2007): A kormányzat civil stratégiája és az ehhez fűzött szakmai álláspont In: *Civil Szemle*, Vol. 4., No. 2.: 5–54.

Bocz János (2009): *A nonprofit szektor strukturális átalakulása Magyarországon. A magyar nonprofit szektor az 1990-es évek elejétől a 2000-es évek közepéig*. PhD-értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológiai Doktori Iskola.

Bodovics Éva (2019): Újabb fordulat a láthatáron? Egy környezettudatosabb történetírás felé. In: *„Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt." Tanulmányok Kövér György születésnapjára*. Szerk.: Koloh Gábor – Papp Viktor – Tőtős Áron. RODOSZ Bihar-Varadinum Script.

Cho, Albert Hyunbae (2006): Politics, values and social entrepreneurship. A critical appraisal. In: *Social Entrepreneurship*. Szerk.: Mair, Johanna – Robinson, Jeffrey – Hockerts, Kai. Palgrave MacMillan.

CIRIEC (2012): *A szociális gazdaság az Európai Unióban* – CIRIEC (A Köztulajdonú, Szociális és Szövetkezeti Gazdaság Nemzetközi Kutató- és Tájékoztatóközpontja) által az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság részére készített jelentés összefoglalása. Elérhető: http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/a_ces11042-2012_00_00_tra_etu_hu.pdf (Letöltve: 2018. október 24.)

Coraggio, Jose – Eynaud, Philippe – Ferrarini, Adriane – Filho, Genauto Carvalho de França – Gaiger, Luis Inácio – Hillenkamp, Isabelle – Kitajima, Kenichi – Laville, Jean-Louis – Lemaître, Andrea – Sadik, Youssef – Veronese, Marilia – Wanderley, Fernanda (2015): The theory of social enterprise and pluralism: Solidarity-type social enterprise. In: *Civil society, the third sector and social enterprise. Governance and democracy*. Szerk.: Laville, Jean- Louis – Young, Dennis R. – Eynaud, Philippe. Routledge.

Csoba Judit – Frey Mária – G. Fekete Éva – Lévai Márta – Soltész Anikó (2007): *Szociális gazdaság kézikönyv*. Országos Foglalkoztatási Közalapítvány.

Davies, Anna (2014): Social innovation process and social entrepreneurship. In: *Theoretical Approaches to Social Innovation. A critical literature review*. Szerk.: Howaldt, Jürgen - Butzin, Anna – Domanski, Dmitri – Kaletka, Christoph. Sozialforschungsstelle.

Defourny, Jacques – Nyssens, Marthe (2009): Conceptions of Social Enterprise and Social Entrepreneurship in Europe and the United States: Convergences and Divergences. In: *Journal of Social Entrepreneurship*, Vol. 1., No. 1.: 32–53.

Defourny, Jacques – Nyssens, Marthe (2014): The EMES approach of social enterprise in a comparative perspective. In: *Social Enterprise and the Third Sector. Changing European Landscapes in a Comparative Perspective*. Szerk.: Defourny, Jacques – Hulgård, Lars – Pestoff, Victor A. Routledge.

Dey, Pascal – Steyaert, Chris (2010): The politics of narrating social entrepreneurship. In: *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, Vol. 4., No. 1.: 85–108.

Drayton, Bill (2006): Everyone a Changemaker: Social Entrepreneurship's Ultimate Goal. In: *In-novations*, Vol. 1., No. 1.: 80–96, Elérhető: https://ssrn.com/abstract=980722, (Letöltés dátuma: 2016. 10. 25.)

Edmiston, Daniel – Aro, Jari – Havas Attila – Molnár, György (2016): *Public Policy, Social Innovation and Marginalisation in Europe: A Comparative Analysis of Three Cases*. CRESSI Working Paper Series No. 33/2016. University of Oxford.

Európai Bizottság (2011): *Social Business Initiative – Creating a favourable climate for social enterprises, key stakeholders in the social economy and innovation,* COM/2011/0682 final, Communication from the Commission, Elérhető: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52011DC0682. Letöltve: 2020. február 8.

Európai Bizottság (2013): *Social economy and social entrepreneurship*. Social Europe guide, Volume 4. Publications Office of the European Union.

Európai Bizottság (2019): *Social enterprises and their ecosystems in Europe. Updated country report: Hungary*. (Szerzők: Kiss Julianna – Mihály Melinda) Publications Office of the European Union. Elérhető: http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4246/ (Letöltés ideje: 2019.10.02.)

Európai Parlament és Európai Bizottság. (2013): *Regulation (EU) No 1304/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on the European Social Fund and Repealing Council Regulation (EC) No 1081/2006.*

Fougère, Martin – Segercrantz, Beata – Seeck, Hannele (2017): A critical reading of the European Union's social innovation policy discourse: (Re)legitimizing neoliberalism. In: *Organization,* Vol. 24., No. 6.: 819–843.

G. Fekete Éva – Vicze Máté – Hámori Gergely (2014): *A map of social enterprises and their eco-systems in Europe – Country Report: Hungary*. European Commission.

G. Fekete Éva (2011): A szolidáris és szociális gazdaság elemei a magyarországi helyi gazdaságfejlesztésben. In: *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, Vol. 8., No. 2.: 38–56.

G. Fekete Éva – Hubai László – Kiss Julianna – Mihály Melinda (2017a): *Social Enterprise in Hungary*. ICSEM Working Papers, No. 47. The International Comparative Social Enterprise Models (ICSEM) Project.

G. Fekete Éva – Bereczk Ádám – Kádárné H. Ágnes – Kiss Julianna – Péter Zsolt – Siposné Nándori Eszter – Szegedi Krisztina (2017b): *Alapkutatás a társadalmi vállalkozások működéséről*. Zárótanulmány az OFA Országos Foglalkoztatási Közhasznú

Nonprofit Kft. megbízásából, a GINOP - 5.1.2 - 15 - 2016 - 00001 „PiacTárs" kiemelt projekt keretében. Miskolci Egyetem.

G. Fekete Éva – Vicze Máté – Hámori Gergely (2014): *A map of social enterprises and their eco-systems in Europe - Country Report: Hungary*. European Commission.

Gagyi Ágnes (2020): Szolidáris gazdaság és kapitalizmus. In: *Fordulat*, No. 27.

Hamza Eszter – Rácz Katalin – Szabó Dorottya – Vásáry Viktória (2018): Szociális szövetkezetek szerepe a vidéki gazdaságban, avagy a Fókusz Támogatási program megvalósításának eddigi tapasztalatai In: *Gazdálkodás*, Vol. 62., No. 3.: 245–260.

Harsányi László – Széman Zsuzsa (1999): *Halak és hálók. Kapcsolatok a helyi szociálpolitikában*. Nonprofit Kutatócsoport.

Horváth Olga (2010): *Szociális gazdaság Magyarországon – Nemzeti helyzetjelentés 2010*. ISEDE-NET. Savaria Rehab-Team Nonprofit Ltd.

Jenei György – Kuti Éva (2008): The third sector and civil society. In: *The Third Sector in Europe: Prospects and challenges*. Szerk.: Osborne, Stephen P. Routledge.

Kiss Julianna (2018): *A társadalmi vállalkozások megjelenése, intézményesülése és kapcsolódása a non-profit szektorhoz Magyarországon*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, Szociálpolitika program.

Kiss Julianna (megjelenés alatt): *Interplay of theory and practice: experiences from the Hungarian social enterprise field*.

Kovács Katalin – Mihály Melinda – Rácz Katalin – Velkey Gábor (2019): May a Production Organisation Prevent Mass Pauperisation? An Example from Hungary: RELOCAL Deliverable 6.2: 1–42. Joensuu: University of Eastern Finland, Contributions from: Péter Dombi, † Anna Hamar, Gergely Tagai, RELOCAL Case Study N°15/33. Final version.

Központi Statisztikai Hivatal (KSH) (2018): *The most important characteristics of the non-profit sector, 2016*. Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/eng/xftp/stattukor/non-profit/enon-profit16.pdf (Letöltve 2018.10.24.)

Mihály Melinda (2017): Mit értünk társadalmi vállalkozás alatt és miért kutatjuk? – Narratívák a nemzetközi szakirodalomból. In: *Észak-Magyarországi Regionális Stratégiai Füzetek*, Vol. 14., No. 1.: 40–57.

Mihály Melinda (2019a): „Társadalmi innováció és társadalmi vállalkozások - a válságra adott helyi válaszok nyomában": VI. Alföld Konferencia egy szekciójának összefoglalója *ABSZTRAKT* 2: 1–5

Mihály Melinda (2019b): Újratermelődő „gettók"? – A helyi fejlesztés lehetőségei és korlátai egy szélsőségesen marginalizált kistelepülésen In: *Tér és Társadalom*, Vol. 33., No. 4.: 132–156.

Mihály Melinda (megjelenés alatt): *Autonomy and empowerment: Social and solidarity economy initiatives and local development in peripheralised areas of Germany and Hungary*. Disszertáció, Lipcsei Egyetem, Földrajzi Intézet.

Miller, Ethan (2010): Solidarity Economy: Key Concepts and Issues. In: *Solidarity Economy I: Building Alternatives for People and Planet*. Szerk.: Kawano, Emily – Masterson, Tom – Teller-Ellsberg, Jonathan. Center for Popular Economics.

Miniszterelnökség (2014): *Magyarország Partnerségi Megállapodása a 2014–2020-as fejlesztési időszakra*. https://www.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=52032 (Letöltve: 2017.10.08.)

Nagy Ádám A. (2016): A magyar állam civil társadalommal szembeni hét halálos bűne. In: *A civilek hatalma: a politikai tér visszafoglalása*. Szerk.: Antal Attila. Noran Libro Kiadó.

Nagy Renáta – Nizák Péter (2009): *A civil szektor pénzügyi életképessége, források, pályázati rendszer*. In: *Civil Szemle*, Vol. 5., No. 3.: 35–58.

Nagy Zoltán – Lipták Katalin (2018): A szolidáris gazdaság jellemzői a poszt-szocialista perifériákon. In: *Néhány társadalomtudományi kutatás és innováció*. Szerk.: Torgyik Judit. International Research Institute.

NGM, Nemzetgazdasági Minisztérium (2014): *2014–2020 közötti időszak foglalkoztatáspolitikai célú fejlesztéseinek megalapozása (2014)*. Elérhető: https://ngmszakmaiteruletek.kormany.hu/download/a/4c/c0000/Fogl_Strat_14-20_elfogadott.pdf (Letöltve: 2018.10.24.)

NGM, Nemzetgazdasági Minisztérium (2015): *Felhívás társadalmi vállalkozások ösztönzése – kiemelt projekt GINOP-5.1.2*. Elérhető: https://www.palyazat.gov.hu/ginop-512-trsadalmi-cl-vllalkozsok-sztnzse (Letöltve: 2018.10.24.)

NGM, Nemzetgazdasági Minisztérium (2016): *Felhívás társadalmi vállalkozások ösztönzése – GINOP-5.1.3.-16*. Elérhető: https://www.palyazat.gov.hu/ginop-513-16-trsadalmi-cl-vllalkozsok-sztnzse (Letöltve: 2018.10.24.)

NGM, Nemzetgazdasági Minisztérium (2017): *Felhívás társadalmi vállalkozások ösztönzése – GINOP-5.1.7.-17*. https://www.palyazat.gov.hu/ginop-517-17 (utolsó letöltés: 2017.10.08.)

Pataki György – Radácsi László (2000): *Alternatív kapitalisták. Gazdálkodás az érintettek jóllétéért*. Új Paradigma (Az Új vállalkozási kultúráért).

Perpék Éva (2017): *Önkéntesség közel s távol: hazai és nemzetközi helyzetkép*. Elérhető: http://real.mtak.hu/71646/1/muhelytan11_perpek.pdf (Letöltve: 2018.10.24.)

Petheő Attila István (2009): *A vállalati társadalmi felelősségvállaláson túl: a szociális vállalkozás*. Phd-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem.

Petheő Attila István – Győri Zsuzsanna Z. – Németh Bernadett – Feke Nikolett –Simon Ferenc (2010): *A szociális szövetkezetek működési modelljének kidolgozása a*

foglalkoztatás elősegítése érdekében. Budapesti Vállalkozásfejlesztési Kutató Intézet Non-profit Kft.

Sebestény, István (2016): Fél évtized – egészen új környezetben. Kormányzati szándék és eredmény a civil szféra NER-konformizálásában. In: Antal Attila (ed.): *A civilek hatalma: a politikai tér visszafoglalása*. Budapest: Noran Libro Kiadó, 70-111.

SENSES (2017): *Synthesis Report on Policy Niches and Benchmarking in the Danube region*. Elérhető: https://www.zsi.at/object/project/4407/attach/Synthesis_report.pdf (Letöltve: 2018.10.24.)

Soós Gabriella. (2015): *Vállalatgazdaságtan I*. Líceum Kiadó.

Szabó Máté (2004): Civic engagement in East-Central Europe. In: *Future of Civil Society: Making Central European Nonprofit-Organizations Work*. Szerk.: Zimmer Annette – Priller Eckhard. Springer.

Szabó Máté – Márkus Eszter (2015): Hungary. In: *25 Years After Mapping Civil Society in the Visegrád Countries*. Szerk.: Schreier, Christian. Maecenata Institute.

SzoSzöv – Szociális Szövetkezetek Országos Szövetsége (2016): *Állásfoglalás a szociális szövetkezetekben kötelező önkormányzati/karitatív szervezeti tagságról és a fő tevékenység névben viseléséről*. Elérhető: http://www.szoszov.hu/sites/default/files/letoltheto/allasfoglalasaszocialisszovetkezetekbenkotelezoonkormanyzatitagsagrolvegso.pdf (Letöltve 2020.03.10)

Tóth Laura – Varga Éva – Varga Péter (2011): *A társadalmi vállalkozások helyzete Magyarországon*. NESsT.

USAID (2015): *2014 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia*. U.S. Agency for International Development.

USAID (2018): *2017 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia.* U.S. Agency for International Development.

Vidra Zsuzsanna (2018): Hungary's punitive turn: The shift from welfare to workfare. In: *Communist and Post-Communist Studies*, No. 1.: 73–80. https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2018.01.008

E SZÁMUNK SZERZŐI

BALÁZS BÁLINT
(1975) SZOCIOLÓGUS, TÖRTÉNÉSZ
Környezeti Társadalomkutatók - ESSRG

BARTHA ESZTER
(1975) TÖRTÉNÉSZ
Eötvös Loránd Tudományegyetem

BUKA VIRÁG
(1996) ESZTÉTIKA SZAKOS HALLGATÓ
Eötvös Loránd Tudományegyetem
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

CZERVÁN ANDREA
(1988) TÁRSADALOMKUTATÓ
Szolidáris Gazdaság Központ

CSURGÓ DÉNES
(1987) GAZDASÁGI ÚJSÁGÍRÓ
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

FABÓK MÁRTON
(1983) KÖZGAZDÁSZ, TÁRSADALOMKUTATÓ
Helyzet Műhely
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

FÜLÖP NÓRA
(1990) SZOCIOLÓGUS
Friedrich Schiller Egyetem, Jéna
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

GAGYI ÁGNES
(1980) SZOCIOLÓGUS
Szolidáris Gazdaság Központ
Helyzet Műhely
Göteborgi Egyetem

HORVÁTH GÁBOR
(1985) KÖZGAZDÁSZ
Budapesti Corvinus Egyetem

JELINEK CSABA
(1987) SZOCIOLÓGUS
Helyzet Műhely
Közgazdaság és Regionális Tudományi Kutatóközpont (KRTK)
Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

KATONA NOÉMI
(1985) SZOCIÁLANTROPOLÓGUS
Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológia Intézet
Helyzet Műhely
Humboldt Egyetem

KISS JULIANNA
(1984) SZOCIOLÓGUS
Budapesti Corvinus Egyetem, Döntés-elmélet Tanszék
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

KISS SOMA ÁBRAHÁM
(1990) ÚJSÁGÍRÓ
Mérce

KRAUSZ TAMÁS
(1948) TÖRTÉNÉSZ
Eötvös Loránd Tudományegyetem
az Eszmélet szerkesztőbizottságának elnöke

LAFFERTON SÁRA
(1991) TÖRTÉNÉSZ
Eötvös Loránd Tudományegyetem
École des Hautes Études en Sciences Sociales, Párizs
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

LAZÁNYI ORSOLYA
(1987) KÖZGAZDÁSZ
Budapesti Corvinus Egyetem, Döntéselmélet Tanszék
Cargonomia

LÁSZLÓ LOREN
(1995) SZOCIÁLPOLITIKA SZAKOS HALLGATÓ
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Szolidáris Gazdaság Központ
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

MIHÁLY MELINDA
(1989) ÖKOLÓGIAI KÖZGAZDÁSZ
Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (KRTK), Békéscsaba
Lipcsei Egyetem, Földrajzi Intézet
Magyar Permakultúra Egyesület

NAGY KRISTÓF
(1991) SZOCIOLÓGUS, MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSZ
Helyzet Műhely
Közép-Európai Egyetem
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

PÓSFAI ZSUZSANNA
(1988) SZOCIÁLGEOGRÁFUS, URBANISTA
Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

SIDÓ ZOLTÁN
(1988)
Szolidáris Gazdaság Központ
a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja

SZARVAS MÁRTON
(1990) SZOCIÁLANTROPOLÓGUS
Helyzet Műhely
Szolidáris Gazdaság Központ
Közép-Európai Egyetem

SZALAI ERZSÉBET
(1948) SZOCIOLÓGUS
A Fordulat tanácsadó testületének tagja

VERESS TAMÁS
(1987)
Gazdaságetikai Központ
Budapesti Corvinus Egyetem

FORDULAT
társadalomelméleti folyóirat

új folyam, 27. szám (2020/1)

a **társadalomelméleti kollégium** lapja
alapítva: 1985 **új folyam:** 2008
szerkesztőbizottság: Buka Virág, Domschitz Mátyás, Fabók Márton, Lafferton Sára, Nagy Kristóf, Sidó Zoltán
munkatársak: Jelinek Csaba, Pinkasz András
lapterv: Galgócz Gábor, **design:** Báron András
olvasószerkesztő: Szécsi Katalin **tördelő:** Kállai Zsanett
kiadó: Szövetkezetiséget Támogató Egyesület
felelős kiadó: a Szövetkezetiséget Támogató Egyesület elnöke
a szerkesztőség címe: 1092 Budapest, Ráday utca 43–45.

tanácsadó testület: Balázs Gábor, Bodnár Judit, Gagyi Ágnes, Gille Zsuzsa, Kiss Viktor, Szalai Erzsébet, Tamás Gáspár Miklós

elérhetőség: szerk@fordulat.net
ISSN: 1585 0560 **megrendelhető** a szerkesztőség címén, illetve: terjesztes@fordulat.net

A kiadvány a Megújuló Magyarországért Alapítvány, illetve az Emberi Erőforrások Minisztériuma, az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet és az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő támogatásával a Nemzeti Tehetség Program keretében valósult meg.